

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

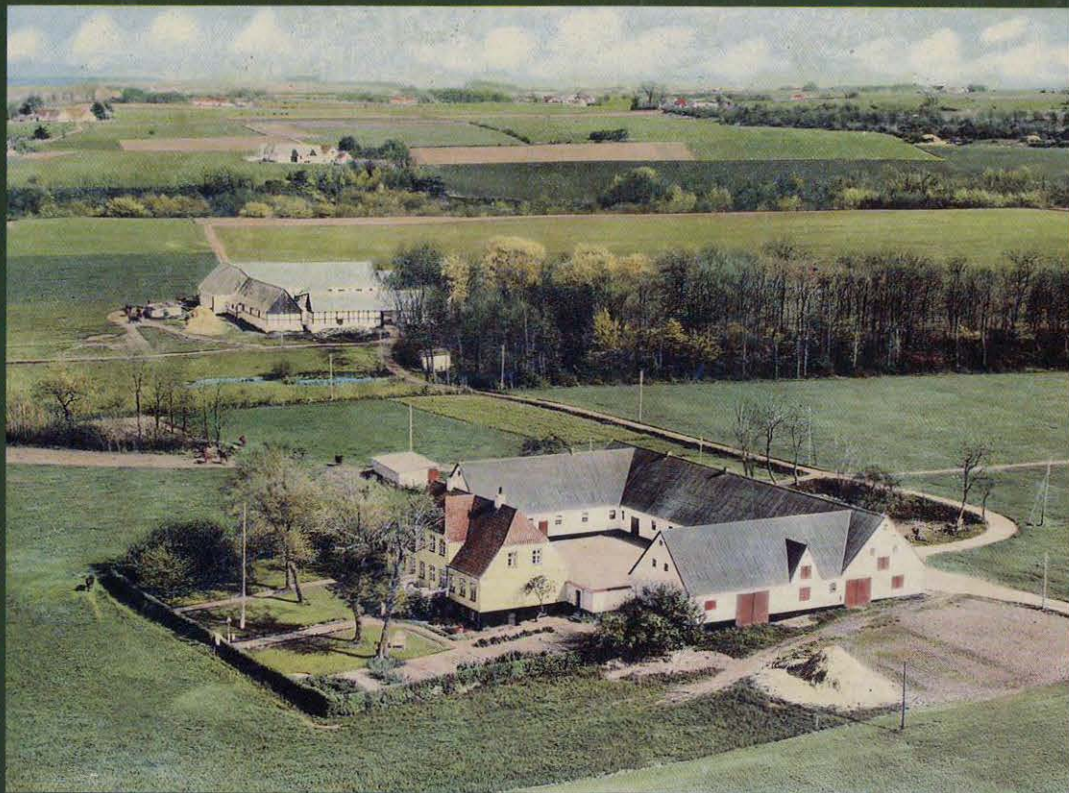
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV RÆKKE - 1. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

E-mail: bornholm@historisk-samfund.dk

Internetadresse: www.historisk-samfund-bornholm.dk

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse

Idé, indledning, redigering og billedtekster: Henrik Vensild

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen, Bornholms Museum

Tak til:

- Bornholms Museum for lån af billedmateriale og praktisk hjælp til bogens udgivelse.
- Jakob Seerup og Svend Aage Møller for korrekturlæsning mm.

Udgivet med støtte fra Bornholms Tidendes Fond.

Billedet på forsiden: Offergård, Bølshavn 6, Østermarie, foto: Sylvest Jensen o. 1950. Privateje.

Udgivet 2007-09-19

ISBN 87-87042-34-7, EAN stregkode: 9788787042345

Tryk: Bornholms Tidende

FORORD

Landbruget har fra de allerældste tider været Bornholms livsnerve. Det er bønderne og landmændene, der har skaffet bornholmerne det daglige brød på bordet - og de gør det stadig. Bornholms landbrug er noget særligt! Alene det, at øen ikke har landsbyer i gammel forstand og ingen herregårde med den struktur, som vi kender de fleste andre steder i Danmark, gør øens landbrug til noget specielt. En af øens markante politikere sagde engang, at det var muligt at Bornholm ikke havde herregårde - men herremænd var der mange af. Og det havde - og har - han sikkert ret i. Og også det giver øens landbrug en særlig status!

Bornholms historie rummer beretninger om konger og biskoper, om høvedsmænd og kommandanter, lensmænd og amtmænd. Om krig og overfald, fred og handel, sejlads og fiskeri. Og meget, meget mere. Men landbruget har været der hele tiden. Som en tøjrepæl i mange omskiftelige tider.

Bornholms historiske Samfund har endnu en gang valgt at fokusere på landbrugets historie som temaerne i en af de årlige publikationer. Vi gjorde det i 1988 med en markering af det stavnsbåndsophævelse, som aldrig vandt indpas på Bornholm. Vi gør det nu igen, hvor landbrugets organisation har rundet et skarpt hjørne, 200 år, og hvor man vel mere end nogensinde fornemmer, at landbruget befinder sig i en vældig omstrukturering.

Bornholms Museum fik i 2004 midler fra Kulturarvsstyrelsen til at gennemføre en undersøgelse af det bornholmske landbrug 1946 til 2000. Tidligere chef for Dansk Landbrugsmuseum på Gammel Estrup og museumsleder på Bornholms Museum, Henrik Vensild, fik til opgave at gennemføre undersøgelsen. Han valgte at interviewe en række personer, som på den ene eller anden måde havde været med i dette halvtredsår. Det være sig aktive landmandspar, konsulenter og rådgivere, forretningsførere og en hygiejnekonsulent, folk med speciel interesse inden for fjerkræ, svineavl, mælk osv. Undersøgelsen resulterede i en række »levnedsbeskrivelser« med fokus på landbohistorien, materiale som har dannet grundlag for Henrik Vensilds videre arbejde med artiklerne til denne årbog. Henrik Vensild gør selv i sin indledning rede for sin arbejdsmetode.

Som supplement til Henrik Vensilds historiske kapitler har vi fået artikler fra en række folk, som alle med udgangspunkt i deres faglige baggrund har skrevet et kapitel af det bornholmske landbrugs historie. Bornholms historiske Samfund vil godt sige tak først og fremmest til formanden for Bornholms Landbrug, Erling Aaby Dam for en fremadrettet indledning, til Erik Hougaard Jakobsen, tidligere Landbrugsrådet, for artiklerne om EF/EU og sukkerroerne på Bornholm, til Thor Lund Kure for fortællingen om det økologiske landbrug, til major H.V. Jørgensen for beretningen om et aldeles ukendt kapitel: Bessaraberne på Bornholm - og endelig til Bornholmsk Landbrugs vidende konsulent: Ingrid Boesen, Stig Andersen, Jørgen Hansen, Henry Jespersen, Ole Harild og Carsten Mouritsen for deres artikler om landbruget i dag - artikler som vil være historie i morgen - for så hurtigt går udviklingen!

Men især og frem for alt vil Historisk Samfund takke Henrik Vensild for en stor, engageret og energisk indsats, både med artikelskrivning, billedredigering og disponering af dette særlige temanummer - som har en ganske særlig adresse til den bornholmske landmand.

Ann Vibeke Knudsen
Bornholms Museum og Bornholms historiske Samfund

Rønne 20. september 2007

INDHOLD

Ann Vibeke Knudsen, Forord,	5
Henrik Vensild, Forord,	8
Erling Aabye Dam Bornholms landbrug i dag,	10
Henrik Vensild Fjorten artikler om bornholmske gårde,	13
Henrik Vensild Træk af Bornholms landbrug 1946-2006,	199
Thor Lund Kure Økologisk landbrug på Bornholm,	233
Erik Hovgaard Jakobsen Dansk Landbrug og EF/EU,	243
Erik Hovgaard Jakobsen Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland,	251
H.V. Jørgensen Bessaraberne på Bornholm 1946-47,	257
Ingrid Boesen Husholdningsarbejdet og produktudstillingerne,	278
Stig Andersen Den bornholmske svineproduktions omfang og værdi,	283
Jørgen Hansen Den bornholmske mælkeproduktions omfang og værdi,	287
Henry Jespersen Kyllinger, høns og mink,	289
Ole Harild og Carsten Mouritsen Den bornholmske planteproduktions omfang og værdi,	291
Carsten Mouritsen Det bornholmske landbrug og Biokrafts biogasanlæg,	294
Niels Fogh Hansen Litteratur om Bornholm,	296
Ann Vibeke Knudsen Bornholms historiske Samfund 2006-2007,	300
Vedtægter,	303
Forfatternes navne og adresser,	304
Bestyrelsens navne og adresser,	304

BORNHOLMS LANDBRUG 1835 TIL I DAG

Ved Henrik Vensild

Nærværende 14 artikler om bornholmske gårde er et revideret optryk af den serie avisartikler, der blev bragt i Bornholms Tidende fra september 2004 til juni 2005 i anledning af 200 året for Bornholms Landøkonomiske Forenings jubilæum i januar 2005.

Det ældre materiale og oplysningerne bygger på de bibliografier over bornholmske gårde, som findes sidst i værket: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til nutiden, bind 1-6, 1895 - 1912. Forfattet af J.B. Krarup og S.C.A. Tuxen. Disse to personer var velbevandrede i danske landbrugskredse. Krarup var nærmest selvlært landøkonom, havde været lærer på flere mindre private landboskoler, interesseret særlig for avlen af det jyske kvæg, var en flittig landbrugsskribent og foredragsholder, men hans hovedværk blev dog ovennævnte værk. Han døde i 1898 og derfor så han kun de første bind blive trykt. Hans efterfølger blev »landbrugskandidat« og landbrugsskoleforstander S.C.A. Tuxen, som havde været forstander på Mallings Landbrugsskole og både lærer og senere forstander på Næsgård Landbrugsskole. Han var også levende interesseret i kvægavl og regnskabsføring. Han ville gerne have landmændene til selv at føre regnskab, så de virkelig kunne følge med i bedriftens indtægter og udgifter. Han var også en virksom foredragsholder og skribent.

Det er lidt uklart hvordan man har samlet stoffet ind, men det antydes at der har været udsendt spørgsmål til udvalgte landmænd. Det er Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab som stod for udgivelsen, lige som de stod for udgivelsen af de 19 »Amtsbeskrivelser« fra 1826-44, hvor det var amtmand Fr. Thaarup, der i 1839 skrev bindet om Bornholm og Christiansø. Det ovennævnte værk er derfor en fornyelse af og en videreførelse af de gamle »Amtsbeskrivelser«. Krarup nævner her, at de

var kommet til veje ved besvarelse af en række spørgsmål og på denne måde er dette værk formentlig også blevet til. Bind VI der omhandler Lolland-Falster og Bornholm er det sidste i rækken. Det omfatter en fælles generel del på 360 sider, hvor der dog ofte er taget hensyn til hver landsdel, og hvor bornholmske forhold derfor nævnes for sig. Bag i bogen er der 242 sider med beskrivelse af 13 gårde fra Lolland-Falster og 13/14 bornholmske gårde. Hvordan netop disse gårde er blevet udvalgt fortælles ikke, men flere af ejerne var kendte og ofte også »offentlige« personer med tillidshverv i samfundet.

Det har i rigtig mange år været undertegnedes ønske at kunne udgive disse bornholmske gårdbibliografier og helst således, at gårdenes udvikling kunne følges op til nutiden. Dette blev muligt da Kulturarvsstyrelsen bevilgede Bornholms Museum midler til at foretage en undersøgelse af det bornholmske landbrug fra 1945 til 2005. En lang række personer blev interviewet og samtidig også de landmænd, der boede på de 13-14 gårde.

Derved kunne udviklingen følges op til nutiden og ændringerne beskrives. Da samtidig 200-året for Bornholms Landøkonomiske Forening nærmede sig, blev materialet samtidig brugt til den førnævnte serie af avisartikler. Som et direkte resultat heraf dukkede regnskaberne og dagbøgerne op for Risegård i Aaker og da de på en måde supplerede gårdartiklerne, blev serien afsluttet med en omtale af Risegårds ældre historie.

Forfatteren er helt klar over, at de 15 artikler ikke direkte omhandler husmandsbrugene, da Krarup og Tuxen kun omtalte gårdenes udvikling. Men på mange områder, som dyrkning, afgrøder, husdyr og teknisk udvikling, har vi skønnet at, udviklingen var rimelig ens for begge grupper. Husmandsbrugenes historie og organisation er dog en anden sag og her kan

henvises til Bornholmske Samlinger fra 1988, til jubilæumsskriftet: Bornholms Familiebrug 1903 - 2003 samt til: Udbyggere på Højlyngen i Bornholms Museums årsskrift 1989-90.

En af bogens artikler, »Træk af Bornholms landbrug 1946 til 2006«, blev et resultat af museets undersøgelser og trykt i Landbohistorisk Tidsskrift 2006: 1-2, som omhandlede: Landboliv igennem 50 år. Denne artikel er nu blevet revideret og bringes også i dette »landbrugsbind«, som Bornholms Historiske Samfund beredvilligt har stillet Bornholmske Samlinger

2007 til rådighed for. Flere artikler er kommet med for at supplere udviklingen efter Anden Verdenskrig. For at følge landbruget helt op til den nyeste tid afsluttes med en række fakta-artikler som konsulenterne på Bornholms Landbrug beredvilligt har udarbejdet.

Spændende er det at følge udviklingen, strukturudviklingen, i det bornholmske landbrug, hvad der produceres, hvor meget og hvor mange personer landbrugserhvervet og dets følgeindustrier beskæftiger for dermed bedre at kunne forstå, hvilken betydning erhvervet har i dag.

INDLEDNING

*Ved Erling Aabye Dam,
formand for Bornholms Landbrug*

Bornholms landbrug har en lang og traditionsrig historie. Det er det ældste erhverv på øen sammen med fiskeriet. De to erhverv har til sammen udgjort fundamentet i det bornholmske samfund. Og som sådan har de været hele øens eksistensgrundlag. Men sådan er det ikke mere. Fiskeriet måtte lide den tort, at blive næsten udraderet. Der gik storpolitik i fiskeriet og en stor del af fiskevandet blev frtaget os. Oven i det havde vi strukturudvikling i fiskeriet med langt større fiskerbåde, skarp konkurrence, færre fisk, og stærkt begrænsende fiskekvoter, som jo næsten betød fiskeriets ophør.

For landbrugets vedkommende er det gået noget anderledes. Vi har formået at holde fast i jorden til gavn for bønder, beskæftigelse og hele det bornholmske samfund. Nu er det naturligt nok ikke så let at konfiskere landbrugsjord, som det tilsyneladende er at fratage fiskerne deres fiskevand.

Men til gengæld har landbruget til alle tider været genstand for megen politisk og medborgerlig opmærksomhed. Alle giver udtryk for mening om og holdning til, hvordan vi skal opføre os i det åbne land. Lidt irriterende synes nogle landmænd. Jeg mener dog vi skal tage det som udtryk for interesse og engagement for vores virke. Det har til alle tider interesseret alle lag i befolkningen, hvad der er foregået i det åbne land, da der er mange interesser knyttet hertil.

Landbruget har formået at overleve, fordi vi i erhvervet har haft evnen til at kunne omstille os. Nye krav fra forbrugere og myndigheder afskrækker ikke landbruget fra at fortsætte med at drive jorden og øge husdyrproduktionen. Tværtimod ser vi det som en udfordring at løse opgaven med ny viden og teknik, som hele tiden bliver udviklet.

Der er ligeledes en landbrugspolitisk gen-

nemslagskraft lokalt som nationalt og internationalt. Det har været medvirkende til, at vi hele tiden har haft blikket rettet fremad og orienterer os mod omverdenen. Det har været en nødvendighed også i tider, hvor det ikke just har været lukrativt at være landmand. Landbruget i Danmark er en meget dynamisk størrelse, og det nyder vi alle sammen godt af.

På Bornholm har vi nu én landbrugspolitisk forening med ét rådgivningscenter kaldet Bornholms Landbrug, en sammenslutning af landbo- husmandsforeninger, der for fuld styrke virker for alle landmænd på øen.

Andelsbevægelsen har haft og har en stor betydning for erhvervet; det er indiskutabelt. Det var helt unikt, at man som landmand kunne være sikret afsætning for sine produkter og hvor forarbejdning samt salg af henholdsvis mælk og kød kunne foregå igennem vores andelsvirksomheder. Denne revolution med opbygning af andelsvirksomhederne skete op gennem slutningen af 1800-tallet og har sat sit præg på dansk landbrug helt op til vore dage. Vi står imidlertid nu med helt nye udfordringer i det globale marked, hvor landegrænser er brudt ned, og som medfører at vi handler og agerer anderledes. Om andelsvirksomhederne kan stå distancen her, bliver meget spændende at se, udfordringen er der i hvert fald.

Som tidligere nævnt er landbruget et utroligt dynamisk erhverv, og har været det de sidste godt 200 år. Politikken tilbage i 1800-tallet var opbakning til landbruget med tilskud til opdyrkning af mange jorder, af hedestrækninger, tørlægning af søer og moser, afvanding og etablering af kanaler, omdirigering af åløb. Dræning af ufatteligt mange marker og mergling samt bortfjernelse af sten var meget vigtige tiltag, som banede vejen for, sammen med stærkt forbedrede redskaber og forbedrede afgrøder, en langt bedre agerdyrkning. Marshallhjælp, kunstgødning og plantebeskyttelse som

for alvor kom i gang efter Anden Verdenskrig gav landbruget yderligere et produktionsløft og en kraftig ekspansion af husdyrproduktionen. Alt sammen skabte det vækst og arbejdspladser, samt fødevarer nok til det danske land, men også fødevarer til en storstilet eksport især af flæsk og smør. Denne tankegang omkring tilskud til dræning og indtag af såkaldt marginal jord til opdyrkning ville ikke få politisk opbakning i dag. Nu er det sådan, at der bliver givet tilskud til projekter, der bringer noget af landskabet tilbage til en mere oprindelig tilstand, hvad den så end måtte være.

Der er ingen tvivl om at vi er gået meget langt, når det drejer sig om at udnytte agerjorden, mosers, enges og andre lavbundsområders ressourcer, og jeg vil mene for langt. Det har kostet med hensyn til biodiversiteten. Vi håber dog, at vi gennem mange nye tiltag, med naturplaner, etablering af vådområder osv. kan genskabe noget af det, vi har mistet gennem de sidste 50 år. Men i samme åndedræt må jeg erindre om, at det danske landskab er et kulturlandskab formet af vores forfædre. Altså findes det oprindelige naturlandskab som sådan ikke mere. Men det betyder ikke at vi i landbruget bare kan gøre som det passer os. Nej - vi må med respekt for de værdier vore forfædre har skabt, opføre os på en måde, så mangfoldigheden i landskabet vil være til stede også for fremtidige generationer.

Husdyrproduktionen vil ad åre for en stor del flytte sydøst på. En mere højt specialiseret husdyrproduktion vil foregå i Danmark, men bulk-vareproduktionen vil foregå i de tidligere Østlande og Rusland, det er allerede et billede, der tegner sig i øjeblikket.

EF - nu EU - har været en garant for landmændene i markedet op gennem de sidste 40 år. Gennem mindstepriser på en række produkter var landmanden sikret en fornuftig indtjening, hvilket nærmest var traktatmæssigt be-

stemt. Fællesmarkedsordningerne udviklede sig imidlertid i nogle uheldige retninger for flere landbrugsprodukters vedkommende. Der ophobede sig lagre så store, at man politisk ikke mente, det var holdbart længere. Man ville gerne tilbage til et marked, hvor markedskræfterne kom til at råde frit igen. Stille og roligt blev lagrene tømt; samtidig gjorde globaliseringen sit indtog og fik det ellers lukkede EU til at åbne sig.

Og hvordan er det så gået? Jeg tror, at man i EU er blevet noget overrasket over den virkning, det har medført. Efter at lagre af korn og smør for eksempel er forsvundet, oplever vi nu et meget nervøst marked, der får priserne til at svinge, som det næsten ikke er set tidligere. Det giver prismæssige dønninger lige fra producent og ud til forbruger. Det havde vi nok ikke regnet med.

Vi følger med i landbrugserhvervet på forunderlig vis, med de struktureltilpasninger, der pågår konstant. Det har nogle voldsomme konsekvenser i vores landskab og i erhvervet med ændrede bedriftsstørrelser. Det vil fremgå af andre artikler i denne samling, såvel som man også kan se, hvorledes mange bygninger på gårdene bliver overflødige. Det giver os en ny udfordring. Hvad anvendes disse bygninger til udover at være et bosted? Mange af dem vil være tjenlige til nedrivning, men ældre landejendomme som får status som bevaringsværdige, skal vi værne om. De bærer på en kulturhistorie, som eftertiden vil sætte pris på, og vi mener også de vil være eftertragtede bo- og opholdssteder.

Det ser på nuværende tidspunkt ud til, at vi på øen vil komme til at producere betydelige mængder flæsk og mælk baseret på korn/majs- og græsproduktion, om end det kommer til at foregå fra relativt få ejendomme. Det er for erhvervets vedkommende væsentligt med husdyrproduktion, og det giver stor afledt effekt.

Men også mange nicheproduktioner vil bide sig fast på øen, hvad enten det er økologi eller andre mindre produktioner, der understøtter de fødevarevirksomheder, som er under etablering på øen. Landbruget ser meget positivt på denne udvikling.

En anden og sidste ting, som vi er meget optaget af i erhvervet, er den energiproduktion, som vi er ved at opbygge. Den sker på basis af de affalds- og biprodukter vi har i industri og landbrug.

Vi ser nu med stor tilfredshed på, at det højteknologiske biogasanlæg er sat i drift. Det har blandt andet nærmest revolutioneret behandlingen af vores gylle, som efter behandling bliver til grøn energi, gødning og rent vand. For landbruget er det vigtigt, at vi prioriterer dette højt, da vi ellers ikke får mulighed for at fortsætte med den store husdyrtæthed, der er på øen.

Afgrøder, der anvendes til fødevarer, tror vi ikke på skal indgå i energiproduktion. Vi kan ikke på lang sigt forvente, at kunne anvende korn og majs til energiproduktion, hvad enten det går til produktion af biogas eller bioethanol. Der er så stor mangel på korn, at vi må prioritere det til human føde.

Vi er derfor ovenud tilfredse med, at der nu

fra landbrugets egne rækker er taget initiativ til og lagt op til, at vi får et demonstrationsanlæg indenfor bioethanol. Anlægget er det første af sin art i verden, et såkaldt anden generations anlæg, der anvender en teknologi, som nedbryder forskellige affalds- og biprodukter fra industri og landbrug til bioethanol. Hvad der ikke lykkedes for Bioraf-projektet i Aakirkeby 1988-2003, ser nu heldigvis ud til at kunne lykkes. Vi anser det for at være en meget vigtig milepæl for landbruget og Bornholm, som også vil række langt ud over øens grænser.

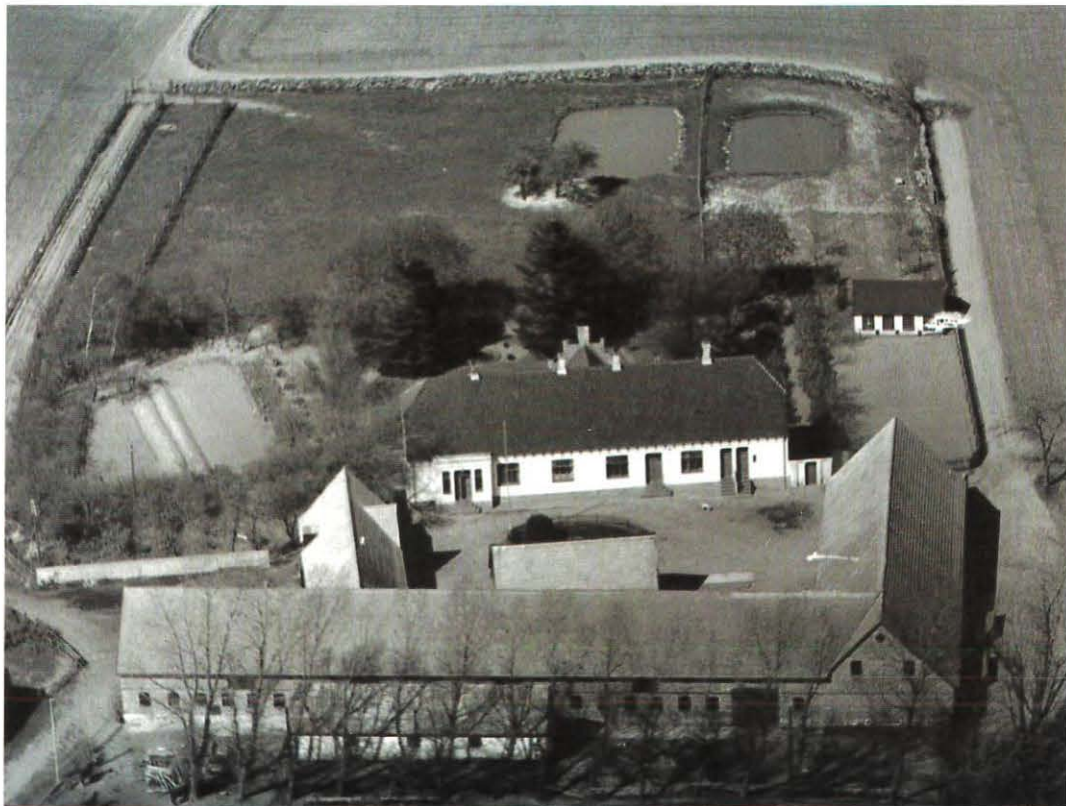
Landbruget har en meget vigtig rolle at spille for øen, når vi taler om vækst. Vi har at gøre med et erhverv, hvor der er rigtig mange muligheder for udvikling både i primærproduktion og forarbejdning af de råvarer vi fremstiller. Kun fantasien sætter grænser. Men landbruget skal operere med respekt for de værdier øen rummer så uanede mængder af. Vi har robust landbrugsjord rigtig mange steder, men vi har også en mere sårbar natur, der absolut skal tages hensyn til.

Med disse få ord vil jeg slutte min indledning og ønske for læseren at hun/han får mange nyttige facts om jordbrugserhvervets udvikling på Bornholm.

Fjorten bornholmske gårde før og nu

Af Henrik Vensild

LILLE STRANDBYGÅRD I NYLARS

Luftfoto af L. Strandbygård 1940'erne, benyttet til »Sladrebogen«, Bornholms Landbrug og dets biografier. Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum.

Vi begynder med en gård, hvor opdyrkningen af ny jord og især fjernelse af umådelige mængder sten har betydet meget for dyrkningen af jorden. På beskrivelsestidspunktet, i 1907, ejedes gården af Anders Juul Dam og Margrethe Kirstine Jakobsen. Og gården angives da at være på »80 Tdr. land, 56 Tdrl. var Ager, $\frac{1}{2}$ Eng, $2\frac{1}{4}$ Skov, $\frac{1}{2}$ Have, 2 vedvarende Græs, 9 beplantet Strandmark, 9 beplantet Lyngmark, samt 1 Tdrl. Veje o.a.«

Jorden

Det var vigtigt at beskrive hvad slags jord, der hørte til L. Strandbygård: »Undergrunden i foranførte 56 Tdrl. Agerjord veksler mellem

rent Sand ca. 5 Tdrl., lerblandet Melsand ca. 20 Tdrl., Skørler ca. 20 Tdrl., ildfast Blaaler ca. 3 Tdrl., sandblandet Pibeler ca. 5 Tdrl. og sand- eller lerblandet Grus ca. 3 Tdrl.; her menes nærmest det Lag, som er umiddelbart under Madjorden«, det vil sige den jord der dyrkes.

Den dyrkbare jord

Videre følger saa en nøjere beskrivelse af den dyrkbare jord. Hvordan den havde været og hvordan den var nu i 1907. »Da Ejerens (Bedste)fader Hans Christian Juul, den 17. Juli 1837 overtog Ejendommen efter sin Svigerfader, var den meget forfalden, baade i Bygnin-

Blommelyng i Knudsker. Et bornholmsk landskab som det har set ud, før rydning af sten. Foto Johs. Hansen 1926, Bornholms Museum.

ger og Drift. Nord for Gaarden, hvor der nu er 37 Tdrl. Agerjord, var der kun 8 Tdrl., hvorpaa der kunde saaes Rug, en Del Skov, ca. 9 Tdrl., en Del Fælleder, der henlaa med naturligt Græs, for en Gang imellem at blive tilsaaet med Havre; Resten var Sten og Krat. Ejerens Bedstemoder fortalte, at i hendes Pige dage 1830-37 kunde de ikke avle saa megen Rug, at de kunne brødføde sig selv.»

Sten

Vi hører saa om de umådelige mængder sten der var og hvad man gjorde for at blive af med dem. »En Del af Markerne optoges den Gang af de saakaldte »Reer« - en bornholmsk Beteg-

nelse for en Strimmel Jord, der henligger med Sten og Krat. Disse fremkom ved, at man, for at kunne færdes nogenlunde med de primitive Avlsredskaber, slæbte de løse, store og smaa Sten sammen i Striber paa Marken, som oftest hvor der laa en Række store Sten i Forvejen. Ind imellem disse Sten skød Tjørnen frodigt op.«

Endelig var der »Gravhøjene«, hvoraf der fandtes 8-10 stykker, og hertil føjes, at »den øvrige Del (af jorden) var oversaaet med store Sten, ofte fra 2-4 Fod høje - og utallige usynlige - og at der ved mange af disse Sten stod en Busk, »Kragetorn«.

Der graves mergel på Skadegård i Østermarie o.1903. Det var et hårdt og fedtet slid med spader og hestevogne. Senere er disse grave blevet til vandfyldte mergelgrave. Foto Soltau Sivertsen, Bornholms Museum.

Stendiger

For at kunne holde husdyrene, her især køer, ungdyr og heste inde på gårdens marker, byggede man dengang mange stengærder, og vi hører at: » I sin Tid var 40 Tdrl. af Ejendommen indhegnet, disse 40 Tdrl. var atter hegnet i flere Afdelinger, nemlig paa 22, 12, 4 og 2 Tdrl. Hegnene blev opført i Aarene 1845-1855 og bestod af større og mindre Sten fra Markerne. De største Sten blev sprængt i mindre Stykker og lagt i Bunden, ovenpaa opstabledes en Del mindre. Saadanne hegn kaldes paa bornholmsk »Stengjære.«

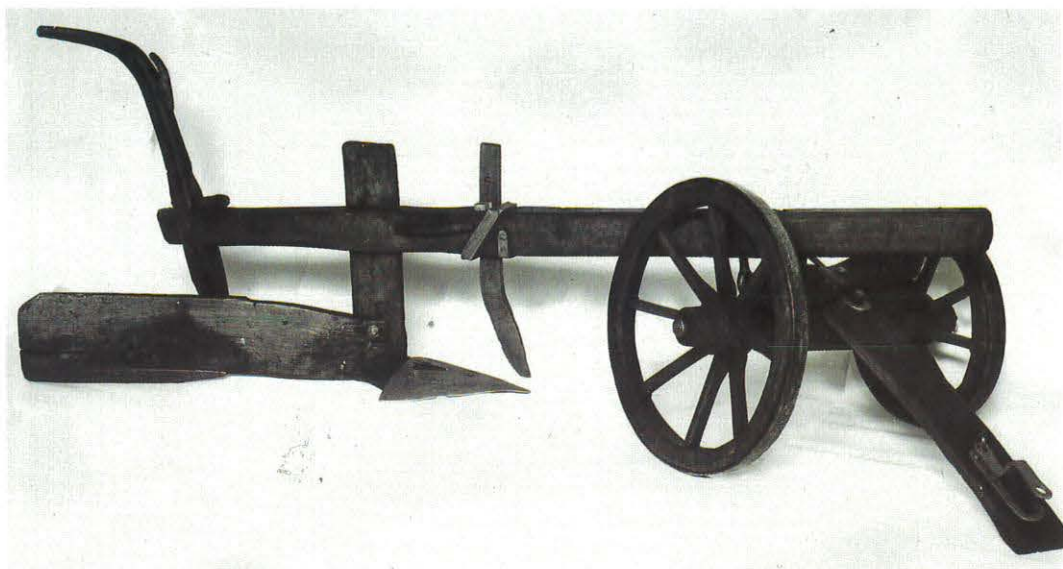
Jordforbedring med mergel

Det var meget vigtigt at forbedre jorden ved at køre mergel, kalkblandet lerjord, ud på markerne. Havde man selv mergel på gården, som her, var det godt. Det var et hårdt slid at grave den op, læsse den på hestevogne og køre den ud og sprede den på markerne: »Hele Ejen-

dommen med Undtagelse af 5 Tdrl., hvorpaa der da var Skov, er merglet i Aarene 1886-1889. Der gaves af Tospænderlæs 120-130 pr. Tdrl. paa den lettere Jord og 100-110 paa den øvrige. Bekostningen var, alt medregnet, Heste, Vogne, Mandskab, Vandpumpning og Af-rømning ca. 95 -30 Kr. pr. Tdrl. Jordpaakørsel er kun foretaget paa en Del af Sandmarken og har bestaaet af øverste Lag i Mergelgraven. Opgravning fra Ajlebeholder, Byggepladser o. lign.«

Maskiner

Vi hører om de få maskiner man havde den gang. Der var »indtil 1884 en Hakkelsemaskine, som dreves med Haandkraft, (til at skære utærsket havre til hestene på). Tærskemaskine brugtes ikke; Rugen plejledes (tærskedes med plejl), og Foraarssåden trampedes ud med Heste (blev kørt løs ind i havre- eller byggulve og blev her trampet fast af en eller flere heste). Si-

En velbevaret hjulplov fra Ringebygård i Vestermarie, formentlig benyttet til o.1850. Foto Bjarne Ilsted Bech, Bornholms Museum.

den 1884 er benyttet Damptærskværk, og samme Aar anskaffedes en Hestegang til Hak-kelsemaskinen. Nu bruges af Maskiner Meje- og Slaamaskine, Bred- og Radsaamaskine med dertil hørende Radrensere, Hesterive, Knuseværk, Kagebrækker og Roerasper. Til Markbrug var der til 1880 en Svenskharve af Træ, Ledharve, Træplove og en Glattromle. 1880 anskaffedes en Jernsvenskharve, og nu bruges Foghs Patentharve, Fjedertandsharve og Sæddækker, Jernplove, Dobbeltplow og Ukrudts-harve. En Del af Maskinerne er anskaffede af Mangel paa Arbejdskraft, og nogle fordi de udretter et bedre Arbejde end der kan udføres med Haandkraft. De nyere Avlsredskaber gør et bedre Arbejde end de gamle, uden i samme Grad at fordr mere Trækkraft.«

Sædskifte

Man vekslede mellem forskellige afgrøder paa de enkelte marker og havde derfor et forudbestemt sædskifte, der flyttedes år for år over markerne: »Indtil 1885 var det: 1) Renbrak (senere ændret til halvbrak), 2) Vintersæd, 3) Byg, 6-R(radet), 4) Kløver og Græs, 5) do., 6)

Havre... Men fra 1908 bliver Skiftet paa den lerede Jord: 1) Renbrak, 2) $\frac{3}{4}$ Vintersæd, $\frac{1}{4}$ Roer, 3) Blandsæd eller Byg, 4) Roer, 5) Havre og 6) Kløver; paa den lettere Jord: 1) Grøn-jordsbrak, 2) Rug, 3) Blandsæd, 4) Kartoffler, 5) Havre og 6) Kløver og Græs. Det er hensigten at udlægge et Skifte med Lucerne, saafremt den vil trives, en Del er allerede udlagt dertil. Af Gødning bruges 22-25 Læs pr. Tdrl., 2 Gange i Omløbet, nemlig til Rodfrugter og til Græs og Vikkehavre (foderplante). Ajle gives til Rodfrugter og Græs og 100-150 Pd. Chilisalpeter til Roerne.«

Ukrudtsbekæmpelse

Det kunne være besværligt at holde markerne rene for ukrudt. Bedre plove og harver gjorde meget, men at braklægge et stykke jord et helt eller et halvt år og pløje og harve det flere gange, hjalp meget. Den øgede roedyrkning, hvor man renser mellem roerækkerne, udtynder og hakker dem mindst to gange hjalp også godt. »Jordens Renholdelse foregaar ved $\frac{1}{2}$ Brak og Rodfrugtdyrkning, en Del ved Skrælplojning (tynd plojning lige efter høst) og Ukrudts-harv-

Et spand heste med en svingplov på Skovvang i Olsker o.1900. Foto Kjøller, Bornholms Museum.

ning - men Resultatet svarer ikke til Anstregelserne, især ikke paa den lerede Jord. Navnlig Tidslerne breder sig mere og mere, og det er til dels af den Grund, at Sædskiftet nu forandres til Brug af Renbrak.«

Avlen

Det drejede sig om, at skaffe foder til dyrene og korn til brød og til salg. »Først i de senere Aar er Opmærksomheden vaagnet for Valg af Sædstammer, og for Tiden benyttes af Havre dansk fra Lyngby og af Roer Sludstrup Barres. Det første Aar, 1837, er der kun avlet 100 Tdr. (korn), og det var hele Udbyttet paa Ejendommen; der var ingen Rodfrugt kun nogle faa Tdr. Kartofler til Husbehov, ingen Salgsvarer af anden Slags, intet Agerhø, men vel nok en Smule Enghø. Denne Høst skulde dække Udgifterne et helt Aar, derunder Renter af Gælden, og det

forstaas, at vedkommende Familie maatte være nøjsom. I en Tid avles der Hvede, og bedre Behandling af Jorden samt bedre Sorter virkede tillige med den gamle Urkraft i Jorden og gode Priser til at Driften lønnede sig godt - men man glemte at gøde. I Slutningen af Firserne kommer der mere Fart paa. Der er ryddet 5 Tdrl. Skovjord; men det er dog navnlig Mergelen, der viser sin Indflydelse... Medens der i Aarene 1877-84 ofte kun var nogle enkelte Læs (hø), blev der efter Merglingen jævnlig et Udbytte af 50-70 Læs (hø) om Aaret, og samtidig forøgedes Besætningen, og den fik en bedre Forplejning.«

Husdyrene

»Der holdes nu (1907) paa Gaarden 20-25 Malkekøer og 8-10 Stkr. (før 10-12 stk.). Ungkvæg og Tyre af rød dansk (Malke) Race. Udbyttet i

Luftfoto af gården, som den ser ud i dag. Her kan det bl.a. ses, at haven er udlagt med græs og blomster. Foto Klippefly 2004.

Mælk, leveret til Mælkeriet, har været: i 1889, 48.408 Pund og i 1907, 103.870 Pd., (det højeste var i 1905 med 141.270 Pd.), hvortil kommer, hvad der er brugt i Husholdningen og til Kalve, ca. 5-6.000 Pd. aarligt. Af Heste holdes 5 Arbejdsheste (en å to Følhopper). 2-4 Føl og Plage, og der sælges af og til en Hest for 5-800 Kr. - Af Faar holdes 3-5 Moderfaar og en Vædder. 5-10 Lam sælges aarligt til 20-25 Kr. pr. Stk. - Af Svin holdes 3-4 Grisesøer, og der sælges 40-50 Slagterisvin samt enkelte Pattegrise og 1-2 Fedesøer. - Hønsenes Antal er 230-300 Stkr., og der er i de senere Aar solgt Æg for 773-1085 Kr. aarlig, samt solgt en Del Rugeæg og 60-70 gamle Høns, der er fedede. - Af Gæs holdes 4-5 gamle, og der sælges fra 10-20 Gaasekroppe aarlig til Julen, medens der endelig af Ællinger aarlig sælges fra 10-70 Stkr. - Bier holdes ikke. Besætningen fornyes ved Selvtillæg, og der benyttes Handyr fra Hesteavl-, Kvægavls- og Svineavlsforeningerne.«

Medhjælpere

»Arbejdskraften bestod indtil 1875 af en Karl, en Dreng til Røgter og en Pige. Senere blev det en ældre og en yngre Karl. Fra 1900 havdes tillige Hjælp af en Jomfru... Lønnen vil gaa endnu mere opad, især for Kvinderne... Akkordarbejde er nærmest benyttet ved Roelugning. Prisen er et, men et andet, at det næsten er umuligt at opdrive saa mange Hjælpere, som man har Brug for, især af Malkepiger.« I høsten og i tærsketiden brugtes ogsaa mere løs arbejdskraft.

Gaardens ejere og drift kan herefter følges videre op til nutiden

I 1925 overtog Hans Munch, der stammede fra Sosegård og længe var ungkarl, L. Strandbygård. Han byggede den nye kostald i 1929, som skulle være magen til den paa Brunsgård, men lidt større, som han sagde til mureren. Han anlagde ogsaa et nyt møddingssted uden

Personer i haven foran det gamle stuehus, som blev revet ned før 1909. Personerne kan være A. Juul Dam og M.K. Jacobsen med deres folk og jagthund. Men det kan også være forgængerne, alt efter hvornår billedet er taget. Man ser også, at der var springvand i haven. Affoto Bornholms Museum.

for bygningerne i hjørnet mellem kostalden og nordlængen. Her findes det i dag med sin mur omkring. I 1945 købte han St. Hallegård, flyttede dertil og først da blev han gift og fik et barn.

Samme år solgte han L. Strandbygård til Magnus Theodor Bidstrup, der var konsul og købmand i Rønne. Denne flyttede aldrig ind på gården og solgte den videre i 1950 til Georg og Annelise Johnson. De drev gården i 34 år på en almindelig traditionel måde, som næsten alle gjorde den gang. Først med både køer, svin, høns og markerne med foder, korn og roer samt raps og lucerne til Boværk. Et vigtigt nybrud var ukrudtbekæmpelse ved sprøjtning. Ukrudt havde forgængerne kæmpet imod. Nu kunne man sprøjte mod alt. Der blev også

brugt kunstgødning, kali, superfosfat og salpeter. Omkring 1970 solgte de køerne og stalden blev lavet om til fedesvin, der var o. 800 stk. ad gangen. Det var et slidsomt arbejde at muge i den lange stald. Man dyrkede også kartofler på de lette jorder og havde hertil maskiner fælles med Bakkegård. Der kom traktor efter Anden Verdenskrig, en høj Fordson. Senere blev det en Fordson Major stadig med støbte forhjul og derefter en Ford 6610. Selvbinderen blev skiftet ud med en Dronningborg mejetærsker. Der kom grønthøster og ukrudtssprøjte. I de senere år satsede de også på turister og indrettede derfor to sommerlejligheder i den store stuelænge. I 1984 solgte Georg og Annelise Johnson gården til Jens K. Brandt fra Bakkegård.

Maskiner

Vi kender flere af maskinerne, der fulgte med: En 3-furet Kvernelandplov, en 4m Kongskilde såbedsharve, en 15 tands Kongskilde stubkultivator, Vibroflex. En 3 tons tipvogn, en gl. 4-hjulet gummivogn, en gl. kartoffeloptager, der senere kom til St. Dalbygård og senere igen til Teknisk Samling. En såmaskine, Nordsten på træhjul, ombygget fra heste til traktor. En Vilmo gødningsspreder, med tallerkener. En gl. spidsharve til at »fælde« med. En ukrudtsharve, der brugtes når kornet var kommet lidt op. Samt en gammel ajletønde, der lå på stellet af en gl. stiv hestevogn. Fælles med Bakkegård var der en kartoffelrenser og en kartoffelhopper. Der var også en gammel Dronningborg, 5 fods, bugseret mejetærsker. Der var en speciel kornvogn, tragtformet, lysegrøn og med et skod for neden. Så der har været tank på mejetærskeren.

Fra o. 1990 var det sønnen Michael Brandt, der drev L. Strandbygård og man satsede nu endnu mere på kartofler, og svinestalden blev lavet om så man kunne køre derinde med traktorer. Men det kunne ikke rigtig lønne sig. Nabogården Skyttegård blev overtaget i begyndelsen af 90'erne. Her var der en god svineproduktion. Fra 1997 overtog broderen Henrik Brandt på Bakkegård, disse to gårde. Det var et slid med de mange kartofler, så længerne blev igen ændret til opfedning af smågrise, til de blev 30 kg. Det var først Antoniusgrise, som »Irma Olsen« i sin tid fandt på. I dag er det United Kingdom Grise, som englænderne ønsker. Der er flere krav bl.a. til hvordan søerne og grisene går og hvordan de fodres. Derfor betales der også lidt mere for grisene. Siden 2000 er jorden lagt under Bakkegård.

Pr.1.1.2004 er al jorden fra de fire gårde, som nu hører sammen, blevet forpagtet ud og der leveres så korn og halm herfra til dyrene. I dag (2006) er der 380 søer på Skyttegård og smågrisene fedes op på L. Strandbygård. Det bliver til 9-10.000 grise pr. år. De gamle bygninger bruges endnu, de er indrettet til smågrise på dybstrøelse, samt til diverse udhusrum.

Bygningerne på Lille Strandbygård

Vi kender også til de gamle bygninger på L. Strandbygård, da de af en eller anden grund også er beskrevet af Krarup og Tuxen. Dette kan skyldes, at der på Nationalmuseet fandtes en plantegning af dem, som bondegårdsforskeren Reinholdt Mejborg havde udført i 1889. Vi får herved en god beskrivelse af en typisk bornholmsk gård. En rentegning af hele gården kan også ses i Turistforeningens årbog 1926, hvor Frilandsmuseets daværende arkitekt Halvor Zangenberg skriver om: Gamle bornholmske Landbygninger.

Om bygningerne skriver Krarup og Tuxen at de »er opførte i Firkant. Midt paa Gaardspladsen, desuden en fritstaaende paa bornholmsk saakaldt »Gaardkone«, en (bygning) til Roehus udfor Kostalden og en til Fjerkræ.

Stuehuset mod Nord, er opført 22. Maj 1786 (82) af Ejerens Tipoldefader (Andreas Hansen) med Bindingsværk, Egetræ, klinede Vægge og Straatag; det er paa 15 Fag, ca. 60 Alen, med 9 Alen indvendig Bredde. Det blev repareret 1885 med Murstensvægge osv. Førend Reparationen var der Blyvinduer med smaa Ruder og enkelte Steder, f. Eks. i Salen, var der Jærnstænger i Vindueskarmene til Værn (mod) Tyve. Det eneste, der omtrent blev urørt ved Reparationen, var den omtalte, »Sal«, saaledes kaldes paa bornholmsk det største Værelse i Stuehuset. Loftet er dekoreret i Rokokostil - selvfølgelig med Vandfarve og midt paa dette findes følgende Inskription:

»Lev varlig - Vær svarlig - Tiden er farlig - Døden kommer snarlig. - Anno 1786. - A. H. S. E.T. D.« « Bogstaverne på det enestående loft hentyder til Andreas HanSen (1733-92) og Ellen TerkildsDatter (1738-1820). De opførte stuelængen i 1782, hvad der ses af den gamle skorstenshammer, et stykke træ der bar den åbne skorsten i køkkenet, hvorpå man satte ejernes navnetræk og husets opførelsesår. Den sidder i dag som døroverligger i siden af køreporten i østlængen. Ægteparret havde i øvrigt gården fra 1750 til 1798.

I bogen er der også gengivet en rentegning af

Det gamle bræddeloft i salen fra 1786, med vers og ejerinitialer. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

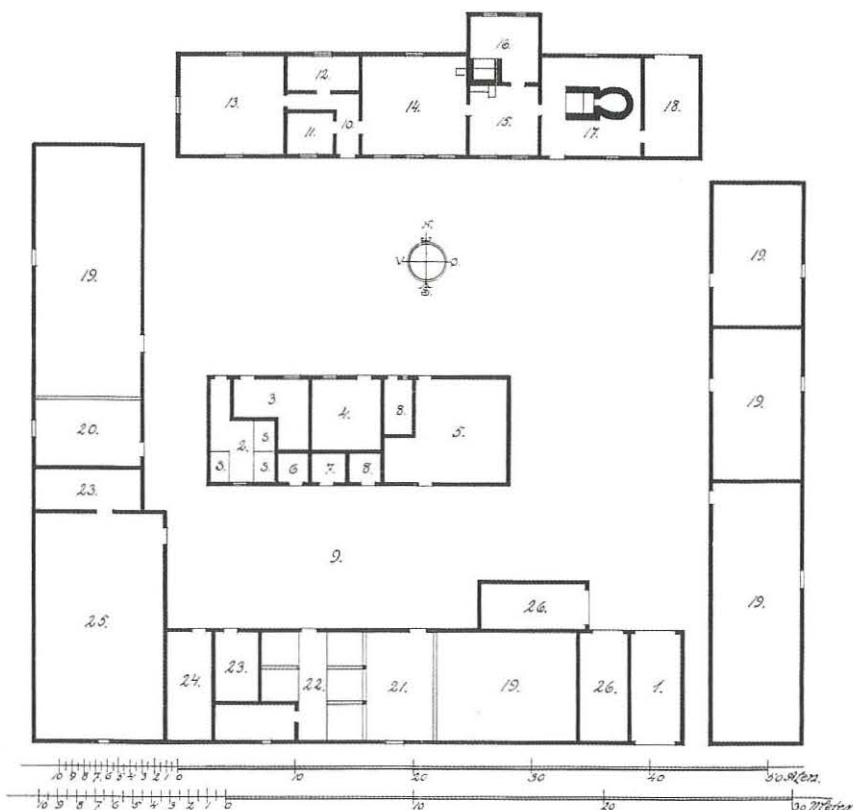
Majborgs plan fra 1889. Man vil sikkert studse over, at der er en køreport i stuelængen og derefter mod øst en aftægtslejlighed. Hvornår den er tilbygget vides desværre ikke.

»Den søndre Lade er opført 1836 af Ejerens Oldefader«, Thorkild Andersen, der havde gården sammen med sin kone Anna Elisabet Koe-foed til 1837. Den søndre længe var på »17 Fag, Bindingsværk ca. 54 Alen og 9 Alen indvendig, og med Straatag, indrettet til Køreport, Havregulv, Hestestald, Karlekammer, Faare- og Kalvehus. 1876 sattes Mursten i den Side, der vender udad mod Vinden, 1896 i den indadvendende Side og samtidig indrettedes den til Halmlade, Kalvehus og Kostald.«

»Den vestre Lade er opført af Ejerens Bedstefader (Hans Chr. Juul) i 1856, 14 Fag ca. 54 Alen og 11 Alen indvendig, af Bindingsværk med klinede Vægge indad mod Gårdspladsen,

Mursten udvendig og Straatag, indrettet til Kornlade, Tærskelo og Kostald. I 1896 blev den repareret og omlavet til Havregulv, Hestestald og Kostald. Gaardkonen er opført af samme i 1857, 6 Fag, 20 x 9 Alen, delvis af gl. Tømmer fra den Aaret før ombyggede vestre Lade; altsaa Bindingsværk, klinede Vægge og Straatag. Den indrettedes til Svinehus, Vognporte, Saltekammer, Sengekammer til Haandværkere og til Fjerkræ. Den blev i 1889 repareret, indsat Murstensvægge og indrettet til Svinehus over det Hele, samt tilbygget 2 Fag til Fjerkræ. Den østre Lade er opført i 1896 og er 60 x 16 ½ Alen, Bindingsværk, Mursten og Spaantag samt indrettet til Tærskelade, Karlekamre, Rullestue, Saltekælder, Huggehus og Materialkammer, Kul- og Brændeskur, Vognporte og Seletøjskammer.« Denne bygning er der endnu og rummer også gårdens indkør-

Grundplan af de gamle bygninger på L. Strandbygård, i arkitekt Zangenbergs rentegning – formentlig en fortolkning af R. Mejborgs opmåling fra 1889.

selsport. Længen har en meget høj granitsokkel i nordenden og har her rum i to etager.

»Høns huset er opført i 1900, 9 x 6 Alen, Stenmur og Paptag, indrettet nærmest til Sommerbolig for Kyllinger, Ællinger og Gæs.« Det ligger endnu i havens nordøstlige hjørne.

»Roehuset opførtes 1904, 32 x 8 Alen, 5 Alen i Højde, deraf 1 ½ nedgravet, Betonmur og Stentag, beliggende op ad Kostalden (mod syd) med 4 Alens Mellemrum; efter Roehøsten opsættes et Bræddeskot til Gennemgang.« Bygningen er der stadig i dag.

»Undertømmeret i alle Bygninger fra før 1896 er af Eg, Bjælker og Spær, delvis Eg og Asp fra egen Skov; i de øvrige er ogsaa Undertømmer Eg fra samme Sted, medens Tagtømmer og Bjælker er indkøbt Gran. I Kostalden er Baase til 32 Høveder og 3 Kalvebokse, kan afdeles til 6. I Hestestalden er 6 Stkr. enkelte

Baase og 2 Følhoppebokse. I Svinehuset er 6 Afdelinger, hver til 6-7 voksne Individier. I 1894 og 97 omlagdes Stenbroen på Gaardspladsen; det kostede ca. 200 Kr. 1897 byggedes en Ajlebeholder udenfor Gaarden, Halvstensmur, Spaantag (skal nu lægges med Pap), 6 ¾ Alen dyb og 8 Alen i Tværmål. Den kostede ca. 300 Kr.«

Arkitekt Zangenberg (fra Frilandsmuseet ved Sorgenfri) har lavet en plantegning af hele gården, hvor vi kan følge bygningernes indretning og brug. Af disse gamle bygninger er nu kun gårdkonen på gårdspladsen og måske noget af vestlængen tilbage. Numrene hentyder til: 1. Port. I gårdkonen: 2. Drengeshus (karlekammer, her vist med 3 senge) 3. Rullestue, 4. Huggehus, 5. Iggelen (svinehus), 6. Høns, 7. Ænder, 8. Gæs. Ved sønderlængen, 9. Mødding, I stuelængen: 10. Forstue, 11. Kammer, 12. Melsal,

Stuehuset i dag, set fra haven. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

(mellemstue), 13. Sal, 14. Storstuen, 15. Lillestuen, 16. Stegers (køkken med åben skorsten), 17. Bryggers (med bageovnen), 18. Brændehus, Udlængerne: 19. Lade (Gulv), 20. Tærskelo, 21. Foderlo, 22. Hestestald, 23. Faarehus, 24. Kalve, 25. Kostald, og 26. Vognport.

Stuehuset blev nybygget i 1909, meget flot, stort og pompøst. Det gamle malede loft fra 1786 blev overflyttet her til, hvor det stadig ses. På kvisten mod haven ses bogstaver og årstal for ejerne SMJ og AJD, for Signe Marie Juul (1850-?), som havde gården efter sin fader, Hans Chr. Juul der døde i 1884, og AJD står for nevøen Andreas Juul Dam, der ejede gården indtil 1925. Han blev først gift i 1915 med Margrethe Kirstine Jacobsen fra Aarhus. Stuelængen har siden huset gårdens ejere og de mange karle, piger og andre, der har været tilknyttet gården indtil engang midt i 1970'erne.

Her tyndede folkeholdet ud og der blev indrettet to sommerlejligheder til turister. I dag rummer stuelængen tre helårslejemål.

Kostalden

I 1925 overtog Hans Christian Munch gården. Han lod i 1929 den søndre længe nedrive og opførte en helt ny stor og flot grundmuret kostald med trempel. Ideen til den fik han på Brunsgård, men, som han sagde til mureren, »den skulle være større.« Kostalden blev engang efter 1970, hvor køerne blev solgt, ændret til svinestald med to rækker bokse, så der skulle muges i begge sider af stalden. Igen i 1986 blev den lavet om og gulvet blev sænket så man kunne køre ind med traktorer med kartofler, lagre, sortere og pakke dem her. Efter 1997 er bygningen igen blevet svinestald, hvor grisene har gået på dybstrøelse.

Gården set fra Søndre Landevej, med den lange kostald som Hans Munch lod opføre i 1929. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

Haven

Haven, som kunne ses på luftfotografiet fra før 1950, er i dag ændret således, at køkkenhaven er lagt ud med græs. De gamle frugttræer står der endnu og det kunne være spændende at få bestemt hvad sorter de er. Og så er der masser af blomster og buske.

Tilbageblik

Lille Strandbygård er på mange måder en typisk bornholmsk gård. I 1800-tallet brugte man et enormt arbejde på at rydde markerne for de mange sten. Der blev opdyrket lyng- og skovjord og hvor man ellers kunne fravriste naturen dyrkbar jord. Der blev merglet, der blev drænet og man brugte brakmark i sædskiftet. Alt sammen for at skaffe god og renere jord, så produktionen kunne øges. Det er ejerne og vel især deres mange folk, der skabte madjorden,

der dyrkes den dag i dag. De skabte den ved et ufatteligt slid med sten, mergel og gravning af drængrøfter. Kartoffelavlens har fra at være en afgrøde til husholdningen, blevet en vigtig specialafgrøde og blev med tiden en hovedafgrøde, for igen helt at ophøre. Forholdene ændrer sig dog hele tiden; der måtte en specialisering og en rationalisering til, for at landbruget kan klare sig i konkurrencen på verdensmarkedet. I dag er svinene hovedproduktionen, hvor der er 380 søer på Skyttegård og smågrisene blev før fedet op på L. Strandbygård, men i dag sker dette på Bakkegård. Det bliver til 9-10.000 om året. Jorden er nu forpagtet ud sammen med de andre tilhørende gårde, hvorfra der så leveres korn og halm til dyrene. Fra at have været en selvstændig gård, med en egen varieret produktion af kvæg, svin, fjerkræ og markafgrøder, og et til tider rigt folkehold, også turister,

I dag opfedes grisene på Bakkegård i Nylars i de gamle kvægstalde, der er blevet ombygget. Foto Klippefly 2005.

er L. Strandbygård i dag en del af et større landbrug, et større kompleks med Skyttegård, Bakkegård og en del af Sosegårdene. Bygningerne fremtræder i dag stort set som de blev opført omkring 1900 og med kostalden fra 1929. Roehuset med betonmure og hønsehuset er der stadig. Stuehuset er lejet ud med tre lejemål.

Der er sket meget i dansk landbrug i den her

omtalte tid. Nogen vil måske mene, at det særlig er tiden efter Anden Verdenskrig, hvor landbruget er blevet ændret mest radikalt. Men det er trods alt vore forfædre der ryddede, merglede og drænedde markerne. De skabte den jord, der dyrkes i dag. Grundlaget for det hele. Dette vil vi høre mere om ved gennemgangen af de følgende gårde, som Krarup og Tuxen skildrede o.1907.

LADEGÅRD I KLEMENSKER

Luftfoto af Ladegård i Klemensker. Foto Sylvest Jensen, ca. 1948. Bornholms Museum.

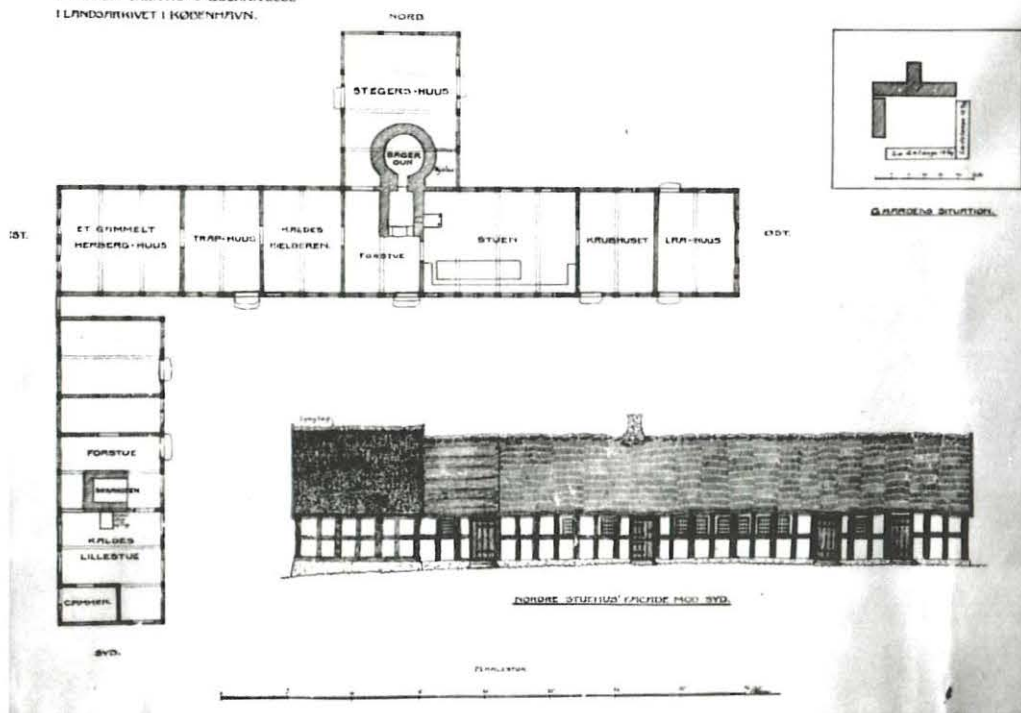
Ejerne af Ladegård i Klemensker kan følges helt tilbage til 1598, hvor Peder Ibsen havde gården. Længe var det medlemmer af familien Koefoed, der drev gården. Men fra 1828 blev det familien Stender, der stod for gården og det er det den dag i dag, hvor 6. generation Steen Stender driver sin fædrene gård sammen med Kamilla.

Vi er så heldige, at der er bevaret et syn fra 1694, hvor gårdens bygninger beskrives og takseres. Ejeren Hans O. Koefoed døde i 1694 og ejendommen skulle synes og beskrives af hensyn til enken, børnene og evt. kreditorer. Det skete den 28. november af otte personer. De siger (i en delvis nudansk fortolkning): »Stuelængen 3 Stolperum (fag) paa den vestre Ende, som

har været et gl. Herbergshus med gl. Tille paa, og en Dør som hænger i Jern, Lyngtag paa den ene Side og nystraa Tag paa den anden Side. (herberg svarer til sal og tille er et gl. ord for loft). Nest op til 2 Stp. Trappe Hus med en Trappe udi samt gl. Tag. Nok 2 Stp. kaldes k(opbevaringsrum), med 2 Døre og et gl. Vindue. Nest op til 2 Stp. med Flage (græs- eller lyngtørv) Tille og to Halvdøre, som hænger i Jern og en mellem Ditto og et Vindue. Stuen som er 4 Stp. med Kakkelovn, Døre, Vinduer, Bænke og Panel, som er 9 smaa Vinduer. Krubhuset (et kammer med sengesteder) 2 Stp. med et Kammer og en gl. Dør for med to smaa Vinduer. På den øster Ende udi Stuelængen Laa-Hus (ladehus/opbevaringsrum) med 2 gl. Døre. Stegers (bryggers)

STUEHUS PAA LADEGAARD I KLEMENSKEK ANNO 1694.

EFTER EN TAXATIONS-BESKRIVELSE
I LANDSARKIVET I KØBENHAVN.

Arkitekt og lokalhistoriker K. Thorsens rekonstruktionstegning af Ladegårds bygninger efter en taksationsforretning fra 1694. 1928, original i privateje.

Huset Norden til, 4 Stp. med Bageovn og »Ki-ølle« (malkølle) og 2 Døre.

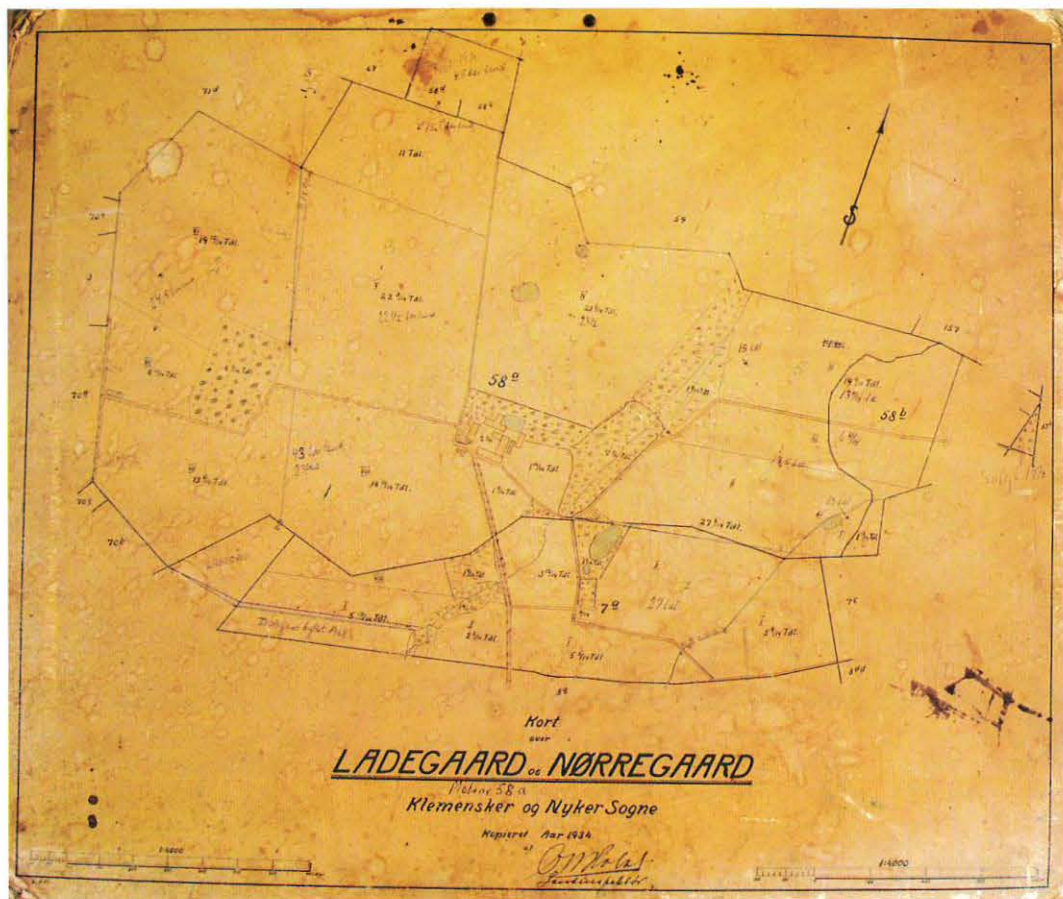
Den vestre Længe som er 8 Stp. med tvende »delle Gaulle« (bræddegavle). Sonden til udi samme Længe er 3 Stp. kaldes »Lillestue« og et Kammer udi samme Stolperum, og udi Stuen er 5 Vinduer, og 2 Døre, 2, Lister og en »Kachel Oun af Tægl« (tegl). Noch 2 Stp. som er Forstue med en Skaarsten og et Vindue udi med en hel og to halve Døre. Noch 1 Stp. en Dør for og et Vindue. Endnu 1 Stp. i samme Længes nørre Ende en Dør i Jern foruden »Tille« med en Laage ved Gavlen.

Den søndre Længe, som er 14 Stolperum, Østen til samme Længe 9 Stp. med Straatag og 3 Døre og en »Dør Port«. Vesten udi samme Længe er 5 Stp. Lyngtag. Den østre Længe 12 Stolperum. Det nordre Udhus, som er 4 Stolpe-

rum og en »Rose«? Det mellemste, som er 2 Stp. Det søndre Hus som er 5 Stolperum. Stuelængen blev alene takseret til 46 daler 3 mark, og alle husene blev tilsammen takseret for 99 daler 2 mark.

Den kendte arkitekt og lokalhistoriker K. Thorsen har i 1928 lavet en tegning, en rekonstruktion, over Ladegård ud fra denne beskrivelse, som er et spændende forsøg på at visualisere den gamle bygningsbeskrivelse. Man ser at stuelængens tage er tækket på forskellige måder og at der mod nord rager det 4 stolperum store stegershus, bryggers ud indeholdende bageovnen og malkøllen.

Markerne blev også takseret i 1694, men vi vil nøjes med Krarup og Tuxens beskrivelse fra 1907. Her fortælles at: »Ladegaard har 233 Tønder Land, vurderet til 25 Tønder Hartkorn,

Plan over Ladegårds jorder med angivelse af de enkelte marker efter Karl M. Kofod. Privateje.

og deraf er 207 Tdr. Ager, 1 Eng, 13 Skov, 2 Have, 4 vedvarende Græs, 6 uopdyrket, Veje, Mergelgrave o. a. En Del af Jorderne, de 53 Tdr., er dog beliggende i Nyker Sogn, da Nørregaard blev tilskødet Ladegaard i Aaret 1887. Jorderne er noget bakkede. Gaarden ligger ca. 300 Fod (1 fod = ca. 31 cm, dvs. 100 m over Havet), og derfra skraaner Markerne jævnt nedad mod Vest, saaledes at de højere beliggende Jorder nærmest er lermuldede med Lerunderlag og de lavere liggende er sort Jord med et dybt Muldlag, mest opdyrket Eng eller Skov med Ler- eller Mergelunderlag. Klippen kommer frem et Par Steder, men kun i ringe Udstrækning. Øst for Gaarden i Skoven kom-

mer den derimod mere frem og danner en stejl Skrånt. De Øst for Gaarden beliggende Jorder er mere uensartede, dels med Ler og dels med Grusunderlag. En Del af disse Jorder henlæ i ældre Tider med Lyng eller som Udmark og blev først opdyrket i Fyrreerne (1840'erne).

Jorderne er fuldstændig dræned, undtagen ca. 30 Tdrl. som er af noget lettere Beskaffenhed og kun er forsynet med enkelte (Dræn) Ledninger. Dræningen paabegyndtes sidst i Fyrreerne, og der drænedes ca. 60 Tdrl. indtil 1880. Resten er drænet senere. Merglingen påbegyndtes i 1882 og er nu fuldført, enkelte Steder er merglet to Gange« (for at give et bedre og længerevarende udbytte).

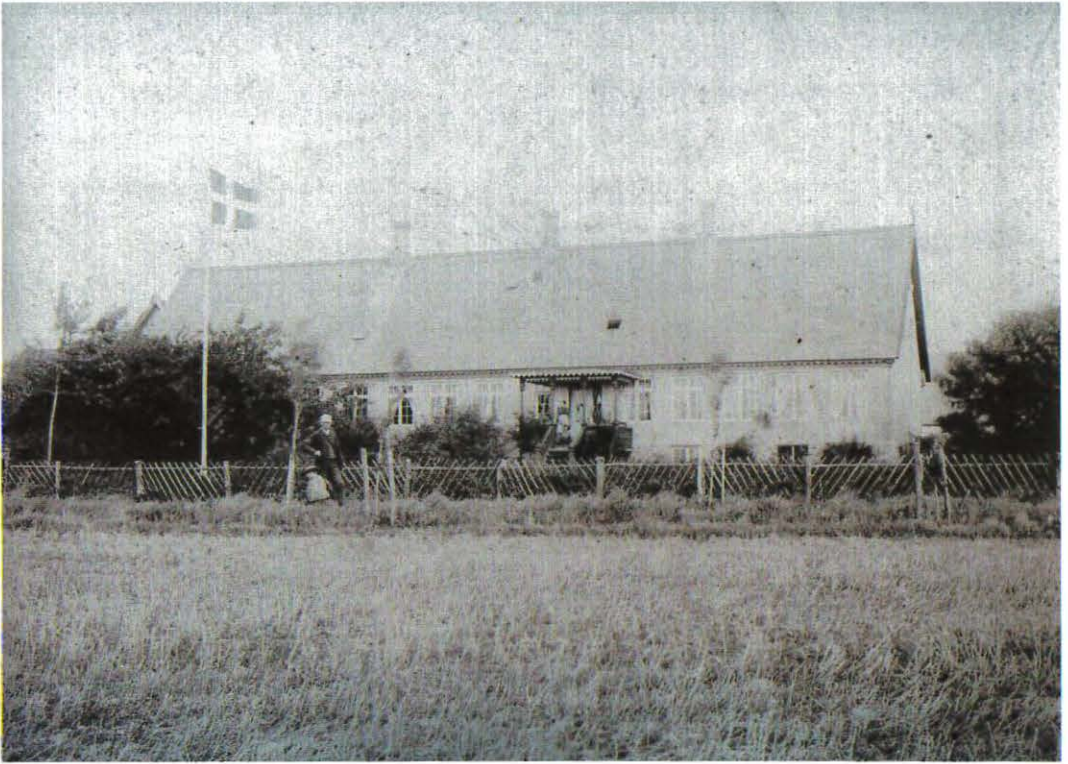

Ladegård var en af de første gårde der fik svingplov. Her ses fire spand heste pløje med svingplove sydvest for Vesterskov, engang i slutningen af 1800-tallet. Den forreste plov har stadig træås, mens de andre har ås af smedet eller støbt jern. Foto Soltau Sivertsen, Hasle, 1890'erne. Privateje.

»Gaardens Maskiner og Redskaber er de sædvanlige. Svingploven blev tidlig indført, idet Gaarden var en af de første Steder her paa Øen, hvor den brugtes. (Det var vigtigt at kunne pløje sine jorder ordentligt, hvorfor man i begyndelsen af 1800-tallet indførte lettere og enklere plove med svungen muldfjæl/plade af jern og plove uden hjulforstel). Mejemaskine indførtes 1888. (Det var en art slaamaskine, der med vinger, der kørte hen over et halvrundt skærebord, en plade, kunne aflægge passende bunker korn, som saa blev bundet i neg med hånden). Selvbinder 1898, (Det var meget lettere at bruge en selvbinder, der kunne binde negene med høstbindegarn) og omtrent samtidig Radsaamaskine, (en hestetrukken maskine, der kunne så kornet i ensartede tætte rækker). Sæden tærskes med Damptærskværk.« (Det er også noget nyt. Tærskningen, der oprindeligt

foregik med plejl, blev forbedret med små håndtrukne tærskemaskiner eller med lidt større tærskemaskiner trukket af en hesteomgang. De blev nu forbedret med tærskværker trukket af en dampmaskine. Ofte skete dette ved at tærskeselskaber kørte rundt til gårdene og besøgte tærskningen efter tur.)

»Fra 1880, da Markerne samledes i større Skifter, dreves Gaarden i to Rotationer, de store Marker i en 8 Marks Drift, de mindre i en 7 Marks Drift. Henholdsvis 1) Vintersæd, 2) Byg, 3) Roer, 4) Byg, 5) Kløver, 6) Græs, 7) Havre og 8) Brak- og Vikkehavre (foderplante). - Og for de mindre, 1) Vintersæd, 2) Byg, 3) Blandsæd, 4) Havre, 5) Kløver, 6) Græs og 7) Halvbrak. (Dvs. at marken kun blev pløjet og harvet den halve del af året og blev derefter tilsået med en afgrøde). Af Vintersæden var almindelig Halvdelen Hvede.

Det store og rummelige stuehus fra 1846, som i dag stadig er en god bolig. Foto i privateje 1890'erne.

Nu er ca. 16 Tdrl. udlagt med Luzerne og ca. 6 Tdrl. med vedvarende Græsmark, medens Resten af Jorderne er samlet i en 8 Marks Drift som den forannævnte. - Af Sædstammer benyttes Square head Hvede, Bretagne Rug, Prentice Byg og Dansk Havre. Af Roer, Runkelroer af Sludstrupstammen samt Yellow Tankard. Foldudbyttet har gennemsnitlig været 18, og af Runkelroer avles 300-400 Tdr. pr. Tdrl.»

I Bornholmske Samlinger bind 9 fra 1915, er der en grundig artikel af Karl M. Kofod om Ladegaard. Her er bl.a. vist en tegning af markskifterne, saa man kan se hvordan markerne fordeles sig.

Der skulle mange heste til at klare markarbejdet, så besætningen bestod af: »12 Arbejdsheste og 7 Plage af Frederiksborg- og Jysk Race, ca. 65 Malkekøer foruden Opdræt af Rød Dansk (Malke)Race og ca. 100 Svin, hvoraf

Søerne er af (Dansk)Landrace som holdes til en Yorkshire Orne. Gødningen anbringes i et aabent Møddingsted og udbringes mest om Efteraaret og Vinteren til Roer og til Grønfoder i Brakmarken, samt om Sommeren paa Brakmarken. - Besætningen fornyes næsten udelukkende ved Selvtilæg.

Til Hestene bruges Havre og Majs, til Kvier ca. 4 Pund Kager (oliekager) og 60-70 Pd. Roer om Vinteren, om Sommeren staldfodres ikke ret meget og da mest med Lucerne. Da Lucernedyrkningen nu er udvidet, vil Sommerstaldfodringen ligeledes blive det.»

Grunden til, at man hører om hvordan gødningen henligger, skyldes at forfatterne Krarup og Tuxen gerne ville anbefale, at man dækkede møddingstederne over med et tag. Dette for at regnvand ikke skulle skylle noget af gødningskraften væk, eller at noget af kraften skulle for-

Den prægtige veranda på stuehuset. På billedet ses bl.a. ejeren, Mads Ludvig Stender og hustruen Elisabeth. Foto i privateje, 1890'erne.

svinde ved fordampning. Gødning var det vigtigste man havde til at forbedre markerne med og dermed udbyttet. Kunstgødning var man kun lige begyndt at bruge ganske lidt af.

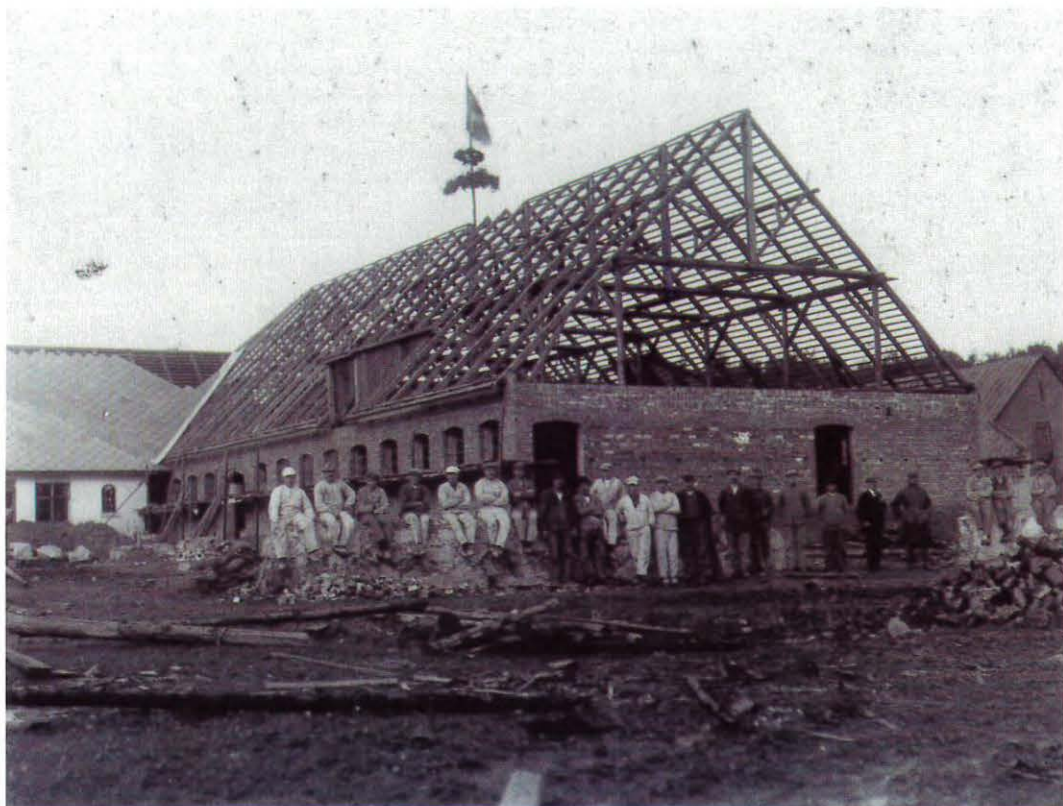
»De største Salgsindtægter naas ved Sæd (korn), Mælk og Svin. Desuden sælges Heste samt en Del Høns, Ænder og Gæs. Tilvirkning af Fødemidler finder nu næsten ikke Sted, dog laves der lidt Ost og brygges Øl. Der sælges en Del Sædekorn.

Arbejdskraften bestaar i Almindelighed af 1 Forkarl, 1 Fodermester, 1 Røgter, 1 Stalkarl, 3 Karle og 1 Daglejer. Der holdes 2 Piger og 1 Kone til at deltage i Malkningen. Lønnen er for en Karl ca. 300 Kr.

Af Ejendommen svares en Skat af ca. 660 Kr. aarlig paa Amtstuen og ca. 230 Kr. til Kommunerne.»

Vi hører også om hvordan bygningerne var her lige efter 1900: »Størstedelen af Bygningerne er opført 1846 efter en Ildsvaade i 1845. Stuehuset mod Vest er grundmuret og temmelig rummeligt, (dette er stuelængen i dag), de andre tre Længer (er) af Bindingsværk, til dels med Lervægge, ligeledes efter Tiden meget rummelige, ca. 16 Alen brede og hver godt 50 Al. lange. Først i Tredserne (1860'erne) blev tilbygget en Del og en Længe opført i Gaarden (en såkaldt gårdkone). Da den sidste nedbrændte for 8 Aar siden, blev der opført 2 andre Bygninger i Gaarden.

Efterhaanden er Lervæggene afløste af Mursten, og en Del af de nye Bygninger er grundmurede. Nu er Gaarden indrettet saaledes, at den søndre Længe er Lade, den østre Kostald og den nordre Hestestald og Svinehus. Des-

Rejsegilde på den store, nye grundmurede kostald i 1927. Foto Adolf Møller, Rønne, privateje.

uden er der Bygninger til Kviestald, Vognport mm. Staldene er nogenlunde tidssvarende og rummelige samt forsynede med Betongulv og med en større Ajlebeholder.«

En del af udlængerne brændte i 1926 og der blev kort efter opført ny grundmuret kostald og ny stor grundmuret lade. Laden mod syd, som tydeligt ses fra landevejen, Klemensker-Nyker, blev opført i 1928 og bærer Elisabeth og Ludvig Stenders initialer, ES og LS samt årstallet 1928.

I 1940 overtog sønnen Svend Holm Stender Ladegård. Han var bl.a. en af de første der anskaffede en selvkørende mejetærsker. Det vil vi høre mere om i det følgende, hvor Ladegård bliver fulgt i hans tid, derefter i Orla og Kate Kofods tid (1965-1996) og sidst Steen og Camilla Stenders tid til i dag.

Nye tider på Ladegård

I 1940 overtog Svend Holm Stender Ladegård efter sin far, Mads Ludvig Stender. Faderen havde opbygget den store kostald og den store lade efter branden i 1926. Han var en god og meget interesseret landmand. Køerne betød meget for ham. Man havde tidligere indrettet eget mejeri i vestenden af gårdens nordlænge og ansat en mejsker, så man kunne lave smør og andre mælkeprodukter til salg. I 1889 blev Svalhøj Mejeri oprettet. Her leverede man så mælken til.

Sønnen Svend Holm Stender havde sejlet som ung, lige som flere af hans brødre i øvrigt, så han var måske ikke lige så interesseret i kvægbesætningen som faderen. Det faldt i hans lod at mekanisere gården. For bortset fra en traktor på jernhjul, som blev indkøbt i 1935,

Luftfoto af Ladegård ca. 1950-51. Foto formentlig Sylvest Jensen. Privateje.

var det stadig landbrug med heste som trækraft man drev. Der skulle mange heste til at pløje gårdens godt 200 tønder land, harve jorden, køre for såmaskinen, tromle og hvad ellers forårsarbejdet kræver. Der skulle radrenses roer til køerne. I høsten skulle selvbinderen trækkes af 3 heste, kornnegene skulle sættes op i hobe, i rækker mod hinanden. Stubben skulle rives med hesterive. Kornet skulle læsses på vogne og køres hjem i laden. De stive vogne blev afløst af gummivogne, vogne med fladt lad, høstrig og gummihjul. I laden var der tre store porte mod syd, hvor man kunne køre lige ind med læssene og stikke negene ind i de forskellige gulve, afdelinger.

Senere kørte man så tærskværket med halmpræsseren ind i køregangene, stak kornet tilbage igen og ind på ilæggebordet og tærskede kornet. Trækkraften blev først leveret af et

lokomobil, en mobil dampmaskine, som det ses på luftfotografier fra 1930 og siden af de forskellige traktorer. De var den gang forsynet med en remskive.

Dette arbejde med kornet var langsommeligt, krævede mange personer og set med nutidens øjne slet ikke rationelt. Derfor købte S.H. Stender, som en af de første på Bornholm, en selvkørende mejetærsker af mærket Massey-Harris i 1955-56. Den var på 8,5 fod, dvs. bredden på skærebordet. Det var en sække-maskine, så der skulle to mand til at betjene den. Sækkene blev læsset af på jorden, de skulle evt. rejses op og have lidt luft før siden at blive læsset på gummivognene. Dette arbejde krævede to mand med en sækkepind imellem sig, et stykke af et greb- eller skovlskaft, som man kunne løfte sækkene op med, mens man holdt fat i den øverste ende af sækken samtidig. En af perso-

Bygningerne på Ladegård, som de ses fra landevejen. Til højre ses en ny maskin- og kornlænge og bagved ligger den nye svinestald. Foto Henrik Vensild 2004.

nerne sprang så op på vognen og kørte sækken på plads med en sækkevogn. Ned igen og så op med næste sæk.

Men så kunne man få mejetærskere med korntank, så kun én person skulle betjene mejetærskeren. Man indrettede et siloanlæg i laden. Seks siloer på række, der kunne tage 1500 tønder korn hver. Den ene skulle altid være tom, så man kunne flytte kornet rundt/lufte det på vej til den tomme silo. Under siloerne var der et bånd, der kunne føre kornet hen til aflæsergraven og så med en elevator op i den tomme silo.

I 1965 købte Orla Kofod, fra Gadegård i Knudsker, Ladegård af sin svigerfader og der kom igen nye tider til Ladegård. Hestene var næsten sat ud alle, for i 1947-48 havde man købt en Case-traktor, som kom med Marshall-hjælpen fra Amerika. Der var amerikansk flag

på køleren. Derefter gik det slag i slag med de efterfølgende traktorer. En Nuffield og en Fordson Power Major, hver på 50 hk/hestekræfter. Senere en Ford 5000 på 78 hk. og så en Ferguson 1080 på 100 hk. Endelig et par Volvo-traktorer. Siden kom de firehjulstrukne, to stk. Fiat på 130 hk. Med traktorer, der kun trak på baghjulene, var der grænser for hvor megen kraft man kunne overføre fra motoren til hjulene, så der skulle derfor fire trækkende hjul til at overføre den forøgede kraft.

De øvrige maskiner fulgte naturligvis også med i størrelse efter traktorenes forøgede trækraft. Vigtig var plovene. Med traktorenes hydrauliske liftsystem kunne man nu hæve og sænke ploven direkte fra førersædet. Plovene fik stadig flere og flere plovlegemer sat på åsen. På Ladegård op til 4 furer. Og så i 80'erne kom endnu et nybrud, vendepløven. Den

Der pløjes i dag med en 6-furet risteplow trukket af en stor John Deere traktor. Foto Henrik Vensild 2004.

var nu ikke lige nyopfundet, for i »hestetiden« havde man skam også vendepløve. Med vendepløve kunne man pløje fra den ene side af marken til den anden, uden at skulle lave hulfurer eller rygfurer, der angiver de felter man ellers før pløjede i. Man sparede også at køre »tom« i forpløjningen og man skulle ikke flække rygfurerne om foråret eller samle hulfurerne før harvningen.

Der var mange plovmærker, men de norske Kverneland plove var dengang de mest foretrukne. De vandt også alle pløjekonkurrencer en overgang. Så blev det de tyske Kuhnpløve og nu er det vist de svenske Överum plove siges det, der skulle være gode.

Harverne fulgte også med i stadig bredere størrelse. Stubharven til efterårsbrug og fjeder-tandsharverne til forårsbrug. De sidste blev nu

lavet med flere led, der kunne klappes op, så man kunne køre på landevejen. Tromle, lige så, større og større, flere og flere led ved siden af hinanden.

Såmaskinerne bliver også større og større. Her begynder man så i det seneste årti, at lave såkaldte såsæt, hvor flere redskaber kobles sammen på en traktor. Nogle af disse redskaber sættes foran på traktoren. F.eks. som det ses på Ladegård i dag. En slæbeplade/agerslæbe, så gummihjul på række, især der hvor traktorens hjul ikke pakker jorden sammen og en række harvetænder. Så traktoren med tvillingehjul, for at fordele trykket og pakke jorden og sidst selve såaggregatet, her en skivesåmaskine, og derefter en efterharve. På denne måde sparer man flere arbejdsgange ved en kørsel på marken.

Kort efter sår man vintersæden, hveden med en kombineret så- og jordbehandlingsmaskine, så det hele er gjort i én arbejdsgang. Foto Henrik Vensild 2004.

En time eller to før er jorden blevet pløjet af en tilsvarende stor traktor med en 6-furet riste-plov, halvbugseret og naturligvis er den en vendeplow. Plovåsen er så lang og tung at liftarmene ikke kan bære den, hvorfor man igen har sat hjul under ploven. At det er en risteplow vil sige, at muldfjælen/pladen ikke er et sammenhængende stykke plade, men delt op i flere strimler. Dette for at jorden, furen bedre skal kunne slippe pladen og ikke pakke sig sammen.

Er dette en nyhed? Nej det brugte man også i »hestetiden« til særlig fedtede jorder. Der er blot sat seks plovlegemer efter hinanden på én plovås. Det er i dag to store John Deere traktorer, der klarer trækraften. Er de store nok til fremtiden? Det vil vise sig.

Der er forskellige meninger om hvor megen jordbehandling man skal have. Pløjning og

derefter såning; harvning en til to gange af stubjorden og så såning eller blot såning direkte i stubjorden. Mejetærskerne voksede også på Ladegård fra den 8,5 fods Massey-Harris. Til en 10 fods og sidst i 60'erne til en 12 fods. I dag er det en 30 fods New Holland, der klarer høsten.

Det sidste kvæg og grisene blev sat ud af Or-la Kofod efter 1965, og Ladegård blev herefter dyrket alene med planteavl. Kornpriserne steg, især efter indtrædelsen i Fællesmarkedet/EF i 1972. Der dyrkedes også frø, som er godt på Bornholm, hvor klimaet er gunstigt, og 30-40 tdr. lucerne til Boværk, der lavede det til lucernepiller til foder. Det var en god afgrøde for sædskiftet, der jo måtte undvære græs- og roemarken. Når man ingen dyr har, må man udelukkende gøde med kunstgødning. Jo mere man gøder, des bedre afgrøder, men der er

Ladegård set fra luften i 2004. Foto Klippefly.

grænser for vækst og indkøbspris på gødning. I dag skal man årligt aflevere gødningsregnskaber, så man fra centralt hold kan styre, at der ikke bliver gødet for meget, så der ikke udledes for meget især kvælstof i naturen.

Orla Kofod var tidligt ude med at drive flere gårde, Ladegård og sin fødegård Gadegård i 1965. Senere i 1974 kom Munkedal på 22 ha. med ind under og i 1992 købte han Kæmpegård på 23 ha. Men her er udviklingen, strukturuudviklingen ikke stoppet.

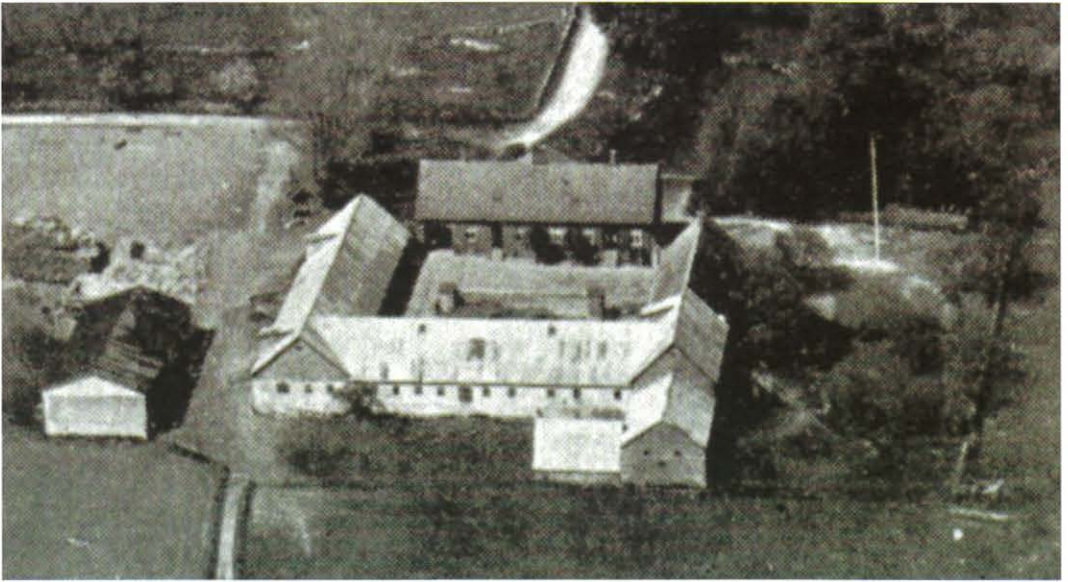
Sønnen Steen Stender, der overtog Ladegård i 1996 forpagtede først L. Krashavegård i Klemensker på 50 ha. for senere at købe den og samtidig overtog han St. Dammegård, på 40 ha. Han driver således i dag o. 280 hektar. Men det er ikke som faderen kun med planteavl. Der er bygget en stor ny svinestald på Ladegård, hvor der fedes o. 5000 grise op på årsba-

sis. På St. Dammegård var der tidligere også både sostald og svinestald. I dag er der kun opfedning af svin, fra de er små til de skal til slagteriet, o. 6000 pr. år bliver det her til.

På Ladegård bruges nu alt kornet, og måske mere til, til foder til grisene. De unge landmænd skal være særdeles godt uddannet, ikke blot på landbrugsskoler, men også ved gode lærerige praktikophold i ind- og udland. De unge landmænd skal være dygtige driftsledere, gode psykologer, gode økonomer for bl.a. at kunne købe bedst og billigst ind, være gode til at handle og kunne EDB, for megen styring af maskiner og foderanlæg sker i dag via EDB.

Dyrene er vendt tilbage på Ladegård, konen Camilla tager sig hver dag af de flere timers tilsyn med grisene. Et vigtigt arbejde for at de kan have det godt. Et automatisk vådfodringsanlæg klarer fodringen af de mange dyr.

LINDESGÅRD I OLSKER

Lufbfoto af Lindesgård fra før 1950, fra »Sladrebogen«.

Lindesgård i Olsker ligger lige syd for Ols Kirke, en lille smule tilbage trukket fra landevejen. Den beskrives udførligt af Krarup og Tuxen, både jorden, landbruget, dyreholdet og haverne. Selv hvilken mad man spiste og hvad folkene fik i løn.

Lindesgård er den 34. selvejergård i Olsker sogn i Bornholms Nørre Herred. Den beskrives i 1907 at have 102 tønder land til en værdi af 8 tønder hartkorn. Af jorden var de »72 Tdrl. Ager, 3 Eng, 14 Skov, 1 Have, 6 vedvarende Græs og 6 uopdyrket«.

Jorden

»I Aaret 1856, da nuværende Ejers Fader (Hans Jørgen Kofoed, 1830-1906) overtog Gaarden, var kun ca. 30 Tdrl. under Plov, og selv de var den Gang til dels meget fulde af Sten, hvoraf en stor Del kunde brydes op og køres, men en Mængde maatte sprænges flere Gange for at kunne køres, og selve Jorden var i en daarlig Forfatning. Af 30 Tdrl., der siden opdyrkedes,

henlaa ca. 20 Tdr. Land med Tuemarken med en utrolig Mængde Sten og til dels Sumpe.

Da den nuværende Ejer (Jens Peter Kofoed, 1864-1913) overtog Gaarden, er yderligere 3-4 Tdrl. kommen under Plov; de var hovedsagelig en meget tør Eng, der af særlige Grunde ikke tidligere var opdyrket, og desuden er der jævnet en stor Del aabne Grøfter og pløjet lidt Lyngjord, samt fjærnet et Lynggærde med Sten, Jordvolde og Grøfter.

Fra gammel Tid er ca. 3 Tdrl. hegnet med Stengærder og for 10 Aar siden er yderligere hegnet med Egestøtter (lægtehegn) ca. 12 Tdrl.

Desuden er der i Løbet af den sidste halve Snes Aar jævnet adskillige Diger, Skrænter, Kuler osv., samt af og til paakørt Jord fra Vejkanter og Grøfter og som Regel lagt paa de stærkest lerede Steder (for at gøre jorden lettere). Nogen særlig Dybdebehandling har ikke fundet Sted, da den almindelige Pløjning kun er paa 7 Tom.«

Bygningerne

»Til Ejendommen hører 4 Avlsbygninger og 1 Stuehus. Avlsbygningerne var i 1856 meget daarlige; østre og søndre Længe meget smalle og lave, næsten faldefærdige Bindingsværksbygninger med Lervægge og omtrent uden Inddelinger. I Kostalden var f. Eks. lidt Trækrybber til Køerne, men til Ungkvæget var kun stillet lidt for til at forestille Krybbe, hvor Jorden udgjorde Bunden. I Grebningen var gammel ujævn Stenbro, og, hvor Kreaturerne stod, var der i nederste Kant ligeledes af store Kampesten, hvorimod der oppe under Kreaturerne var Ler og Jord. Vestre Længe (Bindingsværk) er bygget omkring 1840 og der blev i 1856 lavet lidt ved Hestestalden, som først i Firserne blev helt omlavet.«

»I 1873 blev østre og søndre Længe bygget om, den østre med solidt Egebindingsværk (Tømmeret fra Gaardens Skov) og Murstensvægge. Her indrettedes saa en efter Datiden god Kostald mm. Til søndre Længe blev for en stor Del brugt det gamle Tømmer, og den blev altsaa kun 9-10 Al. (ca. 6,30 m) bred med delvis klinede Vægge, og den blev benyttet til Tærskelo og Sædlade (kornlade).«

»I 1895 blev den søndre Længe ombygget af Beton, i 16 Alen (ca. 10 m) bred, og indrettet som Kostald til 37 Kreaturer foruden Kalve. Foderlo, Roehus og Tærskelo, alt med Murstens- og Betongulv. I Stalden er Lemme foran Køerne, og disse staar i Baase med 2 i hver; midt i Stalden er en Rensebeholder, hvorfra Ajlen gaar ud i Ajlebeholderen, og samtidig blev der lagt Vandledning med Pumpe i Stalden.

Til østre Længe byggedes 8 Fag til Damptærskesport og Sædlade, og da Jorden har nogen Skraaning og Bygningen nu er 25 Fag (Egebindingsværk og Murstensvægge), saa er Fundamentet til de sidst byggede 4 Al. højt (af Beton). Den gamle Kostald og Foderlo i østre Længe (8 Fag) blev indrettet til Svinehus, med Bræddeskillerum. Murstengulv med Cement og Trug af Krybbesten. I nordre Ende af Bygningen er 2 Fag til Vognskur og 2 Fag til forskellige smaa Værelser og Trappegang til Loftet.«

»I 1895 blev samtidig bygget en Ajlebeholder af Kampesten og Cement (Størrelse 1200 Tdr.), med Ledninger fra Kostalden og begge Svinestalde, for det meste af glaserede Rør. Yderligere blev i 1895 vestre Længe sammenbygget med søndre (Kostalden), med ca. 2 Fag, der benyttes til Faare- eller Ungkvægstald.

Vestre Længe, der benyttes til Havregulv til Hestene, Lo, Hestestald og 2 Fag til Vognskur, er ogsaa undergaaet en Hovedreparation; da Hestestalden var for lille, blev der i 1901 bygget en Tværbygning paa 4 Fag, 16 Al. bred, saa her nu er 14 rummelige Stader og 3 gode Følboekse. 4 Fag opførtes og over Vognskuret og en Del af Hestestalden er lagt nyt Loft med Trappegang til Sædloft. Inde i Gaarden er en Gaardlænge paa 7 Fag (Bindingsværk og Murstensvægge), hvori er Svinehus. Vejehus med Kreaturvægt og Hønsehus, alt med Murstengulv i Cement.

Stuehuset, der ligger i Nord, er bygget 1814. Det er paa 18 Fag, hvoraf 1 Fag er bygget sidst i 90'erne, og det er 12 Al. bredt indvendig. Bindingsværk af Kærne-Egetømmer. Bygningen, der i 1856 var temmelig forfalden, har gennemgaaet Hovedreparationer sidst i Halvtredserne og først i Firserne, samt en mindre Omlavning i Aaret 1906.«

Nye bygninger

Det var efter datidens forhold store og gode bygninger, men i 1910 skete der et lynnedslag på Lindesgård og hele gården nedbrændte. De bygninger, der blev opført efter branden, blev alle opmuret i grundmur og de ses på et luftbillede fra før 1950. Det er de bygninger, der er der i dag.

Der blev bygget et stort grundmuret stuehus i røde allingesten med kvist over 3 fag mod nord. Her ses ejerens navnetræk J P K for Jens Peter Kofoed og årstallet 1912. I vestenden var der port til gårdspladsen.

Mod vest blev der bygget en længe med karlekamre og hestestald mm. Mod øst en længe der indeholdt svinehus og hønsehus. Mod syd en kostaldslænge med plads til 30 køer og ung-

kreaturer, samt roehus. Uden for den egentlige gårdfirkant kom der en lade, der senere blev påbygget et stort maskinhus og syd for østlængen lå ajlebeholderen og et lille hus af halvstensmur.

I dag er kostalden mod syd fjernet og også det fritliggende lille hus mod øst. Laden mod vest er forøget med en stor maskinlænge, så den går helt op på højde med stuehuset.

Maskiner og redskaber

Krupp og Tuxen fortsætter: »Det kan ikke siges bestemt, hvor mange Redskaber her forefandtes f. Eks. i 1856, da her kom ny Ejer (Hans Jørgen Kofoed) paa Ejendommen; men saa meget vides, at her ikke var hverken Vogn eller Seletøj, som man turde risikere at køre ud med. Hvad Markredskaberne angaar, var de i allerhøjeste Grad primitive. Ved Tærskning brugtes Plejlen, og af Maskiner vides ikke, at her forefandtes nogen.

I Løbet af de følgende Aar blev anskaffet en lille Tærskemaskine og en Rensemåske, en Slags Svenskharve eller Spidsharve af Træ med Jærntænder, ligesom Plovene forbedredes, og sidste Gang der skiftedes Ejer (i August 1893 til Jens Peter Kofoed), var her en næsten ny 4 Hestes (hestegangs) Tærskemaskine med Halmryster, Kastemåske samt forbedrede Plove og Harver.

»Næsten alle Maskiner, Redskaber og de Vogne, som bruges for Tiden, er nyanskaffede. Det er bl.a. Slaamåske, Mejemåske, selvaffælgende Hesterive, Saamåske, Fjedertandsharve, Ringtromle. Foghs Svenskharve, Egetræstromle, en enkelt og en dobbelt Radrenser (Fraugde), Plantejern (?), Roesaamåskine, Kagebryder (der ofte stilles til Hestegangen), Roeskærer, Plove (med Skrællejern særlig til Grønjord), Agerslæbere, 3 nye Arbejdsvogne, Arbejdsfjedervogne. Ponyvogn, lukket Vogn, Vandvogn med Tønde, samt 2 store Ajletønder, en stor Kælkeslæde, 3 nye Pumper, Reformkoger til Kogning af Kartofler til Svinene, ny Kreaturvægt samt forskellige Haandredskaber mm. Hvad Arbejdsbesparelse

angaar, da er det særlig Høstmaskinerne og den dobbelte Radrenser, der sparer en Mængde Haandarbejde, og uden Høstmaskinerne vilde det være saa at sige umuligt at faa Arbejdet udført rettidigt. Ved Jordens Behandling er det særlig Foghs Svenskharve, Fjedertandsharven og Ringtromlen, der her, saavel som ellers paa Egnen, har afløst den gamle Svenskharve, Sæddækkeren og Trætromlen.«

Besætning og høst

»I gammel Tid var Høsten kun lille, hvilket ogsaa kan ses af Besætningens Størrelse, og var det end ikke en Regel, skete det dog ofte, at der maatte købes Foder om Foraaret. I Ejers Faders Tid (1856-1906) kom jo mere Jord under Ploven, og der høstedes lidt efter lidt mere, men da her holdtes en forholdsvis stor Besætning, kneb det ofte med Foderet om Foraaret.

Sidste Aar (1906) høstedes 150 store Læs Kløver og Græs, der tærskedes ca. 500 Tdr. Sæd, avledes ca. 400 Tdr. Kartofler og ca. 1200 Tdr. Roer, hovedsagelig Kaalrabi, foruden at der henlagdes 36 Læs Havre for at skæres til (hakkelse) til Hestene. Heri er ikke medregnet Udbyttet af ca. 23 Tdr. ret tarvelig Forpagterjord fra Præstegaarden, der nu er fratraadt. (Den købtes 1910 og overtoges 1917), samt af ca. 10 Tdr. Jord i Forpagtning fra Skolen. Størsteparten deraf er meget fuld af Klippe og løse Sten, og er af den Grund indhegnet til vedvarende Græsgang til Ungkvæg.

Da Ejendommen købtes i 1856 var Besætningen: 4 smaa og gamle Heste, 6 Stkr. smaa Køer af bornholmsk Race og nogle Stkr. Ungkvæg og Kalve, 1 Tillægssø og 1 Sø, der var stillet hen til Fedning, og naar den skulde slagtes, skulde Sælgeren have den halve. Ungsvin fandtes ikke, og Faarene var døde om Vinteren. I de 37 Aar derefter forbedredes Besætningen betydeligt, baade i Mængde og Kvalitet, og den var saaledes i 1893, 8 Heste med Ungheste, 19 Køer af blandet Race, 8 Stk. Ungkvæg, 6 almindelige Faar, 9-13 Grisesøer og en Del Grise.

Nu for Tiden haves 11 Heste, hvoraf for Ti-

den 2 meget gode Frederiksborgfølhopper og en 13-Aars Hoppe; blandt de øvrige er en 5-Aars Vallak (kastret hingst), for hvilken der sidste Sommer blev budt 700 Kr.; to 4-Aars, to 3-Aars, to 2-Aars og en 1-Aars.

Kvægbesætningen bestaar for Tiden af 19 Køer, 1 Tyr, 9 Kvier og 10 Tillægskalve. Hele Kvægbesætningen er af Angler og fynsk Afstamning (dvs. røde køer) og næsten alle faldne efter præmierede Tyre.

Faarebesætningen ombyttedes i Halvfemserne; de gamle Faar solgtes eller slagtedes, og saa indkøbtes ægte Oxfordshiredowns i Stedet, dels fra Lolland, dels fra Jylland, en Gang fra Næsgaard (Landbrugsskolen paa Falster?). Nu haves 7 Faar, hvoraf næsten alle Lammene sælges til Tillæg.

Svinebesætningen bestaar af 10 Grisesøer og 2 Orner (Avlscenter for Landsvin). Ornen har i 3 Aar faaet 1. Præmie og en Del af Søerne er præmierede, desuden haves 73 Grise i forskellige Aldre.«

Lindesgård II

»Af Mælk haves ca. 125.000 Pd.; at her ikke er mere, skyldes et stort Antal Ungkvæg, og at Besætningen for Tiden ikke er større, end at der sidste Efteraar afholdtes en Besætningsauktion (grundet paa Forpagtningsfratrædelse af Præstegaardsjord og de høje Priser), og der solgtes den Gang 24 Kreaturer, 7 Lam og 64 Svin for en samlet Sum af 7.423 Kr. 50 Øre.

Indtægten af Uld og Æg er uden særlig Betydning. Staldgødningen bliver en Del blandet med Halm ved Strøelse i Staldene; Møddingstedet er under aaben Himmel i Baggaarden, der er god Stenbro, næsten helt fri for tilløbende Vand. For en Del Aar tilbage lavedes en Rendesten af kløvet Granit og for en stor Del dækket med Plankedække, hvorved der gives Afløb for Vand fra Bryggerset og en stor Del Regnvand. Gødningen til Vintersæd udbringes som Regel til sidste Pløjning før Rugen saaes. Gødningen til Roer udkøres saavidt muligt om Efteraaret og nedpløjes, muligvis en Del om Vinteren paa Frost, og samtidig udkøres en Del

til Udlægsmarken. Til Kartofler udkøres Gødningen samtidig med Kartofflernes Lægning og nedfældes sammen med disse.

Den flydende Gødning (Ajle) udkøres umiddelbart før Foraaret, saa snart Jorden er saa meget tørret, at man med Rimelighed kan køre paa den. Den benyttes til 2-Aars Græsmark og til dels til det vedvarende Græs i Indhegnningen. Brandassurancesummen for hele Besætningen er 15.200 Kr., og Hestebesætningen er livsforsikret for 5800 Kr.

Naar undtages, at her indkøbes enkelte Individer til Forbedring, saa sker hele Fornyelsen af Besætningen nu ved eget Tillæg.

Om Vinteren fodres Hestene hovedsagelig med Hakkelse, skaaren af utærsket Havre, Agergræs og Havre-Halm; men hele Efteraaret samt Foraar og Sommer gives Tilskud af Havre, Majs eller Rugklid, alt tørt paa Hakkelsen; om Vinteren gives ofte lidt Kaalrabi eller vaskede Kartofler. Fodringen foregaar væsentlig Morgen, Middag og Aften, om Foraar og Sommer fodres ca. 1/2 Time paa Marken af Mulepose (med hakkelse i), baade Formiddag og Eftermiddag. Om Vinteren røres de unge Heste enten ved at slippes frit ud eller i Baand. Om Sommeren er hele Besætningen for Størstedelen paa Græs.

Kvæg

Kvægbesætningen fodres om Vinteren 2 Gange daglig, først Roer, dernæst Kraftfoder, Vand, et stort Foder Kløverhø og Halm efter Behag, og det samme gentages om Eftermiddagen. Køerne faar 60 Pd. Kaalrabi og 6 Pd. Kage (Solsikke-, Raps- og Bomuldsfrøkage). Ungkvæget faar 2 Pd. Grutning (formalet korn), Kalvene Klid samt raspede Roer og Agergræs. Efter endt Malkning om Middagen kommer Besætningen skiftevis ud i Gaarden, naar Vejret tillader det. Om Foraaret kommer Kreaturerne paa Græs nogle Timer daglig, saa snart Vejret tillader det, og der er en Smule Græs, og forbliver som Regel paa Græs til efter Høst, da de da bliver sat paa Stald, saa snart som Kulde og ustadig Vejr indtræffer. Ved ustadigt Vejr

Hjemmeslagtning af en gris på Slettegård i Østerlars o. 1950. Foto M. Hertz, Bornholms Museum.

om Sommeren, eller naar der ikke haves passende Tøjgræs, kommer Køerne paa Stald og bliver fodrede med Kløver, Blandsæd eller lignende samt et lille Tilskud af Kraftfoder.

Svin

Svinebesætningen fodres 3 Gange daglig. Om Vinteren med raspede Roer eller kogte Kartofler (kogte i Reformkoger) og Grutning. Om Sommeren faar de Grønt, enten Kløver, Luzerne eller Vikker og lidt Grutning. De store Svin faar lidt Vand og Grisene faar Mælk. Naar Smaagrisene bliver 2-3 Uger, gives dem Adgang til at komme ud fra Soen og lære sig til at æde Mælk og tør Sæd. 4 Uger gamle bliver de taget fra Soen og fodrede med Sød-Mælk, hel tør Rug og Byg samt lidt Grutning og ofte lidt Trækul (?). Senere afløses den søde Mælk af Kærnemælk. Lige udenfor Gaarden haves en

lang smal Indhegning paa ca. $\frac{1}{2}$ Tdrl. med gammelt Stengærde, den gamle Aftægtshave, hvori er opført et Bræddehus med Skillerum, tværs over til to store Svinehuse, ligesom Indhegningen er delt tværs over. I disse to Indhegninger, hvor der findes Trug til at fodre i og Hus til at ligge i, er god Tumbleplads om Sommeren for Levesvin eller mindre Grise, hvori- mod de om Vinteren som Regel maa blive i Svinestalden.

Får, høns og bier

Faarene er om Sommeren i Tøjr, om Vinteren gaar de enten frit ude, eller ogsaa er de paa Stald og bliver fodrede med Roer og Hø. Her holdes 6 gamle Gæs, og naar Gæslingerne, 50-60 Stkr. er ca. 4 Uger gl., plejer man at have dem ude paa Sommergræsning, og faar saa i Oktober Maaned de gamle Gæs og Halvparten

af Gæslingerne tilbage; der er som oftest god Afsætning paa dem til 5 Kr. pr. Stk., men det foretrækkes i Reglen at fede dem selv og saa sælge en Del som slagtede.

Af Høns haves 50-70, som bliver fodrede lidt, men ellers gaar frit.

Af Bier haves 7 Stader (10x12 Tom.); da der sidste Aar kun var 5 gl. Stader, og det ene sværmede nogle Gange, var der kun udbytte af de 4. Det blev 150 Pd. Honning, som udslyngedes med Slyngemaskine.

Salg af afgrøder

Gaar man blot 25 Aar tilbage, haves Hovedindtægten ved Sædsalg, men f. Eks. i 1890, var Indtægten for en stor Del baseret paa Besætningen og er siden saa at sige fuldstændig bygget paa Salg af Mælk og Kreaturer.

Havebrug

Havebruget spiller ikke nogen særlig Rolle i Øjeblikket; den Have, der er anlagt af nuværende Ejers Fader (Hans Jørgen Kofoed), giver rigeligt saavel af Træ- som Bærfrugt til Husbrug, og der kan endda være lidt til Salg. For 3 Aar siden ryddedes en affældig Have (den nordre Have) paa ca. ½ Tdrl. Træerne var ca. 100 Aar gamle. Udenom Haven var gammelt Stengærde og Jorddige, der alt blev sløjfet, Jorden blev stærkt merglet, rensat og gødet, og der blev saa i Efteraaret 1905 atter plantet Frugttræer og Frugtbuske derimellem, saa mange, der var Plads til, og udenom blev sat Lægtehegn og plantet Tjørnehæk.

Frøavl har ikke fundet Sted, og Salg af Sædekorn er væsentligt indskrænket til noget af den nævnte bayerske Guldhavre til en Pris af 10-14 Øre pr. Pund.

Smedearbejde

Smedearbejdet bestod væsentlig kun i at faa den Smule tarvelige Avlsredskaber skærpede til Foraaret. I gl. Tid brugtes Plove med Træmuldfjæl med en Jærnplade paa; omkring ved 1840 begyndtes her med støbt Muldfjæl, men der brugtes alligevel 2 Hjul paa Ploven og 4

Heste for den. Skærpningsen gik for sig paa den Maade, at Gaardmanden selv købte Kul og Jærn, som sammen med Redskaberne blev kørt til Smeden, og den Dag, Skærpningsen skulde foregaa, sendtes en Mand til Smeden for at trække Blæsebælg og tildels bruge den store Hammer. Der medbragtes en Kurv med Mad til Manden og Smeden, og som Vederlag for sit Arbejde fik Smeden en Dagløn paa 2 Mark.

Afgifter

Særlige Afgifter, Rettigheder eller Byrder paa-hviler der ikke Ejendommen; de aarlige Ydelser, der tidligere har været in natura, bliver nu betalte efter Kapiteltakst; f. Eks. Skat til Kirken 21 $\frac{3}{8}$ Pd. Smør, Ydesæd til Præsten 3 Skpr. $\frac{1}{4}$ Fjdk. Rug, 1 Td. 4 Skpr. Byg og 2 Tdr. 3 Skpr. 3 $\frac{1}{4}$ Fjdk. Havre. Smaaredsel i Byg til Præsten 1 Td. 2 Skpr. 1 $\frac{3}{4}$ Fjdk. og til Læreren 2 Skpr. 3 $\frac{1}{4}$ Fjdk. Endvidere Skat til Kommunen af 7 Tdr. 7 Skpr. 2 Fjdk. 1 $\frac{1}{2}$ Album Hartkorn. Paa Amtsstuen betales Gammelskat, Jordebogspenge, Brandskat og Amtsfondsbidrag. Egnens Vilkaar er Selveje og har formentlig altid vært saadan.

I gammel Tid havde Gaardene ofte deres Jorder liggende paa forskellige Steder, og hele Højdedraget midt igennem Bornholm laa som Lyng (Højlyngen), og den var fri for alle.

Om Foraaret lod Bønderne drive deres Kreaturer (unge Heste, Ungkvæg og Faar) ud i Lyngen, og der gik de, til de om Efteraaret blev hentede hjem. Hver Gaard havde sit Mærke paa Kreaturerne, men det skete ofte, at der blev Kreaturer forbyttede, eller de kunde blive helt borte. Folk, som boede i Nærheden af Lyngen, skulde selv holde Lynggærdet i Orden, og hver især vogte for sin Jord.

Ejerskifter

Før 1837 blev af den daværende Ejer af Gaarden (Kaptajn Mogens A. Lind, 1768-1836) plantet en stor Del Skov; næsten al Skoven blev indhegnet med Grøfter og en stor Jordvold eller Stengærde, ligesom her plantedes 4 forskellige Haver (med fra 10-20 Frugttræer i hver) rundt

om Gaarden indhegnedes med Stengærde. En stor Del af disse Arbejder blev udført mellem 1810-20; der er fortalt af gamle Folk, at her paa Bornholm i to Aar omkring 1812-16 var indkvarteret tysk Militær overalt paa Gaardene, og at det for en stor Del var disse, der mod et lille Vederlag udførte disse Arbejder.

Den næste Ejer (Hans Jensen Lund) gjorde her som andre Steder ingen Forbedringer og kun faa Forandringer. Men senere straks i Halvfjerdserne ryddedes den søndre Have, og der blev Agerjord helt op til Gaarden. I den østre blev i 1874 Størsteparten af de gamle Træer fjærnede, Haven blev anlagt paa ny med Frugttræer, Buske, Blomsterhave mm., og den blev da næsten dobbelt saa stor. Den vestre Have blev (efter at Aftægtsnyderen i 1883 var fraflyttet) ryddet, ligesom Aftægtshuset blev solgt til nedbrydning, og det er denne Indhegning, der nu er lagt ud med Græs og tjener til Tumleplads for Svinene om Sommeren.

Med Hensyn til denne Ejendom kan oplyses, at den blev solgt ved Auktion den 13. Februar 1837 for 2.910 Rdlr. Sedler til Hans Jensen Lund. I 1856 solgtes den til den nuværende Ejers Fader (Hans Jørgen Kofoed) for 5.000 Rdlr. Rigsmønt, hvoraf de 3.000 blev udbetalte, og de 2.000 blev forrentede med 4 pCt. til Aftægtsnyderens Død i 1894 og var dermed betalte.

Undentags- eller aftægtskontrakt

Sælgeren, Hans Jensen Lund forbeholdt sig den vestre Have, ca. ½ Tdrl., hvorpaa han byggede sig en Aftægtsbolig, ligesom han forbeholdt sig en Jordlod paa ca. 4 ½ Tdrl. til frit Brug, saalænge han levede, og Gaardejeren skulde avle den frit, saalænge Aftægtsnyderen beboede Aftægtshuset, og naar Nyderen forlangte det. Endvidere forbeholdtes en lille Skov paa ca. 1 ½ Tdrl. (gl. Træer med mange Egetræer, Skoven kaldtes ogsaa Egelund). Alt med fri og uhindret Vej og Adgang til de forskellige Steder, samt fri Adgang til og Benyttelse af Gaardens Vandsteder.

Endvidere skulde ydes følgende aarlige Aftægt: 5 Tdr. Rug. 12 ½ Lspd. 1 Td. Hvede á 13

½ Lspd., 3 Tdr. Byg á 11 Lspd. 12 Pd., 2 Tdr. Ærter, 1 Td. Malt, alt god og velrenset Sæd, endvidere 2 Stkr. Grise, fødte sidst i Marts eller først i April og godt fødte, at levere til Mikelsdag (29/9). Samtidig leveres 4 Stkr. levende Lam med Ulden paa, Vægt pr. Stk. 3 Lspd. 4 Pd., 3 Stkr. unge levende Gæs á 12 Pd. pr. Stk., 2 Stkr. Fedekalve, 6 Uger gamle og godt fødte, 1 Favn Brænde af Ask eller Bøg, eller i Stedet for 8 Tdr. Kul Nr. 1 fra Hasle Kulværk, 2 gode Læs tørt høstet Hø á 60 Lspd. af den saakaldte Daleng, 2 Læst tør, god Kløver á 60 Lspd., 1 Læs Byghalm og i Læs Havrehalm á 80 Lspd, Kløver og Hø at levere om Høsten, Halmen at levere om Efteraaret. Alt leveret frit i Hus efter Anvisning. Endvidere forbeholdt Aftægtsnyderen sig Ret til at ombytte sin Ko 2 Gange aarlig med en af Gaardens Køer, efter hans eget Valg og uden Vederlag. Denne sidste Bestemmelse blev dog ændret straks paa den Maade, at Aftægtsnyderen fik 2 Køer i Stedet for en og saa ikke havde Lov at bytte om; men han skulde have fri Græsning til sine 2 Køer om Sommeren bland Gaardens Malkekøer, saalænge han beboede Aftægtshuset. I Stedet for ovennævnte 2 Fedekalve, blev det bestemt, at Aftægtsnyderen skulde have 6 Lspd. godt, fedt Oksekød, af Bagdelen af en Ko, Stud eller Kvie. Aftægten skulle være fuldt leveret inden Mortensdag. Dersom Aftægtsnyderen fraflyttede sin Aftægtsbolig i levende Live, skulle Hus med Have tilfalde Gaarden mod et Vederlag af 500 Rdlr. = 1.000 Kr., og da dette skete i 1883, maatte nævnte 1.000 Kr. udbetales, ligesom det blev bestemt, at han i Stedet for den forbeholdte Skov, skulle have 1 Favn Brænde og 10 Tdr. Kul.

Da her sidste Gang blev handlet med Ejendommen i 1893, var Købesummen 49.500 Kr. Regnskabsmæssig Opgørelse af landbruget findes ikke at finde Sted her paa Egnen.«

Kosten og tilberedning af fødevarerne

Beskrivelsen gælder ikke alene for Lindesgård, men vi må gå ud fra, at den er generel for Bornholm.

Efter kartoflernes indførelse i midten af 1800-tallet blev de en meget vigtig del af kosten. Her ses en kone der skræller kartofler i et bryggers o. 1900. Foto V. Myhre, Bornholms Museum.

»Kødforbruget her saavel som i de fleste Landhusholdninger, faas endnu hovedsagelig ved Hjemmeslagtning, ligesom det er almindelig Brug, at man bager Brød og brygger Øl selv til Husbehov. Tilvirkning af Smør og Ost i Hjemmet er derimod helt ophørt siden her i 1888 kom Andelsmælkeri (vel Humledal Mejeri i Rø).«

»Efter gamle Folks Udsagn var Føden den Gang (dvs. fra 1835 og fremad) meget tarvelig; saaledes siges, at Brødet bagtes af forskellig Slags Sæd, som oftest var malet meget groft. Til Gryn brugtes at tørre noget Byg, som saa kørtes til Møllen; den Dag, det skulde males, sendtes Pigen til Møllen, for med et Sold at skille det groveste fra, som saa kom igennem Kværnen gentagne Gange. Pigen havde Mad med til sig og Mølleren, og som Vederlag fik Mølleren Dagløn for den Dag.

Naar de saa fik Grynene hjem blev det hele sigtet; idet Melet, som gik gennem Sigten, brugtes i Husholdningen, og de løse Skaller blev taget fra paa bedste Maade. Resten var saa Gryn, som lavedes paa en Gang til hele Aarets Forbrug. Naar der kogtes Grød, kogtes den som Regel i Vand, da det jo var smaat med Mælken, særlig om Vinteren. Der kunde i den Tid være flere Maaneder, hvor der ingen Mælk havdes, og skete det, at Grøden kogtes i Mælk, var det Højtid. Hvis det skete, at der havdes lidt Mælk om Vinteren, saa havde den sin Plads paa en Bræddefjæl oppe ved Bjælken i Stuen, for at den ikke skulde fryse, og der stod den gerne i ca. 8 Dage, før den blev brugt, for at Fløden kunde komme rigtig op. Fløden samledes sammen i en Krukke el. lign. og efter at have samlet sammen i 2-3 Uger kærnedes der; men Smørret blev næppe 1.ste Klasses Vare. Kærnemælken blev gemt i et Kar, da den skulde staa, til der kærnedes næste Gang.

Det var Brug, at der til Frokost og Aften serveredes kogt hjemmebrygget Øl (meget tyndt) med lidt Kærnemælk og Vandgrød i, og saa Spegesild og Brød; skete det, at der om Aftenen havdes ny kogt Vandgrød, sparedes Silden, ligesom den ogsaa sparedes imellem om Mor-

genen, og i Stedet for serveredes kogt Meljævning, dygtig (rigeligt) saltet, og saa Kartoffler til. Til Mellemmad var det Brug med et Stykke bart Rugbrød og Snaps. Brændevinen lavedes hjemme af Byg, Kartoffler og Malt. Produktet, der udvandtes, var jo af en daarlig Kvalitet, men almindelig i den Tid. Maltet (spiret og tørret byg) lavedes ligeledes hjemme«.

»Brændevinsbrændingen (i hjemmene) ophørte hen imod 1850 og Malttørringen ophørte 1857. Kaffe brugtes kun om Søndagen, og den bestod hovedsagelig af Ærter, Cikorie mm.

Kaffe begyndte at blive benyttet her paa Bornholm for ca. 100 aar siden, og det var da meget fint og rart, naar de serverede Kaffe. Vistnok 1812 var der en Familie, der skulde have Barnedaab, og saa skulde de have Kaffe; de laante i den Anledning - hos Ejerens Oldeforældre (det var Morten Andersen Lind og Kirsten S. Larsdatter) - nogle Sølvspiseskeer; naar Kaffen blev kogt, sloges det tynde bort, og selve Kaffen spistes med Skeer, men de sagde bagefter, at de ikke syntes, der var noget særligt rart ved det.«

»Efter som Aarene gik, forbedredes Føden. I Halvtredserne (1850'erne) var det meget almindeligt til Mellemmad at faa et Stykke hjemmelavet Ost paa Brødet. Senere forandredes det til, at der i Stedet for et Stykke Ost gaves Fedt og Salt paa, ligesom Brødet bagtes udelukkende af Rug, og der havdes Mælk Aaret igennem.«

Maden o. 1950

En karl som tjente paa Lindesgaard i 1942-1955 hos Charles Mathias Funch og Marie A.K. Hansen fortæller, at det var et rigtig godt madsted. Han stod op lidt før kl. halv seks. Fodrede og striglede hestene og så var der morgenmad kl. halv syv. Den bestod af havregrød om hverdagen. Dette blev ændret om sommeren til havregryn med mælk på. Og så var der brød og kaffe bag efter.

Kl. halv ni var der formiddagskaffe. Var folkene i marken kom Funch selv ud med den. Kaffen var i en sodavandsflaske med patent-

prop og avispapir om for at holde på varmen. Der var en skive rugbrød med pålæg til. Hestene fik hakkelse og havre af muleposerne. Der skulle også være lidt godt til dem, og de skulle hvile en halv time.

Til middag kørte man hjem for at hestene kunne hvile og blive fodrede. Selv spiste man til middag kl. 12 og fik da varm mad, kartofler og kød fra gris eller kalv, som man selv slagtede.

Man kørte ud igen kl. 13 og arbejdede så til kl. 15, hvor der var eftermiddagskaffe. Enten kom Funch selv på cykel eller hvis han var forhindret kom pigen ud med kaffe og et par stykker kage til hver. Kl. 18 holdt man og spiste kl. 18.30. Da var det spegesild og kartofler, de kunne være kolde, lune, brunede eller opstuvende i mælk. Var der rester fra middagsmaden, blev de også varmet. Man drak mælk til.

Om aftenen kunne man spille håndbold og om vinteren læse avis til man gik i seng mellem kl. 20 og 21. Før skulle hestene fodres for sidste gang. Der blev strøet under dem, mens de drak vand af en balje i stalden. De fik 3-4 runkelroer, der var grundigt renbørstede for jord, for ellers kunne de få kolik. Der efter fik de en visk hør, gerne kløverhør.

Hjemmefremstilling af tøj og klæder

»I gammel Tid var det almindeligt, at her avledes Hør og tildels Hamp, som blev tilberedt og vævet til Linned, Lagener og Duge m.m.; til Gangklæder og Dynetøj brugtes Hør til Trændegarn med Uldgarn paa, ligesom der ofte vævedes af udelukkende Uldgarn (Vadmel), som saa blev stampet og farvet. De ved Slagtninger erhvervede Huder og Skind blev i gammel Tid tilberedte hjemme, for at bruges til Fodtøj, Sæletøj m.m. Hjemmegarvningen ophørte i Halvtredserne (1850'erne), og saa sendtes Huder og Skind til Garveren i Byen, og der betaltes for Tilberedningen. Det var i gammel Tid helt almindelig, at Skrædderen, saavelsom Skomageren, der tillige var Sadelmager, syede på Stedet, hos hvem der skulde have Arbejdet udført, ligesom det var Brug, at man havde Træskomageren en Gang om Aaret, og han (for)arbej-

dede da Træsko til hele Aarets Forbrug. Men alt dette ophørte i Firserne. Dog fortsattes Vævningen af Linned (Hør og Tvist) samt Tilvirkning af daglige Gangklæder og Sengeklæder (Tvist og Uld) og der vævedes ofte Tøj til Sække, Hestedækkener, Fodposer m.m., hvorimod Rejsetøj m.m. købtes hos Købmanden. Nu er Vævningen imidlertid indskrænket til en Del Linned og Dynetøj, medens Gangklæder og Rejsetøj m.m. altid købes hos Købmanden.«

Folkehold og aflønning

»Gaar man tilbage til 1840-50 var Arbejdskraften meget billig; den daværende ejer (Hans Jensen Lund) lod ikke udføre ret meget Arbejde; naar han f. Eks. enkelte Dage ved Høstning havde Nabohusmænd til Hjælp, saa var det meget almindeligt, at betalingen var in natura, enten Brænde, Sæd, Halm, Kørsel el. lignende, og naar det kunne undgaas, gav han nødig Kongens Mønt til saadant; selv en Daglejer, der havde omtrent stadigt Arbejde, fik kun 10 Skilling om Dagen. Om Vinteren fik Daglejeren hver 25. Tdr. Sæd for at tærskes med Plejl (sammen med Karlen), og dette var jo den bedste Fortjeneste for Arbejdsmanden. En almindelig Høstløn var omkring 1850 for en Mand 1 Mark og for en Kvinde 8 Skl. En almindelig Karleløn var ca. 20 Rigsdaler aarlig og en Pigeløn 10-12 Rdrl. Ellers var det meget almindeligt, at Tyendet fik hjemmenvævede Klæder i Stedet for Penge og saa var her Arbejdskraft i Overflod, Folk var glade, naar de blot kunde faa Føden og lidt til.«

»Med Hensyn til Arbejdstiden, var det meget almindeligt i den Tid, at man ved Høst, f. Eks. ved Græsslaaning, Mejning og Sædindkørsel, begyndte Kl. 3-4 om Morgenen, Kl. 5 gaves et Stykke skaaret Mad og en Snaps og Kl. 7 spistes Frokost. Om Aftenen, særlig ved Indkørsel (af hør og korn), blev man ved, saa længe der kunde ses, i alt fald til Kl. 9-10, og naar der skulde slaas Græs paa de daarlige Enge, brugte de Natten, medens der var Dug paa, og saa sov man om Middagen.«

»Lønnen for det faste Tyende steg jo lidt ef-

Nogle af hestene, Stjern, Sorte og Lise samt forkarlen, Hans Christian Andersen, på Lindesgård, 1944. Foto i privateje.

ter lidt, men særlig for det yngre Tyende holdt det sig til hen i Halvfjerserne (1870'erne), at de fik hjemmelavede Klæder i Løn (f. Eks, en 15 Aars Dreng, der passede Kreaturerne, fik for Sommerhalvaaret hjemmenvævede Klæder samt Hue, Skjorte, Halstørklæde, Strømper, Sko og Vanter). Efter den Tid ophørte som Regel denne Lønningsmaade, og Lønnen steg samtidig med, at Kosten forbedredes og Arbejdstiden forkortedes. Siden er det gaaet fremad hvert Aar, Kosten er bleven bedre og bedre, Lønnen stigende hvert Aar, Arbejdstiden kortere og kortere, Maskiner er anskaffet til at gøre det svære Arbejde, og i Stedet for at Tyendet i gammel Tid løb fra Gaard til Gaard og spurgte om Plads, er det som Regel nu Bønderne, der i Tide maa sikre sig at faa Tyende, snart lige meget, hvor meget det koster, da kun

enkelte vil tjene. De andre siger, vi kan gaae hjemme, saa kan vi gaae i Dagløn, forlange næsten som vi vil, og saa har vi Søndagen fri og er vore egne Herrer. Stenværkerne drager mange, næsten alle skal hugge Sten.«

»Hvad Pigerne angaar, saa tjener de i et Par Aar, saa skal de lære at sy, og saa, ja saa vil de helst giftes, hvis de kan blive det. Hvis ikke, saa vil de til Byen, særlig til Hotellerne, vil malke, eller de vil gaae hjemme og gaae lidt i Dagløn, og det til en Dagløn, der passer dem bedre end Husbonden«

»Sidste Sommer (1906) gik det Ejeren (Jens Peter Kofoed) som saa mange andre der paa Egnen, det kneb med Mandskab til Roemarken (til at luge og udtynde roerne), der maatte have Koner fra Allinge ($\frac{3}{4}$ Mil); de blev hentede om Morgen, fik Kaffe og Hvedebrød (helst

Luftfoto af Lindesgård i dag. Foto Klippefly 2004.

2-3 Kopper Kaffe og rigtig Julékage) 2 Gange daglig, og saa kørtes de til Byen igen om Aftenen; de havde saa arbejdet i 11 Timer á 15 Øre = 1 Kr. 65 Øre paa omtrentlig fuld Kost. Lønnen for det faste Tyende er for en 1.ste Karl 200 Kr. for Sommeren og 100 Kr. for Vinteren, for en Pige omkring 100 Kr. halvaarlig.

Arbejdstiden er om Sommeren fra Kl. godt 6 Morgen til 7 Aften, med 1 ½ Time Middag og ½ Time Form. og Efterm. (i dag); her bruges Maskiner til alt, som der kan bruges Maskiner til, f. Eks. udføres al Tærskning om Efteraaret ved Damp (dvs. at en dampmaskine, lokomobil trak tærskværket).

Pigerne har som Regel Lørdag Eftermiddag fri. Daglejerarbejds løn er omkring 1 Kr. om Vinteren, 150 Øre om Sommeren og helst opad de 2 Kr. for Høst og Tærskarbejde, alt paa hel Kost. Kosten har forandret sig meget, ligesom

Kaffe med Smørrebrød (til dels Sigtebrød eller Hvedebrød) 2 Gange daglig, og The til Aften er en Selvfølge. Haandværksfolk arbejder snart kun for Timebetaling«.

Lindesgård i tiden fra 1950 til i dag

Charles Mathias Funch og Marie A.K. Hansen havde Lindesgård fra 1917 til 1960. I det meste af deres tid blev gården drevet med heste, på hvad vi kan kalde for en traditionel vis. Der var 30 køer plus ungkreaturer af Rød Dansk Malke race. De blev passet af en røgter/fodermester og hans kone. De boede i Røgterhuset lidt nordvest for gården. Køerne blev malket med hånden i de første år, men siden med malkemaskine, så dette arbejde blev lettet en del. Der var en del grise i to svinestalde, både søer og grise til opfødning. Og så var der mange høns, som gårdejereren selv passede. De gik i hønse-

huset i østlængen, hvor der var en hønsegård uden for. Hønsene blev skiftet ud hvert år med nye hønniker. Disse gik i kyllingehuset ude i løkken nordvest for gården. De blev købt som kyllinger og fodret op til de skulle erstatte de gamle høns, som så blev fedet og slagtet eller solgt. Det var hestene der leverede trækraften til markbruget. Man havde 8-10 heste plus plage og føl af belgisk race, så der skulle en stor hestestald til. Den lå i vestlængen efter forkarlens værelse og brændehuset. Hakkelsen til hestene blev skåret på en hakkelsesmaskine, der blev trukket af en hestegang, der lå uden for vestlængen.

Markarbejdet var traditionelt. Hen på vinteren såede man kunstgødning på markerne med håndkraft fra en fast vogn med en kasse bag på og så strøede man ud med en kulskovl. Om foråret harvede man pløjejorden med en letharve for at knuse knoldene og jævne plovfurerne, så kørte man marken over med en agerslæbe, som var en stor træbjælke, der også jævnedes jorden. Derefter kom den egentlige harvning med en fjedertandsharve med fire heste for, den havde et hjul i hver side og en slæbesko foran, som kunne stilles i højden efter hvor dybt man skulle harve. Det var en »greif«, som man kalder den her på øen. Måske skulle der harves på kryds og tværs, dvs. to gange, for at smuldre jorden ordentligt.

Med en radsåmaskine såede man så kornet, vårsæden. Hvis jorden var lidt ujævn kunne man derefter harve den med en ukrudtsharve, en lettere harve med flade tænder og sidst tromlede man med en cambridgetromle, dvs. en ringtromle hvor der skiftevis var takkede og glatte ringe/hjul, som smuldrede og pressede jorden sammen. Meget af dette arbejde blev lettet da man i 1953-54 fik en David Brown traktor. Den blev først og fremmest brugt til at pløje og harve med. Og dermed forsvandt nogle af hestene.

Ny ejer

I 1960 solgte Funch gården til Poul Hansen fra Hjulmagergård i Aaker, han havde forpagtet

Lauegård i Aaker, mens han kørte og handlede med kreaturer og grise. Lidt maskinstation drev han også. At komme fra det flade og frodige Sydbornholm, var vist lidt af en omvæltning. På Nordlandet såede man senere og ofte når man var færdig på Sydlandet. Og så var der de mange sten og løkker. Det var en anden natur at komme til.

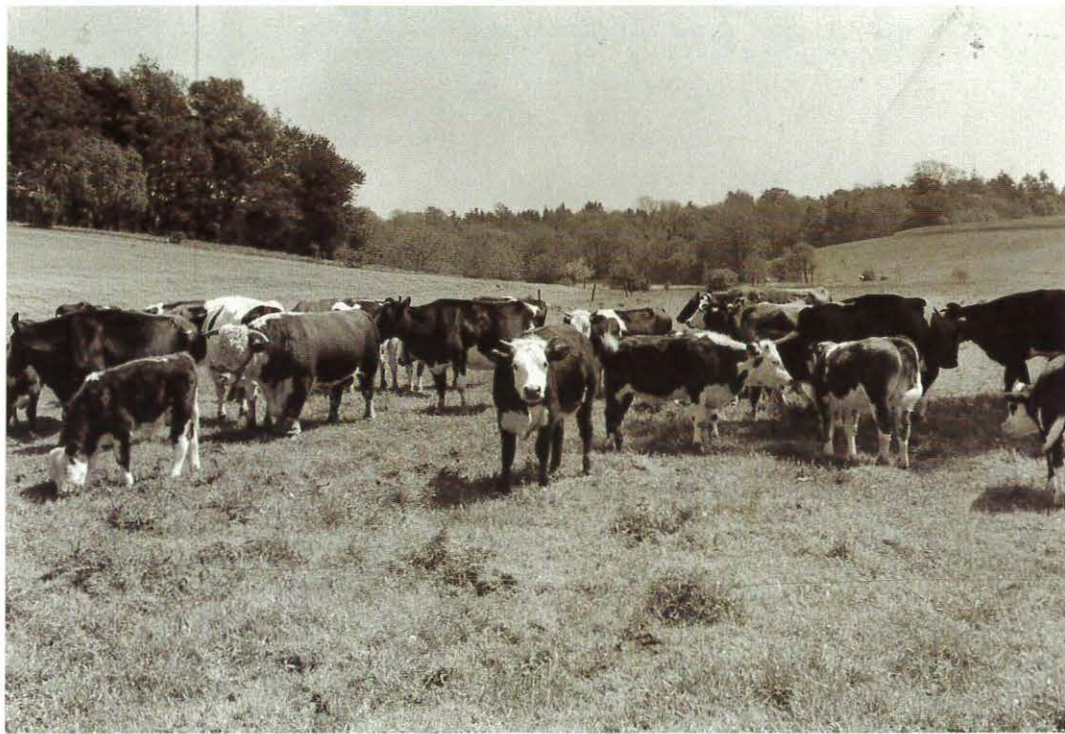
Køer var der stadig som skulle malkes, men de blev efterhånden erstattet af fedekvæg, som var nemmere at passe. Den sidste mælkeafregning kom i 1965. Fedekvæg kunne bedre forenes med handelsvirksomheden, og dyr, som ikke lige blev solgt, kunne gå på gården. Både kvæg og grise.

Poul Hansen skaffede hurtigt en mejetærsker, som han for øvrigt byttede en bil for. Det var en Claysson 10 fods sækkemaskine. I høsten blev der ofte kørt hele natten. Blev det regnvejr var det ikke »blot at ligge på sofaen«, for der var altid nogle dyr der skulle flyttes et eller andet sted på øen.

Lindesgård blev dyrket med frø, af forskellige slags, som roefrø og rajgræs, selv sukkerroer til Finland og Sverige prøvede man. Ellers var det korn, hvede og byg samt kartofler. Kartoflerne blev leveret til hotellerne på Nordlandet, så de skulle vejes af i forskellige portioner hver dag og leveres de forskellige steder.

Ved siden af driften af Lindesgård havde Poul Hansen stadig maskinstation, så der var rigeligt med maskiner på gården. Der blev derfor bygget en stor maskinlænge, da den gamle lade faldt i stormen i 1967.

Ved overtagelsen af gården var der en lille International traktor, den blev erstattet af en Nuffield benzin, som igen blev erstattet af to Nuffield dieseltraktorer i 1964-65 og endnu to i 1967. Disse blev givet i bytte for 4 nye Leyland-traktorer i 1970. Den ene af disse blev på gården sammen med den »gamle« mejetærsker, sækkemaskinen, da Poul Hansen solgte Lindesgård i 1972. Selv flyttede han tilbage til Sydlandet til Stubbegård i Aaker, til det mere flade Bornholm.

Fedekvæget græsser i en afløkke. Foto Bornholmeren 1980, Bornholms Museum.

Igen ny ejer

I 1972 overtog Kurt og Hanne Skøtte Mortensen Lindesgård. Han er ingeniør og havde bl.a. arbejdet på Mullerup Landbrugs Maskinfabrik. Da han nu samtidig var lærer på Teknisk Skole i Rønne, måtte der en driftsleder til at forestå arbejdet på gården. Det blev Torben Svendsen fra Ellesgård i Østermarie. Han var lige hjemkommet fra Lyngby Landbrugsskole og kunne nu få lejlighed til i praksis at afprøve, hvad han havde lært. Det blev til et mangeårigt frugtbart samarbejde med familien. Og det fortsatte efter at Torben Svendsen flyttede videre for at yderligere at dygtiggøre sig.

Noget af det første der blev lavet, var at bygge den gamle mejetærsker om fra sækkemaskine til korntank, så der ikke skulle to mand til at arbejde med den. Fra Poul Hansens tid var der tørreri og siloer i en aflængerne, så det lettede arbejdet meget.

Lindesgård blev nu drevet med fedekvæg af Herford-racen. Der var ca. 70 dyr og heraf var de 25 moderdyr. Man regnede med at der ville blive kødmangel i EF en ti års tid fremover. Det passede også godt med at dyrene kunne udnytte græsningen i de mange løkker og anden jord, som ikke var så god til markbrug. Den store kostald blev i 1973 lavet om til løsdrift med dybstrøelse, så dyrene kunne gå mere frit og de blev nemmere at passe. Der skulle meget foder til dyrene, så der skulle presses hø (frøgræshalm) og halm og det skulle køres hjem og føres på loftet med en transportør. Man pressede den gang i små højtryksballer, der blev håndteret med håndkraft, det var et møjsommeligt arbejde. Senere blev frøgræshalmen og den almindelige halm presset i rundballer, »de reddede os«, for de kunne håndteres med en frontlift på traktoren. Rundballerne blev lagt oven på hinanden i rækker en på to

Herfordtyren Herkules var med på dyrskue i Almindingen. Den fik engang første præmie. Foto i privateje.

og blev så hentet til dyrene, ca. en om dagen. Den blev rullet ud på fodergangen.

Der var også en tyr i besætningen, en stor krabat blev den til efterhånden, men den var meget kælen. Den hed Herkules og på dyrskuet fik den engang førstepræmie. Det var især datteren Rie, der så efter dyrene. Moderdyrene havde alle navne og hun førte nøje lister over dem, hvornår de var født, hvornår de blev løbet, hvis dette kunne iagttages og hvornår de skulle kælte, hvad køn kalvene havde og hvor de evt. siden kom hen. Sønnen Torkil fodrede ofte dyrene, når han kom hjem fra skole. Ellers skulle børnene tage del i arbejdet, så »de lærte at sjødda noget«.

På en tredjedel af markerne blev der dyrket frø af flere slags, f.eks. hvidkløver. På $\frac{1}{3}$ var der korn, hvor særlig hveden kunne give godt. Resten var så foder til dyrene og græsning.

Det var godt med en lønindtægt til Lindes-

gård, for driften alene af denne lidt vanskelige gård var ikke altid nok. Da den unge nabo havde spurgt på gårdens jord flere gange, valgte Skøtte Mortensen at sælge den i 1991-92, til naboen Hans Jacob Kjøller fra Pæregård. Han overtog hele gården. Med gården fik han en John Deere traktor og en Leyland 384, som var en af de fire fra Poul Hansens tid. Der var en 4-furet Øverum plov, en såmaskine, Kombi på 3 m, en siderive, en rundballepresser, New Holland, en vogn med højtip af mærket Rational Variant, en JF-4 tons vogn, en 38 tands forårsharve, en stubkultivator, en frontlæsser, en transportør, en centrifugalspreder, en halmsnitte af mærket Cornwall samt en overskåren lastvogn, som der står i skødet.

Da Lindesgård i 1910 overtog Olsker gamle præstegård med jord og præsten flyttede til Allinge, blev der tinglyst en servitut på gården, en forpligtigelse til at modtage og opstalde

præstens heste på gården. Denne lidt forældede servitut blev nu, i 1991, slettet.

Med præstegårdsjorden fulgte også en klippeformation norden landevejen. Den blev en overgang udnyttet til stenbrud, da brydningen i Dalegårdsbruddet ebbede ud. Da der var en meget flot klippevæg her, blev der i 1978 tinglyst en bevaringsdeklaration på denne. Det ophørte stenbrud er senere blevet til Allinges affaldsplads.

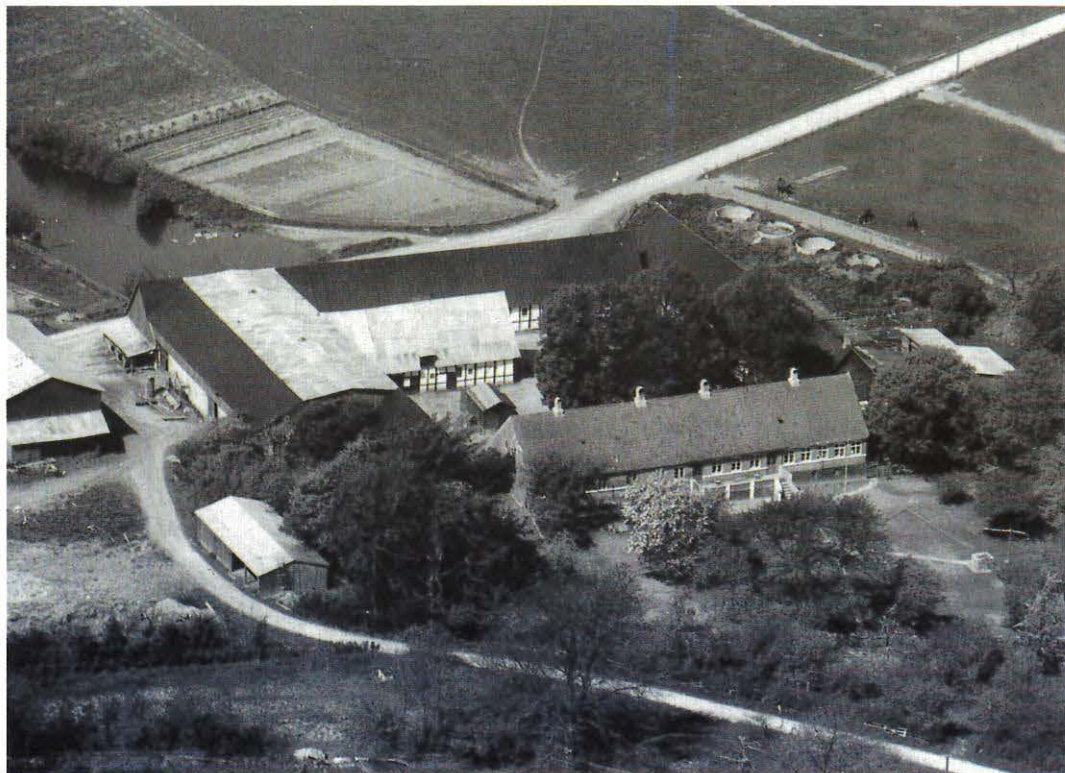
Gården deles

I 1991-92 solgte Skøtte Mortensen altså går-

den til Hans Jacob Kjøller på Pæregård og gården skiftede endnu engang karakter, da Hans Jakob Kjøller lagde avlsjorden til Pæregård og solgte resten af gården med 20 hektar løkker og andet fra. Siden har forskellige ejer haft »resterne« af Lindesgård, men det er en anden historie.

I dag fremtræder gården med pudsede og hvidkalkede bygninger, da de er bygget af teglsten fra det gamle Allinge Teglværk. De har en del kalkflækker i sig, som kan springe af. Den store kostald og løsdriftsstald mod syd er revet ned, så der er et flot udsyn mod syd.

LENSGÅRD I ØSTERLARS

Luftfoto af Lensgård fra »Sladrebogen«, »Landbruget og dets Biografier«, Sylvest Jensen, Bornholms Museum.

Navnet kan også skrives med h, altså Lehnsgård. Hvad dette navn kommer af er ikke helt klart. Tager man efter Bornholmske Stednavne, skulle det have noget med en Lene Sort, som sammen med sin mand for meget længe siden skulle have opbygget gården og boet der. Der skulle i skoven have været to flade sten (gravsten) for Lene Svart og en Hvide Mette, men det er en anden historie.

Gården ejedes i 1522 af den kendte væbner Jørgen Gagge. Kendte adelige personer af slægterne Bille, Gøie og Podebusk har også ejet gården. Lensmand Falk Gøie (1587-93) overtog gården i 1590 sammen med sin kone Karin Krabbe. Han døde i 1594, og det kan derfor tænkes, at gården har fået navn efter

hans ejerskab. Herefter er der usikkerhed om ejerne indtil midten af 1600-tallet, hvor admiral Niels Juel skal have ejet gården og mageskiftet den og syv andre gårde bort. Ejerne kan følges videre fremad i tiden, og det er ikke altid bornholmere, der har haft gården, heller ikke i nyere tid og gården kaldes derfor af flere for en »Kjøvenhavnergård«.

Oplysningerne om Lensgård er optegnet af Krarup og Tuxen i 1905, og de skriver mest om tiden o. 1900: »Ejendommen har et Tilliggende af ca. 260 Tønder Land med ca. 21 Tønder Hartkorn. Den er fra gammel Tid bekendt som en ganske god Ejendom, idet den forholdsvis store Eng har hjulpet til at give Ageren nogen Gødningskraft (fordi der kunne høstes meget

Folkehold og heste foran den grundmurede stuelænge engang o. 1900. Foto A.C. Holm, Bornholms Museum.

hø og gå mange dyr, som leverede gødning). Gården har været større, men tidligere Ejere har bortsolgt ca. 100 Tdrl. fra Yderkanterne.»

Jorden, dyrkning og jordforbedring

»Jorden benyttes omtrent saaledes: 140 Tdrl. Ager, 13 Tdrl. Eng, 90 Tdrl. Skov (heraf 15 Tdrl. indhegnet) 15 Tdrl. vedvarende Græs, indhegnet, og 1 Tdrl. Have. Efter gammel bornholmsk Skik blev ca. 80 Tdrl. ganske godt drevet (og) fik al Gødningen eller i hvert Fald største Parten, medens Resten behandledes som Havrejord og derfor var i høj Grad uren og udavlet. Den meste Jord var drænet i Slutningen af (18)60-erne, før den nuværende Ejer Morten Emil Kirketerp købte Gaarden (1873). Her holdtes kun en lille Besætning, 20 Malkekøer (4 Ballumrace) (er en af de racer fra Slesvig, som blev indkrydset i fynsk og sjællandsk kvæg og herved fik man Rød Dansk Malkera-

ce), 14 Heste, 14 Faar og 1 So. Der fededes aarlig 4-5 unge Tyre og Stude.«

»Da Gaarden købtes (1873), fuldførtes Dræningen, plantedes ca. 40 Tdr. Land Skov paa Lyngbakkerne, og da der fandtes Mergel i Landevejsudgravningen, mergledes efterhaanden hele Grunden. Mergelen gjorde nemlig fortrinlig Virkning paa de gamle Havrejorder, især da de samtidig fik Gødning. Lavsur (Okseøje) og Rødknæ forsvandt, og disse Jorder gav fra 10 til 21 Fold (tidligere 5-10). Hele Grunden undergrundspløjedes ca. 12 Tom. dybt, og selv Plovfuren blev ca. 2 Tommer dybere, hvad der i Begyndelsen skadede Udbyttet. Renbrakken (helbrak) har en kort Tid været afskaffet, men er indført igen, i hvert Fald for en Rotation, da Tidsler, Kvikgræs og Følfod vilde tage Kommandoen. En Del Skov er ophakket, hvor den stod paa Jord, der egnede sig til Agerjord. Engen er Dyndeng af særdeles god Bonitet. Den

Lensgård set fra Stangevej i 1983. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

kan for Størstedelen overrisles af 3 smaa Vandløb og giver godt Hø af gode Græsser, mellem 30 og 60 Læs. Et Par smaa Stykker trænger dog til Forbedring.

Redskaber

Nye Redskaber er prøvede. Svenskharverne er afløste af Greif- (det bornholmske ord for kultivator) og Fjedertandsharve, som er fortrinlige. Radsaamaskine og Ukrudtsharve arbejder godt sammen. Paa disse svære Jorder maa Forarspløjning saa vidt muligt undgaas (fordi jorden ville blive alt for knoldet).

Sædskifter og plantesorter

Her er nu to Driftsmaader (sædskifter). Paa den gamle Bygjord: 1) Brak, 2) Hvede, 3) Rug, 4) Byg, 5) Havre, 6) og 7) Kløver og Græs. Det forsøgte en Tid med Grønjordshavre og Udlæg i Bygget; men Grønjordshavren mislyk-

des lidt for ofte. Driften paa den gamle Havrejord var: 1) Halybrak, 2) Rug, 3) Kartofler og Ærtehavre (kan være blandsæd af ærter og havre, brugt til foder?) 4) Blandsæd, 5-6) Kløver og Græs. Square Head Hvede giver 2-3 Aar efter ny Udsæd 18-20 Fold, dersom den ikke mislykkes. Her er forsøgt polsk Hvede, den er sikrere, men den giver mindre og er vanskelig at høste, da den giver Lejesæd og let bliver angreben af Rust (en svampesygdom med rust-rødt sporepulver). Rugen var oprindeligt Provstirug, 10-14 Fold, men man er nu gaaet over til Bretagnerug, som siges at give flere Fold. Af Byg saaedes tidligere Lerchenborg, nu i de sidste 19 Aar Gold Torpe, 14-15 Fold af udmærket Kvalitet og med stivere Straa end Lerchenborg Byg. Grenaahavre giver 17-18 Fold, tidligere er brugt Ny Zealands, som et enkelt Aar gav 24 Fold; men den var til sidst helt mislykket. Af Roer dyrkedes tidligere Elvetham (en

Køer af blandede racer, hvor de helt sorte ligner anglerkvæg - sammen med får på Hammersholm engang før 1900. Foto Bornholms Museum.

fodersukkerroe) men i de sidste 15 Aar bruges Barres af bornholmsk Stamme, den er meget tørstofrig og giver 300-400 Tdr. pr. Tdr. Land, der er gennem Aarene avanceret (brugt på) fra 5 til 8 Tdrl. Paa 1 Tdrl. avles Champion Gulerod, og paa 2-3 Tdrl. Turnips (Tankard Yellow). Kaalrabi er af og til forsøgt, men angribes for meget. Glænøærter lader til at lykkes. Her er et Par Gange saaet Raps, 2-3 Tdrl. i nybrudt Jord, og den gav ganske godt. Smelderlarver har tidligere været slemme og har kunnet ødelægge store Stykker af Marken. Jordlopper er altid slemme, saa der jævnlig maa saas Turnips flere Gange. Brand (en svampesygdom, der kan angribe alle fire kornsorter) er ikke saa slem, siden den ved Afsvampning fordroves for nogle Aar siden.

Staldgødning

Staldgødningen opbevares i et ret godt Mød-

dingsted uden Vandtilløb. Den dækkes som Regel om Sommeren med et Lag Tang, der til lige benyttes til Dækning af Roekuler og en Del til Gødning (det er udelukkende blæretang, paa bornholmsk »ædje«). Svine- og Hestegødningen kommes i en særlig, mindre god Mødding, den køres derfor sammen med Kalvegødningen ud om Vinteren til 1. Aars Kløver, hvor den luner og kommer til Nytte straks. Halvparten af Kvæggødningen anvendes til Roer om Efteraaret. Der gødes med ca. 15 Læs pr. Tdrl. til Hvede, 20 Læs til Roer og Kartofler og Etaars-Kløver. Der anvendes 200 Pd. 18 pCt. Superfosfat til Rug og 100 Pd. Chilesalpeter pr. Td. Land til Roer og Byg. (Kaini (en type kaligødning) viser ingen Virkning).

Heste og kvæg

Af Heste holdes 10-11. De fleste er lette Frederiksborgheste af eget Tillæg, idet man har stræbt

Før inseminering af køer blev almindelig, satsede mange meget på et ordentligt tyrehold, som f.eks. på Lensgård. Her ses en røgte i stiveste puds med en avlstyr, der måske skal på dyrskuet. Foto Bornholms Museum.

at faa et eller to Føl om Aaret, hvorved som Regel hvert andet Aar er blevet en Hest til Salg for ca. 550 Kr. i Gennemsnit. Kvægbesætningen var oprindelig paa 20 Stk. De 4 var Ballumerkøer, Resten nærmest Bornholmere og Krydsninger; men den forøgedes straks ved Indkøb til 40 Stk. I 1876 købtes 7 Anglerkvier og 1 Tyr fra Angeln (i Slesvig-Holsten), og fra disse og en senere købt Tyr, stammer den nuværende Besætning. To Tyre af eget Tillæg, Lehnsgaard III og IV, har særligt haft Betydning. I de senere Aar er købt 2 Tyre »Maks« og den nuværende Stamholder »Morten II« efter »Morten I« hos Hjort, Gadeby. Den er af Tjustrup Afstamning. Det aarlige Indskud (tillæg) var tidligere 5-6 Stkr., men siden 1901 er der indsat 8-9 Stkr. aarligt.

Svin og får

Af Svin holdes her Yorkshireorner og Landsøer, og der sælges mange Pattegrise for 10 Kr.

Stk. Af Faar holdes 6-7 Moderfaar og 1 Vædder. Hvert 4. Aar købes 1 Vædder af Oxfordshiredownrace.

Dyrenes fodring

Til Hestene høstes 6-8 Læs Havre noget før Modningen til at skæres (til hakkelse) sammen med Hø, og det varer i Reglen til Efteraarspløjningen er forbi. Derefter gives Havre og Hvedehalm skaaret, og daglig faar hver Hest 6-7 Pd. Havre, noget Hø og Roer. Naar Foraarsarbejdet begynder, gives et Tilskud af Gulerødder og 2 Pd. Ærter eller 4 Pd. Havre. - Om Sommeren staar Hestene paa Græs. Svinene faar Valle og Mælkeriaffald, Roer, samt fra 3 Maaneders Alderen til de er slagtestore 3-4 Pd. Bygskraa eller Majs. Levesvinene gaar ude hele Aaret, faar Grønt, Roer, Mælkeriaffald og, medens de har Grise, lidt Klid og Palmekager. Smaagrisene gives ved Afvæningen lidt hel

Der satsedes meget på kvæget på Lensgård. Her ses en større besætning i en bred kostald, hvor køerne til højre ser meget mørke ud og derfor ligner anglerkvæg. Gammelvældegård o. 1920. Foto Bornholms Museum.

Byg. Der sælges aarlig 30-40 Pattegrise og 30-40 Slagterisvin.

Kvæget faar 30-40 Pd. Roer, ca. 6 Pd. Hø og ca. 6 Pd. Halm daglig, og Malkekøerne dertil 2 Pd. (olie)Kager for de første 10 Pd. Mælk, samt 1 Pd. til for hver 5 Pd. Mælk, indtil 6 Pd. - Køerne kommer hver Dag ud i Gaarden (for at vandes og røre benene?). - Kalvene faar i 10 Dage Moderens Mælk, i 10 Dage tilsat med skummet Mælk, og skummet Mælk i tiltagende Mængde til 3-4 Maaneders Alderen og dertil gives ca. $\frac{1}{2}$ Pd. Høfrøkage daglig. Om Sommeren holdes Kalvene først i Tøjr i 2-3 Uger, hvorefter de sættes ind i Løkkerne. Anden Vinter faar de Hø, Roer og Halm. Om Sommeren holdes de i Løkkerne, og tredje Vinter, naar de er tydeligt med Kalv, faar de 1 Pd. Skraa (korn, gerne byg, der er knækket

groft paa en kværn) i Tilgift. Faarene faar Halm, Hø og Roer og er om Sommeren i Skovlækken.

Mælk og ydelser

Mælken leveres nu til Andelsmælkeriet, tidligere var her Vandmælkeri (et eget mejeri med afkøling af mælken i vandkar), og dette benyttes endnu til Afkøling af Mælken. Malkeudbyttet pr. Ko har været:

Antal Køer Pd. pr. Ko.		Antal Køer Pd. pr. Ko.	
1873	33 3122	1893-94	47 4966
1883-84	45 5081	1903-04	38 4950

Fjerkræholdet giver et ganske godt Udbytte ved Salg af Æg, Ællinger og Kalkuner, foruden et behageligt Tilskud til Husholdningen. 2-3

Luftfoto af Lehnsgård i dag. Den firlængede gård ses med den brede sydlænge, hvor der er korntørveri; stakhjælmen mod syd er løsdriftsstald og man ser de to nyere maskinlænger fra 1977 og 1992, der er placeret på vestsiden af Stangevej. Foto Klippefly 2004.

Bistader giver ca. 70 Pd. Honning aarligt. Haven kan paa det nærmeste dække Udgifterne ved Salg af Frugt foruden Husets Forbrug.

Bygninger

Bygningerne er til dels ombyggede i det Indre, men Ydermurene (er) bevarede. Det er Egebindingsværk med Stenmure, Straa- og Spaantag. Stuehuset er grundmuret med Tegltag. (Det blev indviet af Hans Ancher Engell og Ane Marie Jensen 9. juni 1858, som det ses af en plakette på nordgavlen.)

Lehnsgård fra 1900 til i dag

De ejere, Krarup og Tuxen berettede om, Morten Emil Kirketerp og Sophie Margrete Jespersen, havde Lehnsgård fra 1873 til 1909, hvor datteren og svigersønnen Otto Valdemar Klin-

genberg Jochumsen og Asta Kirketerp overtog gården. Den blev drevet videre som før med heste og mange køer. I 1947 overlod man gården til sønnen Axel Christian »Kieldorf« Klin- genberg Jochumsen. Og han skulle efter en tidligere ansats udsagn have været en lidt mere streng og stiv herre end faderen havde været. Det var vist også i denne periode at malkekvæget forsvandt.

Stutteri og fedekvæg

I 1968 erhvervede murermester Kaj Fjording Lehnsgård. Han kom fra København og var meget interesseret i travheste, så nordlængen blev lavet om med fliser på gulvet og egetræsbokse til de fine heste i »Stutteri Lehnsgård«. Der blev også indført fedekvæg af Charolais racen, indkøbt i Canada. Derefter blev vest-

Nordgavlen på det grundmurede stuehus »opført den 9. Juni 1858 af Hans Ancher Engel og Ane Marie Engel«, som der står på den runde sandstensplade. Hele gården brændte i 1854 og blev herefter genopført. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

længen indrettet til fedekvæget, 47 voksendyr og 50 ungdyr. Flere bygninger blev lavet om og restaureret. Gårdkonen, som stadig er der, blev lavet om til folkeværelser med bad og toilet, der blev indrettet et kontor og senere også et flisfyr. De fire bindingsværksbygninger blev sat i stand og vedligeholdt, og det er måske også i denne tid, at stuelængen fra 1858 blev svummet og hvidmalet. Driften ved vi ikke så meget om, men der skulle mange græsmarker til hestene og kvæget og mange foderarealer. I 1977 overtog Ib og Ellen Mogensen Lehnsgård og førte den videre med charolais fedekvæg og planteavl, mens en nabo lejede sig ind med sine stuttriheste. De havde en bestyrer til at stå for driften og så i 1981 forpagtede de gården ud i et par år. I deres tid blev maskinlængen på 700 m² bygget på den vestlige side af vejen.

Familien Hansen på Lehnsgård

I 1984 overtog Poul og Signe Hansen samt sønnen Hans Hansen Lehnsgård og gjorde den til et I/S, hvor forældrene havde 39 % og sønnen 61%. De skulle drive gården som samdrift, men Poul Hansens politiske arbejde tog det meste af hans tid, så han kun styrede driften, mens Hans stod for al det praktiske arbejde. Maskinstationsarbejdet førtes også videre, og flere nabogårde blev drevet her fra. Der var dog tid til en lærerig tur til Australien 1985-86 for sønnen. Gården blev dyrket med korn, hvede og byg samt ærter, raps og frøgræs. Ærterne kunne være lunefulde som i 1987, hvor det var et vådt år. Ærterne var sået med frøgræs i som udlæg, og da høsten trak ud til oktober, lignede det nærmest en græsmark, så det var meget besværligt at høste og da ærterne lå skidt kunne

Stuelængen set fra haven med den nye, påbyggede udestue, hvor køkken og stue er slået sammen til et alrum, og hvor man føler man er helt ude i haven, hele året. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

man kun høste dem fra den ene side og måtte så køre tom med mejetærskeren tilbage. De andre afgrøder var også sene det år. Der blev skårlagt raps, mens man stadig tærskede hvede. I denne periode var begge forældrene syge af kræft og faderen lå den sidste tid på Lehnsgård, hvor han døde, mens moderen døde et halvt år efter. Deres gård Stubbegård i Aaker var blevet solgt om foråret.

Foden under eget bord

I/S selskabet blev senere ophævet således at Hans Hansen nu ejer Lehnsgård alene, som han siger: »fik foden under eget bord.« Der var fortsat fedekvæg på gården, men antallet blev skåret kraftigt ned fra 56 enheder til 3, så det nu kun er i den nærmeste skovløkke at dyrene går. Hans Hansen er ikke nogen dyreavler. Det

havde måske været en ide at bygge en stor svinstald og så sende kornet gennem dyrene. Men det er ikke noget for ham. Han vil hellere satse på andre produkter.

Halm til Nexø Fjernvarmeværk

Der dyrkes meget korn på Lehnsgård. Det giver megen halm og den aftager Nexø Fjernvarmeværk, 975 tons om året. Der skal derfor være oplagsplads til halmen, så den er let at komme til og køre til Nexø. Kørslen af halmen blev først klaret af gården selv, af store traktorer med to store vogne bagefter. Det er tidligere anhängere fra lastbiler. De læsser meget og har bremsere på, så de er gode og sikre at køre med. I dag hentes halmen med lastbil af Fjernvarmeværket selv. Kornet og frøet ligger i plansiloer på gælleplader med kanaler under,

Lehnsgårds rapsmarker. Foto Poul Ejner Larsson

som der kan blæses luft igennem og man kan køre oven på dem, når afgrøderne skal tippes af eller læsses. På en kornvogn er der senere bygget kanaler til individuel tørring af et læs, et parti. Så hvis 200 tønder raps er lidt for fugtigt inden det skal leveres i Aakirkeby, kan blæseren sættes til natten før og læsset er klar til næste morgen.

Sprøjtning med omtanke

Der har været megen debat om sprøjtning i landbruget i de seneste årtier og Hans Hansen lægger ikke skjul på at økologifolkene har haft en mission med at åbne folks øjne for hvad det egentlig var man gik og lavede. Han siger direkte, »at det vi lavede i 80- og 90'erne var noget svineri«. Man er blevet meget klogere, dygtigere og sprøjterne er blevet langt mere forfinede og skånsomme. Der sprøjtes mini-

malt i dag. I dette efterår har han slet ikke sprøjtet, for han kan godt tåle at se en ukrudtsplante i marken eller lidt svamp.

De gamle sprøjter, hvor sprøjtebommen med dyserne var monteret foran på traktoren og tonden til væsken bagpå, var ikke gode. Det hele blev en sprøjtesky. Man kunne sagtens lugte hvad den person lavede, der havde hældt en masse vand med sprøjtemiddel i ud over markerne. Sundt var det nok heller ikke. Så blev sprøjtebommen med dyserne flyttet om bag på traktoren og man begyndte at gå ned i vandmængde. I dag er det helt anderledes, sprøjterne bruger et minimum af vand og sprøjtemiddel. Det blæses med luft ned omkring planten og virker derfor meget bedre. Sprøjten »luftassisterer« siger man, den styrer vanddråberne ned i afgrøden, og man kan meget bedre korrigere for vind og vejr. Selve sprøjtemidlet, be-

kæmpelsesmidler eller rengøringsmidler om man vil, bliver i dag kun brugt i en ganske anden minimal mængde end førhen. Der skal også afleveres sprøjteregnskaber, så man centralt kan kontrollere brugen af kemikalierne. Hans Hansen har ikke noget i mod at sprøjtemidlerne kom på recept, for der er en god signalværdi i at sende det budskab til det øvrige samfund, at landbruget er påpasseligt. Enkelte midler, især mod tidsler, er allerede på recept. På Lehnsgård bruges en bugseret Ekkosprøjte, det er en italiensk model, en billig »Skodamodel«, som er god at køre med på bakkerne. Her ville en sprøjte, der hang på selve traktoren, ikke være lige så god at køre rundt med.

Maskinerne

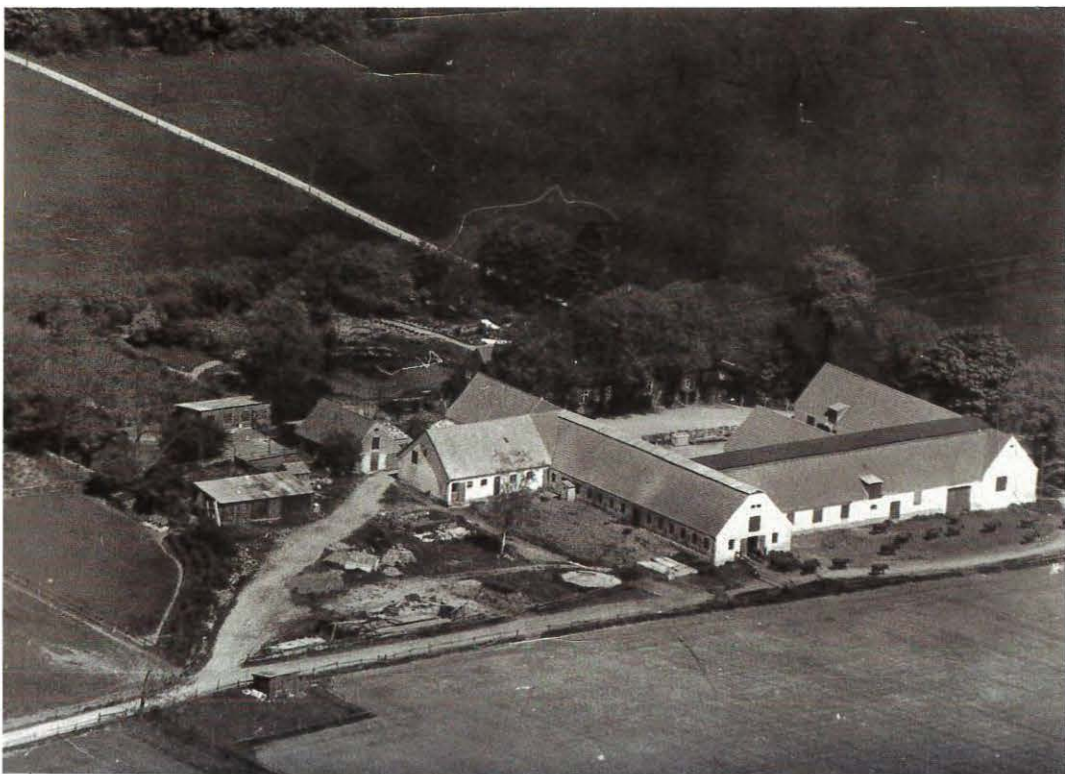
Til at drive de 180 hektar på Lehnsgård, og de 50 ha. på Dammegård, der blev tilkøbt i 1994 ved lidt af et tilfælde, bruges en mejetærsker af mærket Newholland med en skærebredde på 25 fod. Der er fire traktorer også Newholland, på mellem 100 og 170 hk. En halmpræsser, som kræver den største traktor som trækraft. Den præsser halmen i firkantede bigballer. En teleskoplæsser og en gravemaskine med frontlæsser, der bl.a. tumler halmballerne. Der er et sæt med rotorharver til den stive jord, som også kræver meget trækraft. Flere tromler selvfølgelig. Plovene er en 4 furet Kuhn-vendeplov og en 5 furet Överum-vendeplov. Den sidste går lettere og bedre i jorden og er nemmere at trække end den firefurede. Så er der en selvkørende skårlægger også Newholland og diverse kornvogne, en af dem med højtip. Der er den før omtalte Ekkosprøjte, bugseret, og så en kalk- og gødningsspreder. Da der hører 50 ha skov til gården er der også en flishugger, en skovvogn.

Raps en særlig produktion

Der blev tidligere dyrket raps på Lehnsgård, og det gør der stadig og i større mængder. Men rapsen bliver nu presset til olie. Det begyndte med en inspirationstur til Sverige i 1999 med Hans Jørgen Jensen fra LUIC, Niels Jespersen

fra Valsemøllen i Aakirkeby og Finn Harild fra Frennegård. De skulle egentlig se på Durum hvede. Der var plads i bilen og Hans Hansen tog med. Et sted så de også et presseanlæg til raps, som blev købt hjem til Lehnsgård, og så gik Hans i gang. Der var tanker fremme om at fodre svin med rapsolie og foderkagerne, affaldet, kunne bruges til kvægfoder. Olien kunne også bruges til fyringsolie, og det forsøgte man i Gudhjem svømmehal, men fyret og vel især dysserne passede ikke rigtig til rapsolien. Brugen af rapsolie er steget siden starten og i 2003 blev der produceret 120 tons. Produktionen af rapsolie til spisebrug er også kommet i gang og det skyldes at anlægget hos det gamle Bioraf i Aakirkeby var ved at skulle afmonteres og flyttes til Sverige. Her gik Hans Hansen så ind og købte anlægget og lejede bygningerne af Sparekassen Bornholms Fond, som ejer Bioraf. Tidligere var dette anlæg lejet ud til Jens Peter Rasmussen, der startede med at presse spiseolie der, og satte bornholmsk rapsolie til madbrug på Danmarkskortet. Der blev desværre en stilstand, og Fonden tænkte så på at afvikle anlægget. Nu er der således to der presser rapsolie på øen, en af bornholmsk raps og en af raps fra Sverige. Bornholm er særlig god til dyrkning af raps, uden at man helt kan sige hvad det er der gør det, vejret, klimaet, jordbunden? Og så er der mere olie i rapsen end normalt fra andre egne. Bornholmsk rapsolie er i dag et af de bornholmske produkter, som er blevet en mærkevare for øen og som er med i fremstødet for bornholmske fødevarerprodukter på landsplan. Rapsolien bliver stadig udviklet og kan nu fås med forskellige krydderier i. Tiden vil vise, hvad dette nicheprodukt kan føre til. Det ser det bestemt ud til og derfor er jordene nu forpagtet ud og Hans Hansen koncentrerer sig helt om produktion af rapsolie.

SKOVSHOLM I IBSKER

*Lufthfoto før 1950. Stuelængen og haven er svær at se, mens de grundmurede udlænger fra 1879 er tydeligere.
Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum.*

En af Bornholms større gamle gårde. Krarup og Tuxen beskriver den i 1907, og da har den i alt »129 ½ Tønder Land, og en kvalitet, der giver 14 ¾ Tdr. bornholmsk Hartkorn. Heraf er 90 Ager, ½ Eng, 33 Skov, 2 ved(varende) Græs, 2 ½ Have, 1 ½ uopdyrket.« Krarup og Tuxen fortsætter: »Som bekendt adskiller Bornholm sig i Natur og Jordbundsforhold ikke så lidt fra det øvrige Danmark, og det er sjældent herovre at træffe paa en Ejendom af en Størrelse som ca. 100 Tdr. land, hvor Jorderne kan siges at være ensartede«.

»Agerjordens Areal er i de sidste 50 Aar blevet betydelig udvidet, idet en større Eng er opdyrket, og en ikke ringe Del Skov paa den gode

Jord er ryddet. - For en 6-8 Aar siden er et mindre Areal, ca. 2 Tdr. i Nærheden af Gaarden, blevet indhegnet til Løsgang af Kalve og Ungkvæg, men ellers er for Tiden intet indhegnet. For en længere Aarrække tilbage har derimod det nærmest Ejendommen beliggende Skovparti, hvori der hist og her fandtes større aabne Engpletter, været indhegnet af et enkelt Stengærde og opkastede Jorddiger, hvorpaa var anbragt Tjørnehegn, og efter endt Foraarsavl, slap man baade Heste, Ungkvæg og Goldkøerne herud, til dels overladte til dem selv. Omkring 1850 er denne Løsdrift imidlertid ophørt, og man er gaaet over til mere rentable Driftsmaader. - Omkring 1860 begyndte Dræning,

Foto af Skovsholms »nye« grundmurede stuelænge opført efter branden i 1879, og haven med dam og gl. bornholmsk vippebrønd med sandstenskarm. Foto Ch. L. Sundbøll, Rønne. Bornholms Museum.

og dette Arbejde, hvorover man ved hvert enkelt Jordstykke har nøjagtige Kort, er fortsat i de følgende Aartier og væsentlig afsluttet omkring Aar 1880. Almindelig er her drænet med en Afstand af 7 Fod imellem Sugeledningerne og med en Dybde af 7 Kvarter (1 kvarter = $\frac{1}{4}$ alen = 6 tomme = 15,6 cm), og der er til disse Ledninger omtrent overalt anvendt $\frac{5}{4}$ Tommes (ca. 3,2 cm) Rør. De 13 Tdrl. af Arealet er nu rørlagt, og den øvrige Del trænger paa Grund af Jordens Fald og Undergrundens Beskaffenhed mindre til Dræning. Paa ca. 40 Tdrl. er her i Aarene 1885-1900 kørt Mergel, fra 85 til 100 Læs pr. Tdrl. Pløjningen foretages i Reglen til en Dybde af 7-8 Tommer (ca. 18-21 cm), og nogen særlig Undergrundsbehandling har hidtil ikke fundet Sted, vel nærmest fordi man ikke sjældent træffer Spidser af større Sten og enkelte Steder naar Undergrundsklippen, skønt denne sædvanlig her paa Egnen ligger i en

Dybde af 4-5 Alen (ca. 2,7 m - 3,4 m) under Overfladen.«

»Ejendommens Bygninger brændte i Aaret 1879 og blev da alle opførte af Grundmur. Avlsbygningerne, der er sammenhyggede, er tækkede med Straa. Laden ligger i Retning Øst og Vest paa den sydlige Side af Gaardspladsen; den vestre Længe er Staldlænge, indrettet fra Syd mod Nord til Kostald, Hestestald med Lo- og Havregulv samt Svinehus, og den østre afgiver Plads til Huggehus, Rullestue og en større Vognport. Midt for den søndre Ladelænge er bygget en Tværlænge paa 7 Fag indefter ad Gaarden til, indrettet til Hestegang for Tærskemaskinen m. v. og Karlekammer samt Følboks. Stuehuset imod Nord ligger lidt fra de andre Bygninger, er dækket med Tegl og afgiver en rummelig og god Lejlighed for Familien. Endvidere findes 2 mindre Bygninger Vest for Gaarden, hvoraf den ene, opført af Granit og dæk-

ket med Tegl, afgiver Plads til Redskaber og Maskiner, medens den anden er indrettet til Brænde-, Høsehus m.v.

Redskaber og maskine

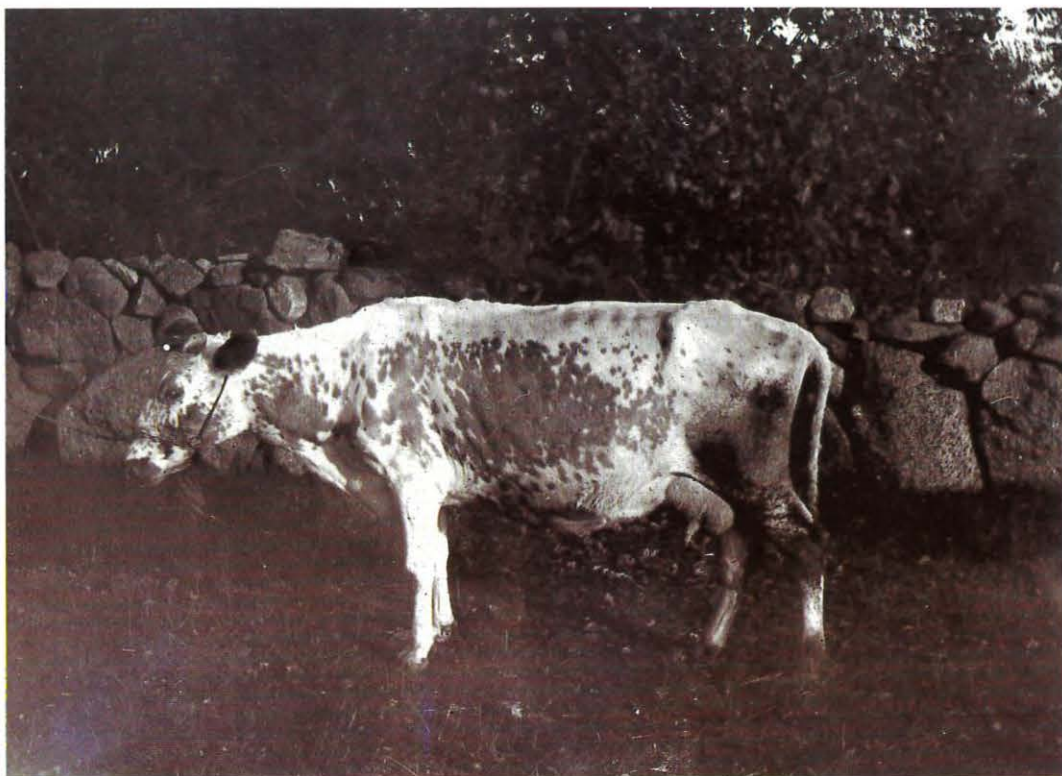
Efterhaanden som man her paa Gaarden er gaaet over til anden Driftsmaade, og særlig ogsaa eftersom Arbejdskraften er bleven dyrere, har de anvendte Redskaber og Maskiner helt forandret sig. Hvornaar Svingploven har afløst den gammeldags Hjulplov, kan ikke med Bestemthed angives, men sidst i Tiaaret 1850-60, om ikke før, har Svingploven været almindelig brugt her paa Ejendommen. De første Svenskarver med træramme og Jærntænder er anskaffede i Begyndelsen af 1860'aarene, og man er fra det Tidspunkt, lidt efter lidt, gaaet bort fra den gamle Avlsmaade med Pløjning om Foraaret og har anvendt disse, efter den Tids Mening ikke med Urette som fortrinlig ansete Avlsredskaber. I en Snes Aar har man saa staaet omtrent paa det samme Udviklingstrin med Avlsredskaber, og først i Aarene 1880-1900 er de efterhaanden blevet ombyttede og forbedrede. Muldfjælene paa Plovene, der før almindelig var af Støbejern, blev nu erstattede af Staalplader, og andre Plovformer, der udrette betydelig mere Arbejde ved mindre Trækkraft, er almindelige, f. Eks. Oliver- og Fraugde Plove. Svenskarverne, der efterhaanden blev forarbejdede helt af Jern eller Staal, har nu i de senere Aar ogsaa maattet vige Pladsen for Fjedertandsharver, baade lettere og mere dybtgaaende, og disse Redskaber har til dels overflødiggjort Sæddækkere og flere af de lettere Harver. Til at jævne og findele Jorden i Overfladen bruges endnu her den almindelige massive Egetræstromle, og det synes som om man giver denne Fortrinet frem for Ringtromlerne der for en halv Snes Aar siden var stærkt i Brug.

Med Hensyn til Maskineri til Saasædens Fordeling anvendes her en almindelig Bredsaa-maskine fra Hillerød, baade til almindeligt Korn og til sammenblandet Kløver og Græsfø. Til Saaning af Roefrøet paa lave Kamme benyttes her »Kejseren«, der tager 2 Rækker

ad Gangen, og den samme Maskine anvendes ogsaa i forandret Sammenstilling (er vendt om) som Radrenser. Navnlig til 1'ste Rensning udretter den et godt Arbejde, hvorimod der senere anvendes andre og mere dybtgaaende Redskaber. Redskaberne til Høstning og Tærskning af Afgrøderne er selvfølgelig ogsaa meget forandrede og forbedrede i Tidernes Løb. Ind til først i Halvfemserne hjalp man sig med de gammeldags Mejerredskaber, og er de end ikke helt kastede til Side, er deres Brug dog nu for Tiden meget indskrænket. Slaamaskiner og Mejemaskiner blev ved den Tid almindelige, ligesom den gammeldags Hesterive. Venderiven af Træ maatte vige Pladsen for de mere tidssvarende Hesteriver paa Hjul med Fjerderstaaltænder.

Den første Tærskemaskine blev indkøbt her paa Gaarden i Begyndelsen af 1860'Aarene, og var en almindelig Cylindertærskemaskine med glatte Slagler og foranliggende støbte, riflede Valser fra P. Andersens gamle Fabrik i København; den udrettede imidlertid kun lidt og er senere blevet betydelig forandret og forbedret, ligesom den nu kun benyttes i Forbindelse med Halmryster, der er forsynet med Skum- og Sorteresold. Til videre Rensning af Sæden anvendes derefter Kaste- og Blæsemaskine, hvorved man er i Stand til at skaffe en smuk Handelsvare. Til Drivkraft for Tærskemaskinen benyttes Hestekraft fra en almindelig 3-4 Hestes Hestegang, og der tærskes af Hvede 4-5 Tdr. i Timen og af Foraarssæd, 5-8 Tdr. Da det imidlertid ofte om Efteraaret viser sig vanskeligt at faa tilstrækkeligt tærsket, uden at andre lige saa nødvendige Arbejder, som Pløjning og Roeoptagning, tilsidesættes, er man i de senere Aar gaaet over til for en Del at benytte lejet Damptærskværk (lokomobil, dampmaskine, der trak et større tærskværk).

Foruden de ovenfor nævnte Maskiner benyttes en Kværn til Grutning, Kageknuser, Hak-kelsemaskine, der drives ved en særskilt Hestegang m. fl. Endelig maa ogsaa anføres, at man til Brændeskæring anvender en Rundsav, der ligeledes drives ved Hestegang, og hvor-

Ko af »Omtrent ren bornholmsk Landrace fra Tornegaard i Pedersker«, som der står på det gamle foto. Den prikkede tegning på dyret viser, at der må være flere arveanlæg af svensk- og østfinsk kvæg-indblanding i koen. Foto Bornholms Museum.

ved der udrettes et betydeligt Arbejde i Løbet af ganske kort Tid.

Sædskifte

I de forskellige Tidsperioder er benyttet forskellige Sædskifter, eftersom nye Kornarter og Foderplanter har vundet Indpas. Af et gammelt Sædregnskab, der forefindes paa Gaarden, og som gaar tilbage til 1814, kan det ses, at man først i Aarene 1820 saa smaat er begyndt med at avle Hvede. De andre Kornarter viser ingen Forskel fra dem, der avles nu om Tider, skønt de selvfølgelig nu er meget forældede. Omkring Aar 1840 har man begyndt at dyrke Kløver. I Aar 1882, gik man over til en 8-Marks-drift. Foderroer kom nu ogsaa med ind under Sædfølgen. 1) Brak, hvoraf en Del benyttet til

Grønfoderafgrøder. 2) Vintersæd, Rug eller Hvede, de senere Aar er Rugen iblandet Vinterærter, 3) Roer, Bælgsæd, Kartofler, 4) Byg, væsentlig 2-r(radet), 5) Kløver, 6) Kløver og Græs, 7) Blandsæd, med iblandet Ærter og Vikker og 8) Havre.

Heste og Kreaturer

Besætningen er i de sidste Aartier betydelig forøget og forbedret. I Aaret 1885, da den nuværende Ejer (Hans Christian Frederik Vilhelm Kofoed) overtog Gaarden, var her: 10 Heste af bornholmsk Race, 16-18 Køer og 8 Stk. Ungkvæg og Kalve, ligeledes af bornholmsk Race, 4-5 Stk. Faar, og af Svin holdtes almindelig 1, allerhøjest 2 Søer og solgtes kun 6-8 Stk. Fedesvin og en Del Pattegrise, foruden

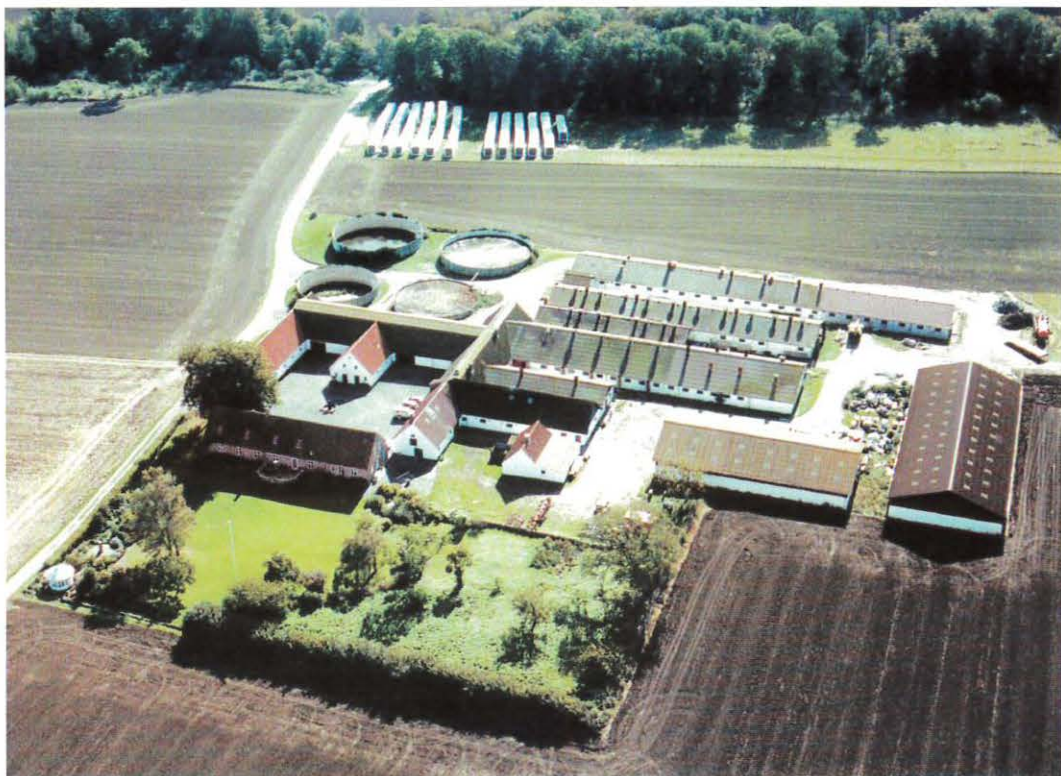

Kvæg vist af Anglerracen, som den dybrøde/sorte farve tyder på, græsser et sted ved østkysten o.1890. H.A. Holm foto, Foto Bornholms Museum.

hvad der forbruges i Husholdningen. Nu for Tiden bestaar Besætningen af 8 Heste, 2 Plage, 26 Malkekøer, 12 Stk. Ungkvæg og 1-2 Tyre, og der holdes almindelig 4-5 Grisesøer, hvoraf der aarlig leveres omkring 60 Stk. Svin, fra 175-190 Pd. L(levende) V(ægt), foruden hvad der forbruges.

Hestebesætningen, der nu væsentligst er af Frederiksborgrace, er gaaet ikke saa lidt frem i Størrelse og Udvikling, og naar Antallet af Dyr maaske synes vel rigeligt i Forhold til Arealet, har det sin Grund i, at der, foruden Opdræt til eget Brug, ogsaa tænkes paa at producere gode Heste til Salg. Kvægbesætningen bestod omkring 1870 udelukkende af Dyr af bornholmsk Race; de var ikke ret store, men fintbyggede Kreaturer med ret vel udviklede Mælkeorganer. Der blev imidlertid paa den Tid kun brugt lidt Kraftfoder, og Mælkeudbyttet pr. Ko beløb sig i (18)70'erne kun til ca. 3500 Pund. Først i 1880'Aarene krydsedes med indkøbte Angler-

tyre, og den første Generation herefter viste sig som rigtig gode Brugsdyr; de blev dels noget større af Bygning og gav større Mælkeudbytte, men da man saa vilde fortsætte Krydsningen med Anglertyre og Halvblods Anglere eller Bornholmere som Mødre, gik det galt. Der kunde vel af og til falde et enkelt Individ, som var et ret godt Brugsdyr, men Størstedelen blev hverken det ene eller andet, og man blev hurtig klar over, at den Maade at fortsætte Avlen paa gik ikke. Man gik saa over til at indføre Anglere, dels direkte, saa længe indførslen tillodes (indtil tabet af Sønderjylland i 1864), og senere fra Lolland, og den Kvægstamme her nu findes, bestaar væsentlig af nævnte Stamme, krydset med Tyre af de bedste fynske Stammer. Ifølge Kontrollforeningens Regnskab for sidste Aar, udgjorde den gennemsnitlige Mælke-mængde af de fuldmalkende Køer 6200 Pund, og her arbejdes stærkt paa, saa vidt muligt, at hæve Fedtprocenten. Søerne bestaar

Nyt luftfoto af Skovsholm, hvor man ser den »gamle« firekægede gård, de mange tilbyggede svinestalde, fire gyllebeholdere, to maskinhuse og lageret af foderhalm. Foto Klippefly 2004.

væsentligt af Landrace (vel bornholmsk), og der benyttes altid Orne af ren Yorkshirerace fra Svineavlsforeningen. - Faareholdet er nu indskrænket til et Minimum, hvorimod der er lagt lidt mere Vægt paa Hønseholdet. Man har prøvet forskellige Racer eller Stammer, men er nærmest kommet til det Resultat, at det betaler sig bedst at blande de forskellige Racer med hverandre.

Brød, øl og havebrug

Endnu bages her Brød og brygges Øl til egen Forsyning den største Del af Aaret, men Tilvirkning af Klæder eller andre Brugsgenstande er omtrent overalt ophørt, og de nødvendige Klæder indkøbes. - Hvad Havebruget angaar, da flyder deraf ingen nævneværdig Indtægt; her lægges Vind paa at frembringe ensartet og

god Frugt, der er let afsættelig, og forbruger man end selv for Tiden de fleste Haveprodukter, er det rimeligt, at denne Gren af Bedriften i en ikke fjern Fremtid vil faa ikke saa lidt Betydning.»

Skovsholm i Ibsker fra o. 1900 til i dag

I 1916 overtog Kristian Nicolai Kofoed og Martha Sophie Ipsen Skovsholm efter hans fader, Hans Christian Frederik Wilhelm Kofoed. Det var faderen, der havde fortalt om gården til Krarup og Tuxen. Vi ved ikke meget om, hvad der skete i K.N. Kofoeds tid, men trækraften blev leveret af heste og på et tidspunkt kom en traktor på jernhjul også til at levere trækraft, særlig til pløjning og harvning samt brændeskæring og tærskning. Der var en god besætning på ca. 30 køer med afkom af Rød Dansk Malkerace og

man leverede mælk til Mejeriet Vaddam lidt oven for gården på vejen til lbs Kirke. Om markbruget ved vi heller ikke meget.

Traditionelt landbrug lægges om

1952 overtog sønnen Erik Johannes Kofoed Skovsholm efter sin fader og drev den i begyndelsen videre som før. Der var de ca. 30 malkekøer, som man fortsatte med lidt ind i 1960'erne, så længe fodermesteren kunne klare dem og udfasede dem så, bl.a. fordi det var lidt vanskeligt at dyrke god græsning på den stive jord, som gården havde. Erik Kofoed syntes det var mærkeligt at komme af med køerne, men savnede dem ikke siden. Der var meget arbejde med dem og det var hver dag alle 365 dage om året. Da han overtog gården, var der endnu nogle få heste, som blev brugt til småopgaver, f. eks til at slæbe roerne op med om efteråret. Der var den gang den omtalte fodermester, 1-2 daglejere og 1-2 karle, og sønnen Niels husker særlig, at der længe var to brødre Martin og Poul Nielsen som daglejere i mange år på Skovsholm. Det har været et godt sted at tjene og kun én gang siden 1952 har man måttet sige til en karl, at han ikke skulle fortsætte næste år. Man mærker det også i dag, hvor mange af medhjælperne har været der i flere år. Spændende er det sikkert også med de mange aktiviteter, som vi skal høre om. Kostalden blev lavet om til grisestald, så fra at have 10 grisesøer med smågrise, der fededes op til slagtevægt, kunne man nu have 25-30 søer og levere 365 slagtesvin om året. Én hver dag som han sagde. Man slog sig også på frøavl, da der nu var blevet arealer fri efter at man ikke skulle have græsning og dyrke foderafgrøder.

Traktorer og maskiner

Efter Anden Verdenskrig fik man en Farmal traktor og 29.3.1955 købte man en ny Fordson Major dieseltraktor. Den kørte i mange år og først i 1973 blev den hovedrepareret og fik nye foringer og ny knastaksel. Den findes endnu på gården, som lidt af et klenodie. Man havde også en David Brown traktor på et tidspunkt og

fik så i 1958 endnu en Fordson Major, som blev byttet bort i 1962. For i 1959 at få en Fordson Super Major, der havde nogle få hestekræfter mere. Da køerne blev solgt, købte man en Claas mejetærsker, en bugseret, det vil sige, at den trækkes af en traktor og virker ved kraftoverføringen. Den var på 7 fod og havde skærebordet på siden, som så blev klappet op, når det ikke skulle virke. Tærskedelen sad på tværs af køreretningen. Det var en sækkemaskine, så der skulle bakses med de mange sække efter tærskningen. Denne maskine havde man i 6-8 år for så i 1965 at anskaffe en selvkørende 8 fods Dronningborg mejetærsker fra maskinhandler Bendtsen i Aakirkeby. Det var en mejetærsker med korntank, så der blev indrettet siloer til kornet, tørreri og naturligvis en grav, hvor man kunne tippe kornet af, når det kom hjem i en Samson tipvogn, der kunne tage 4 ½ tons korn ad gangen. Det var et stort fremskridt. Fra graven blev kornet med en transportør, en snegl, ført op i den af siloerne det skulle være i. I 1970 købte man en større 10 fods Dronningborg mejetærsker. Det var en god maskine, tærskede godt, men der var for meget der gik i stykker, så i 1975 skiftede man den ud med en Claas Mercator 50, hvor Dronningborg-mejetærskeren, model D 1200, indgik i prisen. Den nye maskine havde ud over almindeligt skærebord også pickup for skårlagte afgrøder, og kløversold til sortering af kløverfrø. Denne mejetærsker blev brugt i mange år. Traktorerne voksede også så de gamle Fordson'er blev fra 1972 skiftet ud med Ford 5000. »det var en god traktor som vi havde flere af« fortæller sønnen. Der findes optegnelser fra både far og søn over hvilke maskiner de købte hvornår og det er her spændende at følge den tekniske udvikling.

Ny ejere nye tider

Sønnen Niels Kofoed arbejdede ikke på Skovsholm som ung. Han var først på Landbrugsskole. Det var ellers normalt, at mange bornholmere var på Næsgård Landbrugsskole på Falster, hvor hans fader også selv havde været,

På Skadegård blev der i 2003 bygget en ny svinestald til søer og fedesvin. Siden er der i 2005 opført endnu en stald, så der opfedes 15-18.000 grise om året. Foto i privateje.

men en nabosøn, der havde været der for nylig, var ikke helt tilfreds med opholdet, så det blev Bygholm ved Horsens i 1974-75. Der havde man meget mere om husdyr også i den praktiske indlæring. Han var i militæret, nogle år i Canada, og tjente så flere steder i Jylland, for at dygtiggøre sig. Her fandt han bl.a. sin kone Rie, og i 1978 købte de halvdelen af Skovsholm så 11. generation kunne rykke ind på gården. Forældrene flyttede ned i et hus i Aarsdale. Faderen Erik og sønnen blev enige om, at Erik bestemte i marken og Niels i staldene og det gik godt. I 1978-79 blev der bygget ny stald så der kunne være 140 grisesøer, som leverede 3.000 slagtesvin om året. I 1983 blev stalden udvidet med plads til endnu 70 søer og opfodning af 1.500 slagtesvin mere.

Overtager hele Skovsholm

Faderen Erik og sønnen Niels blev enige om, at den første juli 1984 måtte det være slut med

det delte ejerskab og Niels overtog hele gården. Der blev fortsat med planteavl og dyrkningen af vinterraps kom til som en god afgrøde. Der hørte en del, ca. 80 tdr. skov til Skovsholm. Her blev fældet en del gavntræ og en del af skoven blev ryddet og gjort til agerjord, mens resten leverede brænde og senere flis til gårdens opvarmning. Af maskinlisterne kan man se, at den første motorsav, en Partner, blev købt i november 1959 for at gøre skovningen og kapningen af træet nemmere. Nu hvor der ikke længere skulle bruges håndtrukne save.

Flere grise og mere jord

I 1989 blev svinebestanden igen udvidet med yderligere 140 søer, der producerede 3.000 slagtesvin, så den samlede produktion kom op på 350 søer og produktion af ca. 8.000 slagtesvin om året. For at kunne leve op til kravene om tilstrækkeligt areal til at køre gylle ud på fra de mange svin, var det nødvendigt med gyl-

Der sprøjtes bladbeder på Højene lige ved Ibs Kirke. Det er egentlig en grøntsag, der tilberedes som spinat. Her leverer den frø til bl.a. haveejere. Sprøjten er stadig af mærket Hardy, men med specielle dyser, som ikke forstøver væsken ret meget, som man kan se. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

leaftaler med nogle af naboerne, Nørregård og Frennegård, men også at erhverve mere jord. Den første gård, som blev erhvervet, blev Højene i 1990, lige ved Ibs Kirke. Den er på 16 ha. Så kom Skadegård på Lysbyvej i 1992, med 70 ha, hvoraf 45 er i avl og resten skov og krat. I 1994 blev halvdelen af Brændesgård erhvervet med sine 23 ha, og i 96 blev det Pilegård ved Paradisbakkerne med 23-24 ha. I 1999 blev Kjøllegård erhvervet med sine 46-48 ha, hvoraf 38 er i avl. Senere, i 2001, blev jorden fra Saltholmsgård på 17 ha og 7 ha skov erhvervet. Derefter Træbenegård med 7 ha og sidst Lysbyvang med 13 ha. I alt er ca. 225 hektar jord lagt til Skovsholm, men stadig må der træffes gylleaftaler med de to førnævnte gårde, så arealkravene kan opfyldes.

I dag er Skadegård solgt fra og Skovsholm

drives alene sammen med Kjøllegård. Der dyrkes dog stadig juletræer på Skadegård.

Biogas og gylle

Skovsholm har meldt sig med i det nye biogas-anlæg med 9.000 tons gylle, men man vil selv stå for separeringen af gyllen hjemme på gården, så man kan levere ca. 1.500 t. gylle med ca. 30% tørstofindhold. Det fraseparerede gødningsvand køres ud hjemme på jorderne. Hermed bliver arealkravet for udkørsel af gylle reduceret med ca. 25%. Herefter er der plads til endnu flere grise, og der vil i den kommende tid blive bygget endnu en stald på Skadegård, så man kommer op på ca. 550 søer og en leverance på ca. 14.000 slagtesvin pr. år. De eksisterende svinehuse på Skovsholm er ved at blive renoveret og man vil derefter gå over til en

Der nettes juletræer på Skadegård. De blev næste aften læsset og sendt til England. Træerne leveres også til Frankrig og Tyskland. Foto Henrik Vensild, Bornholms Museum.

produktion af SPF grise, som vil være særlig sygdomsfrie.

Juletræer en nicheproduktion

Med erhvervelsen af Skadegård fulgte der en del skov og her er i 1994 plantet 8 ha til med Normansgran og siden er der hver tredje år plantet 3 ha til, så der nu i alt er 18-19 ha med juletræer. De leveres i efteråret til England, Frankrig og Tyskland. Der kunne godt leveres flere, men det ville blive til en lavere pris, som man ikke er interesseret i.

Jagt en del af fællesskabet

Flere af gårdene fra Aarsdale til Svaneke har i generationer haft et fællesskab ikke blot familiemæssigt, men også med at gå på jagt hos hinanden. Hver gård afholder én jagt om året,

hvor de inviterer hinanden, den pågældende gårds folk og enkelte gæster udefra. Sidst på året plejer man at afholde en fælles julejagt. Men tiden er blevet mere knap, så det er ikke altid, man når den fælles julejagt. På nogle af de tilkøbte gårde er jagten lejet ud og en enkelt af disse indgår i jagtfællesskabet. Ellers er det andre jægere, der passer vildtet og afskydningen på de tilkøbte gårde. Nogle bliver der slet ikke gået på jagt på.

Panelstuen fra Skovsholm blev reddet fra ildebranden i 1879 og udstillet i København

Som et kuriosum skal også fortælles lidt om den enestående panelstue, der blev reddet efter at Skovsholm brændte den 5. maj 1879. På mirakuløs vis blev en del af stuelængen reddet. Det var sals- eller sydenden, der bl.a. indeholdt

Den bornholmske stue fra Skovsholm i Ibsker blev afbildet i Illustreret Tidende, 1879, bd.21. nr.53 med en opfølgende tekst..

en spændende panelstue eller mellemsal med bemaling. På den tid (foråret 1879) planlagde man en Kunst- og Industriudstilling i København og der var dannet en udstillingsgruppe. I denne gruppe fik Bernhard Olsen, mangeårig medarbejder ved tidsskriftet Illustreret Tidene og kunstnerisk leder af Tivoli, også sæde og han kom fra starten til at spille en vigtig rolle ved indsamlingen til og udformningen af dele af udstillingen. Nemlig afdelingen for landbostanden. Man ville med historiske ting, fra de sidste tre århundreder inspirere nutidige skabere af håndværk og andet, således at det kunstneriske niveau kunne blive højnet.

Henvendelse til landets skolelærere

Bernhard Olsen fik bemyndigelse af udstillingskomiteen til »at henvende sig hos dem,

der maatte være i Besiddelse af slige Sager«. Han gik energisk i gang i februar 1879 og henvendte sig til folketingsmedlemmer, pressen og sendte 700 breve ud til landets skolelærere. På Bornholm blev en af hans hjælpere lærer J. A. Jørgensen i Ibsker. Her er han vel bedst kendt som grundlægger af Bornholms Museum i 1893, Amtmand Vedels trofaste arkæologiske medarbejder, for sin Bornholms Historie og for utrætteligt at vise stor interesse for øens arkæologi og historie. Lærer Jørgensen begyndte at tage rundt på øen og henvende sig til personer, som måtte ligge inde med gamle ting og sager. Da Skovsholm den 5. maj var nedbrændt, var en del af stuelængen, salsenden, bevaret uskadt. Jørgensen henvendte sig derfor til gårdejer P.V.J. Kofoed for at høre, om den fine, dekorerede og med paneler forsynede

melsal (mellemsal), eventuelt kunne udlånes til udstillingen i København. Besvarelsen har været positiv.

Breve fra Jørgensen til Bernhard Olsen

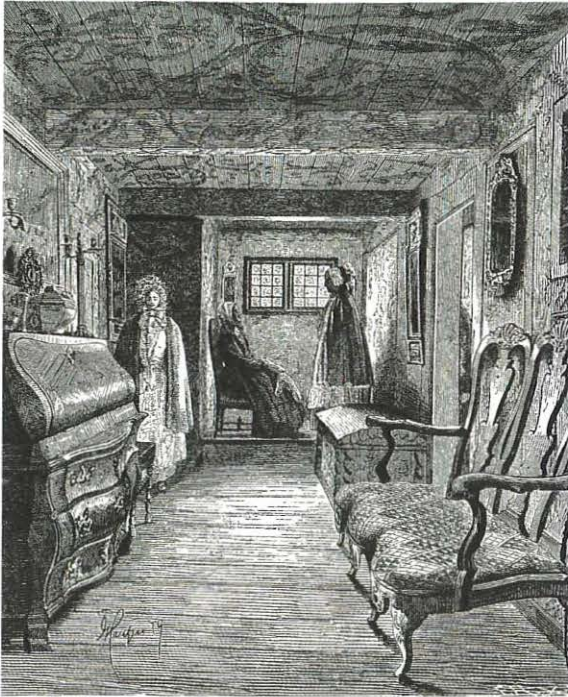
Den 9.5. 1879 skrev lærer Jørgensen til Bernhard Olsen om flere genstande. Han ville forhøre sig, om de kunne have interesse for udstillingen. Det var en nølle, et gammelt festhovedtøj for en bornholmsk kvinde, en pelskantet silkekåbe »samt muligen en anden mærkelig Hovedbeklædning.« Og han fortsatte: »Paa en oldgammel Gaard Skovsholm, som afbrændte d. 5. dennes, men en Del af Stuehuset til dels reddedes, findes et malet Værelse, som er ret mærkeligt. I dette findes 4 Paneldøre paa hvilke de 4 Aarstider ere fremstillede og et naivt Vers under neden. Ønsker De disse Døre oversendt, saa kan det ske, men i saa Fald imødeser jeg først Deres Ordre. Det maa dog bemærkes, at Tingene kun er Malede ikke Udskårne.« (Udskårne genstande blev opfattet som finere og mere spændende for udstillingen). Lærer Jørgensen tegnede også en skitse af det delvist nedbrændte stuehus, som han må have sendt til Bernhard Olsen, for skitsen findes i dag, sammen med breve fra Bornholm i Nationalmuseets arkiv.

Den 14. juli, tre dage før udstillingen åbnede, skriver Jørgensen igen: »Paa Dampskibet Erna afsendes herved det omhandlende Panelværk til Værelset nemlig. 1: Loftsbrædderne, 2: Brædderne til østre, nordre og vestre Panelvæg. (Mod Syd var intet Panel, men kun en kalket Væg i hvilken oprindelig et Vindue med Blyruder har siddet.) 3: 4 Døre. Snedkeren har med rødkridt mærket Brædderne til Øster Væg med A, Vester do med B, Nordre med C, samt givet hver stykke Panel Løbe No. Dørene ville være at anbringe hver især på de Hængsler som passer til dem. - Ønsker De at beholde Værelset vil dette vistnok kunne ske naar De direkte skriver til Ejeren Proprietair J. Kofoed til Skovsholm pr. Svaneke. Med venlig Hilsen Ærbødigst J.A. Jørgensen.« Og derunder står: »Loftsbrædderne naaede ikke over hele Værel-

set i én Længde. De bliver derfor nødt til at lade anbringe en Slags Bjelke midt i Værelset«.

Bornholmerstuen på udstillingen

Udstillingen blev en stor succes og bornholmerstuen gjorde sig godt. Den var forsynet med bornholmske stole, enkelte andre møbler og særlig tre giner, figurer iklædt gamle bornholmske kvindedragter. Disse figurer tiltrak sig især opmærksomhed. Her vel nok de tre typer kvindehovedtøj, »Hatt å houa«, »Påbindetøj« og »Nølle«. Bornholmerstuen blev afbilledet dels i Illustreret Tidende med en fyldig kommentar (bd. 21, nr. 53), hvor teatermaler Fritz Ahlgrensson omgav afbildningen af en pittoresk indramning inspireret af væggenes »Decoration i den vildeste Rococostil«, som der står om i teksten. Billedbladet »Ude og Hjemme« omtalte udstillingen og afbildede også stuen fra en lidt anden vinkel i august 1879. Og vor lokale Bornholms Tidende 8.9.1879 omtalte denne beskrivelse og fremførte de fire vers om årstiderne. Men tilbage til Illustreret Tidende som skrev: »På Bornholm var Stuehusets Ordning i alt væsentligt det samme, naar Talen er om en Bondegaard. Den nedbrændte Skovsholmsgård, tilhørende Gaardejer Kofoed, hvorfra den »Melsal« (mellemsal) hidrører, som af Ejeren er skænket til et Museum for Bondestandens Historie og hvorfra vi i Dag bringer et Billede, var imidlertid ingen Bondegaard, men en stor Selvejergaard og indrettet efter en større Families Behov. Stuens navn, Mellemsal, stammer dels fra dens Beliggenhed og dels fra at den ikke benyttes til Beboelse, men kun gjorde Tjeneste som Bindeled mellem de daglige Værelser og »Huset« eller Salen, naar der blev danset. Dens Decoration i den »vildeste« Rococostil maa mere betragtes som et Lune og en Tilfældighed end som nogen Regel, gældende den bornholmske Smag i forrige Aarhundrede (1700-tallet). Dørene, hvorfra findes fire, ere ifølge Tidens hele sententiøse Retning bemalede med temmelige flade Vers, helligede til de fire Aarstider. Bedre end disse Vers var et, der i samme Gaard paa en anden Dør figurere-

»Den bornholmske Stue« afbildet i C. Nyrop: *Fra den kunstindustrielle Udstilling. Erindringsblade, Kbh. 1879.*

de som Underskrift for et Billede af en stor Hund: »Hvo her indgaar, - maa passe paa, - og det hel ganske Flux, - at han min Ven da være maa,- saa sandt jeg hedder Mops, 1772.«

De fire vers for årstiderne

De fire paneldøre var bemalet med små flyvende engle, putti'er med attributter i hænderne og neden under et vers for hver årstid. Forår: »Mod Foraaret sig Blomster pryde, - man der til lugter, det er vist, - Gud lad os dog de Blomster nyde, - som spirer ud fra Jesum Christ«. Sommer: »Guds Englevagt den monne svare - for Sæden midt om Sommertiid, - at den ey Skade vederfare, - men voxe op og bliver blid«. Høst: »Om Høsten Frugten man berømme, - som voxe op til Herrens Priis, - man maa da Tiiden ey forsømme, - men høste ind med Lov og Priis«. Og om Vinteren: » Mod Kuld og Klæder jo en Lycke, - som varme godt og passe vel, - Gud ziire os med saadan Smycke, - som pryder altid vores Sjæl«.

Bornholmerstuens videre skæbne

Efter udstillingens lukning engang i efteråret 1879 kom det klart frem, hvad Bernhard Olsens egentlige ide var med indsamlingen og udstillingen af genstandene fra bondestanden. Han ville oprette et museum, som skulle være, som han tidligt skrev til vennen og kollegaen Arthur Hazelius, der havde skabt Nordiska museet i Stockholm, »et nationalt Museum i Danmark« og videre: »og der skal, det lover jeg, blive gjort et energisk Forsøg paa at samle alt, hvad vi har tilovers af gamle Folkeminder (genstande) her i Danmark. Har man det først samlet, er Vejen til et Museum ikke lang, og det skal nok komme«. Som sagt så gjort. Bernhard Olsen arbejdede energisk på at få startet et Dansk Folkemuseum og det kunne åbne i 1884. Heri var de bornholmske genstande, der var skænkede til udstillingen og det senere museum, og hvad der ellers var kommet til fra Bornholm. Det var jo ni år før lærer Jørgensen kunne åbne Bornholms Museum, og flere genstan-

Bornholmerstuen opstillet på »Bondeloftet« i Nationalmuseet fra 1935 til engang i 1980'erne. Foto Nationalmuseet.

de, ikke kun bornholmerstuen, men også meget andet, var blevet sendt til København.

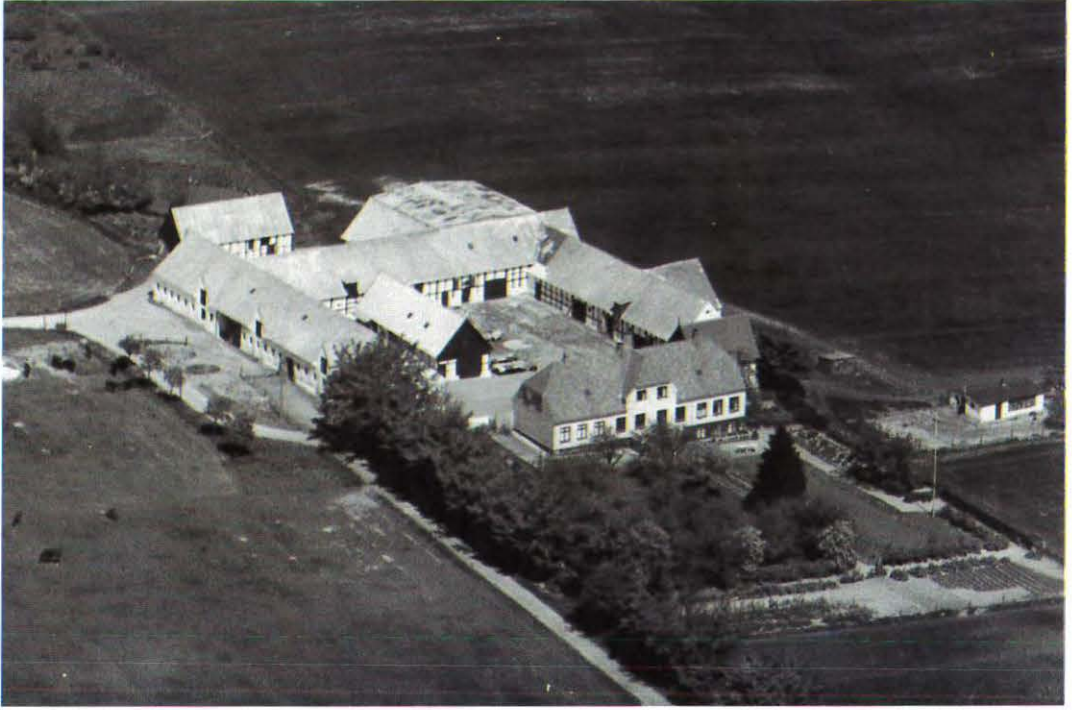
Bornholmerstuen tilbage til Bornholm?

Vi ved ikke om Bornholmerstuen, eller dele af den var opstillet i det første Folkemuseum, men i 1934/35 opstillede man en samling bondestuer med møbler og andet inventar, så kaldte interiører, på øverste etage af Nationalmuseet, som Folkemuseet nu var en del af. Her kom panelstuen fra Skovsholm naturligvis også med. Denne bondeafdeling, eller som man omtalte den lokalt, Bondeloftet, stod til en gang i 1980'erne, hvor interiørerne blev pillet ned og opmagasineret, dels for at give plads til formidlingsafdelingen og dels administrationen. Den gang fik Bornholms Museum en henvendelse fra Nationalmuseets 3. afdeling, som det da hed, om BM havde plads til og interesse i, at vise stuen evt. med andre ting. Jeg husker tydeligt, hvordan vi udtænkte flere planer for stuens anbringelse. Og fra Skovsholm var der

også stor interesse for at stuen skulle komme tilbage. Men da ingen af planerne var til at realisere, måtte vi desværre pænt sige nej tak. At anbringe Skovsholmstuen f.eks. på Melstedgård eller i museumsbygningen i Sct. Mortensgade var umuligt.

Senere i slutningen af 1990'erne, da man arbejdede med den store permanente udstilling på Nationalmuseet om: »Danmarkshistorier 1660 - 2000«, der åbnede i 2002, blev der ikke plads til eller brug for Bornholmerstuen, så den er stadig opmagasineret på Nationalmuseet. Vi kan kun håbe på, at der bliver plads til den i et kommende og større Bornholms Museum, for det fortjener panelstuen fra Skovsholm i Ibsker bestemt. Når den nu, på mirakuløs vis blev reddet ved branden i 1879, bør den vises frem igen. Mange tror måske den er en enlig »sval«, men tænker man på loftet på Lille Strandbygård, som er fra samme tid og flot bemalet, så har disse bemalinger på lofter og vægge måske været mere almindelige end vi er klar over i dag.

TINGFOGEDGÅRD IBSKER

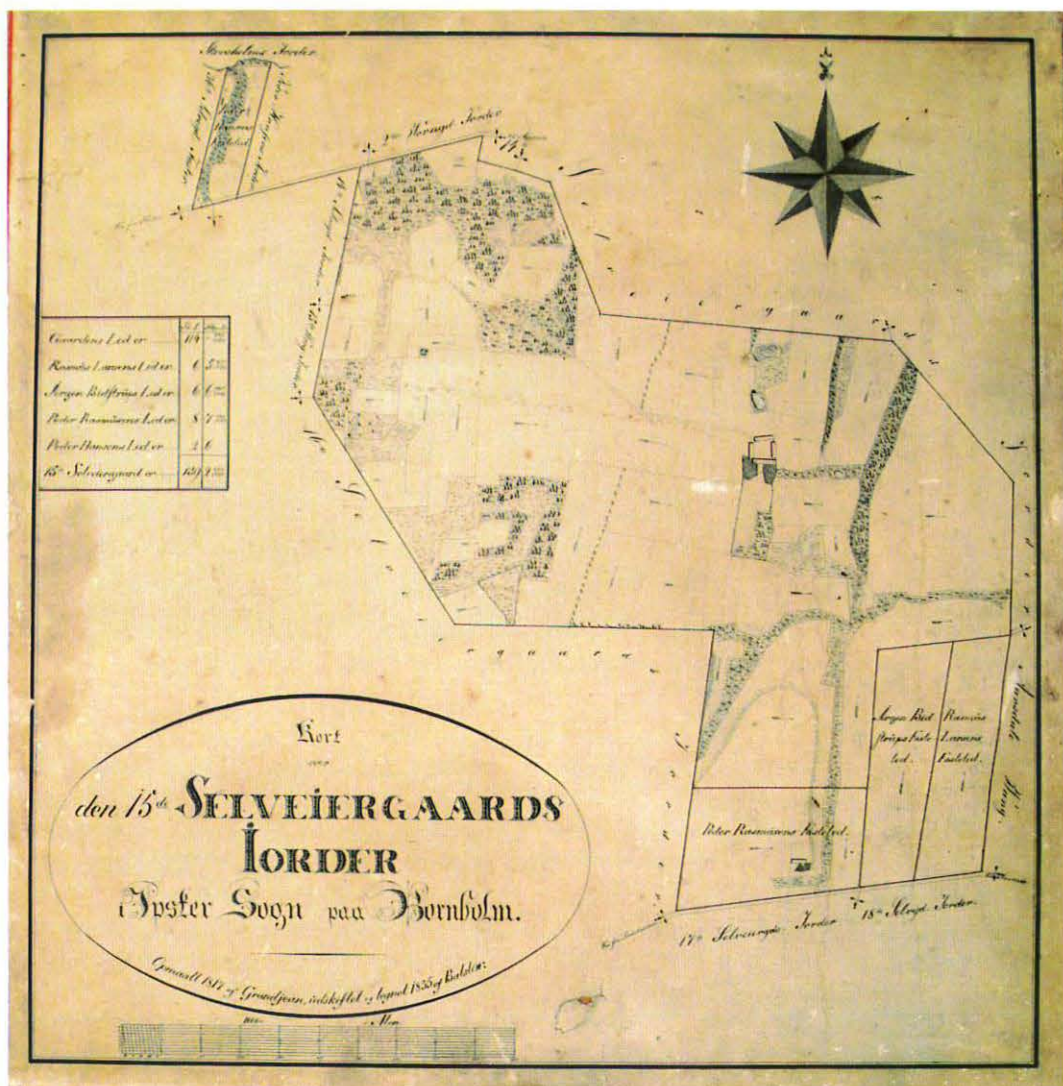
Ældre Luftfoto af Tingfogedgård. Foto Sylvest Jensen, 1940-erne, Bornholms Museum.

Krarup og Tuxen gennemgår denne gård grundigt. Hvorfor er ikke helt klar, men nogle gamle optegnelser, der er bevaret på gården, har måske spillet en rolle. Gården ejedes i 1907, hvor oplysningerne er indsamlet, af Jens Peter Hansen og Dorthea Bolette Kaas. Gården havde da: »139 $\frac{2}{8}$ Tdrl., 18 $\frac{7}{8}$ Td. Htk., 93 Tdrl. Ager, 7 Eng, 18 Skov, $\frac{1}{2}$ Have, 2 vedvarende Græs, 2 $\frac{1}{2}$ var uopdyrket, og 16 $\frac{2}{8}$ var bortfæstet. Som Helhed kan Jorden nærmest betegnes som fast Lerjord. Mergel i saa stor Mængde, at den har kunnet benyttes til Jordforbedring, findes kun et Par Steder og meget begrænset.

Areal og tilplantning

Ejendommens Areal vides ikke i mindelig Tid at være forandret uden for saa vidt der til forskellige Tider har været større eller mindre

Jordstykker bortfæstede (udlejet til andre), som Regel paa 50 Aar. Saaledes var i Aar 1835, ifølge et tilstedeværende Kort over Gaarden, bortfæstet 4 Parceller paa henholdsvis 6 Tdr. 5 Skp. land; 4 Tdr. 6 Skp.; 8 Tdr. 7 Skp. og 2 Tdr. 6 Skp. i alt 25 Tdrl, medens her for Tiden er bortfæstet 5 forskellige Stykker, i alt 16 $\frac{2}{8}$ Tdr., væsentligt bestaaende af Agerjord. Ved Indfæstningen (den engangsbetaling man gav for at få lov til at fæste jordstykket i en aftalt tid) har Fæsteren til Ejeren betalt en Indfæstningssum i den senere Tid paa 2-400 Kr., foruden en aarlig Afgift af 8 - 12 Kr. pr. Tdrl. I Løbet af de sidste 70 Aar formenes at være opdyrket 7-8 Tdrl. navnlig bestaaende af Skov og Eng, medens der til Gengæld i Aarene 1865-75 er tilplantet med Graner ca. 2 $\frac{1}{2}$ Tdrl., som tidligere har været Ager, men af mindre god Beskaf-

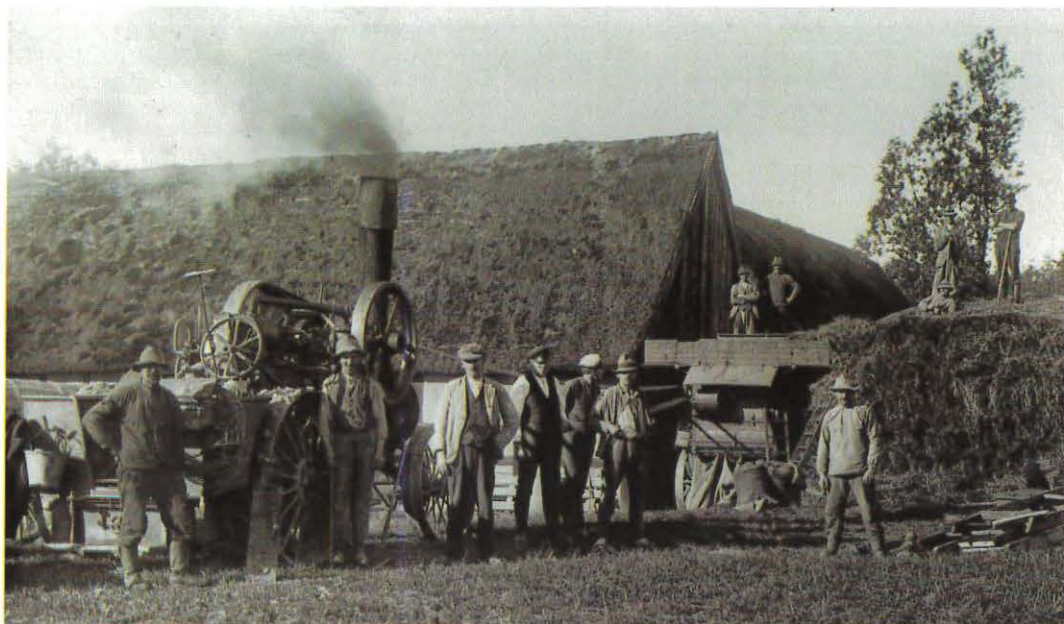
Kort over Tingfogedgårds jorder: Opmålt i 1817 af L.C. Grandjean, udskiftet og tegnet i 1835 af landinspektør C.W. Balsløv. Privateje.

fenhed og beliggende i Skovens umiddelbare Nærhed.

Hegn og dræning

Dels ved Stengærde og dels ved andet Hegn er indhegnet ca. 4 Tdrl., der navnlig anvendes til Løsgang for Kalve og Ungkvæg om Sommeren. Af Gaardens Areal er drænet ca. 70 Tdrl. i

Aarene 1860-80 med $\frac{5}{4}$ Tomme Sugeledninger i 3-4 Fod dybe Grøfter og med 21-24 Alens Mellemrum. I Aarene 1890-1906 er merglet ca. 64 Tdrl. med ca. 100 Læs, 10-12 % Lermangel pr. Tdrl. Særlig Dybdebehandling af Agerjorden er ikke foretaget. Dræningen har for Grøftgravningens Vedkommende været udført ved Akkordarbejde, medens Merglingen er

Der tærskes med damptærsket på Stangegård i Østerlars ca. 1920. Foto Bornholms Museum.

foretaget lejlighedsvis med den til Gaardens daglige Drift hørende Arbejdskraft.

Bygninger

Gaardens Bygninger er opførte til forskellige Tider fra 1792-1904. Tidligere har Bygningsmaaden været Egebindingsværk med klinede Lervægge, der særlig fra Aar 1854 efterhaanden ved Nybygning og Reparation er erstattet med brændte Sten (mursten), En af den nuværende Ejer i Aaret 1904 opført Ladebygning, der indeholder ca. 24.000 Kubikfod, har kostet 1200 Kroner at opføre, derunder iberegnet eget Arbejde og de fra Gaardens Grund benyttede Materialier.

Maskiner før og nu

Omkring ved Begyndelsen af forrige Aarhundrede benyttedes den almindelige Hjulplov af Træ, mere eller mindre forsynet med Jernbeslag, og til hvis Betjening brugtes 4-6 Heste og 2 Mand eller en Mand og en Dreng. Desuden havde Tromler for det meste af Eg (en ege-

kævla, -rulle) samt en 2-leddet Letharve, forsynet med Jerntænder, i Modsætning til Harvetænder af Træ, der, efter hvad ældre Folk har meddelt, ikke var ualmindelige tidligere. I Aarene 1845-50 blev saa Træploven afløst af Svingploven med støbt Muldfjæl. I Aaret 1846 var saaledes i Brug her paa Gaarden 1 Træplov og 2 Svingplove. Svenskharven, hvis Anvendelse til Brak og navnlig til Jordens Foraarsbearbejdning paa de faste Lerjorder, har haft saa stor Betydning, kom først i Brug ved Aarene 1860. De første lavedes med Træramme af buede Bulle, senere helt af Jern. Siden er til forskellige Tider anskaffet andre Agerdykningsredskaber til at supplere og afløse hine, saasom Ringtromle, Sæddækker, lette flerleddede Jernharver og Fjedertandsharver, der hver for sig, anvendt paa rette Tid, Sted og Maade, kan være hensigtsvarende. Man synes imidlertid snart at staa i Fare for ved sin Gaard at faa en saadan Samling i sin Tid »uundværlige« Redskaber, at deraf kunde foranstalles en Udstilling, hvis Genstande dog vilde være af for ny Dato til at

Der høstes hø på Store Myregård i Aker engang o. 1900. Fra venstre ses en høslebe, der er en stor »trærive«, en »moderne« hesterive med hjul og ståltænder; en kone med håndrive, en kone med kaffekurv, en »nymodens« slåmaskine og igen flere høstfolk. Foto Soltau Sivertsen, Bornholms Museum.

være interessante. (Det er lidt svært at afgøre om Krarup og Tuxen er positive eller det modsatte). Af andre Redskaber haves Saamaskine, anskaffet 1886, Mejemaskine fra 1895, Hesteriver med Hjul og Ståltænder, som Aar 1894 afløste en Venderive med Trætænder, der da havde været i Brug i 20-30 Aar. Slaamaskine har været brugt siden 1897.

Tærskemaskine er anskaffet her til Gaarden i 1854, væsentlig forarbejdet af Træ, til 4 Heste, (dvs. en hesteomgang til fire heste, der bl.a. trak tærskemaskinen) ret tungtgaaende (det skyldes træandhjulenes vanskelige gang), hvormed der tærskedes 8-12 Tønder Vintersæd og lidt mere Foraarssæd daglig. Det var ikke nogen stor Arbejdsydelse, men dog et godt Fremskridt fra den tidligere Brug af Plejlen (en person med en plejl kunne pr. dag tærske ca. 1 tønde korn). Maskinen blev i 1873 afløst af en mere moderne, der ikke var meget bedre, og siden 1888 er benyttet en Maskine med Halmryster og Sortérsold (det vil sige et egentligt tærskværk) med en Arbejdsydelse af 5-10

Tdr. tærsket Sæd pr. Time med 4 Heste og nødvendigt Mandskab. Damptærskning anvendes nærmest kun en Dag om Efteraaret til Aftærskning af udestaaende Sædstakke. I sin Tid, nærmest Aarene 1860-1880, da det almindelig ansaas for meget vigtigt, at alt Foder til Heste og Kvæg blev skaaret i Hakkelse, var Hakkelsemaskinen et meget benyttet Redskab, der nu imidlertid kun finder Anvendelse til Hestene.

Redskaberne i 1755

Da det mulig i Tilslutning hertil kan have sin Interesse at erfare noget om Gaardens Inventar i tidligere Tid, anføres Udskrift af en Skifteforretning, foretagen den 9. December 1755, hvorefter forefandtes af Redskaber: 3 Arbejdsvogne med Høestier. Hammel, Tørn, Høesuler (læssestang til at holde læsset nede, bundet med reb, tørn); 2 Plove med Jern-Hjul, Bøste (bøsninger), Løber og Ringe; 1 Ruhle (Tromle) med Tapper og Skagler; 2 Træharver med Jern-Tænder; et Aahr med Bild(?) (det er en ard med jernskær, en ard vender ikke jorden, men kan

Vi hører om en »Arbejdsvogn med Høestier« en sådan findes stadig og kan normalt ses på Melstedgård. Her findes den også i kopi og bliver brugt af og til. Høestier hentyder til vognens sider, der ligner to stiger. Fra hjulhavene går der stænger op til vognsiderne. Det er et østeuropæisk træk. Foto Bornholms Museum.

betragtes som en kraftig harvetand); en Slæde med Dræt (vogn/trækstang); en Huusstie; en Hakkelsekiste med Kniv og Staal (forløber for hakkelsesmaskinen); 3 Jern-Høe-Tyfter (høtyver er ellers Sjællandsk udtale, her ovre hedder de tjiver); 1 Jernstang; 1 Spade, 1 Stok-Økse, 1 Krak-Økse, 2 Tørv-Jern (saa man har altsaa dengang gravet tørv), en Seis med Bom (skaft) og Ring, (det er den bornholmske le, som angives paa bornholmsk), nok en Seis med Bom, 1 Træsko-Nafvr (vridbor til at bore træskoene ud med), 1 Stolpe Nafvr, (til at bore hullerne i tømmeret til nagler med), desuden fandtes en Karmvogn (finere vogn med en form for kasse/karm) som ikke blev registreret eller vurderet.

Besætningen

Besætningens Størrelse er naturligt i Tidens Løb undergaaet nogen Forandring, den ses saaledes i Aaret 1755 at have bestaaet af 8 ældre og 3 yngre Heste, 18 Stk. Kvæg og 7 Moderfaar. Af Svin 1 So, 2 Galte og 4 Grise og af Gæs 6 Stk. Af de 18 Stk. Kvæg var 5 Køer, 4 Kvier, 2 Stude-Nød (dyr til opfedning), 1 Tyrekalv og 6 andre Kalve. At Besætningen senere hen er noget forøget er vel ret naturligt, men at den i lange Tider blev en noget mangelfuld Pleje tildelt, kan maaske til dels fremgaa deraf, at den Gang daværende Ejer af Gaarden Aar 1828, (Hans Jacobsen), byggede en ny Længe og gjorde denne større end almindelig anset for nødvendigt, skulde dette efter hans Udsagn være noget begrundet i, at han fandt det at være hensigtsmæssigt, at Køerne kunde komme i Stald om Efteraaret el. Forvinteren, ogsaa forinden Rugen blev aftærsket, idet denne Sædart tidligere sædvanligt opbevaredes i Kostalden (senere blev den sat i stakke uden for bygningerne). Besætningens Størrelse er for Tiden (1907): 9 ældre Heste, 3 Plage og Føl, 8 Malkekøer, 2 Tyre samt 12 Stk. Ungkvæg og Kalve, desuden 5 Søer og 35 Fedesvin og Grise. Udbyttet af Mælk var forrige Aar 145.000 Pund, leveret til Andels-Mælkeriet (vel til Vadsdam oprettet 1887), dertil kommer saa Forbrug af Mælk til Kalve og Husholdning. Af Slagterisvin er produceret 60 Stk.«

Dyreracer

»Hestene er nærmest af jysk Race, Kvæget rødt dansk (Malkekvæg) Kvæg og Besætningen vedligeholdes væsentlig ved eget Tillæg. Gode Brugsdyr er særlig for Kvægets Vedkommende vanskelige at faa til Købs paa Bornholm; der er kun faa, som har Dyr til Salg, og udbydes der noget, er dette som Regel Udskud, som der ingen Fordel er ved at faa. Desuden staar man i Fare for ved Indkøb at faa indført Sygdomme af smitsom Karakter (især Tuberkulose).

Dette sidste har man her paa Gaarden haft sørgelig Erfaring for. Første Gang i 1901 ved

Indkøb af en Kø, der døde af Tuberkulose ca. ½ Aar efter. Da man derefter ved Anvendelse af Tuberkulin (middel til at afgøre om et menneske eller dyr er inficeret med tuberkulose) og Udskydning af de syge Dyr havde faaet Besætningen saaledes, at den kunde anses for hel sund i den Retning, indkøbtes i Efteraaret 1905 en Kvie nærmest som foreløbigt Forsøg af Jerseyrace, direkte indført fra øen Jersey og formentlig forinden undersøgt med Tuberkulin og erklæret for sund. Et Aar efter blev den paa Grund af stærkt fremskreden Tuberkulose nedslaaet. Af den øvrige Besætning, som derefter blev undersøgt med Tuberkulin, reagerede et Dyr, medens to var mistænkelige.

Fodring af dyrene

Malkekvægets Vinterfoder er daglig pr. Kø ca. 40 Pund. Roer 4-6 Pd. Kager (foder eller olie-kager), 1-2 Pd. Blandsæd, 6-8 Pd. Kløverhø og Halm efter Behag, givet til 2 Fodertider i følgende Orden: Kraftfoder, Roer, Vand, Hø og Halm. Om Sommeren holdes Kvæget i Reglen omtrent en Maaned paa Stald og fodres med Vikkehavre med Tilskud af 2-3 Pd. Kager. Ligeledes gives Tilskud, naar det (kvæget) i vedholdende køligt Vejr For- og Eftersommer tages hjem om Natten. Opdrættet fodres navnlig med Roer og Enghø og gaar forøvrigt løst i Indhegning i Sommertiden.

Indtægter af avlen og drift

Indtil Aarene 1875-1885 har den største og vigtigste Indtægt været Salg af Sæd. Den var det Produkt, der blev betalt forholdsvis højest og som var lettest afsætteligt. Naar man ser ældre Optegnelser vedrørende Landbruget, finder man saa at sige intet om, hvorledes det forholdt sig med Husdyrbruget, men derimod nok til hvilken Tid man begyndte at pløje og saa om Foraaret, til hvilken Tid Høsten faldt og hvad Sædudbyttet blev. Ved Tiden 1830-1840 ses her paa Gaarden at være dyrket en Del Kartofler, der blev afsatte til en for den Tid ret god Pris af ca. 1 Rdl. Tønden. Denne Avl blev atter indskrænket, dels fordi den blev mere almin-

delig og dels paa Grund af Kartoffelsygen. Det var derimod Sædarterne Rug, Byg, Ærter og senere Hvede, der særlig blev lagt an paa, og hvis Afgrøder efterhaanden blev forøgede, først ved bedre Bearbejdning af Jorden, Dyrkning af forholdsvis større Arealer, og derpaa Jordforbedring, navnlig Dræning. Samtidig blev ogsaa Afsætningsforholdene bedre, saa man lettere kunde faa solgt, hvad der var at undvære. Naar man ved Aar 1830 og derefter havde ret god Kløverhøst, har det vel sin Grund i, at Kløveren lykkedes godt i en fordelagtig Plads i Sædskiftet (efter Vintersæd), og da man erfarede, at den var en god Forfrugt (pga. sin opsamling af kvælstof, der kan udnyttes af næste års planter) for andre Afgrøder samt tillige afgav en god Sommer- og Vinternæring for Husdyrene, blev den en Tid benyttet i ret stor Udstrækning. Uheldigvis fik man Overproduktion heraf, idet Besætningen ikke kunde fortære den forøgede Fodermængde af Halm og Græs og Kløverhø, hvorfor denne Avl blev indskrænket til Fordel for Sædarterne.

Mere vægt paa dyriske produkter

Som antydet var Salg af dyriske Produkter af mindre Betydning. Man havde stedse rigeligt til eget Brug, solgte ogsaa af og til noget Smør eller Kreaturer i mere eller mindre god Stand; men det var dog ikke paa denne Maade, man havde sin væsentligste Indtægt, og som Følge deraf var det jo naturligt, at der ikke blev skænket Kreaturenes Røgt og Pleje særlig Opmærksomhed. I Forbindelse hermed kan anføres, at man her fra Gaarden saa sent som 1846 efter gammel Sædvane, om Foraaret efter at Sæden var lagt, sendte Faarebesætningen, bestaaende af 15 Moderfaar med Lam op i Højlyngen, hvor de saa i Løbet af Sommeren nød den mest ubundne Frihed, kun indskrænket ved det om »Lyngen« vedligeholdte Stengærde, til man straks efter Høsten atter hentede dem hjem. At der trods Dyrenes omhyggelige Mærkning kunde være Vanskelighed forbundet med at finde netop sine Dyr igen, ligesom der ogsaa kunde blive et eller flere Dyr borte i

Her er det ikke får på »Lyngen«, men ved Sandkås, fotograferet af Kjølner, Allinge o 1900. Bornholms Museum.

Sommerens Løb, er vel nærmest en Selvfølge. Det var vel nok en nem og billig Maade at drive Husdyrhold paa, men paa den anden Side gav den næppe stor Indtægt, da Lammene om Efteraaret kun var ret smaa, efter Sigende 14-20 Pund pr. Stk.

*Forholdene bedres
og dampskibsfarten spiller ind*

Efterhaanden som Afsætningsforholdene blev bedre, og navnlig da der blev regelmæssig Dampskibsforbindelse med Hovedstaden (fra 1866), kunde det bedre lønne sig at lægge an paa Frembringelse af dyriske Produkter. Man plejede almindeligt i Løbet af Vinteren at fede nogle Stude, Tyre eller Udsætterkøer (køer der ikke leverer mælk mere), der saa hen ad Foraaret, navnlig tidligere, blev solgte (vist ikke altid til de højeste Priser) til københavnske Opkøbere og saa over Rønne transporterede til Hovedstaden. Et Fremskridt er det ogsaa, da man tillige fra øens andre Byer fik mere regelmæssig Forbindelse med Omverdenen (det er vel med Det østbornholmske Dampskibsselskab fra 1877). Tilvirkning og Salg af Smør nedpakket i Ottinger (mindre dritler/tønder,

rummende 4,35 liter) eller Dritler (50,8 kg.) fik nu efterhaanden større Betydning og blev snart sammen med andre Produkter af Kvæg og Svin en med Kornet sideordnet Salgsvarer. For Tiden bortsælges i Almindelighed $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{3}$ af den aftærskede Sæd, navnlig Hvede, Rug, Byg og Vikker, til dels som Saasæd, medens man saa atter indkøber Kreaturfoder af Kager, Klid, Majs o.a. Af Fødemidler tilvirkes paa Ejendommen for det meste Brød og Øl til eget Brug. Tilvirkning af Klæder, Redskaber og Husinventar maa derimod for det væsentligste betragtes som hørende Fortiden til. Havebrug drives kun til eget Brug.

Folkehold og arbejdskraft

Gaardens normale Folkehold er for Tiden (o.1907) 1 Daglejer, 2 Karle, 1 Røgter samt 3 Piger, og lignende Arbejdskraft har været benyttet i Mands Minde. Desuden haves i Høsten 2-3 mandlige og 2-3 kvindelige Arbejdere ekstra, ligesom man ogsaa har lidt kvindelig Hjælp i Roetiden, naar den kan faaes. Sidstnævnte Arbejde falder uheldigvis paa den Tid, da Folk er mest optagne paa anden Maade, navnlig for Fiskerlejernes Vedkommende, med Tilbered-

Moderne luftfoto af Tingfogedgård. Sydløst ses stuehuset fra 1916, mod øst silo- og lagerlængen fra 1976, mod nord længen fra 1960, mod vest svinestalden, som blev nybygget efter stormen i 1993, og nordløst maskinlængen fra 1984, samt gylletanken fra 1981 på 800 m³. En rimelig moderne produktionsenhed, der kort tid efter blev forøget med endnu en svinestald og en større gylletank. Foto Klippefly 2004.

ning af Sommerens Fangst. Som Eksempel paa Tyendets Løn til de forskellige Tider kan anføres, at den betingede Løn her paa Gaarden for Karle og Piger har været henholdsvis i 1840-41: 26-28 Rdl. og 14-15 Rdl., 1880-81: 120-180 Kr. og 64-72 Kr., 1900-1901 180-210 Kr. og 80-100 Kr., 1906-07: 250-300 Kr. og 150 - 160 Kr. Den samlede Udgift til Arbejdskraften androg i 1906 til Tjenestefolk 1077 Kr. 33 øre, til anden lejet Arbejdskraft til Gaardens Drift 536 Kr. 77 øre, i alt 1614 Kr. 10 øre. Hidtil er det ikke faldet særlig vanskeligt at faa Folk til Gaardens daglige Drift, medens det derimod ofte er faldet lidt vanskeligt at faa forøget Arbejdskraft til Roemarkens rettidige Behandling om Sommeren. At den kvindelige Ungdom (navnlig ogsaa fra øens Fiskerlejer) trods en højere Løn ikke har megen Lyst til at begive sig ud paa Landet og deltage i Malkning eller andet forefaldende lettere Landarbejde er vel et Forhold, som Bornholm ikke er ene om.

Skatter og afgifter

De for Aaret 1906 til Stat og Kommune ydede Afgifter var: Ejendomsskyld af 68.000 Kr., 74 Kr. 80 øre, Jordebogsafgift 106 Kr. 22 øre, Bidrag til Amtsfonden 166 Kr. 14 øre, Afgift til Sognekommunen, derunder personlig Skat (ca. 150 Kr.), 316 Kr. 65 øre, Formue- og Indtægts-skat til Staten 102 Kr. 57 øre, Tiende til Sognepræsten 43 Kr. 36 øre og Kirkeskat 10 Kr. 40 øre, i alt 820 Kr. 14 øre. Til Sammenligning hermed anføres Skatten for Aar 1843, for hvilket Aar den kan opgøres saaledes: Landskat 21 Rdl. 2 Mark, 7 Sk.; Delikventskat (udgifter til straffesager) 3 Rdl. 1 Mark, 8 Sk.; Amtsfattigskat 7 Sk. Landgilde, Byg, Havre, Smør (omregnet til Penge) 28 Rdl. 3 Mk. 7 Sk.; Jordebogspenge 4 Rdl. 4 Mk. 3 Sk.; Præstetiende 11 Rdl. 1 Mk. 12 Sk.; Kirkeskat 1 Rdl. 5 Mk. 7 Sk.; Skoleskat 1 Rdl. 2 Mk.; Fattigskat 14 Rdl.; til Skolelæreren 1 Rdl. 2 Mk.; Herredsfogden 3 Mk. 4 Sk. og Ægter (kørsel nu omregnet til

En kaffepause i marken ved den første selvkørende mejetærsker, en Claas Europa med 6 fods skærebord. Personerne er fra v. gårdejer Carl Viggo Brandt Hansen, svigerfaderen Conrad Jensen og den yngste søn på Tingfogedgård, Anders engang i 1959-60. Foto i privateje.

penge) 4 Rdl., i alt 92 Rdl. 2 Mark, 7 Skilling. Sammenlignet med andre og lignende Ejendomme her paa Egnen formener man, at nærværende Ejendom, navnlig under de to foregående Ejere, (Hans Jacobsen 1818-1853 og Jens Peter Hansen 1853-1887), har været fuldt ud paa Højde med sin Tid, saa hvad der er anført om Forholdene her ogsaa maa kunne overføres paa andre uden at træffe for meget ved Siden af. Gaarden har tilhørt samme Slægt siden 1733 og er siden gaaet i Arv fra Fader til Søn med Ejerskifte til dels 1755, derefter Aar 1780, 1818, 1853 og 1887, da den nuværende Ejer, Jens Peter Hansen og Dorthe Bolette Kaas, overtog Gaarden.«

Tingfogedgård i nyere tid, fra 1945 til i dag

Landbruget i årtierne efter Krarup og Tuxens beskrivelse af Tingfogedgård, vides der ikke meget om. Det var den nuværende ejers oldefader, Jens

Peter Hansen, der berettede om gården til de to forfattere. I 1946 overtog Carl Viggo Brandt Hansen, der blev gift med Grete Jensen samme år, Tingfogedgård fra sine forældre Knud Peter Hansen og Anna Jensine Brandt. Han havde bestyret gården i nogle år, så det blev et glidende arbejdsstykke kan man sige. På gården var der en god besætning af røde danske malkekøer, ca. 30 med tilhørende afkom. Man leverede mælk til Vaddam Mejeri oppe på Ibskervejen, lige i nærheden. Der var lidt grisesøer, der leverede smågrise til opfedning. Og så var der en hel del høns, der leverede æg og kyllinger.

En gammel traktor og hestene

Der var en gammel International traktor fra 30'erne på gården, som fortrinsvis blev brugt til at pløje og harve med. Denne traktor var der stadig i begyndelsen af 50'erne, som man kan se af et billede af de to ældste børn på gårdspladsen.

Ellers var det hestene, der leverede trækraften til alt andet arbejde. Det var jyske heste. De blev sat ud engang sidst i 50'erne og erstattet med en Fordson Major traktor i 1957-58. Nu var traktorerne på gummihjul. Det var en stor forbedring. Ellers havde man også avlet heste til Militæret, til den såkaldte Remontekommission. I 1962 forhandlede gårdejereren med Bornholms Maskinfabrik, der havde maskinudsalg i Rønne, om en ny Fordson Supermajor traktor. Enden blev at gårdejereren sagde: »så tar vi to af dem«. Disse traktorer kørte i mange år og blev senere suppleret med en Ford 5000 i 1972. I 1976 kom en Ford 6600, senere en Ford 8240, den var firhjulstrukken. I dag er der også en New Holland, TM 150 på 150 hestekræfter.

Korn og frø

Der blev dyrket korn, hvede, byg og havre og til kørne roer og græs. Og så en hel del frø, for det var gårdejerens særlige interesse. Det var f.eks. hvidkløver, rajgræs og roefrø. Det sidste husker ejeren, blev sat på ryttere/høststativer, for at tørre ekstra og så kørte man med mejetærskeren fra stak til stak og tærskede frøet. Carl Viggo Brandt Hansen var en overgang formand for DLF, Dansk Landbrugs Frøforsynings afdeling på Bornholm, som stadig ligger i Aakirkeby. Bornholm er et særlig godt sted til frøavl pga. klimaet og jordbunden. Midt i 1950'erne købte man en bugseret Thermænius mejetærsker sammen med naboerne Skovsholm og Munkegård. Det var meningen den kun skulle tærske frøavl, men det blev snart også aktuelt for kornet, og så måtte hver have sin mejetærsker. Så sidst i 50'erne blev der anskaffet en selvkørende mejetærsker til Tingfogedgård. Det var en Claas Europa på 6 fod i skærebordets bredde. Det var både en maskine til sække og med en tragt som lille tank. Ejeren husker hvordan hveden blev lagt af i sække på marken, de blev så rejst op, stod og luftede lidt og til sidst blev de hentet af en vognmand. Mens foderkornet blev kørt tærsket ind på gården i siloer. Der er et billede af denne tidlige mejetærsker i marken hvor der holdes hvil. Se-

nere er mejetærskerne flere gange skiftet ud og forøget i størrelse. En Claas Protektor på 10 fod, som nu var en tankmaskine og sådan er det fortsat opad til en 12 fods Claas og siden i 2001 en Claas model 88 på 15 fod.

Folkene på Tingfogedgård

Der var ansat en fodermeister, en såkaldt røgter til at passe kørne, men da man satte dem ud og ophørte med mælkeproduktionen, kom han til at passe grisene, de sidste år han arbejdede. Han boede med familie i et fodermeisterhus i haven. Den sidste fodermeister var Carl Olsen. Der var derudover en fast daglejer og så en til to unge karle/elever på 18-20 år.

Flere grise fedes op

Da kørne blev sat ud i 1960-61, lavede man kostalden om til grisestald og kunne så opfede og sælge 300 fedesvin om året. Den gang var det mange, men siden er dette også gået stærkt opad i antal. I 1959 brændte den gamle fritliggende gårdkone på gårdspladsen, resterne blev revet ned og man fortsatte så også med at rive nordlængen ned og fornyede den i 1960 som ny svinestald og med plads til siloer til korn og frø på i alt 1200 tønder i fem afdelinger.

Mere jord i forpagtning og køb

Carl Viggo Brandt Hansen forpagtede sine svingerforældres gård, Rågeskovsgård midt i 1960'erne. Her blev kørne også sat ud og stalden lavet om til grisesøer, så der udelukkende produceredes smågrise her. Sostalden på Tingfogedgård blev derefter nedlagt og smågrisene hentet på Rågeskovsgård og opfedet på Tingfogedgård. Avlen af frø fortsatte som før. I 1976 blev den østre længe, der var af bindingsværk, revet ned og der opførtes en ny, som den ældste søn tegnede. Her blev plads til plantøreri til frø og korn, og der var højt nok til at køre ind med den tids traktorer. Der blev også plads til værksted, fyrrum med mere. Samtidig rev man den sidste del af den gamle stuelænge, salsenden fra 1772, ned. Så nu var der ikke mere bindingsværk på gården.

Naboens karl, Steen med to venner sørgede i 1982 for at 74 skovduer blev leveret til fru Gittes 30 års fødselsdag. Her betragter skytterne, vel nok lidt stolte, resultatet foran mejetærskeren. Foto i privateje.

En ny generation tager over

Den midterste søn i børneflokken på fem, Hans Brandt Hansen kom hjem til i 1977. Næsten samtidig døde deres mormoder på Rågeskovsgård og de fem søskende arvede morforældrene. Hans købte de fire søskende ud og overtog gården. Bag sig har han en alsidig praktisk og teoretisk uddannelse, hvor han har været ude at sejle, været på Næsgård Landbrugsskole, været i militæret/flyvevåbnet og haft flere spændende og lærerige pladser på Sjælland og sidst været forvalter på Kostervig på Møn. I 1978 byggede han ny so-stald med plads til 140 søer på Rågeskovsgård, leverede smågrise til faderen på Tingfogedgård og solgte de øvrige smågrise til andre, der opfede dem. Der blev bygget en gylletank på 600 kubikmeter. Og som han siger: »det er kunsten at skabe sig selv en arbejdsplads«.

Der bygges om og produktionen øges

På Tingfogedgård renoverede man svinestalden i 1981, indlagde kanaler i gulvet til et såkaldt træk og slip anlæg til gyllen. Det var et af de første på Bornholm. Man installerede også et vådfodringsanlæg til svinene. Her hentes korn og kraftfoder automatisk i siloer på loftet og røres op med vand, i forholdet 1:3 og i rør sendes vællingen rundt til dyrene. Før havde faderen, der efterhånden næsten var den eneste arbejdskraft på gården, fodret svinene med håndkraft. Med en fodervogn hentede han først skråning, dvs. korn malet på en stålpladekværn, fra en silo og kørte det rundt til grisene, for så siden at hente kraftfoder og fordele det. »Far var nervøs for mekanikken«, men det blev en stor lettelse af arbejdet med det nye vådfodringsanlæg. Der blev også bygget en stor ny gylletank på 800 m³, norden i gården. Således kunne der i 1981 opfedes 2200 slagtesvin på

Den sidste jagt, hvor der blev skudt ræv på Tingfogedgård, var i 1986. Her ses selskabet af familie, venner og naboer med dagens resultat: 33 fasanokke, ca. 20 høns, en hare, et dyr, en ræv og en sneppe. Et for 1980'erne normalt resultat. Siden er fasanbestanden gået drastisk ned og bestanden af rådyr drastisk op, mens rævene helt er forsvundet. Foto i privateje.

Tingfogedgård. Man var begyndt på en reno-
vering af gården, så den var klar til sønnen
Hans skulle overtage den en gang.

Et pludseligt generationsskifte

I 1982, mens man var i gang med at så kunst-
gødning, omkom Carl Viggo Brandt Hansen
ved en ulykke på marken og Hans Brandt Han-
sen og Gitte overtog derfor Tingfogedgård den
1. maj, og moderen flyttede til Årsdale. Tyske-
gård ved siden af på 17 ha blev efterfølgende
forpagtet og i 1991 blev jorden til Rabække-
gård købt til og lagt til Rågeskovsgård, så her
nu var 71 ha. og skov. I alt dyrkes der nu 130
hektar. Det øvrige areal, ca. 26 ha er granplan-
tage, skov og krat, hvor skoven bruges til gavn-
tømmer og brænde til gårdens forbrug. Ved
stormen i 1993 væltede den vestre længe, svi-
nestalden og den måtte fornyes og blev samti-
dig gjort bredere. I dag produceres der 3000

slagtesvin, mens soholdet på Rågeskovsgård er
nedlagt i 2004, fordi stalden der, trods forbed-
ringer, ikke er tidssvarende. Der er således nu
kun opfodning af grise og det forgår på Tingfo-
gedgård.

Fremtiden

For at skabe en blivende arbejdsplads de næste
godt 10 år har det været nødvendigt at bygge
en ny svinestald til fedesvin og en ny gylletank
på 1800 m³ for at kunne opbevare gyllen i 12
måneder. Der er nu jord nok til at opfede flere
svin, så produktionen er på 6000 svin pr. år.
Som Hans siger: »en arbejdsplads til en per-
son«, der så også skal kunne betale for afdrag
på lån og hvad dertil hører. Dette er så en mo-
derne produktionsgård for en person de næste
godt 10 år. Mens konen Gitte i øvrigt har ar-
bejde uden for gården.

GÅRD I ØSTERMARIE, RANDKLØVEGÅRD

Det er titlen på den næste gård som Krarup og Tuxen omtaler og her ser det ud til at være Randkløvegård, som der egentlig er tre gårde der hedder eller hed engang.

Tvivl om hvilken gård

Det er ikke helt klart hvilken af Randkløvegårdene det er, Krarup og Tuxen omtaler, for der ligger en Randkløvegård mod havsiden af landevejen, som har matrikel nr. 25 a. Den blev dog tidligt til Hotel Randkløve, så det er ikke den der er tale om, her lige efter 1900. Så er der den Randkløvegård, matr. nr. 24 a, der ligger lige over for på landsiden af landevejen, og endelig Randkløvegård, matr. nr. 21 a, der ligger på Kirkebyvej. Nemmere bliver det ikke af, at Krarup og Tuxen ikke omtaler navnene på de daværende eller tidligere ejere og beboere, for så kunne man have stedfæstet beskrivelsen. Det oplyses nemlig, at: »Ejendommen bestod af 2 sammenlagte Gaarde« og det gør matr. nr. 21a, der består af 14. og 16. selvejergård i Østermarie. Men til gengæld passer markbeskrivelsen ikke rigtig med denne gård. Og som noget væsentligt passer oplysningen om »Gødningen under tag« kun på matr. nr. 24a, hvor den overdækkede mødding stadig ses i gavlen af nørrelængen ud mod landevejen. Så der er stadig lidt tvivl om hvilken af Randkløvegårdene Krarup og Tuxen beskriver, måske er der lidt fra dem begge?

Areal og beskaffenhed

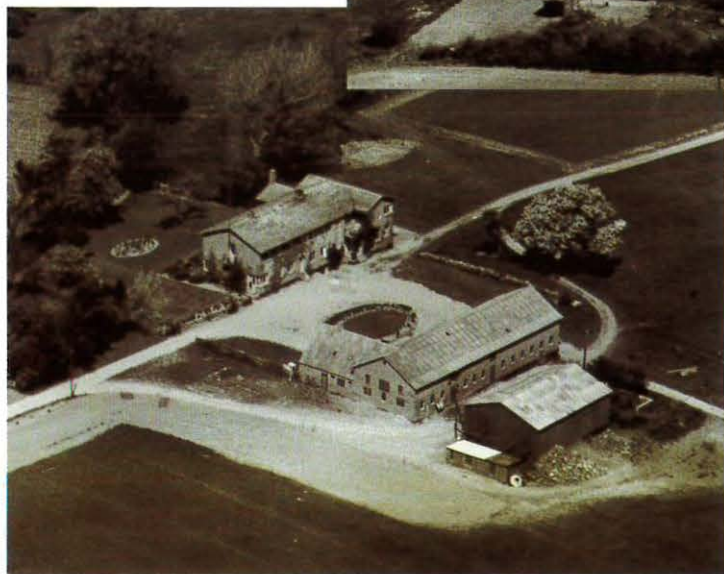
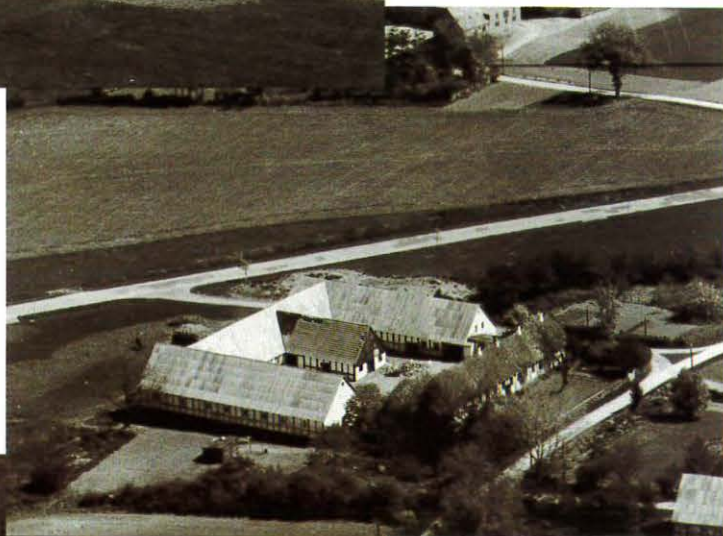
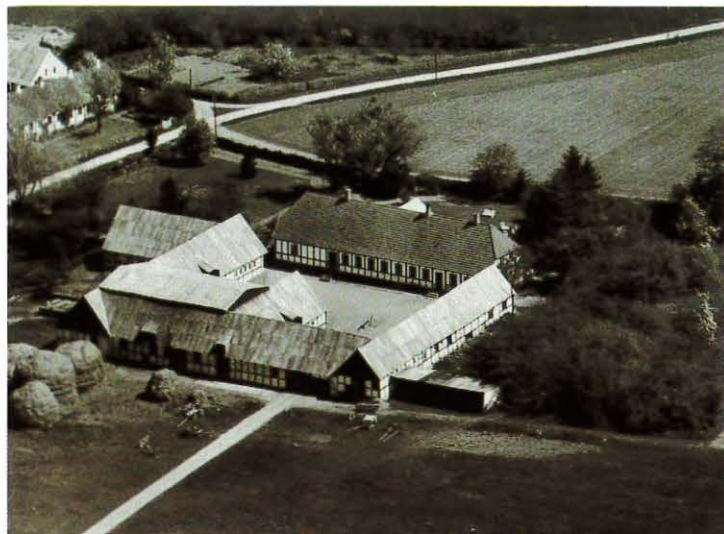
Krarup og Tuxen nævner at »Ejendommens samlede Areal var 126 Tdrl. (nu 100) med 14 Tdr. Hartkorn, hvoraf 70 Tdrl. Agerjord, 16-18 Tdrl. Skov, 2 Tdrl. Eng, 4-5 Tdrl., hvor Grundklippen kom så nær Overfladen, at den for det meste henlå med Græs. Cirka 16 Tdrl. var bortforpagtede til Husmænd (nu solgt), resten Strandklipper. Agerjorden var temmelig bakket og den største Part ret frugtbar Lerjord.

Landbruget før i tiden

Hvorledes Ejendommen var i første Halvdel af forrige Aarhundrede (1800-tallet), vides kun af en Fortælling, men derefter stod det meget slet til. Som på de andre bornholmske Gaarde, blev kun en lille Part af Jorden gødet (den såkaldte Bygjord), til Forskel fra »Havrejorden«, som aldrig fik Gødning, men bar Havre 3 Aar efter hverandre, for igen at ligge uden Udlæg i 3 Aar til Kreaturvogt (afgræsning og for at samle kraft). Af Bygjorden blev om Efteraaret pløjet saa stort et Stykke Stubbjod, som man troede at have Gødning til, hvilken blev lagt oven paa Pløjningen, og deri saaet Rug sent paa Efteraaret. Det skulde være et godt Aar, hvis der blev Rug nok til Brødkorn, ellers maatte Rugen erstattes med Byg eller Ærter. Heste- og Kohold var nok omtrent lige stort og det sidste gav kun et meget lille Udbytte, da Sulteføde næsten altid var dets (kvægets) Lod. Paa Bygjorden blev saa efter Rug saaet Byg og Ærter, skiftevis hver andet Aar, indtil Jorden igen blev gødet til Rug.

Jordforbedring

Lidt over Halvdelen af Jorderne drænedes sidst i (18)60'erne og først i 70'erne, og Dræningen var fuldført i 80'erne. Derimod blev der ikke merglet, da man ved Boring ikke kunde finde Mergel. Saa prøvede man den saakaldte Kalkmergel, som Købmændene indførte, men der sporedes næsten ingen Virkning derefter; maa-ske blev den saaet for tyndt. Dræningen gav-nede overordentlig meget paa den svære Jord, idet den blev mere porøs og let at behandle, og som Følge deraf gav sikrere og større Afgroder. Man holdt paa Renbrak (dvs. brak et helt år), fordi Jordens Kultur ikke var saa høj, at der kunde saas Vikkehavre i Brakmarken uden et føleligt Tab hele Rotationen igennem, og Halvbrak vilde blive meget vanskelig at gennemføre i tørre Somre. Halvbrak er senere prøvet, men opgivet igen. Der er ikke foretaget anden

*Luftfotos fra 1940'erne af de tre
Randkløve gårde, matr. nr. 21a,
24a og 25a. Foto Sylvest Jen-
sen, Bornholms Museum.*

Folkene på Randkløvegård matr. nr. 24a. efter 1913, hvor Alexius Valdemar Olsen og Hansine Engel ejede gården. Ejerne med barn står på trappen sammen med »Tor Pærs« (med skæg og bowlerhat). Det er i høstens tid og yderst til venstre ses »røgteren« med sin malkespand. Foto Bornholms Museum.

cOpdyrkning end at der er ryddet en Del Skov, optaget en Mængde Sten og indtaget nogle daarlige Enge til Agerjord.

Maskiner og sædskifte

Paa Ejendommen har i længere Tid været Bredsaamaskine (nu Radsåmaskine) (en bredsaamaskine er en kasse med indstillelige huller i, hvor korn og frø løb ud af i passende mængde, mens man kørte over marken). Mejemaskine, selvaflæggende Hesterive, Tærskemaskine og de sædvanlige nu brugelige Redskaber. Nogen egentlig Arbejdsbesparelse har, efter Meddelerens Skøn, kun Høstmaskinen givet, men det er jo selvfølgelig, at gode Redskaber og Maskiner letter og fremmer Arbejdet.

Allerede sidst i 1850'erne samledes og ind-

deltes Jorden i 7 Skifter: 1) Brak, 2) Vintersæd, 3) Ærter, 4) Byg, 5-6) Kløver og Græs, 7) Havre. I Erkendelse af, at Omlægning altid bringer Tab i nogen Tid, bibeholdtes 7-Marksdriften, endskønt man foretrak en 8-Marksdrift. Der indskødes blot Vikker og Vikkehavre i Stedet for Ærter, og i de senere Aar Roer i noget af Skiftet; dog brugtes altid 2-3 Tdrl. til Ærter. For Tiden bruges en 8-Marksdrift med 1) Renbrak, 2) Vintersæd, 3) Blandsæd af Byg og Havre, 4) Roer og Vikkehavre, 5) Byg, 6-7) Kløver og Græs og 8) Grønjordshavre.

Kornsorter

Af Hvede brugtes først den gamle brune (må være en gammel såkaldt landsort), men da Squarehead Hvede kom, (blev importeret fra

Der høstes rug med le/sejs og to koner binder kornet op i neg. Det er klart, at en mejemaskine, som vi hører om på Randkløvegård, er en stor arbejdsbesparelse. Efter den skulle negene kun bindes op. Th. Yhr foto, Bornholms Museum.

England i 1874 og fik en stor udbredelse), brugtes den, den slog kun fejl et Aar. For øvrigt er brugt baade Lerchenborgs og alm. 2radet og 6radet Byg. Gul Havre, Kartoffler blot til Husholdningen og af Roer, Barres. Af Squarehead høstes 17-21 Fold, af Rug 12 og af Vaarsæd gennemsnitlig 14-15 Fold. I gunstige Aar gav 6radet (byg) flere Fold end 2-radet, i tørre Somre omvendt.

Til Udlægsmarken brugtes i nogle Aar Rødkløver og Timothe, de senere Aar Rødkløver, italiensk og lidt engelsk Rajgræs, samt rigeligt med Hundegræs. I 1850'erne dyrkedes Hør og Hamp til eget Brug (den gang man selv vævede tekstiler, f.eks. hørlærred).

Af Plantesygdomme mindes man enkelte Aar Rust (en svampespore, der giver rustrødt

sporepulver) paa den brune Hvede og Brand (ogsaa en svampesygdom, der faar kornaksene til at se forkullede/brændte ud, med sort sporepulver) i Bygget. Der brugtes ikke noget Middel derimod. Men anvendtes ren og sund Saa-sæd. Enkelte Aar kunne Ærterne lide af Lus, hvorved Udbyttet blev betydelig forringet, ja, endog til dels ødelagt.

Gødning under tag

Siden 1892 opbevarede Gødningen under Tag. De forskellige slags Gødning lagdes i Lag paa hverandre, Hestegødning øverst, da den er bedst at trille paa og den holdtes fast sammenpakket ved af og til at lade Heste trampe den sammen; den blev benyttet til Vintersæd og Fodermarken. (Endelig er der et sted, hvor der

Det overdækkede møddingssted fra 1892 ses tydeligt i nordlængen ud mod Randkløvevej. Sådan skulle en mødding være efter Krarup og Tuxens mening i 1912. Foto Henrik Vensild.

er kommet tag over gødningen, noget K. og T. længe har anbefalet). Der brugtes kun ganske lidt Kunstgødning - sur fosforsur Kalk - mest til Vintersæd, hvilket sikkert nok betalte sig. Til Foraarssæd brugtes nærmest kun Kunstgødning som Forsøg, somme Tider med daarligt Resultat. Et Efteraar saaedes 300 Pund Benmel pr. Tdrl. til Ærter; Gødningen nedpløjedes og Ærterne nedsvenskedes (dvs. harvedes ned med en svenskharve) om Foraaret, hvilket gav et godt Resultat.

Bygningerne

Bygningerne, der er opførte af tre Ejere, Faderfader, Fader og Søn, er af Egebindingsværk og Vægge for det meste af brændte Mursten; til Tag er brugt Langhalm, undtagen paa Stuehuset, som er tækket med Spaan. I Ko- og Svine-

stalde er lagt Betongulv, ligesom Lofterne over Staldene er af høvlede og pløjede Brædder.

Heste og kreaturer

Paa Ejendommen holdtes 6 Arbejdsheste, omkring ved 20 Malkekøer, 6-8 Stkr. Ungkvæg og 7 Faar. Vedligeholdelsen skete ved eget Tillæg. 2 jyske Hopper krydsedes med lette Hingste, hvilket gav udmærkede Brugsdyr, men Krydsningerne blev ikke benyttet til Avl. Kvæget var Blandingssager, men da der var oprettet en Tyreforening, købtes 3 drægtige fynske Køer, som blev Stammødre til Kvægbesætningen. Da man var temmelig plaget med Brummere, de senere Aar gennemsnitlig 2 Stkr. aarlig, skulde der jo indskydes nogle Kvier hvert Aar. (En brummer er en kviekalv, der opfører sig som en tyr, »brummer« og ikke kan udlede æg og derfor ikke kan blive drægtig. Den gang maatte man sætte kvien ud, dvs. fede den op til slagtning. I dag ville man behandle den med hormoner). Kastning (dvs. kalvekastning, hvor det drægtige dyr »kaster« fosteret alt for tidligt) kendtes derimod ikke, men den har siden forringet Besætningen betydeligt.

Faarene var Blandingsindivider af engelske Racer. Svineholdet havde ikke den Betydning som i Nutiden (efter 1900), især i de Aar Kornpriserne var høje; man holdt derfor paa, at der skulde haves rigeligt med Mælk til Svinene, og først i de sidste Aar omkring 1880'erne kom man noget med paa Svineholdet.

Fodring af dyrene

Hestene holdtes paa Stald omtrent hele Aaret, undtagen Følhopper og Plage, der var paa Græs i Sommermaanederne. Kvæget holdtes paa Græs i Sommerhalvaaret, kun naar det kneb med Græsset, kom Køerne paa Stald til der blev Græs igen, og de blev i den Tid fodret med 2 store Givter (favne, hvad man kan favne mellem to arme) Grønfoder, 2-3 Pund Kraftfoder og for Resten gammel Halm og Kløver. Om Vinteren blev Køerne fodret 2 Gange daglig; begge Gange blev først givet Kraftfoder, saa Roer, Vand, Hø og Halm. De Køer, som mal-

To røde køer vises stolt frem på en bornholmsk gård, sidst i 1800-tallet. Det kunne være to af de tre drægtige køer, som blev købt til Randkløvegård fra Fyn. Foto Kjøller, Bornholms Museum.

kede, fik 5-8 Pund Kraftfoder efter deres Ydeevne. Kraftfoderet bestod de sidste Aar af Sol-sikkekegler, Bomuldsfrøkager, Rapskager og Hvedeklid i Stedet for Skraa (malet korn). Der gjordes nemlig den Erfaring, at Køerne holdt Mælkeydelsen paa samme Standpunkt længere ved at bruge Klid end Skraa, og der sparedes jo saa tillige Malepenge og Møllekørsel.

Ungkvæg og Goldkøer fik daglig 1 Pd. Sol-sikkekegler og 2 Pd. Skraa. Koen gaves aldrig mere Kraftfoder, end den kunde betale, og man gik derfor ned med Kraftfoderet, naar den gik ned med Mælken, hvis den da ellers var sund. Kraftfoderet udvejedes og gaves af Ejeren selv, og der blev holdt Prøvemalkning hver 14. Dag. Ejendommen kunde gennemsnitlig forrente 60.000 Kr., Renten beregnet til 4 pct. De første Aar kærnedes med Haandkraft, senere blev al Mælken syrnet og kærnet med Hestekraft (dvs. at kærnen blev trukket af en hesteomgang), og

da Andelsmælkeri blev oprettet (de to mejerier Broholm og Gadeby blev oprettet i 1887), leveredes Mælken dertil. Mælkeudbyttet var i Gennemsnit pr. malkende Hoved 5.000-5.500 Pund, (pr. år).

Af Fjerkræ holdtes 20-30 Høns, 2 Gæs og 1 Gase, nogle Ænder og Kalkuner. De Kalkuner, som ikke blev slagtede til eget Brug, blev solgte. Bistader havde man ikke, og Haven gav kun hvad der brugtes i Husholdningen.

Folkeholdet var 1 Karl, 1 Daglejer, 1 Røgter og 2 Piger.

Husflid og havebrug

Tidligere dreves kvindelig Husflid overalt paa Landet, idet der strikkes, kartedes, spandtes og vævedes til eget Forbrug baade af Uldent og Linned, ligesom Folkene mange Steder fik en Del af deres Løn i Klæder. Om Vinteren i daarligt Vejr, naar der var aftærsket, forarbejdede Mandfolke-

Nyt luftfoto af Hotel Randkløve opr. Matr. nr. 25a, med omliggende jorder. Bygninger og jorden blev skilt fra hinanden i 1984 og jorden ejes og drives af Torben Svendsen på Ellesgård. Foto Klippefly 2004.

ne i Huggehus Rivetænder, Mugeskovle, Hamler, Svingler osv. For Tiden tillægges Husfliden ikke nogen videre Betydning. Husmandsbruget har jo i de senere Aar taget et vældigt Opsving, takket være Andelsdriften, men der spores ikke nogen Tendens til havemæssig Kultur.» (Et forhold K. og T. gerne så fremmet).

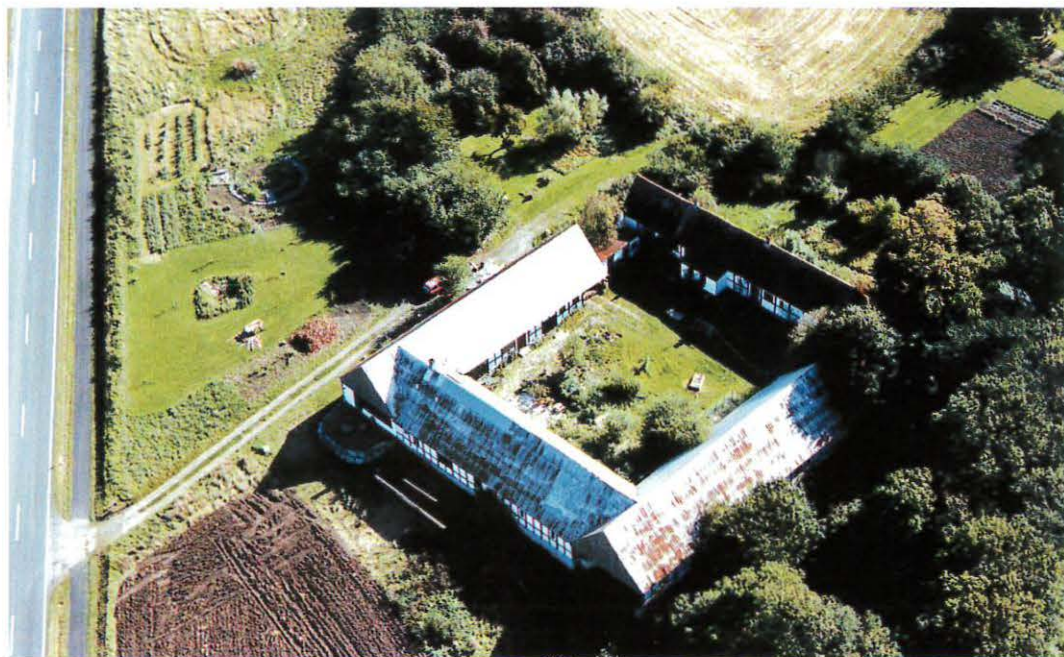
Randkløvegård(ene) de sidste ca. 50 år

Randkløvegård/Hotel Randkløve, Matr. nr. 25a, blev i 1984 fraskilt sin jord på 27 hektar. Den blev lagt under Ellesgård Matr. nr. 22a på Kirkebyvej og drives derfra, som en del af en stor gård med svineproduktion.

Randkløvegård Matr. nr. 24a blev i 1993 delt, således at Torben Svendsen på Ellesgård overtog 20 ha. og Gunnar Hansen på Randkløvegård Matr. nr. 21a og 23a overtog godt 6 ha,

mens bygningerne og 2,5 ha blev tilbage. De ejes i dag af Jenny og Steffen Dam, der er ved at sætte de gamle bygninger i stand, som man kan se fra landevejen. Fra landevejen kan man også tydelig se den gamle overdækkede mødding, eller snarere at møddingsstedet er en del af nordlængen mod øst. Dette at møddingen var overdækket, var en af de ting Krarup og Tuxen var meget interesserede i, fordi gødningskraft ikke måtte svækkes pga. lys, luft og nedsivende regn.

Randkløvegård, Matr. nr. 21a og 23a, ligger lige bag ved den forrige gård, eller tæt op ad, og de to gårde var kun skilt fra hinanden af den gamle »Kystvej«. Det viser sig nu også at den her omtalte gård har haft et overdækket møddingssted, så det er ikke noget argument for den ene eller anden af gårdene.

Nyt Luftfoto af Randkløvegård, Matr. nr. 24a. Her er der kun 2,5 hektar tilbage af jorden, som er fordelt mellem to nabogårde. Foto Klippefly 2004.

Nyt luftfoto af Randkløvegård Matr. nr. 21a og 23a. Efter stormen i 1999, hvor flere af bygningerne blev slemt medtaget, er maskinhuset fra 1978 genopført og længen mod øst indskrænket en del. Nordlængen og gårdlængen er helt fjernet. Foto Klippefly 2004.

Oplysningen om at: »Ejendommen bestod af 2 sammenlagte Gårde, (Ll. Ravnsgård og Randkløvegård), hvorfor Tienden (tiendeafgiften) var dobbelt saa store som paa de Ejendomme, der kun har et Matr. nr.« passer bedst til den her omtalte Randkløvegård, forvirrer dog stadig. Der er tilmed en fodnote, der oplyser, at beskrivelsen i K. og T er: »Efter en tidligere Ejers Beskrivelse: han fratraadte Ejendommen i Begyndelsen af 1880'erne«. Dette passer med at Hans Christopher Espersen, der netop fratrådte Matr. nr. 24a i 1884, bliver usikkerheden endnu større. Vi må derfor nok konkludere at K. og T. har blandet lidt sammen på forholdene, så beskrivelsen nok passer lidt på begge gårde. Det kan måske også skyldes at begge gårde ligger ret tæt sammen og da alle Randkløvegårdene før i tiden hed »i Randkløve«.

»Dreng« på Randkløvegård

Gunnar Hansen, som ejede gården til 2005, kom i 1965 fra nabogården Krusegård over på Randkløvegård som »dreng«, traktorfører hos Hans Andreas Sonne, der havde overtaget gården tilbage i 1913. Man havde stadig flere John Deere traktorer fra Marshall-hjælpens dage. En såkaldt »trebenet« model A med smalstil-lede forhjul, som senere kom til Landbrugsmuseet på Melstedgård. En mere lille og tæt, model AD, der havde kørt for et tærskeselskab og senere igen en tredje, som blev brugt til reserveredele.

Mejetærsker, siloer og tørreri

Senere blev der anskaffet en IH, 624, fra Thorgny Larsen i Rønne. Og derefter er traktorerne vokset i størrelse. Der var tidligt også en mejetærsker, en Dronningborg, 6 fods, bugseret med korntank fra 50'erne. Det var ikke almindeligt med korntank da man ellers brugte sækkemaskiner. Men H.A. Sonne var lidt af en opfinder og byggede meget tidligt kornsiloer til 1200 tønder korn i 10 rum, efter ideen fra Østermarie Pakhus. Han lavede aflæsningsgrav og en kopelevator, der den gang kunne tage 80 tdr. korn i timen. Det var alt for stor kapacitet, men

H.A. Sonnes gamle og særdeles brugbare siloer fra 1955'erne måtte falde i 1999, efter at bygningen var blevet slemt beskadiget af stormen. Foto i Privateje.

viste sig at kunne tage høsten mange år fremover, selv da det blev 10 fods mejetærskere den skulle tage korn fra. Kornet/sæden kunne også røres og der var tørreri, som kunne tørre 6 tdr./time, 4 % ned i fugtighed. Det var et moderne anlæg den gang i 50'erne og det stod til stormen i december 1999, hvor flere af bygningerne blev slemt beskadiget, og også dette anlæg måtte fornyes. Men ikke nok med det, H.A. Sonne eksperimenterede også med at tørre korn på et solbeskinnet bliktag. Det blev kaldt »traktordækket på taget«, da kornet skulle løbe ned mellem påsømmede lægter og dermed langsomt ned over taget. Dette blev nu ingen succes. En tragt-gødningsspreder konstruerede han også på et tidligt tidspunkt, så der var nok at tage fat på for en »dreng«.

En produktion af salgterisvin

I 1972 overtog Gunnar Hansen Randkløve med maskiner og det hele. (Gunnar Hansen købte

sit barndomshjem, Krusegård, i 1981; den blev lagt til Randkløve i 1983. Gården var da i alt på 18 ha, 1350 kvm. Den er blevet solgt i 2005 og lagt sammen med nabogården, Østergård). Der var en produktion af slagterigrise, som var oppe på 15-1800 pr. år. I dag er det ingen ting, men den gang var det en pæn produktion. Grisene gik på dybstrøelse fra de kom som smågrise og til de blev halvstore. For så måtte de flyttes til almindelige stier for ikke at svine unødigt meget. Denne produktion fortsatte også til stormen i 1999 ødelagde bygningerne og valget kom, om der skulle bygges nyt og i så fald meget større. Eller der skulle sættes på andre grene af landbruget.

Frøavl den store interesse

Det var frøavl og især avlen af hvidkløver, der var den helt store interesse. Det er ikke nogen helt »almindelig« afgrøde og kræver oplæring, erfaring og tilpasning. Man skal være meget omhyggelig med såningen af frøet. Det blandes f.eks. med skråning, malet korn, for ellers løber det lette frø alt for hurtigt igennem såmaskinen. Der skal efterbehandles ordentligt, samles sten og tromles, og her med en glatringet tromle. Hvidkløveren sås som udlæg i byg, og denne afgrøde må derfor ikke gå i leje eller være alt for tæt, for der skal være plads til kløverplanterne. Når kornet høstes skal stubben være kort, for ikke at samle sne om vinteren, og der skal først sprøjtes efter frosten har bøjet planterne ned.

Om foråret skal der grattromles igen for at presse sten ned, som er kommet op af frosten. Man skal tænke på bier til bestøvning af hvidkløveren. Man kan leje bistader, og der skal træffes aftale i god tid, eller man kan have bier selv. Der skal igen sprøjtes for snudebiller, som nemt kan tage hele afgrøden. Når så blomstringen sætter ind, i fuldt flor, slås der et kryds i kalenderen og 21-25 dage derefter kan man, hvis det er stabilt vejr, skårlægge kløveren, så den tørrer rigtigt. Bliver vejret fugtigt skal skåret, »moen« løftes med en rulle/valse med fjedertænder. Dette gøres bedst, når der er dug om

morgenen eller når duggen har sat sig om aftenen. Der må helst ikke gå for lang tid inden der tærskes og også her skal arbejdet gøres med forsigtighed. Man skal huske at tømme tanken i læ af en skovkant eller om nødvendigt køre hjem i laden og tømme der, for at vinden ikke skal blæse det lette frø bort. »Taber man et hvidkløverfrø, finder man det aldrig«.

En gammel god tærsker

En gammel Dronningborg mejetærsker med kørner, der slog stakkene af kornaksene, var særlig god til at tærske hvidkløver med. Gunnar Hansen husker, hvordan han første gang kom med hvidkløverfrø til DLF i Aakirkeby i 1972. Frøet blev vurderet af flere, og han troede der var noget galt, men det viste sig, at det kunne ses at det var tærsket særlig godt på den gamle Dronningborg maskine. Senere anskaffede han en østtysk Fortschritt mejetærsker, der var særlig god til frø. Efter hvidkløver, hvis rødder opsamler kvælstof, kan man med fordel dyrke hvede i to år, som så giver godt. Der skal så gå fire år inden man igen kan så hvidkløver.

Raps er der også dyrket meget af samt andre frøsorter og endda forsøgt med hjulkrone, som nu ikke gav så godt. Hvidkløver er det mest spændende, bl.a. fordi det giver så mange udfordringer, men det kan også være et lotteri med gode og dårlige år. Man siger: »du skal ikke så mere til med hvidkløver end du kan tærske på en dag eller som du kan tåle at miste i afgrøde«.

Honning en »biindtægt«

Gunnar Hansen blev også interesseret i bier, naturligvis for at få bestøvet hvidkløveren, men også rapsen. Der blev skaffet flere stader. Først af de gamle huse og siden af stablesystemerne. Og så kunne det være hyggeligt at slynge sin egen honning. En overgang blev der forsøgt med de såkaldte bladskærerbie, der ikke er så store som alm. bier og ikke flyver så langt væk, hvorfor de kan blive på den kløvermark, de er sat ud på. Blot ikke i blæsevejr, hvor de bogstavelig kan blæse væk.

Frøavl kræver bier til bestøvning af hvidkløver og raps, men det resulterer også i honning, som det ses her i salen på Randkløvegård, hvor Gunnar Hansen har slynget honning. Foto i privateje.

At hugge flis er vinterarbejde

Der hører flere småskove til gården og her bliver der om vinteren tyndet ud og hugget flis til gårdens forbrug af varme, et helt år igennem, også til korn- og frøtørreriet leveres der varme fra flisfyret. Og så bliver der ryddet op i skovene, det er også godt.

Marshall-traktorer og opfindelser på Randkløvegård

Randkløvegård, Matr. nr. 21a og 23a. af Østermarie, har haft nogle specielle traktorer af mærket John Deere. Jeg har derfor talt med den tidligere ejer af Randkløvegård Jarl Sonne og hans kone Annelise om tiden på Randkløvegård og især om traktorerne.

De to John Deere traktorer

Den ene var en lille tæt traktor model D, »tærsketraktoren«, blev købt i 1947 til at trække tær-

skeværket med. Man havde et stort tærskeværk, et svensk Top-tærskeværk og senere et Nordsten, som man også kørte rundt med til de nærmeste gårde og avlsbrug og tærskede for disse. Man drev også lidt maskinstation med andre redskaber. Senere i 1949 købte man endnu en John Deere traktor, en høj model A med smalstillede forhjul. Det var »min traktor« fortæller Jarl Sonne. Traktoren blev præsenteret i Bornholms Avis den 2. februar 1949. Der stod da: »Ny Traktortype. I lørdags demonstreredes en ny traktortype af gdr. Sonne, Randkløvegård. Traktoren er en 32 HKs (dvs. hestekræfters) »John Deere« af nyeste type, udmærker sig ved en ganske lille afstand mellem forhjulene, hvilket gør, at traktoren er i stand til at vende »på en femøre«. Afstanden mellem (bag)hjulene kan i øvrigt varieres, så traktoren kan anvendes til trækraft ved rensning af frø- og roemarken. Der ventes i nær fremtid en særskilt plov og påhængsanordning til traktoren. Traktoren koster 14.000,-kr. Det er ikke nogen billig fornøjelse, men de, der har prøvet den, mener, at den er prisen værd. Sonne Randkløvegård, har som bekendt tidligere gjort adskillige værdifulde tekniske opfindelser i forbindelse med landbrugets mekanisering, og flere af dem har Hr. Sonne udtaget respektive patenter på.»

Traktorerne blev brugt meget

Denne John Deere kom til at køre meget på Randkløvegård og i omegnen af Østermarie. Den skulle startes på benzin, og når den så var varm, skulle der slås over på petroleum. Den har en to-cylindret totaktsmotor, som »tøffer« ganske meget. Hvorfor traktoren kunne høres i omegnen. Der er selvstarter på den i dag, men den kunne også startes med håndkraft, ved at rattet toges af og med dette kunne man så starte svinghjulet på siden af traktoren. Der var ikke lift på disse tidlige traktorer, så alle redskaber skulle være bugserede, og således trækkes i trækkrogen. Det var lidt tungt og besværligt og snart kom der også lift på de amerikanske traktorer.

Den anden John Deere, »tærsketraktoren« kørte også på petroleum og blev mest brugt til

Jarl Sonne på »sin« John Deere traktor model A. I høstens tid med et par ikke særlig vellagte kornlæs bag efter. Man ser, at baghjulsakslen stikker ud fra hjulet. Så man kunne stille hjulbredden efter hvilke opgaver traktoren skulle udføre. Men man kunne også vælte hegnspæle og andet, hvis man ikke tog sig i agt for de udragende bagaksler. Foto i privateje.

Jarl Sonne på Melstedgård i 2005 for at besøge sin gamle traktor, som DLAM i Nyker satte i stand og forærede Landbrugsmuseet ved indvielsen i 1985. Foto i privateje.

Det årlige dyrskue i Almindingen var også et sted, hvor maskinhandlere udstillede det sidste nye i traktorer og redskaber og kom i forbindelse med øens landbrugere. Her ses gårdejer Bidstrup på en Farmall, model C, med fjedertandsharve fra Brødrene Bendix i København. Et dengang meget anerkendt maskinhandler firma, som bl.a. H.I. Jensen i Aakirkeby var lokal forhandler for. Foto Bornholms Museum.

at trække tærskværket og da der på dette blev påmonteret en sædblæser, måtte traktoren laves om til helt at kunne køre på benzin. Hvorved den fik 6 hestekræfter mere. Senere fik man mejetærsker, som den så trak. Først en bugseret Dronningborg, sækkemaskine og i slutningen af 50'erne en bugseret Dronningborg med korntank. De var bl.a. eminente til at tærske frø og her særlig hvidkløverfrø, som man dyrkede meget af på Randkløvegård.

Købt af maskinfirmaet Langreuter i København

De to traktorer var købt efter kontakt med maskinfirmaet »Langreuter« i København.

De havde en særlig god sælger og service-medarbejder på Bornholm. Så der kom til at køre flere John Deere traktorer på øen. En lidt større model på Vellensby i Nylars, en på Pilegård i Ibsker, en med teleskopforhjul hos en maskinstation på Nordlandet og så vist en mere i Østermarie. Af disse er i hvert tilfælde tre traktorer bevaret. Der er en model A hos Henry Sonne på Grubbegård Traktormuseum; den lille tætte »tærsketraktor« er kommet til Teknisk Samling på Østre Borregård og så er model A'en fra Randkløvegård i 1985 kommet til Landbrugsmuseet på Melstedgård. Det var DLAM i Nyker der skaffede traktoren, satte den i stand og for-

Den hjemmekonstruerede maskine der med to roterende vifter skulle blæse snudebiller ud af rødkløveren på Randkløvegård. På frederiksborghesten ses sønnen Jarl. Foto i privateje.

ærede den til Melstedgård i 1985, hvor den stadig kører.

Marshall-hjælpen fra Amerika, 1947-51

Da Anden Verdenskrig sluttede i 1945 havde Europa et meget stort behov for genopbygning og for at få sat »hjulene i gang igen«. Dette indså USA og general og udenrigsminister G.C. Marshall, lancerede en plan, Marshall-planen den 5. juni 1947, hvor man tilbød støtte og lån til de krigshærgede lande i Europa. Betingelsen var at landene skulle arbejde sammen og det blev til oprettelsen af OEEC, der senere blev til OECD. Til Danmark blev hjælpen i alt på 275 millioner dollars. Disse fordelte sig på

benzin og olie, foderstoffer, industrimaskiner og transportmidler, oliefærø og olier, spindematerialer, korn, tobak og ikke mindst traktorer, samt jern og stål, andre metaller og andre varer. Omregnet i danske kroner blev det til 528 millioner. Om traktorerne, der beløb sig til 31 mio. kan man sige, at der herudover blev importeret traktorer for yderligere 61 mio. Så det var et ganske betydeligt tilskud til mekaniseringen af landbruget.

Traktorerne var på gummihjul. Noget helt nyt, som forbedrede deres brug betydeligt. De kunne nu frit køre på landevejene. Der kom også gummivogne og mejetærskere med Marshall-hjælpen. Traktorerne var særlig af mær-

kerne Farmall, Oliver, Miniapolis Moline og John Deere. Om Ferguson traktoren, »den lille grå« også kom med Marshall-hjælpen er lidt uklart. Men hagen var, at de amerikanske traktorer oftest var højbenede, de smalstillede forhjul var lidt ubekvemme osv, så traktorerne var for »avancerede« for det danske landbrug. Her var Ferguson traktoren, »den lille grå« med sit trepunktsophæng/lift, hvor redskaberne kunne fastgøres og hæves og sænkes med hydraulik, af en helt anden karakter. Den kunne køres af alle og passede bedre til det almindelige og det mindre danske landbrug.

De tekniske opfindelser på Randkløvegård

Gårdejer Hans Andreas Sonne konstruerede flere forskellige redskaber og maskiner, der kunne lette arbejdet ved landbruget. Et var silo- og tørrerianlægget, som han var meget stolt af. Her kunne man køre ind med en tipvogn og læsse korn og frø af i en grav, hvor en kopelevator, med en kapacitet på 80 tønder i timen, førte afgrøden op i den tiltænkte afdeling af siloen. Den første tipvogn var en kasse der var sat på et understel af en fjedervogn og kunne så vippe over en aksel på tværs af midten af vognen. Mange tønder kunne denne tipvogn ikke tage, vist kun otte tønder, men den var meget let at tippe. Der findes desværre ikke noget foto af denne »opfindelse«.

For at forsøge at bekæmpe især snudebiller i kløvermarkerne konstruerede Sonne en maskine, som der er et billede af. Rødkløveren blev sået i rækker og maskinen havde to vinder, der hver slog mod sin række kløver og blæste billerne ind på et bræt i midten, der var godt forsynet med lim. Hvorved billerne skulle sidde fast her på. Det gik så godt, eller der var så mange biller, at man måtte skrabe brættet af, for hver omgang og så komme nyt lim på.

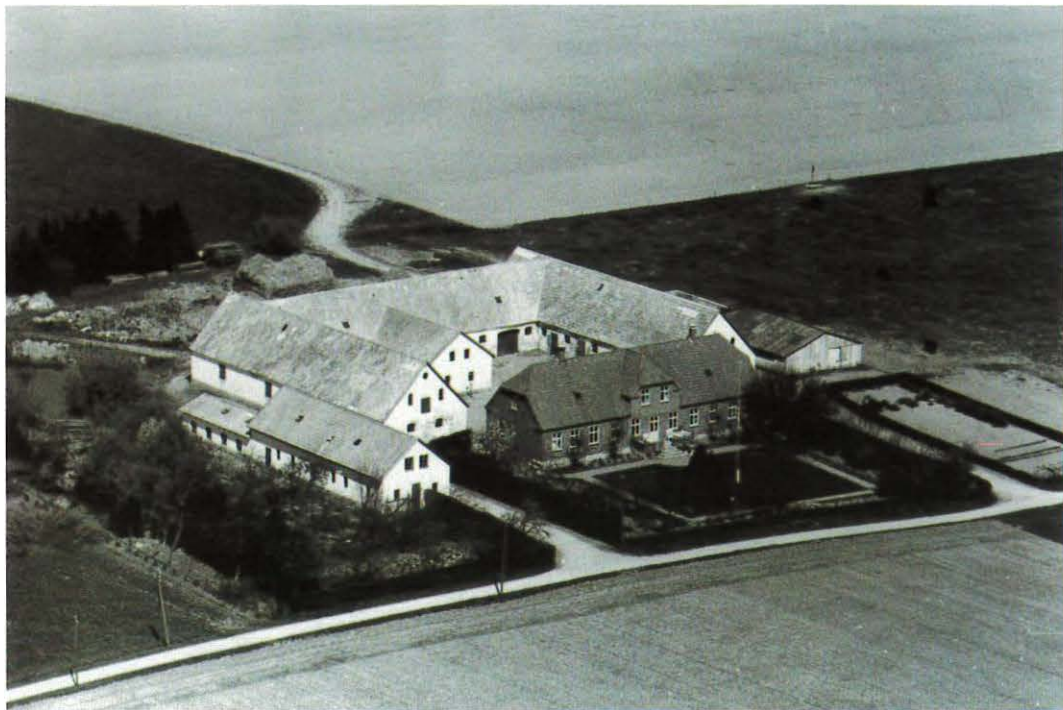
Sonne konstruerede også en maskine til at pudre frøafgrøderne med. Og en gødningsspreder med en tragt med en roterende plade/skive under som spredte kunstgødningen ud på marken. Der var et stativ foran, hvor en mand kunne stå og øse sække op i tragten efterhånden

som den blev tømt. Det hele blev trukket af en traktor.

På den tid strøede man mange steder, som på nabogården Krusegård, kunstgødning ud med håndkraft. En karl lå på den bagerste del af en gummivogn, hvor der var tilpas med kunstgødning øst op. Han havde en god ny kulskovl, eller måske en speciel kunstgødningsskovl i hånden og strøede så et kast til venstre og et kast til højre, mens han talte til fire hver gang. Stille og roligt skulle det gå. Mens gårdejeren kørte langsomt fremad.

Sidst blev der forsøgt med at tørre korn på det varme bliktag, ved at kornet løb ned over pandepladerne mellem nogle påsømmede lægter, så det faktisk lignede et stort traktorspor oppe over taget. Det blev nu ingen succes. Men det var da et forsøg værd. Sonne var også meget interesseret i vindmøller og mente, at disse ville komme til dominere landet engang. Og han fik jo ret!

KAASEGÅRD I POULSKER

Lufifoto af Kaasegård fra 1940'erne. Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum.

Krarup og Tuxen bevæger sig nu ned i Poulsker og Pedersker sogne, hvor de først beskriver Kaasegård. Den ejedes den gang af Andreas Christian Kaas og Ane Margrethe Jensen, som havde overtaget gården efter hans forældre i 1903. Kaasegård havde da: (1907) »57 Tdr., deraf 54 Tdr. Ager, 1 $\frac{3}{4}$ Eng, $\frac{3}{4}$ Skov, $\frac{1}{2}$ Have- og Gaardsplads. Omtrent Halvdelen af Avlsjorden er stiv Lerjord til Takst 13-16 (en kvalitetsvurdering af jorden, hvor 24 er den bedste jord, normaljord); en Tredjedel er Lerjord af noget lettere Beskaffenhed og tarvelig Bonitet, Takst 7-11. Resten er noget lavere liggende, lermuldet Jord, der tildels laa som Eng til Aarene 1856-57, men siden den Tid har været dyrket sammen med den øvrige Avlsjord.

De 50 Tdr. af Avlsjorden danner en omtrent rektangulær Firkant, med en Bredde af godt

600 Alen (1 alen = 66,77 cm); Gaardens Bygninger ligger midt paa denne, ved en tværs over Jordlodden førende Vej. Resten af Avlsjorden, 4 Tdr. ligger med det ene Hjørne stødende op til et Hjørne af Hovedlodden.

De fjernere liggende områder

Engen ligger godt $\frac{1}{2}$ Fjerdingvej (= $\frac{1}{4}$ mil = knap 2 km) fjernet fra Gaarden i sydøstlig Retning, og Skoven lige saa langt borte i modsat Retning; begge har hørt til Gaarden siden Udskiftningen (i 1819-26 udskiftedes jorderne i Poulsker Sogn, og her blev især fjerntliggende jordlodder fordelt mere rationelt, samtidig med at man også forsøgte at dele udmarkslodderne mellem bønderne og Kongen/Staten. Herved blev der jord til flere husmænd og sognet fik en samlet lod, Poulsker Plantage). Engen er en

Fjedertandsharve, kultivator eller bornholmsk "greif" her forspændt tre heste. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

Del af et større Engdrag, der staar under Vand en stor Del af Vinteren; den giver aarlig 7-8 Læs Hø af nogenlunde god Kvalitet. Skoven bestaar væsentligst af Hassel, der giver en Del Tagkæppe, samt enkelte Egetræer spredt mellem Hasselbuskene. (Tagkæppe var kæppe man brugte til at holde stråtaget bundet fast til lægterne.) Der er solgt i alt ca. 60 Tdr. Jord fra Ejendommen, deraf Størsteparten i Aarene 1850-60.

Bygningerne

Udlængerne til Gaarden nedbrændte i 1884 og bestod da af tarvelige Bindingsværksbygninger. Der opførtes da tre sammenbyggede, straa-tækkede, 14 Alen brede Længer, den østre og vestre med 1 Stens og den nordre med 1½ Stens Grundmur. I den østre er Hestestald,

Havrelade og Kostald; den nordre benyttes som Lade til Vintersæden, som tærskes straks efter at Høsten er endt, saa at Roerne derefter kan køres derind - der er Porte, saa man kan køre paa langs i Længen (en saakaldt age-rumslade, der ikke var almindelig paa Bornholm). Den vestre benyttes til Svinestald og Lade til Foraarsæd. Som Regel er der god Plads til at tage saavel al Sæden som Høet i Hus. Der er senere opført en mindre Længe, særlig til Brændselsrum og Huggehus, samt et Bræddeskur med Paptag til Vogne, Redskaber og Maskiner. Stuehuset er opført dels 1863 og dels 1867 af Egebindingsværk med Straatag, der i 1906 erstattedes med Cementtagsten, og det er Hensigten at erstatte Straataget paa Udlængerne med Cementtagsten, efterhaanden som Straatagene bliver udslidte.

Bornholms Maskinfabrik i Rønne både fremstillede og forhandlede landbrugsredskaber og maskiner. Ved gavlen mod Voldgade, ses en mejemaskine og en stor hesteomgang. Foto 1920'erne, Bornholms Museum.

Redskaber og Maskiner

Hvad Agerdykningsredskaberne angaar, da var der paa Gaarden indtil 1860, da den første Svenskharve anskaffedes, kun Plove, Dansk-harver og en Tromle. I de sidste 20 Aar er der anskaffet Sæddækker, Roeradrenser, Foghs Patentharve, Oliverplov (amerikansk svingplov), Fjedertandsharve. Radsaamaskine og 2-Radet Radrenser; Anskaffelsen er sket i den Orden, som er nævnt. Selvaflæggende Mejemaskine og Slaamaskine købtes henholdsvis 1893 og 1894. Hakkelsemaskinen afløste Skærekisten i 1857, og Hakkelsesskæring besørgeres ved Hestekraft (hesteomgang) siden 1884. I de sidste Aar (siden 1895) benyttes Hesteomgangen tillige til Oliekeggebryderen. Tærskemaskine anskaffedes 1862; I Halvfemserne benyttes Damptærskværk, og fra 1904 benyttes et

4 Hestes færdigrensende Tærskværk. Som Drivkraft anvendes en selvregulerende Vindmølle med aabent Stativ og 16 Alen Vindfang; den trækker desuden en 38" (tommer) Sandstenskværn, som maler Gaardens Avl af Sæd. I det hele taget er man godt tilfreds med disse Maskiner; selv om man ikke kan formindske Folkeholdet, opnaar man dog, dels at faa Arbejdet bedre udført og dels (hvad Tærskningen angaar) at kunne foretage Størstedelen af den om Vinteren, da man jo har god Tid dertil.

Foderplanter og roer

Roearealet er i de senere Aar udvidet til at omfatte et helt Skifte (marken var inddelt i 7 skifter); tidligere dyrkedes der i dette Skifte tillige Staldfoder samt Bælgsædsblanding til Modenhed. Der haves 4 Tdrl. Lucerne, som er udlagt

Der høstes rug med selvbinder; forspændt med tre heste. Foto Mathias Pedersen, Bornholms Museum.

til forskellige Tider, idet der som Regel nu udlægges 1 Tdr. aarlig. Ca. 3 Tdr. Lucerne er pløjet op, særlig paa Grund af at dens Rødder raadnede paa den sværeste Jord i det vaade Efteraar 1905. I blot nogenlunde gunstige Aar giver den ganske fortrinlige Afgrøder. Den udlægges her bredsaaet under Dæksæd, som saas tyndt og undertiden grønhøstes.

Radrensning og skræpløjning

Jorden søges holdt ren ved hyppig Radrensning af Roemarken, samt ved en saa energisk Behandling af Halvbrakken, som Vejrforholdene tillader. Skræpløjning (dvs. en tynd pløjning efter høst, for at skære rodukrudt over) af Stubmarkerne anvendes undertiden, hvor der er særlig slemt med Rodukrudt. Skræpløjning anses for et ret godt Hjælpemiddel i Kampen mod Rodukrudtet; men paa lerede Jorder er det i vaade Efteraar omtrent umuligt at faa de skræpløjede Stubmarker efteraarspløjede; af denne Grund bruges Skræpløjning ikke saa meget, som man maaske burde.

Agertidsel og Melde er de værste Ukrudtsplanter. Angreb af Plantesygdomme har her ikke været i nævneværdig Grad; dog er der iagttaget lidt Stribesygge paa Bygget samt saakaldet »Rodbrand« paa Runkelroer.

Korn- og roesorter

Der dyrkes for Tiden Bretagnerug, Tystofte-Prenticebyg og Dansk Havre. Til Staldfoder anvendes Havre, lidt Byg, Glænøærter og Vikker. Roemarken er dels besaaet med Barres og dels med Eckendorfer.

Heste og kvæg

For Tiden haves 5-6 Heste - deraf en Følhoppe - væsentlig af Frederiksborgrace. Foruden at holde Besætningen vedlige, kan der sælges en Hest af og til. Hestene staar paa Græs en Del af Sommeren og fodres om Vinteren med Hakkelse, bestaaende af $\frac{2}{3}$ Havre i Kærven og $\frac{1}{3}$ Blandsædshalm; desuden gives Hø 3 Gange daglig efter hver Vanding, samt 20 Pd. Roer til hver.

Kvægbesætningen er forøget jævnt, saa at

Mejeriet Bækkedal i Povlsker, hvor bl.a. Kaasegård leverede mælk til. Billedet er taget mellem 1892 og 1896, kort efter at mejeriet blev opført i 1887, så det er meget nyt på fotografiet. Foto Bornholms Museum.

den nu udgør 21-22 Malkekøer, foruden Opdræt, 4-5 Stkr. aarlig. Den søges forbedret, dels ved at holde en Del af Køerne til en Foreningstyr, dels ved selv at holde gode Tyre, enten selvtillagte eller indkøbte. Køerne staar paa Græs om Sommeren, men kommer som Regel paa Stald om Natten og faar et Tilskud af indtil 4 Pd. (Olie)Kager pr. Ko. Om Sommeren anvendes som Regel kun Hampefrøkager. Sidste Aar blev Halvdelen heraf ombyttet med Majsskraa, som var langt billigere, og Udbyttet af Køerne syntes at være ens. Om Vinteren er Foderordenen saaledes: Efter Malkningen om Morgen gives der Køerne Kraftfoder, Roer. Hø og Halm; de slippes ud paa Gaardspladsen for at faa Vand Kl. 1 Eftermiddag. og fodres derefter ligesom om Morgen. Mælken leveres til et Andelsmælkeri. (Bækkedal Mejeri i Poulsker blev oprettet 1887).

Svineholdet

Hvad Svineholdet angaar, da lagde man i Aarene 1880-95 særlig an paa at have mange Grisesøer - indtil 10 Stkr. - og saa sælge 4 Ugers Grise. Senere er man gaaet over til at holde et mindre Antal Søer, 5-6, og beholde Grisene, til de bliver passende store til Svineslagteriet (oprettet 1891), ca. 180 Pd. levende Vægt. Der holdes en orne af Yorkshirerace, medens Søerne er af blandet Yorkshire- og Landrace. Til Svinene bruges om Vinteren 1-2 Tdr. Roer daglig; om Sommeren bruges grøn Lucerne; desuden faar de Størstedelen af den skummede Mælk, samt saa godt som hele Gaardens Avl af Sæd; tillige købes der en Del Majs til dem. I de sidste Aar er leveret 60-65 Slagterisvin aarlig, foruden fede Søer og Ornegildinger. Der haves to Ajlebeholdere, en til Kostalden og en til Svinestalden. Møddingstedet er daarligt, aabent.

Indtægter og udgifter, samt brød og øl

Den væsentligste Indtægtskilde var Sædsalg til omtrent 1880; derefter er Forholdet lidt efter lidt ændret, saaledes at Indtægterne nu saa godt som udelukkende fremkommer gennem Husdyrholdet.

Brødet til Gaardens Behov bagtes hjemme indtil omtrent 1890, medens der endnu brygges Øl til eget Brug. Her paa Egnen gaar man efterhaanden over til at købe saavel Brød som Øl; der findes som Regel en Væv paa hver Gaard endnu, og det er almindeligt at bruge Arbejdstøj af egen Tilvirkning.

Et uddrag af kassebogen (gennemsnit for 3 år, 1904-07) ser således ud:

For Mælk til Mælkeriet (<i>den skummede Mælk frit tilbage</i>)	4.550,- Kr.
Indtægter for solgte og til Husholdningen brugte Kreaturer	850,-
Svin, samt Udlaan af Orne	4.300,-
Heste	200,-
Planteprodukter	100,-
Solgt og brugt Æg og Fjerkræ for	100,-
Andre Indtægter (<i>særlig for Avling af Daglejerens Lod</i>)	120,-
I alt Indtægt	10.220,-

Udgifterne fordeler sig således:

Arbejdsløn	950,- Kr.
Kosten anslaaes til	1.050,-
Foderstoffer	92.750,-
Kvægholdet (<i>der er i de senere Aar af og til købt Køer eller Kvier, da man paa Grund af Overløbning har maattet udsætte en Del</i>)	400,-
Svineholdet	180,-
Hesteholdet	80,-
Sæd, Frø og Gødning	380,-
Redskaber, Bygninger og Grundforbedringer	1.100,-
Brandassurance for Bygninger og Løsøre	80,-
Skatter og Afgifter af Ejendommen	310,-
I alt Udgift	7.280,-

Der fremkommer altsaa et gennemsnitligt Aarsoverskud paa 2.940 Kr., hvorfra jo maa drages Renter af Prioritetsgæld. Dog kan lidt af de 1.100 Kr. til Redskaber, Bygninger og Grundforbedringer nok regnes som Formueforøgelse; det er jo ikke saa let at fastsætte Grænser for, hvad der paa denne Konto er Vedligeholdelse og hvad der er Formueforøgelse.

Kaasegård i Poulsker i 1900-tallet

Lige siden 1738 har familien med navnet Kaas boet paa Kaasegård i Poulsker. Gården var, som Krarup og Tuxen beskriver det, paa 57 tønder land, efter at man i midten af 1800-tallet havde solgt hele 60 tdr. fra, som blev fordelt mellem syv ejendomme. Man havde således halveret gården. Men den nuværende ejer Ole Kaas købte i 1988 en af de frasolgte ejendomme tilbage, så der nu er omkring 35 hektar jord til Kaasegård.

I 1903 overtog Andreas Christian Kaas gården efter sine forældre. A.C. Kaas blev vel gift med Anna Margrethe Jensen paa dette tidspunkt. Det er dem, der har leveret oplysninger til Krarup og Tuxen i 1907. Der vides ikke så meget om deres landbrug efter 1907, men det har nok formet sig som det almindeligvis gjorde mange andre steder. Den tekniske udvikling gik videre og dette kom ogsaa til at præge denne gård.

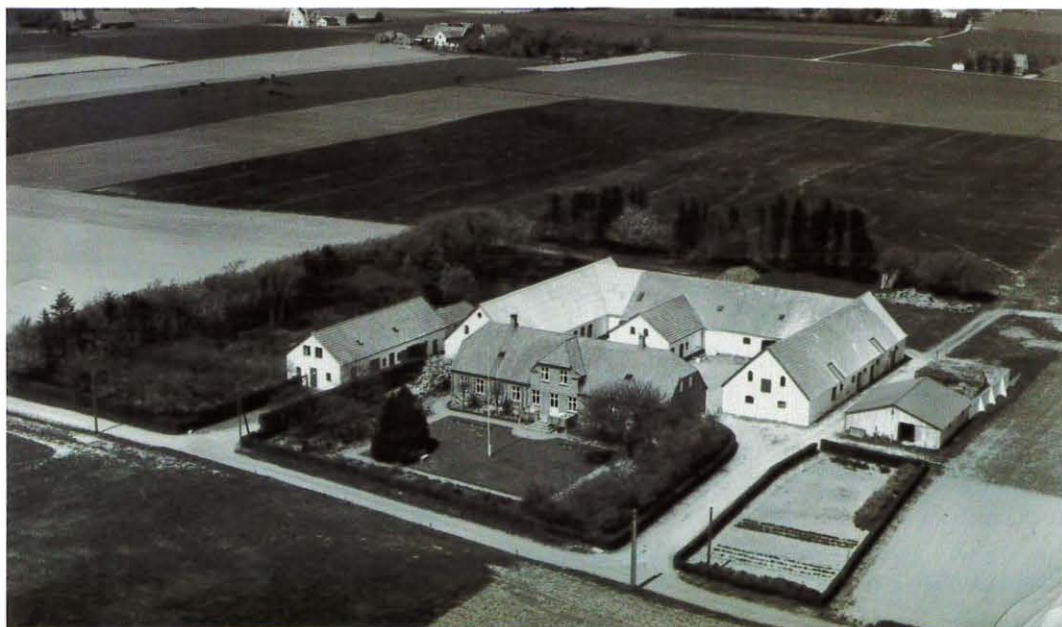
Jævnstrøm og vandpumpe

I 1914 blev Poulsker Elværk opført og fra den tid til ind i 1916 blev der indlagt strøm paa Kaasegård. Det var jævnstrøm paa 220 volt til lys og 440 volt til en motor. Der blev samtidig i 1915-16 bygget en længe i gården til vandforsyning, med en vandpumpe, en stempelpumpe, der pumpede vandet fra brønden i gården og op i et støbt bassin over pumperummet. Elmotoren blev ogsaa brugt til at drive hakkelsesmaskinen og kagebrækkeren, der findelte foderkagerne til køerne. Siden blev elmotoren ogsaa brugt til ajlepumpen.

I gårdlængen blev der ogsaa indrettet kalvehus og rum til en følhoppe samt korn paa loftet og rum neden under, hvor kværnen stod. Den

Luftfoto af Kaasegård i dag. Man ser tydeligt de forskellige længer og møddingspladsen mod øst oven for det gamle maskinhus af træ og yderst mod vest maskinlængen fra 1984. Foto Klippefly 2004.

Et ældre foto af Kaasegård fra 50'erne. Til højre, mod øst, ses "madurtehaven"/køkkenhaven og vestlængen ses at have fået nyt eternittag. Cementtagstenene blev skiftet ud over tre år på hovedlængerne og da kom der kviste på kostaldslængen mod øst. I baggrunden ses Pilemøllen. Ukendt luftfotofirma, foto i privateje.

var fra Østbornholms Maskinfabrik i Svaneke. Hakkelsesmaskinen var fra Nexø Maskinfabrik og kagebrækkeren fra Chr. Strands Jernstøberi også i Nexø.

Den vindmotor/vindmølle, som er nævnt ovenfor og var i brug før elektriciteten blev indlagt, havde trukket forskellige maskiner, men blev nu solgt til en gård i Klemensker, »antagelig nogen tid efter elektriciteten var indlagt« oplyser den nuværende ejer. Senere i 1942 eller 43 blev vandpumpen med bassinet udskiftet med en ny pumpe med hydrofor/tryk-beholder.

Bygningerne forbedres og nybygges

De tre centrale længer i gården blev som sagt opført af grundmur efter branden i 1884 og var forsynet med stråtag, men det blev erstattet af tage belagt med cementtagsten i de nærmeste årtier efter 1900. I 1912 blev der opført en vest-længe i forlængelse af det gamle sohus. Her blev der brænde- og huggehus, rullestue og her bagved et rum til den polske »gæstearbejder«, som vist var der i nogle sæsoner for at hakke roer. Resten blev til vognport til stadsvognen og på loftet blev der indrettet karlekamre med bræddewægge (og uden kakkellovn). Resten var så til kornopbevaring. I forlængelse af det gamle sohus blev der i 1926 bygget et hønse- og andehus.

Kostalden blev ombygget og nyindrettet engang efter 1903. Der blev plads til 22 malkekøer, en tyr og plads til 10 kvier og to kalvehuse. Der blev bygget møddingsplads mod øst med brosten i bunden og en ajlebeholder i forlængelse af den mindre længe af træ med paptag, som var det gamle maskinhus. I hestestalden blev træværket under krybberne fornyet med planker fra ophuggede skibe. Svinehuset blev også ombygget indvendig med ny bund i lejerne (hvor grisene skulle ligge) og skille-rummene blev lavet af mursten.

Nyt stuehus med centralvarme

Det nuværende stuehus er opført i 1925 efter nedrivning af det gamle. Byggefirmaet var fra

Aakirkeby, brødrene Jensens byggeforretning. Ydermurene blev grundmuret af mursten fra Kielbergs Teglværk i Rønne og taget belagt med tagsten fra Allinge Teglværk. De er mærket »Arbejdernes Andels Boligforening«. Som noget meget nyt blev der indsat en centralvarmekedel i folkestuen og der blev indrettet toilet med træk og slip. Centralvarmekedlen blev i 1937-38 erstattet af et centralvarmekomfur i køkkenet, der først blev erstattet af et oliefyr i 1965, som da kom til stå i bryggerset på det sted, hvor der en del år havde stået et komfur og en murgryde/gruekedel. Det blev et stort flot grundmuret stuehus, som har bevaret sin oprindelige indretning. I 1981 blev der installeret halmfyr i et hjørne i svinestalden, og det leverer varmen i dag.

Ny ejer på Kaasegård

Sønnen Harald Kaas overtog gården efter sine forældre i 1936. Noget af det første han foretog sig, var at installere en malkemaskine, så det ret tidskrævende arbejde med malkningen, to gange om dagen, kunne lettes væsentligt. Der blev naturligvis også indrettet et malkerum til maskinen, spandene og mælkejungerne, »kanderne«. I 1942-43 blev kostalden forbedret med nye lejer til køerne med »isolerende klinkerbetonsten«, nyt træværk og vandkopper til dyrene.

Men allerede i 1946 blev de fleste af køerne solgt, sat ud som man siger. Og så var der kun nogle få køer og lidt ungkvæg tilbage. Disse formerede sig og blev efterhånden til 7-10 køer. Men endelig i 1969-71 blev de alle sat ud, hvorefter kostalden, hestestalden og foderloen blev lavet om til svinestald med plads til 120 slagtesvin.

Harald Kaas havde også andre hverv ved siden af gårdens drift. Han var mange år i bestyrelsen for Andelsbanken i Rønne, hvor han overtog pladsen efter sin far. Bestyrelsen for DLAM, Dansk Landbrugs Andels Maskinindkøb sad Harald Kaas også i og så var han i Poulsker Sogneråd. Den gang var der to lister, en Snogebæk liste, der mest var socialdemo-

Den nye Oliver 60 ses her trækkende selvbinderen. Sønnen Ole kører traktoren og en ældre medhjælper passer selvbinderen. Oliver-traktoren findes i dag stadig på Bornholm, hos en af traktorsamlerne. Foto i privateje.

Ole Kaas på sin Deutz D 5505 årgang 1966. Den kom til gården i 1972 og blev senere forsynet med en rendegraver. Denne rendegraver hjælper han mange naboer med. Foto i privateje.

Snogebæk Tærskeselskab er i fuld gang på Kaasegård med at tærske hvede, engang mellem 1959 og 63. To traktorer med gummivogne kører korn til værket. Den nye Bolinder-Munktell, BM 425 Krabat, der kom i 1959 og Oliveren model 60, der kom i 48 og blev bortbyttet i 1963. Tærskværket trækkes af en stor International Harvester, Mc Cormick-Deering-type W6. Foto i privateje.

krater og en Borgerliste, der omfattede Venstre, Konservative og en enkelt radikal. Han var også med i Højspændingsværket, senere Østkraft en del år, så der var nok at se til ud over landbruget.

Hestene viger for traktorer

I 1948 købte man den første traktor, i Brugsen, for DLAM var endnu ikke dannet. Det blev en amerikansk Oliver 60 standard med en bugseret plov, for der var ingen lift på de første amerikanske traktorer. Den var nu lidt lille til gårdens brug og da den bugserede redskaberne, kunne den derfor nemmere sætte sig fast. I 1959 købte man den næste traktor, en Bolinder-Munktell BM 425, Krabat, som DLAM forhandlede. Denne var bedre, da den havde lift, men var også lidt for lille, da man i 1961 anskaffede en bugseret mejetærsker. I 1963 blev Oliver-traktoren byttet med en Deutz D 40 L, som igen i 1972 blev byttet med en større Deutz D 5505 fra 1966. Denne traktor havde kørt for en maskinstation og det kunne mærkes

på den, så den måtte have en ombytnings-motorblok. Dette arbejde udførte sønnen Ole Kaas selv, da han også var lidt af en mekaniker. I 1977 kom den første Fordson traktor til gården, det var en Fordson Power Major årg. 1958. Den havde frontlæsser, som blev en stor lettelse i meget af arbejdet. I 1982 købtes en Ford 6600 årg. 76. I 1988 kom der både en Ford 4000 fra 1965-66 og en 2000 fra 1967 til gården. Det er senere blevet til lidt af en stribe Ford-traktorer for i 1994 købtes en Fordson Super Major fra 64 og i 1995 den første firehjulstrukne, en Ford 6610, 4 W D 82. Så der er rigeligt med traktorer på gården.

Tærskeselskaber

I mange år havde man på Kaasegård brugt at tærske en del af kornet direkte fra marken. Først var det med et så kaldt damptærskværk, trukket af en dampmaskine, et såkaldt lokomobil, der kom fra et tærskeselskab fra Bodilsker. Så blev det tærskeselskabet IDEAL fra Ibsker, der havde et stort svensk tærskværk SVEA og

sidst blev det Snogebæk Tærskeselskab, der kom rullende med en stor traktor af mærket Mc Cormick-Deering, type W6 og et svensk tærskværk af mærket TORPS, med en 42 tommer cylinder (der hvor kornet lægges i).

Det var især hveden, man tærskede på denne måde, resten af kornet, som var kørt hjem og sat i laden blev tærsket »tre gange ad« i løbet af vinteren, og hertil havde man et eget tærskværk.

Selvbinderen erstattes af mejetærsker

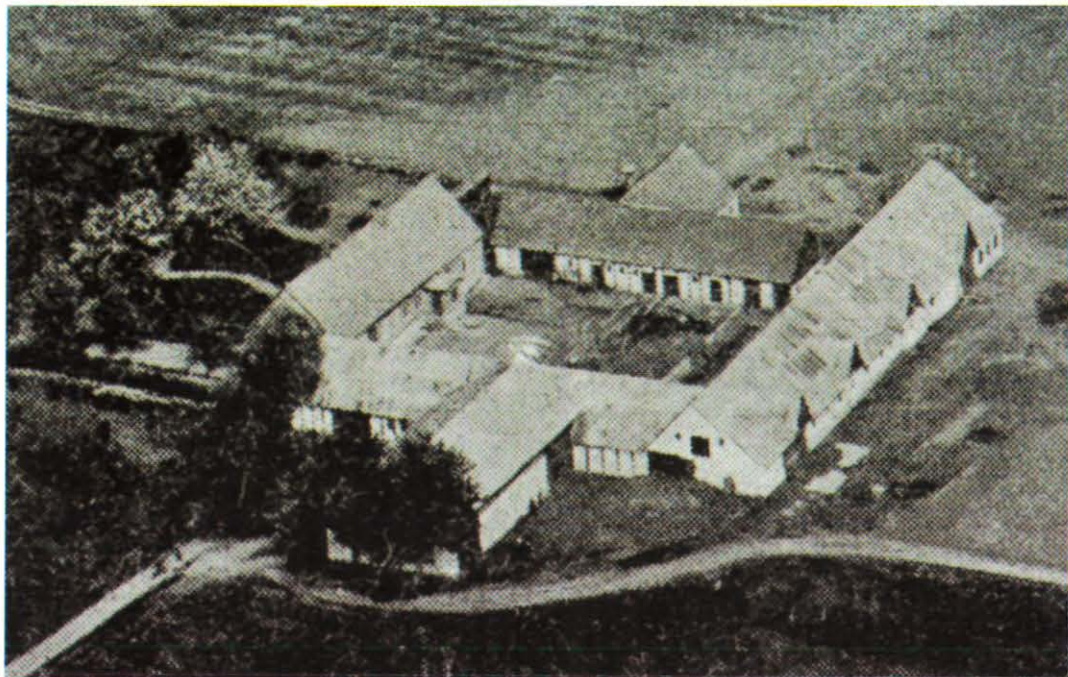
I 1940 blev den gamle selvbinder skiftet ud med en ny af mærket Mc Cormick på fem fod og skulle trækkes af tre heste. Men den blev fra 1948 trukket af Oliver-traktoren. I 1961 tog man det store spring og købte en brugt bugseret mejetærsker, en Munktell S 500 på fem fod og til sække. Denne mejetærsker blev i 1967 byttet med en selvkørende BM-Volvo ST 25, på 7 fod og med korn tank. Der blev ikke bygget siloer, for kornet blev lagt af på gulvet i laden eller på loftet over flere af bygningerne. Kornet blev flyttet med en kornsnegl. Der er senere købt endnu en BM-Volvo mejetærsker mest til reservedele og sidst en større selvkørende Dronningborg mejetærsker.

Dyrene må vige

I 1972 overtog sønnen Ole Kaas gården efter sine forældre og da han ikke var særlig interesseret i at passe dyr, stoppede han med at have grise i 1976. Herefter er Kaasegård udelukkende drevet med planteavl og især hvede og vinterbyg. I dag er det således at 8-10 % af arealet skal ligge brak. Det er noget EU har bestemt for at begrænse kornproduktionen. Så 3,33 ha ligger brak i dag og giver tilskud, mens resten 32,52 ha bliver avlet og får hektarstøtte, som er det samme beløb pr. hektar. Der har i mange år været dyrket hvidkløver og andre frøsorter, men i dag er det udelukkende korn.

Der blev i 1984 bygget en ny maskinlænge mod vest for at kunne indeholde de mange og større maskiner. Maskinerne spiller en stor rolle på Kaasegård. Ole Kaas hjælper andre med deres maskiner. Han har monteret en rendegra-ver bag på Deutzen og den er der ofte brug for. En nabo hjælper så ham med markarbejdet. Ole Kaas siger om fremtiden: »Så længe jeg har det godt her, bliver jeg, næste år fylder jeg 65«.

ASPEGÅRD I PEDERSKER

Ældre luftfoto af Aspegård optaget før 1950, fra »Sladrebogen«, Bornholms Historie, Landbruget og dets biografier, 1950.

Gården ejedes i 1906, da Krarup og Tuxen skaffede sig oplysninger om den, af Rasmus Madssen og Johanne Karoline Ipsen. De havde haft gården siden 1885. Aspegård bestod da af: »97 Tønder Land, takseret til 4 ½ Tdr. Hartkorn, deraf var 35 Tdr. Ager, ½ Eng, 3 Fyrreskov, 4 ½ Lucerne, 53 (tønder land var) Klitter. En Del af Jorden er nu ved Paakørsel af Mergel, Tørvejord og Tanggødning bragt saaledes i Kultur, at der vokser god Rug, Kartofler og Havre. Siden 1900 er ca. 4 Tdr. udlagt med Lucerne, og den synes at trives rigtig godt. Ingen Del af Jorden er hegnet. Drænet er ca. 6 Tdr., de 35 Tdr. er merglet, dels med Lermergel, dels med Kalkmergel; nogen særlig Dybdebehandling er ikke anvendt. I Brakaaret pløjes en Gang til en Dybde af 7-8 Tommer, ellers 6-7 Tom.

4 Længer er opført efter 1879, efter en i 1878

overgaaet Ildsvaade. Stuehuset mod Nord er opført af Grundmur med Straatag. (De andre Længer er opført i Bindingsværk. Undertømmet af Eg, Bjælker og Sparrer af Grantømmer med Straatag.)

Redskaber og maskiner

Af Redskaber fandtes her 1881 3 Svingplove med Træstilling, (dvs. træås og træstjerte) 1 treleddet Letharve med Træbul (træramme) og Jærntænder. 1 9-Tands Jernsvenskarharve samt en Hypeplov. Siden er anskaffet 1 Sæddækker (ledharve med krumme og lidt udsmedede tænder), 1 Fog(patent)harve, 1 Fjedertandsharve, stilbar og paa Hjul, 1 stilbar Spidsharve, 1 Jernplov med Staalmuldfjæl, 1 Fraugdeplov med Skrælleskær, 1 Fraugdeplov til 2 Furer, 1 Hesterive, 1 Slaamaskine, 1 Fraugderadrenser

*Der hentes tang fra en bornholmsk kyst. Tang brugtes både til gødning direkte på marken, til at blande i gødnin-
gen i møddingen og til at lægge over roe- og kartoffelkuler. Enkelte har brugt dette sidste helt op i 1990'erne.
Foto Henry Pedersen, Bornholms Museum.*

til to Rader, Part i en Kløver- og Græsfrøsaamaskine, samt Brugsret til en Radsaamaskine og 1 Ukrudtsharve. Af disse Redskaber er de to førstnævnte næsten gaaet helt af Brug, idet Fjederharven og Spidsharven langt overgaar de ældre i at bearbejde Jorden; 1-2 Træk med disse udretter baade mere og bedre Arbejde, end 3-4 Træk med de ældre Redskaber, hvorved selvfølgelig Fugtigheden bedre bevares. Med de bedre Plovtyper er man i Stand til at faa Pløjningen udført rettidig. I Ukrudtsharven findes et udmærket Redskab til Agerkaalens Bekæmpelse, og da dette Redskabs Benyttelse særlig begunstiges ved Radsaaning, er Maskinen til dette Brug meget heldig. Slaamaskine og Hesterive sparer ret betydeligt Mandskab.

Sædskifter, omdrift

Fra 1856 til 1884 blev Jorden drevet i en 7-Marksdrift: 1. Aar) Vinterbrak, 2) Vintersæd, 3) Byg, 4) Havre, 5-6) Kløver og Græs og 7) Blandsæd. Indtil hen ad i 70'erne afgaar af 3. Skifte ca. $\frac{1}{2}$ til Ærter. Der blev kun gødet 1 Gang i Rotationen, nemlig til Rugen. Fra 1884 omlagdes Driften til en 8-Marksdrift: 1. Aar) $\frac{1}{2}$ Helbrak, $\frac{1}{2}$ Vikkehavrebrak, 2) Rug, 3) Byg, 4) Roer, 5) Blandsæd, 6-7) Kløver og Græs og 8) Havre. Der gødedes med ca. 29 Læs Staldgødning til Vintersæd, og med 24 Læs til Roer pr. Tdr. Ved Aaret 1900 solgtes $3\frac{1}{2}$ Tdr. af en Ud-lod, og da Merglingen var afsluttet, blev Driften ændret til en 7-Marksdrift, navnlig under Hensyn til, at den graa Tidsel ikke kunde holdes nede i Vikkehavrebrakken. Driften er nu:

Tromling med tre heste og Cambridge-tromle om foråret ca. 1940. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

Fig. 4. Vi hører meget om hvad radrenseren har betydet for renholdelse af markerne. Her er det en renser fra Bornholms Maskinfabrik der renses roer med på St. Loftsgård, men på Aspesgård var det en Fraugde-radrenser man havde. Foto Pedersker Lokalforening.

Der er meget få billeder af pløjning med en tofuret skrælleplov, her en Fraugde-plov. Man skræpløjede efter høst og skar dermed rodukruddet over; mens furen blev vendt. Herefter kunne man også harve jorden for at dræbe endnu mere ukrudt, inden man efterårsplojede. Men vejret måtte ikke være for vådt, for så fedtede jorden meget. Foto fra Torpegård, Bornholms Museum.

1. Aar) Græshalvbrak, 2) Vintersæd, 3) Byg, 4) Roer, 5) Havre eller Blandsæd og 6-7) Kløver og Græs. - Sandjorden var ligeledes inddelt i 7 Marker indtil Aar 1900: 1. Aar) Halvbrak, 2) Rug, 3) Kartofler, 4) Havre og 5-6-7) Kløver og Græs. I førstnævnte Sædsifte, gødes nu til Rug og Roer med henholdsvis 18 og 28 Læs Staldgødning pr. Tdr. Sandjorden er kun gødet med Tanggødning, Tørvejord samt nogen Kompost.

Renholdelse, sygdomme, ukrudt og avl

Renholdelsen søges iværksat ved en omhyggelig Behandling af Brakken og Roemarken, samt ved Skræpløjning og Ukrudtsharvning. - Plantesygdomme er ikke optraadt særlig ondskabsfuldt, om end baade aaben og dækket Brand og Stribesygge forvolder følelige Tab. Roemarken har pletvis været angreben af de smaa gule Orme, Kaalroerne ædes sædvanlig af Lopper samt af et Lysgraavinget, fluelignen-

de Insekt, hvis Navn er ukendt paa Stedet. Kaalmøllet er ogsaa ret slemt, og Havren er pletvis angreben af Smælderlarver. Af Ukrudt er det navnlig Graa Tidsel og Agerkaal, der dominerer. Ved 1884 fandtes her en ret yderig Rugsort, vistnok en Art Provstirug; men den gav for blødt Straa (der nemt kunne gaa i Lejesæd). Byg og Havre var af stærkt blandet Afstamning. Kløver- og Græsfrø er i mange Aar købt fra Markfrøkontoret. Rugen gav jævnlig 16-18 Fold, Byg og Havre 8-10-12 Fold. Nu dyrkes her kun Bretagnerug, Prenticebyg og Gul dansk Havre. Efter en gammel Notits er her i 1885 tærsket 125 Tdr. Rug, 45 Tdr. Byg, 55 Tdr. Havre eller Blandsæd, samt avlet 300 Tdr. Roer; ved 1906 er her tærsket 62 Tdr. Rug, 78 Tdr. Byg, 6 Tdr. Havre og avlet 1500 Tdr. Runkelroer. Medens førstnævnte blev betragtet som en stor Høst, er sidst opgivne Avl Gennemsnit af de sidste 4 Aars Avl. I 1884 høstede 20 Læs Kløverhø, i 1906 52 Læs.

Besætningen, ydelse og leveringer

1884 holdtes her en Besætning af 7 Køer, 2 Kvier, 3 Tyre i en Alder af 1-2-3 Aar og 2-3 Kalve. Disse bestod af meget blandet Afstamning, nærmest gammel bornholmsk(kvæg). Besætningens Størrelse har i hvert Fald langt tilbage i Tiden været af nævnte Tal og Stamme. 1892 blev hele Besætningen solgt paa Grund af Tuberkulose, og der købtes da Kvier af rød dansk Afstamning. Besætningens Størrelse er for Tiden: 14 Køer, 5 Kvier, 1 Tyr og 5 Kalve. Af Svin holdes 2 Søer, og der er leveret 35 Slagterisvin og 2 er slagtet til Husholdningen. Der holdes 12 Høns, hvoraf Æggene bruges i Husholdningen, samt 6 Stk. Moderfaar, der sidste Aar leverede 11 Lam.

Kørerne har i 1906 efter Kontrolregnskabet malket (13 Køer) hele Aaret 75,098 Pund (1 pund = 500 gram) Mælk, hvoraf leveret til Mælkeriet 72.826 Pd., og Mælkeriet har betalt Mælken med 2.570 Kr. 37 Øre; herfra gaar 1 Øre pr. Pd. Mælk, som Mælkeriet indeholder for den skummede Mælk, men da der er betalt 96 Øre pr. 100 Pd. leveret Mælk, gaar dette lige op. Mælken, der er beholdt hjemme, er jo heller ikke medregnet.

De leverede 35 Slagterisvin indbragte 2.100 Kr. 54 Øre, og af 6 Faar modtoges 48 Pd. Uld á 80 Øre = 38 Kr. 40 Øre, og der solgtes 11 Lam á 19 Kr. 20 Øre = 211 Kr. 20 Øre, i alt 249 Kr. 60 Øre af Faareholdet. 3 Bistader har givet Honning for 60 Kr.

Fodring og indtægter

Besætningen vedligeholdes ved Tillæg. Sommerfodringen til Kvæget er delvis Staldfodring, med et Tilskud af 1-2 Pd. Kartofler. Vinterfodringen er 70 Pd. Roer og 3-6 Pd. Kraftfoder af mindst 3 Slags Kager, samt en Givt (en favnfuld) Agerhø og 1 Givt Halm. Fodertiden er om Vinteren fra (kl.) 6 ½ til 9 Formiddag og fra 3 til 5 ½ Eftermiddag. Køerne strigles mindst hver anden Dag. Til Hestene skæres ½ havre og ½ Agerhø, med et Tilskud Efteraar og Foraar af 6-8 Pd. Kærne. Hestene strigles hver Dag. Svinene fodres 2 Gange daglig med Roer,

Der luges formentlig roer; et ukendt sted på Bornholm. Gårdmanden og en hjælper støtter sig til hakkejernene, børnene, jagthunden og en pige er kommet med på billedet. Foto Kaare Rasmussen, Bornholm Museum.

Skraa (knækket byg) og Mælk eller Affald fra Husholdningen. De har Adgang til en Løbegaard, naar Vejret tillader det. Kvæget vandes om Vinteren en Gang daglig i Gaarden; Ungkvæget kan ogsaa benytte Løbegaarden.

Indtægten tages væsentlig af Mælk og Svin, enkelte Aar ved salg af en Hest og af Udsætterkøer, samt 1-3 Lødekvier (drægtige kvier, der snart skal kælte). I Hjemmet tilvirkes Øl og Klæder, ligesom Avlsredskaberne vedligeholdes. Havebruget spiller ikke nogen fremtrædende Rolle. Her er (ogsaa) drevet Avl af Roe-frø og sidste Aar avlet 70 Pd. Kløverfrø, af Sædkorn sælges ikke nævneværdigt.

Gødning

Gødningen opbevares paa en i Gaarden med Mur omgivet Plads med Tag over. (Dette med tag over møddingen var Krarup og Tuxen meget interesserede i, da regnvand saa ikke kunne fortynde gødningen og dermed skade dens gødningskraft). Bunden er kun almindelig brolagt. Gødningen udkøres i Februar-Marts paa 3 Aars

Nyt luftfoto af Aspegård optaget i efteråret 2004, mens markerne endnu var sorte. Kort efter var de grønne af vintersæd rundt om hele gården. I vestlængen var der i 90'erne indrettet plansiloer med lufttørring i gulvet. Læden mod vest er bygget i 1928, da der var brug for mere ladeplads til kornet. I østlængen er halmfyr og maskinlænge og i syd svinestald. Foto Klippefly.

Græsmarken med 18 Læs pr. Tdr., og om Efteraaret paa Bygstubben med 28 Læs pr. Tdr. Ajlen føres fra Kostald og Svinehus ud til en i Cement støbt Beholder, der kan rumme hele Aarets Produktion, og den udkøres om Foraaret paa 2. Aars Græsmarken, og til Roer umiddelbart forud for Jordens Behandling. De sidste 3 Aar er anvendt 100 Pd. Chilesalpeter pr. Tdr. paa 3 Skifter. Til den paa Sandjorden udlagte Lucerne er forsøgsvis anvendt 200 Pd. Fosforsyre (fosfat) Gødning og 200 Pd. Kaligødning pr. Tdr.

Folkehold

Indtil 1898 holdtes 1 Karl, 1 Røgter og Piger. Pigerne er nu erstattede af egne Børn. Til Røglugning er anvendt 2-3 kvindelige Hjælpere,

og i Høsten har en Arbejderfamilie hjulpen til i 3-4 Uger (driver ellers Fiskeri).

Lucerne en vigtig kvælstofsamlede kulturplante

Til Slut kan man ikke undlade at omtale Lucernens Dyrkning. Med denne Plante stiftede Ejeren (Rasmus Madsen) Bekendtskab under et Ophold paa Sjælland fra 1879 til 1884, dels i Landbrugsskrifter, dels ved ca. ½ Tdr. stort Stykke udsaaet paa Vallekildeegnen. Dette første Møde var ikke særlig tillidsvækkende, idet nævnte Stykke næsten helt var mislykket; da der imidlertid stadig i Landbrugspressen lød Røster til Lucernens Pris, besluttede han sig til at iblande Udlægsmarken 3 Pd. pr. Tdr. deraf,

og dette er fulgt regelmæssigt siden 1892. Resultatet blev, at overalt, hvor Jorden var paa-kørt Mergel, trivedes Lucernen fortrinligt; størst Forbavselse vakte det, at den paa meget let, men noget højtliggende Sandjord selv i tørre Aar var i Stand til at skyde nye Skud efter Afgræsning. Dette førte til, at der i 1900 udlagdes ca. 1 Tdr. med Lucerne, bredsaaet og med $\frac{1}{2}$ Td. Havre som Dækfrugt. Forsøget lykkedes, og Lucernen indtager nu ca. $4\frac{1}{2}$ Tdr. af et Areal, der i 1884 ikke var i Stand til at give et Udbytte af 50 Kr. pr. Tdr., medens den nu giver fuldt Udbytte som den bedste Jord. Dette har foranlediget flere Landbrugere til at gøre lignende Forsøg, ogsaa paa høj, leret Jord, hvor andre Forhold ved Dyrkningen var tilfredsstillende, altid med godt Resultat. Det ser ud til, at Lucernen er i Færd med at holde sit Sejrsindtog, hvad den ogsaa er berettiget til. Et passende Areal udlagt med Lucerne kan sikkert blive en mægtig Løftestang for danske Landbrugere til at hæve Skatten, men for at dette kan ske, er det strengt nødvendigt, at Jorden ikke mangler Kalk og er ren, ligesom Jorden skal holdes ren. Paa sandet Jord vil et Tilskud af Fosforsyre (fosfat) og Kaligødning vistnok vise sig lønnende; i flere Tilfælde har Podejord (jord hvor der har groet lucerne og hvor knoldbakterierne er udviklet. Noget af jorden »Podejorden« flyttes fra en mark til den der nu skal besås med lucerne) fra en god Lucernemark bidraget til at faa den til at slaa an (paa den nye mark).

*Aspegård i Pedersker i 1900-tallet.
Hvorfor lucernedyrkning på Aspegård?*

Vi har hørt om Rasmus Hansens særlige interesse for lucerne, »Med denne Plante stiftede Ejeren Bekendtskab under et Ophold paa Sjælland 1879 til 1884«. Sagen var den, at Rasmus Hansen, der var født i Jylland, var på Vallekilde Højskole 1879-84, først som elev på Højskolen og senere som gårdbestyrer for landbruget. Det var så her han stiftede bekendtskab med lucernes gode egenskaber og indførte planten på Bornholm. Men hvorfor kom han til Bornholm,

denne »jyske bondekarl«. På Vallekilde mødte han sin kommende kone, Johanne Caroline Ipsen, der var eneste datter fra Aspegård i Pedersker. De overtog gården på hendes fødeø i 1885, hvor de også blev gift. Og dermed kom bl.a. lucernedyrkningen til Aspegård.

Den jyske bondesøn, der blev en kendt gårdmand på øen

Rasmus Hansen blev i øvrigt en kendt og respekteret landmand på øen og sad i mange år i adskillige bestyrelser, hvor han flere steder var næstformand. Han sad bl.a. i Landboforeningens bestyrelse i 24 år, hvor han var formand for Planteavludvalget. Han blev kasserer og vist også bestyrer af den nyåbnede Andelsbank i Aakirkeby, sad i Slagteriets bestyrelse, hvor han også var næstformand i mange år. Han var meget aktiv i oprettelsen af Andelsfrugteriet på Bornholm og Andelsgødningsforretningen, hvor han sad i repræsentantskabet i mange år. Han var i en årrække medlem af og formand for Pedersker sogneråd og folketingskandidat for Venstre i anden kreds, dog uden at blive valgt. Mest kendt er han måske for sit 25 årige virke for Statshusmandskommissionen på Bornholm, hvor han sad som formand i 25 år. »Han var med i meget«, som hans barnebarn Børge Madsen siger. Hvordan han kunne få tid til alt dette arbejde uden for gården, må nok skyldes, at han havde gode medhjælpere i mark og stald, og at konen sikkert styrede gårdens drift ude som inde med kyndig hånd.

Ny ejer af Aspegård

I 1927 overlod Rasmus og Johanne Aspegård til sønnen Axel Alfred Madsen. Han havde bl.a. været garder i København, hvor hans forældre havde været ovre og besøge ham. Vi er så heldige, at der findes et fotografi, på metalplade, af forældrene med sønnen imellem sig i København. Han blev hjemsendt i 1919 og har så sikkert arbejdet et år eller mere hjemme, som det senere var kutyme på Aspegård. Ud og tjene skulle man også, man skulle lære nyt og se hvordan de gjorde andre steder. Allerede

Halmafbænding var i en årrække en nem måde at komme af med overskuddet af halmen på – før halmfyr og varmeværker. Foto Bornholms Tidende, 1984, Bornholms Museum.

i 1921 forpagtede Axel A. Madsen Aspegård. Han var især interesseret i kvægbruget, i malkekøerne. Besætningen blev forøget fra de godt 20 køer til 36 køer af Rød Dansk Malke-race. Man kappedes med Store Myregård om hvem der kunne levere mest mælk til Peder-sker Mejeri.

Der blev derfor dyrket meget foder til køer-ne, roer og især lucerne, som trivedes godt på sandjorden, fordi lucernerødderne kunne nå ned gennem sandet til leret neden under. Der var også fem grisesøer på gården, så man levere-de grise til slagteriet. Der var ligeledes 100 høns som producerede æg, som blev leveret til et ægpakkeri en gang om ugen. Under krigen skulle man, hvis man havde skov, levere bræn-de til kommunen, så alle havde noget at fyre med. Skoven i strandbakkerne blev helt for-

hugget under krigen, men blev så tilplantet af Hedeselskabet derefter. Far dyrkede også hør under krigen, og var en stor hordyrker, husker sønnen Børge. Han opdyrkede også noget af »Klitterne« på både nordre og søndre side af landevejen.

Sønnerne overtog Aspegård på skift

I 1954 forpagtede en af sønnerne, Poul Johan-nes Madsen, gården og forsøgte at drive den videre. I 1956 overtog han gården, men land-bruget gik ikke rigtig godt. Det var svære tider, »der efter krigen«. Han fortsatte så i mange år på Dansk Landbrugs Frøforsyning (DLF) i Aakirkeby. Aspegård overgik da i 1959 til en yngre bror Esper Madsen, som heller ikke tri-vedes ved landbruget. Det var stadig ikke gode tider og selv om han også kørte mælkerute,

dvs. kørte mælk fra gårdene til mejeriet, gik det heller ikke særlig godt. Så han uddannede sig til sygeplejer og blev senere forstander på flere plejehjem, bl.a. en overgang på Toftegården i Hasle.

Kontrolassistenten overtager fødegården i 1963

Børge Madsen var den næste broder i rækken. Han tjente hjemme i 1½ år efter sin skoletid og var så ude at tjene forskellige steder. »Det var lidt af en slaveltilværelse« syntes han, så blev han soldat i livgarden som faderen og kom derefter hjem igen for at tjene videre, bl.a. hos Koefoed på Blæsbjerg ved Nyker. Han kom så på Høng Landbrugsskole i 56-57, hvor der var »prægtige lærere og en god forstander Bent Balling«. Herefter uddannede han sig til kontrolassistent og fik plads ved Tømmerup på Kalundborgegnen. Det var en god tid, selv om man flyttede fra sted til sted hver formiddag, når man havde afsluttet arbejdet med et hold køer. På egnen sagde man, at kontrolassistenten blev gift med pigen, der ekspederede i Tømmerup Brugs. Det blev de også, så Anne Kirstine Hansen flyttede med til Bornholm.

Minkfarm og sommerhuse

De første år de havde hjemme, mens Esper drev Aspegård, var Børge både kontrolassistent for køer og for svin, så han kørte rundt på det meste af Bornholm, kontrollerede køernes ydelse, vejede svin og lavede foderplaner for begge slags dyr. Samtidig passede han også sin minkfarm, som han havde startet i 1957 på en lod af den sandede jord sønden landevejen. En klassekammerat fra landbrugsskolen havde fortalt, hvor godt det var med mink. Det blev prøvet og bestanden blev efterhånden forøget til 1000 tæver. Men også med denne avl skifter tiderne, så den ophørte helt i 1972. Det havde dog været et godt tilskud til Aspegård.

I 1963 overtog Børge og Anne Katrine Aspegård, det var vel egentlig ikke meningen, at de skulle være gårdbrugere, men sådan blev det, da broderen holdt op. Landbruget blev ført

videre, dog havde hans brødre trappet antallet af køer ned, og selv sluttede Børge lidt efter lidt med køerne. Hvorfor, ja minkfarmen voksede og gav faktisk noget mere end køerne. Ellers blev det planteavl, rug, hvede og byg der blev dyrket.

Sommerhuse en ny niche

Sandbakkerne, eller »klitterne«, som de kaldtes i Krarup og Tuxens bog, blev i 1972 fredet på et stykke mod havet og et stykke mod landevejen. Der havde været tre parceller, hvor man havde dyrket rug og lupiner, men ejendomsvurderingen steg nu 300 %, da området blev udlagt til sommerhusområde, så der var ikke andet for end at udstykke nogle parceller, der i alt blev til 36 grunde mellem fyrretræerne. Disse parceller var der ikke andet for end at bygge nogle sommerhuse på, og sådan er det gået »hen ad vejen«. Det tog en del tid, så det var godt, der ikke var køer på gården længere.

Svinebesætningen blev øget til 15 søer og der blev så leveret ca. 300 grise til slagteriet pr. år. I 1979 blev der bygget en ny østlænge, hvor der i 1980 blev installeret halmfyr, mens resten er maskinlænge. Den søndre længe, svinehuset, blev fornyet med nye vægge af gule mursten, som det skulle være den gang.

Traktorer og mejetærsker afløser

Hestene blev udskiftet i 1950 med en høj Fordson »klodsmajor« på gummihjul. Den kørte til Poul overtog gården i 1956. Men blev så udskiftet med en tysk Fahr. Esper Madsen købte en Bolinder Munktejl. Da Børge kom til i 1963 anskaffede han en Ford 4000. Redskaberne var de samme som brødrene havde haft. En tofuret Kverneland plov, som senere blev til en trefuret af samme mærke. Harver var der flere af, bl.a. den tidligere omtalte stilbare spidsharve, for den blev forøget med et led, da traktorerne kom til. Der var kultivator og stubharve. Den sidste blev overflødig, da man nedmuldede halmen med en kultivator med ekstra nedmuldingsaggregat på. Var der lidt kvikgræs nogle steder fik det lidt Roundup. En overgang, da der var for

meget halm, det var før halmfyret blev installeret, brændte man halmen af på markerne. Det kunne være et både flot og »farligt« syn.

Om brugen af tang siger Børge: at »det brugte vi kun til kartoffeldynger og roedynger«. Det blev kørt hjem om efteråret fra stranden, hvis der altså var tang skyllet i land. Og så blev det lagt oven på jorden på »dyngerne«, kulerne og siden om foråret spredt ud på marken. Det var jo ikke meget tang man brugte i forhold til tiden før stald- eller kunstgødningen.

Før høsten i 1964 blev selvbinderen erstattet med en bugseret Vety Mejetærsker. Den var danskproduceret på en vestjysk fabrik. Den var på 6 fod og var både med korntank og til sække. Så der måtte bygges kornsiloer med aflæs-

ningsgrav. Fire siloer der kunne tage 100 tønder hver. Ellers måtte man bruge lofter og hønsehuset til oplagring af korn. Til mejetærskeren måtte der købes en David Brown traktor 990 i Nexø Smede- og Maskinforretning. Hvor man har holdt ved lige siden.

Sønnen fører Aspegård videre

Efter næsten 30 år overlod Børge og Anne Kirstine gården til sønnen Flemming og hans kone Grethe. Først som forpagtning i 1992 og i 1995 som ejendom. Der er grise i stalden og vintersæd på markerne. Vestlængen er bygget om med gule murstensvægge og indrettet til plansiloer med luftriste i gulvet. Og så er der en 5. part af sommerhusene, der også skal passes.

KRATLUND, en ny gård i Pedersker sogn

Luftfoto af Kratlund før 1950. Man ser tydeligt, hvordan både laden i syd og svinehuset i øst er blevet udvidet. Foto fra »Sladrebogen«.

Jorden til Kratlund blev i 1877 skilt fra Ågård i Pedersker, da to brødre, der begge ville være landmænd, måtte dele. Den ene søn beholdt det meste af Ågård, mens den anden søn Anton Jensen overtog den nye gård. Den havde i 1907, hvor Tuxen fik oplysninger om den: »34 Tønder land, sat til 3½ Tdr. Htk., deraf var 30 Tdr. Ager, 3 Skov, ½ Have og ½ vedvarende Græs.«

Jorderne, tilkøb og rydning

»De 34 Tdr. som nu hører til Gaarden, har den nuværende Ejer (Anton Jensen) købt på forskellige Tider. 29 Tdr. købtes fra hans Fødegård, (Ågård i Pedersker) i Aaret 1877 og 5 Tdr. indkøbtes senere fra en Nabogaard, (Krampegård) i 1896.

Da førstnævnte Parcel blev købt, henlaa ca. 3 Tdr. i Eng, 2 Tdr. kaldet Dalen og 1 Tdr. kaldet Jakobs Myr. Disse Enge blev imidlertid meget snart opbrudte, rensede for Sten, merg-

lede og drænede og er nu Ejendommens bedste Jorder. Desuden er der ryddet 1 Tdr. Skov paa denne Parcel, og denne Jord hører nu ogsaa til de bedste.

Af de 5 Tdr., som købtes i 1896, henlaa omtrent Halvdelen med Skovkrat, dvs. der havde været Højskov, men Træerne var bortsolgte ved Auktion. Der forelaa derfor et betydeligt Rydningsarbejde baade med Stryner (»skryner« = stubbe med rødder) og Sten, men det fuldførtes i Løbet af et Par Aar, og Jorden er nu frugtbar Avlsjord. Denne Parcel er af lidt lettere Beskaffenhed, og medens Mergellaget her ligger et Par Alen under Overfladen, er den paa den større Parcel kun ca. 1 Alen nede. Dræning og Mergling paa Ejendommen blev fuldført i Løbet af 7-8 Aar.

Bygningerne

I 1877 opførtes de fleste af de Bygninger (da gården blev udskilt fra Ågård), som nu forefin-

Gårdejer Anton Jensen med familien i stuen på Kratlund. »Han var med i alt, brugsens bestyrelse, mejeriets bestyrelse, slagteriet og meget mere.« Foto i privateje.

des; der blev nemlig bygget: a) Stuehus i Nord, b) Kostald og Svinehus i øst, c) Hestestald og Lade i Syd og d) Bryggers, Vognremise mm. i Vest (denne længe skulle være flyttet fra Ågård). Disse Bygninger kostede den Gang ca. 5000 Kr., men i denne Sum er ikke medregnet Kørsel, Kost til Haandværkere og lign.; thi Ejeren ledede selv Byggearbejdet fra sin Fødegård, (Ågård) hvor hans Forældre boede, og hvorfra der havdes Dispositionsret over Køretøjer, til dels ogsaa over Gaardens faste Folk, hvilket selvfølgelig forringede Bygningsudgifterne betydeligt; dertil kommer, at der paa Parcellen fandtes en 4 Tdrl. stor Højskov, væsentlig bestaaende af Eg og Ask, hvoraf Tømmeret i alt væsentligt toges. I øvrigt var Skoven indhegnet med Kampesten, der kunde bruges til Fundamenter under Bygningerne.

Stuehuset opførtes af Grundmur, brændte Sten, de andre Bygninger af Egetræsbindingsværk og brændte Stens Vægge. I 1894 byggedes

Ajlebeholder og Møddingshus, men da der et Par Aar efter købtes 5 Tdrl. Jord til Ejendommen, var Kostald og Svinehus for snævre, hvorfor østre Længe byggedes om og gjordes betydelig bredere. Under Hensyn til de gode Flæskepriser (blev) der endelig i 1905-06 opført et nyt Svinehus øst for de øvrige Bygninger, ligesom Ajlebeholder og Møddingshus er udvidede betydeligt. Svinestalden er beregnet til at opdrætte ca. 60 Slagterisvin aarlig, den er 23 Alen lang og 13 Alen bred. Murene er støbte af Cement, Grus og Smaasten, Tagbelægningen er Cement-Tagsten. Hvis alt Tømmeret skulde være indkøbt, vilde det have kostet ca. 2000 Kr.

Redskaber og maskiner

I de forløbne 30 Aar er af Avlsredskaber benyttet: En almindelig Svingplov, nu senest en Fraugde Plov. Svenskharve, almindelig Letharve, Sæddækker, Ringtromle og Fladtromle (træ-rulle). De i de senere Aar fremkomne og meget

ofte omtalte Slæbere har kun været benyttet ganske lidt. Fjedertandsharven er jo nu ved at fortrænge Svenskharven, til at findele og smuldre Jorden oveni er den ogsaa et ulige bedre Redskab. Naar undtages ganske enkelte Redskaber til Roefrøsætning og Roelugning, er her kun brugt ganske lidt af Maskiner. Selvfølgelig findes her en Hakkelsesmaskine, en Kageknuser (til at findele olieagerne til kørne) og en Roe-rasper, men ellers blev her i den første Halvdel af Tiden al Sæden tærsket ved en Lejetærskemaskine, og da var det tilstrækkeligt at eje en Kastemaskine og en Rensemaskine; i den sidste Halvdel af Tiden er Sæden altid tærsket ved Dampkraft. Egentlig er dette slet ikke billigt, men det fremmer jo Arbejdet ganske betydeligt.

Sædskifte og omlægning

Det først benyttede Sædskifte var en 7-Marksdrift, og Afgrøderne toges i følgende Orden: 1. Aar) Brak, 2) Rug eller Hvede, 3) Rodfrugt, 4) Byg, 5 og 6) Kløver og Græs og 7) havre. Det gik til at begynde med ret ordentligt, men efter at Jorderne var paaførte Mergel og denne kom til at virke, gik Bygget som Regel i Leje (lagde sig ned) og ødelagde Udlægsmarken, saa at man flere Gange af den Grund maatte ompløje Græsmarkerne eller Dele deraf. Sædskiftet omlagdes derfor til en 8. Markdrift med 1. Aar) Brak, 2) Rug, 3) Byg, 4) Roer, 5) Blandsæd, 6 og 7) Kløver og Græs og 8) Havre. Det mentes imidlertid ikke at passe til Jorden, thi som foran bemærket er Størstedelen af denne noget lavtliggende, saa at den ikke egner sig særligt til Vintersæd; træffer det ind med kolde vaade Vintre, udtynnes Sæden, hvorved selvfølgelig Ukrudtet allerede i 1ste Aar efter Brakken faar Plads, og det bliver da uheldigt igen Aaret efter at tage en Kornafgrøde (byg). Man er derfor allerede for nogle Aar siden gaaet tilbage til en 7-Marksdrift saaledes: 1) Vintersæd, 2) Rodfrugt, 3) Byg, 4) Havre og 5-7) 3 Aars Græs, hvoraf sidste Aars benyttes til Sommerbrak. Hvis der pletvis i Havren viser sig Ukrudt, slaas disse Pletter, medens Havren er grøn. altsaa førend Ukrudtet kaster Frø. Det har været interessant at

iagttagelse, hvordan Kløver og Græs busker sig og bliver modstandsdygtig til Vinteren, hvor Forfrugten (det korn der er saaet) høstes tidligt.

Gødning af jorderne

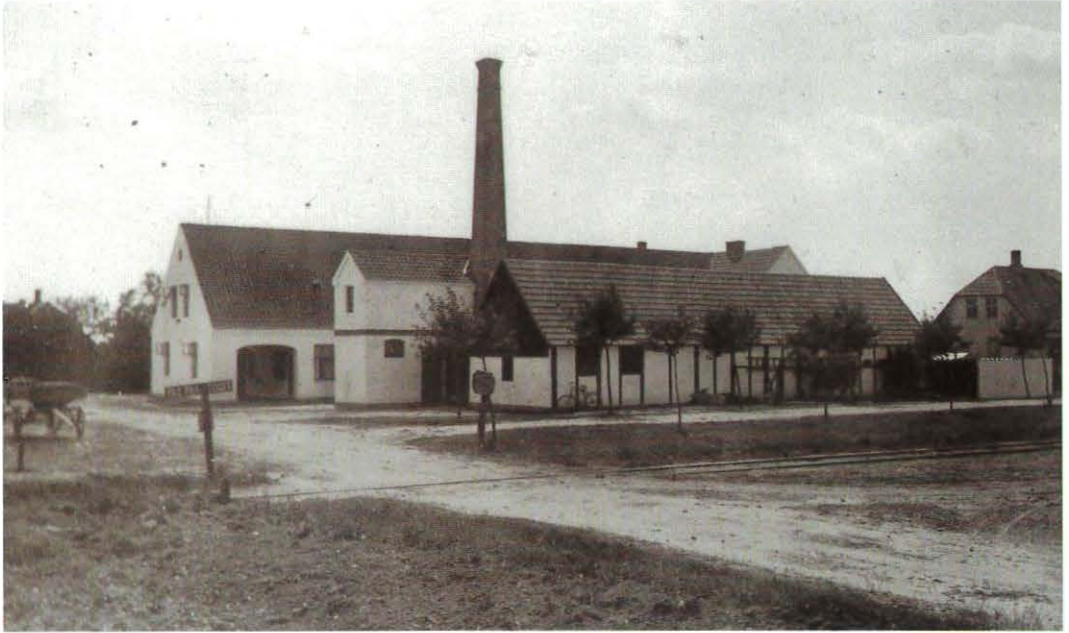
Gødning paakøres Jorden 3 Gange i hvert Sæd-omløb, som Regel til Vintersæd ca. 20 Læs pr. Tdr., til Roer og til Græs. Ajlen benyttes væsentligt til 2. Aars Græsmark, og det har vist sig, naar 1.ste Aars Græsmark faar f.eks. 15 Læs Staldgødning pr. Tdr. og 2. det Aars Græsmark faar Ajle, saa kan man vente rigtig gode Kløver- og Græsmarker. Sidste Aar, 1906, kørtes en Del Ajle ud paa Roeskiftet, forinden der saaedes Roefrø, og efter den forbavsende Virkning Ajlen her gjorde, vil man i Fremtiden anvende en Del Ajle paa den Maade. Kunstgødning er ikke anvendt i store Mængder, men dog som Regel en Del Superfosfat til Vintersæd og noget Chilisalpeter til Overgødning om Foraaret.

Af Ukrudt er Graatidsel det mest fremtrædende paa den svære Jord og Agerkaal eller maaske rettere Agersennop paa den lette Jord. Men med det Sædskifte, som nu benyttes, synes det, som man kan holde Ukrudtet i Ave uden særlige Foranstaltninger. Af Plantesygdomme har man ikke været særlig forulempet.

Heste og kreaturer

Paa Ejendommen holdes 3 Arbejdsheste, 11 Malkekøer, 1 Tyr, 4 Stk. Ungkvæg, en Del Kalve, 2 Faar og ca. 50 Høns. Af Svin er der i tidligere Aar kun opdrættet 20-24 Stk. aarlig; men der ventes herefter at skulle blive mindst dobbelt saa mange. Det første Aar købtes en Anglerkviekalv paa Splitsgaard i Klemensker, og med den havdes der særligt Held; den levede til den blev 18-19 Aar, kælvede regelmæssig hvert Aar og var altid vanskelig at faa »sen« (gold). Den malkede altsaa i 16 Aar og den gav snarest over 7000 Pund Mælk i Gennemsnit, saa det bliver 112.000 Pd. Mælk i alt. Fra dette Dyr nedstammer paa Mødrene siden næsten alle de Køer, der siden er holdt paa Gaarden.

Indtægten af leveret Mælk til Mælkeriet (Pe-

Pedersker Mejeri som det så ud i begyndelsen, hvor mejeribygningen lå vinkelret på Hovedgaden og parallelt med jernbanen. Foto Bornholms Museum.

dersker Mejeri) har i de senere Aar udgjort 2400 Kr. + den skummede Mælk, som faas tilbage.

Indtægten af Svineholdet har udgjort ca. 1200 Kr. aarlig foruden Flæsk til Husholdningsbrug, Indtægten af Faarene er helt medgaaet til Husholdning. Indtægten var ved Salg af Æg ca. 300 Kr., ved Salg af Kalve ca. 200 Kr. og ved Salg af Kalkuner ca. 100 Kr.

Dyrenes fodring

Besætningen fornyes saa vidt gørligt ved eget Tillæg. Som Vinterfoder til Malkekvæget anvendes 4-6 Pd. Kager (kraftfoder), 4 Pd. Kløverhø, ca. 70 Pd. Roer pr. Ko samt Halm efter Behag. Fodringen foregaar til to, saa vidt muligt, bestemte Tider daglig. Om Formiddagen Kl. 7-9, om Eftermiddagen Kl. 2-3. Der er stadig holdt paa at Køerne kom ud i Gaarden til Vanding hver Dag, naar Vejret ikke var alt for slemt. Om Sommeren holdes Køerne delvis paa Stald og gives da om Regel 2-3 Pd. Kraftfoder daglig.

I flere Aar har Svinene faaet raspede Roer som Hovedfoder, men først sidste Aar har man begyndt at give 1 Skæppe ($\frac{1}{16}$ tønne) Runkelroer daglig til hver Hest. At Hønsene faar raspede Roer er saa selvfølgeligt. Salgsindtægten af Ejendommen tages for nærværende Tid saa at sige udelukkende af Kvægbruget, Svineholdet og Hønseriet.

Til Brug i Husholdningen bages Brød, brygges Øl og laves Ost. Til Arbejdstøj for Familien tilberedes det fornødne i Hjemmet. Haven giver ingen stor Salgsindtægt, men afgiver rundelig Busk- og Træfrugt til Husholdningsbrug.

Mere generelt. Manglende regnskabsføring

Et svagt Punkt ved Landmændenes Virksomhed er vistnok Regnskabsførelsen. Man kan træffe Landmænd, der ifølge Regnskab ved Besked med de væsentligste Indtægter og Udgifter, men korrekte Regnskaber med paafølgende aarlige Statusopgørelser, træffer man yderst sjældent. (I 1899 havde Tuxen udgivet:

Havde man ikke ladeplads nok, måtte man sætte kornet i »hæs«/stakke. De skulle være ægformede, så de så flotte ud og skyede vandet mest muligt. Man kørte først til med flere vogne, hver med en læssetang på toppen, der var bundet fast til vognen for og bag, så den holdt læsset sammen fra marken og hjem. Foto Bornholms Museum.

Landmandens Regnskabsbog I-IV, saa derfor skulle bemærkningen tages med om landmændenes manglende regnskabsføring).

Andelssagen og husmændenes øgede produktion

Mest iøjnefaldende ved Landbruget har været Overgangen fra Sædsalg til Fedevareproduktion. Andelsforetagenerne taler her med tydelige Tal. For ca. 20 Aar siden (1888) oprettedes Pedersker Andelsmælkeri, og da var Leverancen af Mælk i de første Aar kun 2 Millioner Pd., medens den sidste Aar var ca. 6 Millioner Pd. Og da man for en 16 Aar siden (1891) byggede Bornholms Andelsslagteri, havde man store Vanskeligheder ved at faa tegnet de 7000 Svin, der var vedtaget, for at der maatte bygges, og nu i de sidste Aar er der leveret 35.000 Stk. Svin aarlig. Paa dette Omraade er det baade in-

teressant og fornøjeligt at iagttage, at det særligt er Husmandsbruget, der indtager Førsterangspladsen. Medens Husmændene for ca. 30 Aar siden kun holdt en Ko for hver 3 - 4 Tdr., kun opdrættede Svin til Husholdningsbrug og Smørret maatte sælges til 50-60 Øre pr. Pd., samtidig med at de større Landmænd fik fra 1 Kr. til 1 Kr. og 30 Øre pr. Pd. Smør, saa ser man nu Husmænd med 4 Tdr. Jord, der holder 4 Malkekøer og som producerer en Snes Slagterisvin aarlig.«

Kratlund i 1900-tallet. Svingersønnen overtager Kratlund

I 1908 overlod Anton Jensen Kratlund til svingersønnen Johannes Jensen Kofoed fra Gadegård i Poulsker, som blev gift med den ene datter Hedvig Jensen. Af en eller anden grund havde han flere elever på Kratlund, og medens

Hvor fik man de nye maskiner fra? Fra dyrskuet i Almindingen, hvor bl.a. firmaet H.C. Petersen i København på jubilæumsdyrskuet i 1902 viste hesteriver, slåmaskiner, kultivatorer og fjedertandsharver mm. Foto Theodor Yhr, Bornholms Museum.

disse boede på gården, blev stuelængen forlænget mod øst, hvor der blev indrettet tre folkeværelser og bryggers for neden, så de helt havde deres eget. Vi ved ikke noget om gårdens drift, men den må nok have været nærmest mønsterværdig for at kunne have elever til oplæring i landbruget.

Smedens søn overtager gården

Allerede i 1920 overtog Tor K. Becker og Karen Jensen Kratlund. Han var søn af smedemester Becker i Aakirkeby og hun var datter fra Buddegård i Bodilsker. Om deres drift af gården vides der heller ikke noget. Blot at de solgte gården i 1938. Det kan være de dårlige 30'ere der har gjort at Kratlund kom i fri handel.

Det blev Harald Antoni Kofoed og Ulla Katrine Munch, der købte gården. Han kom fra Tyskegård i Aaker og hun fra Stensvang. De er foræl-

dre til den nuværende ejer, Flemming Munch Kofoed, så der vides mere om gården fra da af.

Forfaldne bygninger

De gamle udlænger fra 1877 og særlig vestlængen, der oprindeligt kom fra Ågård til Kratlund i 1877, var ikke i særlig god stand. Derfor måtte Harald Kofoed i gang med at forbedre bygningerne. Vestlængen blev skalmuret med gule sten, så den står der i dag. Laden mod syd havde to udbygninger, nærmest vognskure. En mod vest og en mod øst. De blev sammenbyggede, så der kom det store ret flade, sammenhængende tag over laden. Nu kunne al sæden være inde og man behøvede ikke sætte det overskydende korn i hæs. Flemming husker hvordan disse hæs skulle være ægformede og gerne stå godt. For »det blev der set efter, når man kørte rundt om søndagen«.

Nyt luftfoto af Kratlund, hvor man tydelig ser det store »skæve« tag på laden og det store nyombyggede svinehus mod øst, til højre. Foto Klippefly 2004.

Kostalden mod øst blev moderniseret i 1957 med store nye vinduer med teaktræsrammer, lagt betonloft over, lagt ny bund og lavet bredere grebning/«flor» og fodergang, så det var til at komme til i stalden. Der kom også nye bindsler, hele stalden blev udvidet, så der kunne være flere dyr i den. Mange synes det var for meget med de mange og store vinduer i kostalden. »Hvad skulle det dog til for?« Men det var godt med lys til dyrene.

Svinehuset mod øst blev også forbedret, for det var støbt op af marksten og Hullegårdsgrus. Her blev bunden forbedret og der blev muret en isolerende indervæg. Den gamle bund var dog søgt isoleret ved at lægge drænrør tæt ved siden af hinanden og så et lag beton over.

Køer, grise og høns

Besætningen var på 18-20 køer af Rød Dansk Malkerace og mælken blev leveret til Peder-sker Mejeri. »I min barndom husker jeg, at der

blev malket tre gange om dagen. Der er ringe i ydersiden af kostalden og her blev køerne, der blev trukket hjem fra marken, bundet og malket«. Køerne var tøjrede på marken til der kom vekselstrøm engang i 50'erne, hvor man så også kunne etablere et elektrisk hegn.

Der var 3-4 grisesøer og smågrisene blev fedet op og sendt til slagteriet i Rønne med jernbanen. Dvs. man kørte slagterisvinene til stationen i Pedersker og så blev de læsset på togvogne ad »griserampan«. Om sommeren kom søerne ud i »Sobarakken« mod øst i gården. Det var et rødt træhus med løbegårde, hvor de rigtig kunne gå og »hygge sig«. Der var flere rækker pigtråd omkring gårdene, men smågrisene kravlede under og så havde vi dem over hele gården. Det var ikke godt for haven. »Vi var med i en orneforening her omkring«. Den der skulle have løbet en so hentede ornen, hvor den nu var og drev den så ad vejen hjem til gården. Flemming husker, hvordan faderen en-

Der køres hvede ind på Kratlund o.1940. Faderen eller dennes bror lægger læs på den faste hestevogn mens en daglejer i hvid skjorte, vest og blankskygget kasket stikker op. Hvem pigen er vides ikke. Foto i privat eje.

gang, da han drev med ornen, mødte en bekendt og faldt i snak, og glemte ornen, som gik ind i en nærliggende have og fornøjede sig.

Med køerne var det omvendt, for man drev ikke med tyren. Det gjorde man derimod med køerne og kvierne, der skulle løbes. Det var nok for besværligt og for farligt at fremmede skulle drive med tyren. Far trak dem over markerne.

»Høns havde vi mange af« en 300 stykker, som gik i et selvstændigt muret hønsehus. På loftet var der duer, »for far var meget interesseret i duer. Ofte kørte han rundt om søndagen og byttede duer«.

Heste og traktor

»Der var frederiksborgheste til slutningen af 50'erne. I 1949 købte far en grå Ferguson hos P.V. Sode i Nexø. Den blev brugt til at pløje og harve med og til at trække selvbinderen. Den havde også remskive og kunne derfor trække tærskværket bedre, »der var lidt mere musik i

den«. Elmotoren var lige lille nok, så det gik bedre med traktoren. »Det var en herlig traktor«. Ellers blev hestene fortsat brugt til at rense roer med, til at køre frem i marken med vognen, når høet eller kornet skulle ind. »De kunne jo selv gå frem, når man gav tegn.«

Nogle år senere kom der en Ferguson 35. Den var stærkere og havde også remskive, så den også kunne bruges til at trække tærskværket. Efterhånden blev hestene mere og mere overflødige. De blev også ældre, så en dag måtte de sættes ud. Hestestalden, der var i en del af laden, blev så lavet om til svinehus, så der kunne fedes flere svin op.

Selvbinder og tærskværk erstattes af mejetærsker

I 1961 blev den første mejetærsker anskaffet. Det var en lille Massey-Ferguson, på 6 fod til både tank og sække, og så var den selvkørende. Det var et stort fremskridt. Engang i 1963 gik

Den første mejetærsker blev anskaffet i 1961. Det var en lille selvkørende Massey-Ferguson på 6 fod, både til sække og med korntank. Bag ved ses gummivognen, fremstillet hos Ejner Jensen i Nexø, med »høstegavle« på. Foto i privateje.

der ild i maskinen, så CF fra Nexø måtte komme og slukke branden. Det var nu ikke så slemt, så den kunne snart køre igen.

I 1964 fik vi en tysk Köla mejetærsker både til sække og til tank. Den var der kun »i overgangen« og blev i 1968 erstattet med en BM VOLVO på 10 fod og med korntank. Denne kører endnu og det er blevet lidt af en sport at køre med den i dag. Da der knækkede en aksel for nogle år siden, var det blot at køre til Kaasegård, hvor der er en ekstra BM Volvo magen til, og så hente en anden aksel. Denne mejetærsker blev brugt både på Kratlund og på Tyskegård, som Flemming Kofoed havde overtaget i 1967. Det er en virkelig god maskine som tærsker særdeles godt.

Da Volvo'en er med tank måtte der bygges

Der kom en grå Ferguson traktor til Kratlund i 1949. Det blev en væsentlig forbedring ved pløjning og harvning, og når man skulle til byen. Men hestene blev nu alligevel brugt flere år derefter. Man ser også den smalle gavl på østenden af stuelængen, hvor eleverne engang boede. Foto i privat eje.

CF fra Nexø måtte rykke ud, da der gik ild i Massey-Ferguson'en i 1963. Foto i privateje.

siloe til opbevaring af kornet og anskaffes en speciel kornvogn, til at køre kornet hjem med.

Gummivogn og nye traktorer

Far skaffede en brugt Fordson Power Major på et tidspunkt, og da Flemming på Tyskegård fik en Deutz 7006, blev den også brugt på Kratlund. Da han selv overtog gården, anskaffede man en brugt Ford 6700, som desværre ikke er med 4-hjulstræk. »Det kunne vi godt have brugt i dag, på den lidt stivere jord.«

Den faste hestevogn blev skiftet ud med en gummivogn lavet af Ejner Jensen i Nexø. »Det var et år, hvor efteråret var meget vådt og gummi-hjulene bedre kunne klare det.« Det var mens hestene stadig var på Kratlund, således midt i 50'erne, for der er håndbremse på vognen. Og så er der høstegavle til den, så det var meget nemmere at lægge læs.

Kørerne ud og svinene ind

Harald Kofoed satte kørerne ud i 1967 og det passede så med, at sønnen på Tyskegård overtog de bedste af dem. På Kratlund blev kostalden nødtørftigt indrettet til flere svin, således at der pr. år blev opfedet omkring 400 slagterigrise på Kratlund.

Sønnen overtager Kratlund

I 1981, da der var for megen aktivitet på Raghhammer øvelses terræn, blev Flemming og Britta Kofoed enige om at flytte til Kratlund og så drive begge gårdene der fra. Der blev dog en medhjælper boende på Tyskegård, som passede dyrene så længe de var der. På Kratlund blev stuelængen renoveret kraftigt, der blev bygget fire gode børneværelser oven på og gavlen mod øst, hvor de gamle elevværelser var, blev indtaget i stuelængen og de to sidemure blev byg-

Den »store« BM Volvo selvkørende mejetærsker på ti fod og korntank. Her foreviget ved landevejen ved skiltet til Kratlund. Forrest gårdejer Harald Antoni Kofoed og på mejetærskeren sønnen Flemming. Foto o. 1980 i privateje.

get ud, så de flugtede med resten af længen. Der var central(varme)komfur i køkkenet. Det blev skiftet ud med et oliefyr også i køkkenet. »Det lugtede lidt, men det tænkte man ikke på dengang«. Oliefyret blev erstattet af et halmfyr i den vestre længe, så der også blev plads til et ordentligt og mere moderne køkken.

Før Flemming overtog faderens fødegård, Tyskegård i Aaker var gået nogle år med ophold på Fredensborg Grundtvigske Højskole, landbrugspladser i Farum og hjemme, et kort ophold i militæret, ½ år i England på et kombineret landbrug og gartneri, som en højskolekammerat kraftigt havde anbefalet og sidst en bestyrerplads et år på en gård mellem Horsens og Skanderborg.

Driften af Kratlund i dag

Driften af gården er nu udelukkende hvede og byg i marken. Der har været nogle år med raps, men det var ikke så godt. »Man må hjælpe naturen« så der bliver sprøjtet behersket for at

markerne kan klare korn hvert år. Ellers er svinebestanden mod øst bygget større og bedre og her opfedes ca. 700 grise pr. år. »Det kan nu ikke betale sig, for der er for meget arbejde i forhold til prisen på svinene.«

Far var ikke nogen foreningsmand, han ville ikke være med i noget og han yndede at kalde sig selv for »avlsbruger«. Det var et åbent hjem, der var altid ferieborn fra København og Sønderjylland og så efter krigen fik vi en hollandsk-vestindisk pige, som man stadig har kontakt med i dag. Flemming er mere foreningsmand, er med i Venstre, i Menighedsrådet og FDB, for blot at nævne noget. Han »er med i meget«, men det er en anden historie.

Hvad fremtiden vil bringe er vel, at da ingen af de fire børn vil overtage gården og være landmænd, så bliver Kratlund nok tillægsjord til en anden gård. Måske kommer jorden tilbage til Ågård igen? Mens en søn har overtaget Tyskegård og driver den ved siden af et job som brugsuddeler.

VÆRMELANDSGÅRD I AAKER

Lufffoto af Værmelandsgård før 1950. Stuelængen er af bindingsværk, opført 1844, og udbygningerne delvist af bindingsværk. Forrest ses enten svinestalden af grundmur med den overdækkede mødding til højre, eller den grundmurede hestestald. Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum.

Gården ejedes i 1905 af Jokum Peter Blem og Andrea Karoline Andersen. De havde overtaget gården efter hans far i 1886 og drev den til 1916. Peter Blem var bl.a. medstifter af Landboforeningens Planteavlsudvalg i 1899 og var med i dette til 1915. Han skal også selv have drevet forsøgsmarker ved Værmelandsgård, men det kan man ikke rigtig fornemme af Tuxens beskrivelse. Det er sandsynligt, at Tuxen har kendt P. Blem og derfor valgt at beskrive netop hans gård. Den havde 42 ½ tdr. Der af var 40 tdr. ager, ¼ eng, 2 ¼ til vej, gårdsplads og have.

Jorden

»Jorden var for 60 Aar siden (ca. i 1845, hvor ejerens fader Jørgen Peter Blem overtog gården) af Naturen god, lerblandet Muldjord med Ler- eller Mergelunderlag, men den var fuld af Sten, der senere i Brakaarene blev fjernet. Omtrent Halvdelen var saakaldt Byggjord, medens Resten var, »Havrejord« (den dårligste form for agerjord), der skiftevis bar Korn med flere Aars Mellemrum. Dræning og Mergling foretoges fra 1868-78, og Jorden blev derefter tidligere tør og mere bekvem, saa at Sæden og især Kløveren vok-

Dreng med »ukrudsfrøharve«, som sagdes at være fortrinlig til at udrydde især agerkål. Foto o. 1940, Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

Vi hører også om radsåmaskinen, som her ses med to heste for ved en ukendt gård. Foto Carsten Larsen, Bornholmeren, Bornholms Museum.

sede betydelig bedre. Siden Grund(for)bedringen er Brakken afskaffet.

Redskaber

Der bruges af nyere Redskaber Fjedertandsharve, Radsaamaskine og Ukrudtsfrøharve; denne er fortrinlig til at udrydde Agerkaal. Endvidere haves Græsslaa- og Mejemaskine som jo er temmelig arbejdsbesparende.

Sædskifte, plantesorter og udbytte

Nu benyttes en halv Mark (Skifte) til vedvarende Græs, hvor der i to Indhegninger skiftevis drives løs Drift for Ungkvæg om Sommeren. Et Skifte med Lucerne er traadt i Stedet for 3. Aars Græs, og i 2. Aars Græs er nu Halvbrak, (brakkes kun i halvdelen af året, fra efterår til sommer og besås så). Sædskiftet er derefter: 1. Aar) Rug, efter Græshalvbrakken saas der 125 Pd. Rug og 100 Pd. Vinterærter pr. Tdr., medens der efter Vikkehavre, (der) benyttet til Staldfoder i Juli, saas ren Rug, derefter 2) Roer, 3) Byg, 4) det halve med Havre, det halve med Blanding (blandsæd), derimellem lidt Ærter efter Renrugen, 5) Udlæg med Kløver og Græs, 6) do. med Halvbrak.

Her saas Bretagnerug, Lyngby Prentice Byg, dansk Havre, af Kartoffler Up-to-Date og Magnum Bonum, og af Roer Barres, Sludstrup Stamme. Rukulsukker (ru kulsukker, en foderplante) er avlet i 6-7 Aar, den kommer tidlig, er hurtigvoksende og er sammen med Lucerne et fortrinligt Foder til Svin om Sommeren. (Den har kun det halve tørstofindhold i forhold til Lucerne). Roefrø avles paa godt 1 Tdr., og man har deraf høstet 2-3000 Pund Frø. Foldudbyttet har været 20 af Hvede, 15-20 af Rug, 18 af Byg, 20 af Blandingssæd, af Roer 4-500 Tdr. pr. Tdr. og af Kartoffler 100-150 Tdr. pr. Tdr.

Frøblandingens bestaar af 6 Pd. tidlig rød Kløver, 3 Pd. sildig moden (kløver), 2 Pd. Alsike, 1 Pd. hvid Kløver og 3 Pd. Lucerne samt 4 Pd. Hundegræs, 3 Pd. Engsvingel, 3 Pd. almindeligt og 3 Pd. italiensk Rajgræs, i alt 28 Pd. pr. Tønde Land. Hør dyrkedes for ca. 20 Aar tilbage, i hvert eller hvert andet Aar, men kun til eget

Brug, og af Raps avles lidt først i Halvtredserne. Af Plantesygdomme har der ikke vist sig synderligt, kun har Havren nogle Gange været angreben af Havreaal, mest paa lettere Jord og efter for faa Aars Mellemrum, (hvile)«.

De to kartoffelsorter

Skribentens kommentar: De to kartoffelsorter Magnum Bonum og Up-to-date er engelske sorter, udviklet i 1876 og 1893. De blev dyrket i Danmark til o.1950. Magnum Bonum udgik bl.a. fordi den indeholder for meget af et bitterstof: Solanin, men dyrkedes i Sverige helt op til 1980'erne. Up-to-date er en middelsildig og melet sort og dyrkedes mest i Jylland. I dag dyrkes den stadig, som læggekartoffel og eksporteres til bl.a. De Canariske Øer, hvorfra vi får tidlige kartofler. I 1937 skrev man i Landbrugets ordbog at King Edward og Magnum Bonum begge var gode spisekartofler. Men at King Edward dyrkedes mere og mere og Magnum Bonum mindre og mindre. Magnum Bonum er i 2004 skaffet tilbage til Bornholm, for at vise en kartoffelsort som dyrkedes før King Edward overtog føringen. Den kan ses paa Melstedgård.

Natur- og kunstgødning

»Staldgødningen opbevares i overbygget Møddingsted, og, hvad der samles om Sommeren, udkøres og nedpløjes om Efteraaret til Roer. I Forvinteren udkøres til Græsset, der halvbrakkes om Sommeren, 16-18 Læs pr. Tdr., men her bruges væsentlig den langhalmede Gødning fra Kalve og Svin. Længere hen paa Vinteren udkøres i Barfrost ca. anden Halvdel af Gødningen til Roer, ca. 15 Læs pr. Tdr. samt til Vikkehavre; hvad der bliver mere gives til Udlægsmarken. Til Kartoffler udkøres Gødningen om Foraaret og nedpløjes samtidig med Sætningen (af kartoflerne). Ajlen bruges om Foraaret til 2. Aars græs, 30-40 Tdr. pr. Tdr. samt om Sommeren til Størstedelen af Roestykket. Af Kunstgødning bruges ikke megen, lidt til Vintersæd, 100 Pd. Salpeter pr. Tdr. til Rugen om Foraaret, 200 Pd. Superfosfat til

Fritgående søer med smågrise ved et muret svinehus, som bl.a. ses på luftfotoet af Værmelandsgård. Foto, et ukendt sted. Foto Bornholms Museum.

Ærteblandingen, ellers kun lidt Chilispeter til daarlige Pletter.

Nye bygninger

Af nye Bygninger er opført en til Hestestald af Mursten grundmuret Tværlænge. Indretningen er med tæt Bund og Urinafledning, riflede Brosten til Gang, Staldbunden Brosten (Kampesten), men til nogle Baase Lærketræ i Blokke sat paa Enden, for at faa Kendskab til dettes mulige Fortrin. Svinestalden er til dels ny, med Gødningsgange, Riste og Rør til Urinafledning, samt en større Indhegning udenfor, hvor Svin har Adgang til at gaa ud. Ædetrugene er af glaserede Trugsten (måske fra Hasle Klinker).

Heste og kvæg

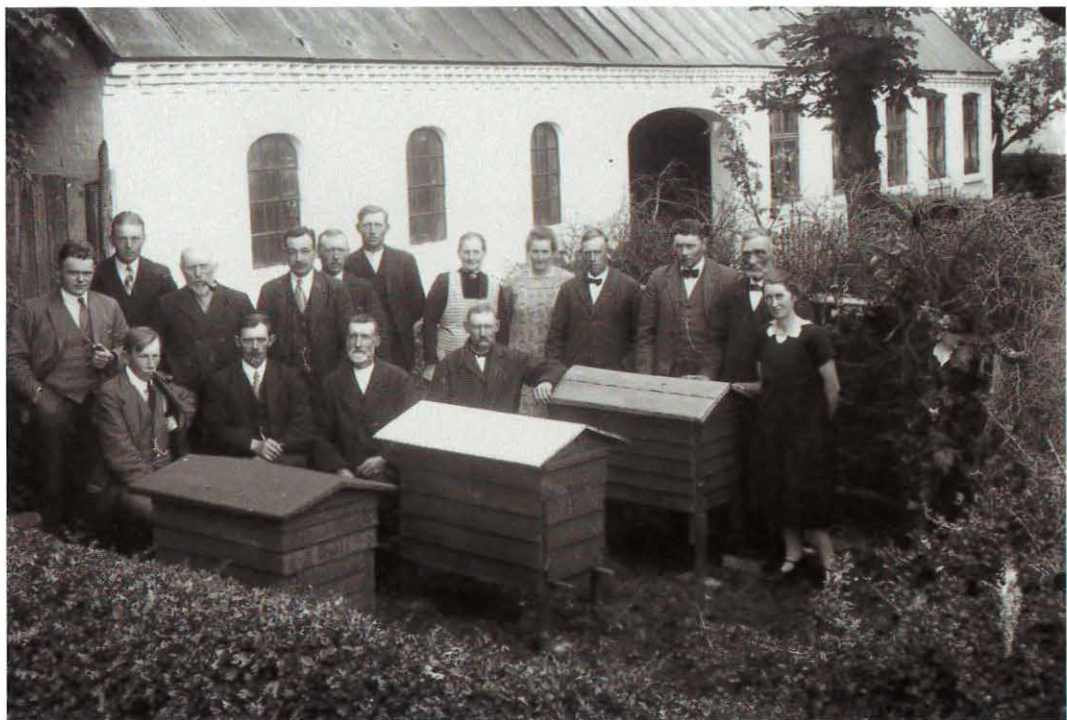
Besætningen er 4 Arbejdsheste, to Jyder og to af Frederiksborggracen, samt to Plage (Frederiksborg). Kvæget er rødt Dansk, 21 Malkekø-

er, 1 Tyr, 9 Stkr. Ungkvæg. 4 Søer er af Landracen (benyttes til Yorkshire Orne), og der sælges til Slakteriet 60-70 Svin om Aaret. Der holdes ingen Faar. Kvægbesætningen vedligeholdes ved Selvtillæg og aarligt Indskud af ca. 4 Stkr.

Dyrenes fodring

Hestene fodres med Hakkelse, der Aaret rundt bestaar af halv Skaftehavre (utærsket havre) og halv Agerhø samt lidt Roer; i Arbejdstiden lidt Tilskud af Solsikkekager og Majs. De udtøjres paa Græs om Sommeren.

Køerne udtøjres paa Græs største Delen af Maj, staldfodres i Juni med Lucerne, i Juli med Vikkehavre, Størstedelen af August med anden Slæt Lucerne og derefter tøjres ud (ind) til Vinter. Staldfodringen sker delvis saaledes, at Køerne kommer ud fra Kl. 6-10 Formiddag, faar to Flytninger og Morgenfodringen ude, Middags- og Eftermiddagsfoderet paa Stald, og de

Værmelandsgård havde 4-5 bistader. Her ses en lille forsamling – formentlig af biavlere – omkring tre bistader i bigården på en avlsbrugerejendom. Fotograferet af Kaare Rasmussen o. 1930, Bornholms Museum.

faar 2-4 Pd. Kraftfoder pr. Ko daglig, $\frac{1}{3}$ Sæd (halv Majs og halv Hvedeklid) $\frac{2}{3}$ Solsikkeka-ge (lidt Salt imellem). Vinterfoderet er pr. Ko for de fuldtmalkende indtil 7 Pd. Kager, 70 Pd. Roer og et Par Pd. Sæd, der til dels retter sig efter Kløver og Roemængden.

Ungkvæget faar mest Rodfrugter og godt Foder. Slagterisvin faar nu en stor Del Grønt (vel bl.a. ru-kulsukker) om Sommeren og Roer om Vinteren, men lever særlig i den unge Alder godt, for at fremskynde Væksten, dog paases i den senere Alder at de ej bliver for fede (dette er noget helt nyt at vi hører at svinene kan blive for fede). Gennemsnits-Udbyttet pr. Ko var 7400 Pd. Mælk, 283 Pd. Smør.

Hønseavl har i flere Aar omfattet 200-250 Høns, og der er solgt for 12-1400 Kr. (æg). Af Biavl haves 4-5 Stader, der almindelig har gi-vet noget over 100 Pd. Honning om Aaret - Ha-vebruget giver kun lille Overskud, men ventes

forbedret efter Oprettelse af et paatænkt »Frug-teri«. (Vel det samme som mosteri?)

Folkehold og skatter

Folkeholdet bestaar af 1 Røgter, 2 Karle, 2 Pi-ger og til dels en Daglejer. - Karlenes Løn er 2-300 Kr. aarlig, Pigernes indtil 200 Kr. Ko-sten regnes til ca. 50 øre pr. Dag.

Ejendommens Afgifter bestaar i: Kongelige Skatter 40 Kr. 70 Øre, Jordebogsafgift: 130 Kr. 69 Øre og Amtstueafgift 81 Kr. 98 Øre, til Sog-nekommunen 149 Kr. 65 Øre, i Skoleskat 6 Kr. 91 Øre, til Præsten 31 Kr., til Kirken 8 Kr., hvortil kommer Bygningernes Brandassuran-ce: 46 Kr. 98 Øre, samt Forsikring af Besæt-ning, Inventar og avl 25 Kr. og af Hestene 97 Kr., i alt 547 Kr. 91 Øre.

Herefter følger regnskab over indtægter og udgifter ved smør, sæd og kreaturer 1850-1906, samt sædfold (foldudbytte) fra 1844-1906 og

Folk foran Værmelandsgård i Aaker i 1912. Fra venstre ses røgteren Lars med tyren, Peter og Andrea Blem, tre damer hvoraf den ældste er graverens enke fra Aakirkeby, en af pigerne er Marie, så Ejnar Munch fra Strøby, Hjalmar fra Høsterkøb (i Nordsjælland) og sidst med hestene Otto Ipsen fra Højene. Han var på gården i 1911-12. Foto F. Schreiber, Bornholms Museum.

(udbytte af) kløverhø og rodfrugtavl fra 1857–1870. Hvis man er interesseret, kan dette læses i Krarup og Tuxen: Landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden. Trykt i 1912.

*Værmelandsgård i Aaker i 1900-tallet.
Fotografi fra 1912*

Vi er så heldige, at der er bevaret et stort flot fotografi fra 1912 af de omtalte bygninger og med personer foran, ejerparret, røgteren Lars, med tyren, tre damer, to karle (se billedteksten) og Otto Ipsen, Højene, Ibsker som står med hestene. Han var på Værmelandsgård i 1911-12, og det er fra hans efterkommere at Bornholms Museum har fået billedet. Over porten ind til gårdspladsen fra øst, ser man på kvisten bogstaverne PB AB og 1913. Så der er også her et synligt minde om Peter og Andrea Blem.

Ny ejer

Det blev Kristian Dam, fra Dams på Bakken i Aakirkeby, som overtog gården i 1916. Han forblev ungkarl og havde en ret bestemt husbestyrerinde, frøken Mortensen, som styrede livet inden døre for ham. Kristian Dams bror-

datter Inger Blem overtog senere gården med sin mand. Hun husker, at farbror Kristian ikke lavede så meget. Det havde han karle og røgter til, til at arbejde ude og i staldene og så frk. Mortensen, med en eller flere piger til at arbejde inde, i haven og så naturligvis til at malke køerne, for malkemaskine kom først senere. Der var en god besætning af røde køer, som blev ført videre fra Blems tid. Hun husker også at farbror Kristian var meget præcis med sine måltider, man skulle spise til tiden.

Forkarl fra Jylland, ejer fra 1950

På et tidspunkt i 1940'erne kom Johannes Bramming fra vejlekanten som forkarl på Værmelandsgård. Han havde mødt Dams niece Inger på Vallekilde Højskole og deres kontakt fortsatte resten af livet. De blev gift og i 1946 forpagtede/bestyrede de gården af Dam som flyttede til Aakirkeby. Johannes og Inger fortsatte med det alsidige landbrug. I 1950 overtog de Værmelandsgård. Fodermesteren fortsatte et halvt år mod at der blev anskaffet malkemaskine, og så opdagede man hvor meget det sparede af tid, når man ikke skulle malke med

Tjenestefolk på Værmelandsgård 1911-12. Fra venstre Ejnar Munck, Strøby, Helga Marie Hjort, Pedersker, Hjalmar Jørgensen fra Høsterkøb, ukendt kvinde og Otto Ipsen, senere Svaneke. Foto i privateje.

hånden længere. Det blev derfor til, at Johannes Bramming selv overtog dyrene. Om vinteren var der jo ikke så meget andet at lave, siger Inger. Der var dog de fire heste, nogle svin og lidt høns som også skulle passes.

Køerne og hestene ud – grise og traktor ind

Efter nogle år blev køerne solgt og stalden lavet om til flere svin. På samme måde gik det med hestestalden, da der kom traktor i 1952. Her blev der også plads til svin. En meget almindelig tendens i 50 og 60'erne, at skaffe plads til flere svin på i de eksisterende længer. En bekendt sagde en gang, »når man bare bliver fra stalden og lader være med at rumstere med spande, holder grisene sig i ro.«

I 1952 blev der anskaffet en »lille« grå Ferguson. Det blev en meget stor lettelse af arbejdet. Johannes var ikke nogen kvægmand, så det passede ham fint at slippe for hestene. Inger husker, at hun kørte meget traktor, når der skulle to til arbejdet. Hun kørte for selvbinderen i høsten, de satte kornet sammen i små langagtige »stakke«, som man siger på bornholmsk. 6 til 12 neg mod hinanden, så kornet kunne stå og vejre. Derefter

kørte de så kornet ind og tærskede det direkte fra marken. Man fik tidligt sat et ilæggerapparat på tærskværket, og sparede så en »kær«. En kornblæser blev også monteret og kunne så blæse den tærskede sæd direkte op på loftet/rne.

De klarede arbejdet selv

Naboen på Store Bukkegård husker, hvordan Inger og Johannes klarede dette arbejde selv. Han kørte i marken med traktor og vogn, stak kornet op og søgte samtidig at lægge læsset så stort og godt som muligt, mens han stak op nede fra jorden. Kørte hjem, hvor Inger havde stået og lagt kornnegene i ilæggerapparatet. Sædblæseren klarede kornet og så var de fælles om at skaffe halmen af vejen. Tærskværket var et lille 24 tommers Asnæs værk med tilhørende halmpræsser. I dag kan dette tærskværk ses på Melstedgård, hvor det står i laden og kommer ud og bliver opstillet på grønningsen, hvor årets kornhøst bliver tærsket.

Haven en stor og spændende opgave

Da Inger og Johannes forpagtede gården var der en stor og lidt gammeldags have. Prydha-

Det gamle 24 tommer Asnæs tærskværk med presser er kommet til ære og værdighed på Melstedgård, hvor det bruges hvert år. Tidligt kontaktede Brammings Bornholms Museum, om man ikke havde brug for et lille tærskværk. (Ilæggeren eksisterede ikke mere). Det bliver nu trukket af en gammel gul Fordson fra 1939. Foto Jens-Erik Larsen, 1985, Bornholms Museum.

ven var med gange og bede. Midtergangen gik fra havestuen med verandaen tværs gennem haven til et lysthus. »Hvad skulle man sidde der for og drikke kaffe« siger Inger i dag. Der var bede med stauder og græsplæner, der trængte til at fornyes. Så prydhaven blev pløjet op og harvet og der blev sået ny græsplæne. En karl »jyden« fik sømmet plader på sine træsko og så trampede han rundt en hel dag for at trampe græsplænen til. De gamle frugtbuske, som stod som en hel række, blev hevet op med traktoren, det var nemt. Der er stadig mange prydplanter og blomster.

Madurtehaven var et særligt kapitel. Når jorden var »passelig« om foråret, blev der pløjet og harvet og et stykke blev finrevet med hånddrive. Så blev de tidligste urter sået og man kunne fortsætte med næste stykke. Spinat var af en gammel bornholmsk sort med hjemmeavlede frø. Den kan bl.a. ses på Melstedgård.

Det er en høj sort, hvor bladene plukkes af stænglen. Den går nemt i frø og så er der til næste år. Der nævnes i flæng: gulerødder, porre, skalotteløg og almindelige løg, salat, flere slags kål, grønne bønner, ærter i flere rækker og så mange jordbær naturligvis. Kartoffler var der her og lidt i marken. Så var der lidt frugtbuske, ribs og stikkelsbær og sikkert mere. På luftfotoet fra 1947 kan man se det store stykke »madurtehave«.

Besøgende og turister

Da Brammings kom til gården var der mindst en karl, som boede i det nære eller fjerne »østen« som karlekamrene hed, i østenden af stuelængen. Salen lå mod vest. I »østen« blev der senere indrettet lejligheder med køkken, så venner og bekendte kunne bo der. Efterhånden blev det også til en hel del turister, fra Norge, Sverige og Tyskland. Familierne med børn

Lufthfoto af Store Bukkegård med Værmelandsgård i baggrunden. Jorden er solgt fra og lagt under St. Bukkegård, der i dag opfeder ca. 6000 grise med korn fra tre gårde. Foto Klippefly 2004.

havde en herlig tid. Enten på stranden ved Boderne eller hjemme på gården, hvor der var plads til at udfolde sig.

Selv på rejser

Inger og Johannes Bramming blev også inspireret til at rejse selv. Når man ikke kan engelsk, så blev det til Norge og Sverige. Inger var også med i bestyrelsen for Foreningen Norden, og her fik de gode bekendte, som de så besøgte i deres hjemlande. Det er blevet til mange spændende ture nordpå. »Midnatssolen var særlig interessant.« Der var så anderledes der oppe. »Vi havde tidligt bil og kørte selv på disse ture. Hjemme blev dyrene, svinene passet af en dag-lejer. Så vi trygt kunne rejse. Vi havde også hund en overgang, en Flatcoated Retriever, som hed Sophus med »ph«, den var lige noget for børnene, som hurtigt blev fortrolige med den.« Mange af turistfamilierne kom der gennem mange år. »De synes der var så hyggeligt at være på Værmelandsgård.«

Nye udfordringer; otium i Rønne

Med tiden blev det for meget fortsat at passe gården. Selv om naboen tidligt fik mejetærsker og derfor klarede høsten på Værmelandsgård. Det lettede en del, men der var grisene. Så i 1988 solgte vi gården til naboen, Viggo Kofoed på Store Bukkegård. Jorden er lagt til her sammen med en tredje gård, og bygningerne og haven er solgt fra igen til beboelse.

Hvor skulle man flytte hen? Til Aakirkeby, hvor Inger havde en del familie. En sagde: »Et menneske med respekt for sig selv, kan ikke bo i Rønne«, men det blev nu alligevel Rønne, for der sker noget mere. Det blev i et svenskehus på Malmøvej og med have til. Her fortsatte Inger med »madurtehaven« og vi kan se af et foto, hvad der blev dyrket den gang. Speciel er den høje spinat, den gamle bornholmske sort fra omkring 1900. Der er løg, kål, gulerødder og rækker med ærter og meget mere. Dette er nu også en saga blot. Alderen trænger sig på. Men det er egentlig meget man kan få ud af et lille stykke jord.

SPLITSGÅRD & LYNGHOLT I KLEMENSKER

Et ældre luftfoto af Splitsgård fra før 1950. Til højre ses det i 1883 nyopførte stuehus med gennemgående kvist. I 1872 blev der bygget en stor ny lade, som kunne rumme avlen. Den gamle blev brugt til udvidelse for heste og kvæg. I 1883 måtte der dog bygges ny kostald og svinestald af kampesten, som der var opsamlet mange af på gårdens jorder. En helt speciel »ting«, som man aner mellem staldlængerne og laderne er en gårdmølle, som skaffede strøm til et jævnstrømsanlæg på 110 Volt. Møllen blev bygget af ejeren i 1942. Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum..

I 1905 beskrev S.C.A. Tuxen Splitsgård, som da var en stor gård. Siden 1839 var det dyrkede areal, som vi skal høre, blevet kraftigt forbedret og forøget. Men i 1899 blev halvdelen af jorden skilt fra til en helt ny gård, Lyngholt, som en søn overtog. Vi hører derfor først om den »fælles« jord og efter udskillelsen om den tilbageblevne Splitsgård. Derefter vil vi senere vende tilbage til Lyngholt og beskrive denne nyere gård.

Tuxen skriver

»Det var fra først af en Gaard med Tilliggende af noget over 200 Tdr. med mellem 28 og 29

Tdr. bornholmsk Hartkorn, beliggende noget Øst for Klemens Kirke, havde en Udstrækning af ca. ¼ Mil (knap 2 kilometer) i Øst og Vest, altsaa temmelig smal i Syd og Nord og grænsede mod Øst til Højlyngen. Der var indtil 1839 forholdsvis lidt Avlsjord, en Del tarvelig Skov og temmelig betydelig Eng, en betydelig Del var bortfæstet til Husmænd, og den var almindelig anset for at være en stor, daarlig Gaard. Efter den Tids Skik blev den dreven paa den Maade, at en Del af den bedste Jord nærved Gaarden, som kaldtes Bygjord, fik al Gødningen og blev dreven mest med Rug og Byg, i øvrigt ogsaa med Ærter og Havre, Brak kendte

Udyrket område med opsamlede sten i bunke, rester af stendige, krat og et enkelt træ, sådan kan nogle af jorderne på Splitsgård sikkert have set ud inden nyopdyrkningen. Foto Bornholms Museum.

man den Gang ikke, og blev Jorden lagt ud til Græs, var det kun ved at lade Stubben ligge, uden at saa deri, saa at Græsset kun bestod af naturlig Græs og Ukrudt. Den øvrige Avlsjord blev aldrig gødet, den kaldtes Havrejord, derpaa blev kun saaet Havre, saa længe der vilde vokse en, selvfølgelig tarvelig, Sæd, i Reglen 3 Aar; saa blev den liggende en Del Aar urørt, til Græsning for Kreaturerne og saa igen besaaet med Havre.

Et primitivt landbrug

Den Gang dyrkedes en Art graa Havre, som var meget nøjsom, altsaa bedst egnet til mager Jord; men den gav kun faa Fold af ringe Kvalitet. Der holdtes den Gang faa Køer og mange Heste samt en Del Faar, almindelig 14 Heste og 8-10 Køer samt Ungkvæg, som mest græssede paa Højlyngen. Det er en Selvfølge, at med denne Driftsmaade var Indtægterne smaa, og den daværende Ejer (Jens Jensen Kofoed og Margrethe Kirstine Pedersdatter), der for øv-

rigt havde mange Børn, gik økonomisk tilbage Aar for Aar og kunde vanskelig holde Gaarden længere, da han i Januar 1839 solgte den til den nuværende Ejers Fader (Jacob Ancher Jespersen og Marie Sophie Arboe) for lidt over 7.000 Rigsdaler; Gaarden var da nybygget, idet den var brændt 1836 og igen opført.

Ny ejer og forbedringer

Da Gaarden overtoges i Foraaret 1839, forandrede selvfølgelig hele Driftsmaaden, og Jorderne forbedredes en Del, de skaffedes især i bedre Gødningskraft ved Hjælp af de mange Enge, og man lagde sig efter den Tids Forhold efter udvidet Mælkeridrift, dog uden at anvende synderlig Kraftfoder. Gaarden var saaledes den første, hvorfra der udførtes Smør i Ottinger (en ottendedel af en tønne), og i det hele taget blev der lagt an paa at producere fint Smør, saa Smør herfra i mange Aar var anset for det bedste paa Bornholm og meget søgt af Embedsfamilierne og de mere Velhavende paa

Splitsgård opbyggede en stor bestand af køer fra Anglen, som senere blev formødre for de røde danske køer. Her ses røde køer/kvier ved en dam med mange sten i kanten og oppe på land. Således kan der også have set ud på Splitsgård før vandhullerne blev »afgravet« og stenene ryddet. Foto Frede Kjøller, Bornholms Museum.

øen. De Grundforbedringer, der da foretoges, indskrænkede sig for øvrigt til Opdyrkning af en Del Overdrev og Udgravning af skadeligt Vand, men næsten udelukkende ved aabne Grøfter. Der solgtes en Parcel paa ca. 20 Tdrl. fra Gaarden af den længst bortliggende Jord, som i Forvejen var bortfæstet. Fra September 1864 overtog den nuværende Eje Gaarden (Otto Peder Herman Jespersen, gift 1. gang med Barbara Kirstine Margrete Jespersen, og 2. gang med Nanna Marie Jespersen), først som Bestyrer til Foraaret 1866, derefter i 2 Aar som Forpagter.

Højlyngen en nabo

Som foran nævnt grænsede Jorderne op til Højlyngen (paa) en betydelig Strækning, som

laa ubenyttet hen, hovedsagelig bevokset med Lyng, mellem Sognene Vestermarie, Klemensker, Olsker, Rø, Østerlars, Østermarie, Bodilsker og Aaker med Almindingen (den bevoksede del af Højlyngen). Denne er nu til dels opdyrket eller beplantet, den anvendtes den Gang paa den Maade, at Beboerne derfra hentede Lyng og Tørv til Brændsel og i øvrigt benyttede den til Græsning for Ungkvæg og Faar. Det ansaas derfor at være en stor Fordel for de Ejendomme, der grænsede til Højlyngen, at kunne holde Kreaturer der, som dog kun til dels kunde sultefødes. Begrundet herpaa blev ogsaa i sin Tid de Jorder, som grænsede til Lyngen, sat højere i Hartkorn end de, der laa længere derfra, hvilket altsaa er Grunden til den ulige Ansættelse i Hartkorn, som giver sig

Udslag i, at ofte de tarvelige Jorder har forholdsvis højt Hartkorn.

Højlyngen deles og Splitsgård køber sin del

Omkring ved 1850 blev disse Lyngjorder udskiftede, saaledes at en Del blev udlagt til Skovplantning og det øvrige delt saaledes, at hver Gaard fik sin Lod i Forhold til det Hartkorn, der paahvilede Gaarden. Imidlertid foranledigede dette, at Husmændene ogsaa gjorde Fordring paa Del i Højlyngen; det kom til Proces, og den medførte, at Lyngen til dels fremdeles laa ubenyttet hen indtil først i Tredserne (1860'erne). Forholdet blev ordnet ved Lov, hvorefter nogle Gaarde afstod Lynglodden til Kommunen, andre beholdt den mod en ringe Godtgørelse, bestemt ved en foretagen Vurdering. Af disse Lynglodder var tillagt denne Gaard en Lod paa ca. 17½ Tdrl., senere er der af tilgrænsende Lynglodder fra 1871 til 1899 tilkøbt ca. 222 Tdrl., som efterhaanden er bleven opdyrket, ryddet for Sten, drænet og merglet. Købesummen for disse Lodder, hvoraf lidt var under Opdyrkning, var ikke stor, fra 20 til 100 Kr. pr. Tdrl. af den helt uopdyrkede Jord; men Bekostningen ved Udgravning af Moser og Kær og Opdyrkning var meget mere. Det, der voldte mest Arbejde og Bekostning, var Rydning af Sten, hvoraf der var betydelige Mængder, baade større og mindre.

Salget i 1868

Købesummen for Splitsgaard i 1868 var 60.000 Kr., hvoraf 1/3 var regnet for Besætning og Inventar. Desuden er senere købt Fæsteretten til den Jord, som var bortfæstet, man solgte 2 Parceller af den længst bortliggende Jord, 24 Tdrl., inden Ejendommen endelig deltes. Dette skete i 1899, i to omtrent lige store Dele paa hver 200 Tdrl.; den Østlige Del, som alene bestod af nyopdyrket Lyngjord, solgte Ejeren til sin Søn, og derpaa blev saa i 1899 opført en hel ny Gaard, som blev kaldt Lyngholt.

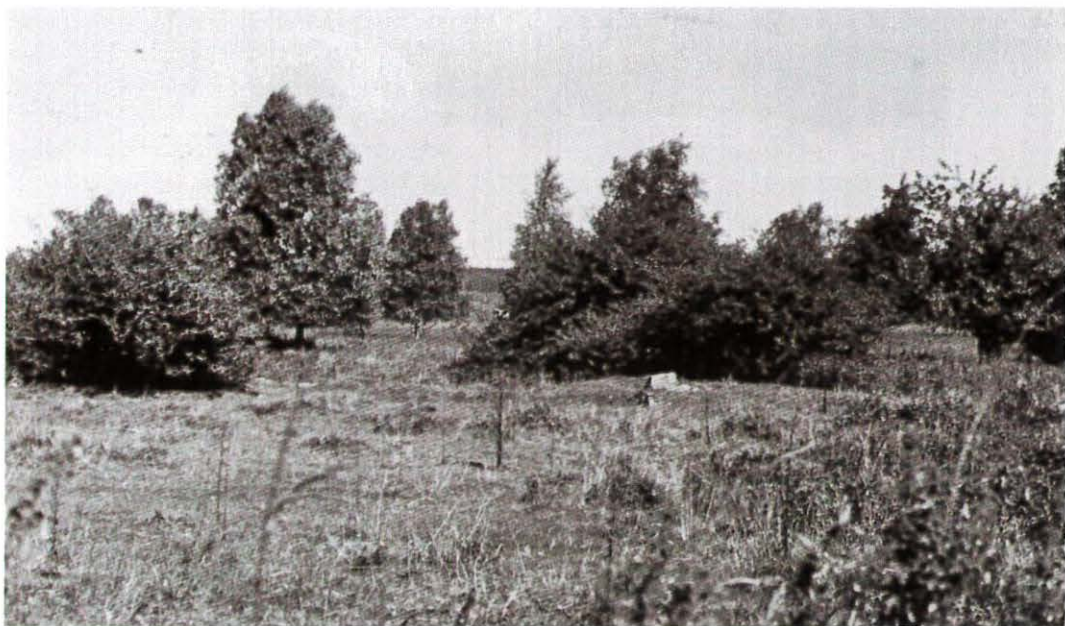
Den oprindelige Gaards, Splitsgaards, Jorder er meget forskellige; der er ca. 55 Tdrl. stærkt lerede Jorder, ca. 10 Tdrl. mest Sand og Grus, en Del lavtliggende Jord er moseagtig, det øv-

rige nærmest Sand- eller Lermuld, for det meste med Lerunderlag. Paa tilsammen 5 Tdrl. rager Klippen (op) over Jorden eller saa højt, at den ikke er egnet til Dyrkning. Terrænet er flere Steder meget bakket, i de sidste Aar er der solgt ca. 10 Tdrl. til Husmandslodder, og der er nu ca. 195 Tdrl. med ca. 23 Tdr. Hartkorn., deraf ca. 6 Tdrl. Skov, 160 Tdrl. Ager, 14 Tdrl. vedvarende Græs, hvoraf en Del indhegnet til løsgaaende Kreaturer, 10 Tdrl. Eng, Mose og lign., det øvrige Veje, Gaardsplads, Have og lign.

I Trediverne (1830'erne) var Jorderne, som sagt, i meget daarlig Kultur, udpinte, manglende Gødningskraft og Vandafledning og med et forholdsvis ringe Areal dyrket Jord. Da Gaarden overtoges i 1866, var der ca. 90 Tdrl. Avlsjord, en Del Eng og tarvelig Skov; ca. 50 Tdrl. var bortfæstet til Husmænd, men den blev her tarvelig behandlet og er siden efterhaanden købt tilbage til Gaarden.

Jordforbedring

I 1867 paabegyndtes Dræning og den fuldførtes i Løbet af en halv Snese Aar, saa at omtrent al Avlsjord var drænet paa den Tid; dog blev nogen ny Jord, som da endnu ikke var opdyrket, drænet lidt senere. Merglingen paabegyndtes omkring 1870 og varede indtil ca. 1880, dog er der endnu ca. 20 Tdrl. umerglet, dels fordi der ikke er Mergel i Nærheden, dels har det maattet vente af Mangel paa Arbejdskraft i den Tid, der arbejdedes med Opdyrkning af ny Jord. Dræningen, som i høj Grad tiltrængtes, var for en stor Del nødvendig paa mange Steder for at bringe Jorden i Kultur, og den har betalt sig udmærket. Merglingen havde fortræffelig Virkning, foranledigede fortrinlige Afgrøder i en Del Aar, men Virkningen tog efterhaanden af, uagtet der anvendtes meget, for at skaffe Jorden Gødning, dels ved stærk Fodring og især ved Anvendelse af kunstig Gødning. Der var, især først i 90'erne, nogle Aar, som gav mindre god Høst, formodentlig fordi Virkningen af Mergling ophørte; men ved siden at gøde stærkt, er Jorderne igen bragt til at give rigtig gode Afgrøder.

Højlyngsområde med overgroede sten, buske og enligte stående træer. Sådan har noget af jorden til Splitsgård sikkert set ud inden de blev opdyrkede, drænede og merglede. Foto Bornholms Museum.

Pløjning med varsomhed

Den gamle Agerjord var før Overtagelsen pløjet til en Dybde af 7-8 Tommer, og er siden som Regel ikke pløjet dybere; paa de nye Jorder, som manglede Muld, har man været bange for at pløje for dybt; der er begyndt med 5 Tommer, og saa efterhaanden som Gødningskraften er tiltaget, er Dybden forøget, idet Erfaringen har lært, at det voldte stort Tab at pløje for dybt, før der kunde skaffes tilstrækkelig Gødning dertil. Renbrak (helbrak) har været nødvendig den første Tid, for at kunne udføre de nævnte Grundforbedringer, skønt en Del af Merglingen foretoges om Vinteren, naar Jorden var frossen. Senere er en Del af Brakmarken benyttet til Grønfoder (halvbrak), mest Vikkehavre, men den største Del har dog været behandlet med Renbrak, for at kunne holde Jorden ren; især var der en Del Aar, hvor der ikke kunde faas Folk til Roelægning, saa Roearalet maatte indskrænkes, og uden Roeavl (der radrenses og hakkes) er jo Helbrak næsten nødvendig.

Udgravning af moser og kær

Der er foretaget Udgravning af en Del Moser og Kær, mest ved aabne Grøfter, men ogsaa nogle Steder, hvortil der fordredes lange Ledninger, ved at nedlægge større Rør, mest 4 Tommers Rør, et Sted to 4 Tommers Rør ved Siden af hinanden, hvor 1 Rør ikke var tilstrækkeligt. Opdyrkning er foretaget med en stor Del af Ejendommen(s) (folk). Der var ved Overtagelsen større Strækninger af Eng, dels højtliggende, dels lavtliggende, bevokset med Stargræsser, der gav værdiløst Hø. De blev først udgravet, ryddet for Sten, pløjet, drænet og merglet, paa bedre Jord først besaaet med Havre, paa ringere først brakket og derefter besaaet med Vintersæd. Ligeledes var der en Del Skov og Krat med større aabne Pladser med daarlig Vækst, vel ca. 30 Tdrl., fordelt paa nogle Steder, som blev ryddet for Trærødder og Sten, i øvrigt behandlet ligesom Engen. Paa enkelte Dele blev dog først saaet Raps, som ikke lykkedes videre godt, et Par Steder blev præ-

vet med Hør, som for øvrigt gav et ret godt Udbytte, men dels Mangel paa Arbejdskraft, dels Vanskelighed ved at afsætte Hørrø, bevirke-
de, at denne Avl maatte opgives. Der er endnu en Del nyopdyrkede Lyngjorder, hvis Behandling skal blive omtalt ved Afbyggersgaardens Lyngholt.

Enge og overrisling

Af Enge er der nu ikke ret meget tilbage (fordi mange er blevet afvandet og opdyrket). De, der er, bliver overrislede, den ene mest med Drænvand, som har foranlediget godt Udbytte, den anden med rindende Vand; men af Hensyn til den tilgrænsende Avlsjord kan Opdæmning kun ske til enkelte Tider. Imidlertid er det nu paatænkt igen at lægge et større Areal ud til Eng og da sørge for bedre Overrisling, kunstig Gødning og deslige.

Maskiner og redskaber

Af Maskiner og Redskaber er efterhaanden anskaffet og benyttet, hvad der fremkom og som viste sig attraaværdigt, dels til at spare Arbejdskraft, dels til at opnaa bedre Jordbehandling. Blandt de nyeste Redskaber har Ukrudtsharven været et stort Gode for Bedriften. (Det er her lidt mærkeligt, at der ikke nævnes mere om maskinerne, for Splitsgaard var foran med at indføre og afprøve de nye svingplove først i 1800-tallet).

Markdrift og dyrkningsmåde

Dyrkningsmaaden har selvfølgelig forandret sig, efterhaanden som der fremkom bedre Redskaber. Sædskiftet var den første Tid en 7-Marksdrift med 2 eller 3 Græsmarker. Efterhaanden som man kom ind paa Roedyrkning, blev det nødvendigt ogsaa at have et Skifte (mark) hertil. Om end man paa Grund af manglende Arbejdskraft maatte indskrænke denne Avl til en Del af Skiftet og besaa det øvrige med Bælgsæd (planter af ærteblomstfamilien) eller Blandsæd, blev Sædskiftet dog forandret til 8-Marksdrift for ca. 30 Aar tilbage (omkring 1875).

Kulturplanter: Hvede

De Kulturplanter, der har været dyrket, har forandret sig meget, efterhaanden som Jorden er kommen i bedre Kultur og Gødningskraft. Af Hvede dyrkedes oprindeligt meget lidt, enkelte Aar slet intet, fra først af var det den gamle danske Hvede, siden fremkom Kolbehveden, som dyrkedes en Del Aar, den trivedes godt, og det var ogsaa mest i den Periode, da Jorden var nymerglet. Senere saaedes Halletshvede og i de sidste ca. 15 Aar, er alene brugt Square-head Hvede, som jo enkelte Aar ikke har kunnet taale Vinteren, hvorfor Jorden er saaet om, men til Gengæld har den, de Aar den er lykkedes, givet gode Fold; 22 til 24 Fold har ikke været helt ualmindelig som Gennemsnit paa de dertil bedst egnede Jorder.

Rug

Af Rug dyrkedes i en lang Aarrække Provstirug; naar Saasæden jævnlig fornyedes med ny Indførsel fra Provstiet, lykkedes den godt, her har den sjælden givet over 10-12 Fold (i det Hele er Rugen den Sædsort, der har givet færrest Fold). Senere er dyrket Besthorns Kæmperug i en Del Aar, den gav noget bedre Fold, det første Aar 18, det højeste her er naaet af Rug; men Gennemsnittet naar dog ikke over 12 Fold. Den sidste halve Snes Aar er her avlet Bretagnerug, men heller ikke den har givet store Fold.

Byg

Af Byg dyrkedes i Faderens Tid (Jacob Ancher Jespersen ejede gården 1839-1864) kun 6-r(radet); det hed sig, at 2-r ikke vilde trives her, fordi det ikke kunde saas tidlig nok, førend Jorden blev drænet. Den nuværende Ejer (Otto Peder Herman Jespersen) indførte dog snart 2-r Byg, men dyrkede i den første Tid kun Byg paa de bedre Jorder, det var den Gang almindelig 2-r Byg, senere anskaffede Saasæd fra Lerchenborg, som trivedes godt, gav gode Fold og god Kvalitet, der ofte opnaaede gode Priser til Maltbyg. I de senere Aar er man gaaet over til Prenticebyg, for mulig at opnaa større Fold.

Dette er dog næppe naaet, men det kan være begrundet i de tørre Somre, vi har haft i de sidste Aar.

Havre, kartofler og roer

Havre har som Regel givet godt Udbytte lige fra den første Tid; da dyrkedes en Art, som var dyrket her i flere Aar, senere blev ved Landboforeningen indført Saasæd fra Ærø, og den er siden dyrket; den har givet gode Fold og god Vægt.

Kartofler er kun dyrket paa mindre Arealer, ofte kun til Husbrug, dog de senere Aar noget mere og da Magnum Bonum, mest fordi det har været den Sort, der søgtes som Handelsvare, skønt den giver mindre Udbytte end flere andre Sorter.

Af Rodfrugter dyrkedes en Tid, før Jorderne var saa godt kultiveret, især paa Lyngjorden en Del Gulerødder med Held, mest gul, grønho ved Kæmpe, med godt Udbytte; men Arbejdet med Lagring og Optagning er saa stort, at Mangel paa Arbejdskraft har tvunget til næsten helt at ophøre dermed.

Af Runkelroer er det mest Elvetham her er dyrket, navnlig fordi den stillede mindre Fordring til Jordens Kvalitet; men i de senere Aar er man dog gaaet over til at dyrke Barres, fordi de af Staten foretagne Forsøg har vist hen til, at denne skulde være fordelagtigst. Ogsaa af Turnips og Kaalraber(i) er dyrket en Del af og til, hvor Jorden har været i ringere Kultur; sidstnævnte er ofte fordelagtig at dyrke, men Jordlopper og Kaalorme kan undertiden ødelægge dem.

Græsmarker og plantesygdomme

Til Udlægsmarken er oftest anvendt et Forhold som 7 Pund Rødkløver, 2 Pd. hvid Kløver, 2-4 Pd. Alsike, 3 Pd. Timothe, 4 Pd. Hundegræs, undertiden lidt Engsvingel, og paa de lettere og nyere Jorder 4 Pd. humleagtig Sneglebælg.

Af Plantesygdomme er egentlig Rust og Brand dem, der har skadet mest, og af Insektangreb maa især nævnes dem af Jordlopper og Kaalorme; men der kan jo nævnes adskillige andre af dem, man i de senere Aar er gjort be-

kendt med, som man ikke tidligere har kendt, og blandt disse maa især nævnes Smelderlarven.

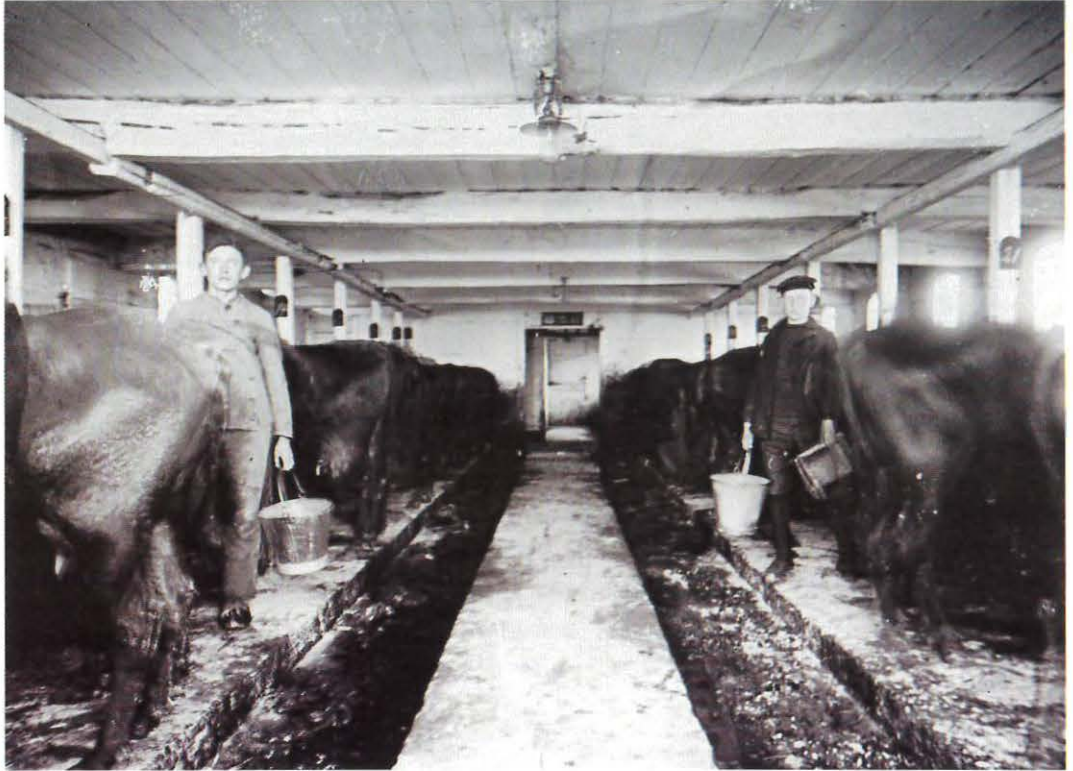
Gødning og kunstgødning

Gødningen opbevares paa en skyggefuld Plads, og der sørges for, saa vidt muligt, at den ikke opbevares længere end nødvendig, men udkøres saa hurtig, der kan findes Anvendelse for den. Til Anlæg af Ajlebeholder var Gaarden blandt de første, og man mener at have stor Fordel af at samle Ajlen, især ved at anvende den paa Græsmarken.

Kunstgødning er her anvendt efter en stor Maalestok, den har været nødvendig, særlig ved Opdyrkning af Lyngjorden, og uden den havde det været umuligt med Fordel at opdyrke saa store Arealer. Den er især anvendt til Vintersæd, i Reglen 600 Pund sur fosforsur Kalk eller anden dertil svarende Gødning, og i de senere Aar er tillige brugt noget Chili(e) Salpeter i Foraaret, særlig til Roer, men ogsaa noget til Kornet.

Nye bygninger og mælkeri

Efterhaanden, som det dyrkede Areal blev udvidet, har det været nødvendigt ogsaa at udvide Bygningerne. Gaarden var, som tidligere nævnt, brændt 1838 og derfor temmelig god endnu ved Overtagelsen i 1866; men der kom efterhaanden til at mangle Plads til Avl og Besætning. I 1872 byggedes en Lade saa stor, at den mentes tilstrækkelig til en Del Forøgelse af Arealet, og den gamle Ladeplads anvendtes til Udvidelse af Staldene til Heste og Kvæg; men dette forslog dog ikke længe. I 1883 havde Mangel paa Plads gjort sig saa stærkt gældende, at Udvidelse var nødvendig. Der blev da bygget en Kostald og et Svinehus, begge af Kampesten med Paptag. Materialet af Kampesten havdes i saa store Oplag fra Opdyrkningsen, at det ligefrem var et Gode at blive af med dem. Desuden opførtes endnu en Lade alene af Tømmer, med Vægge og Tag af Spaan, og samme Aar opførtes et nyt Stuehus mod Øst af Grundmur med Spaantag, og det gamle Stue-

Det store kvæghold på 65-70 malkekøer på Splitsgård var grundlaget for gårdens hele drift. Derfor blev staldpladsen flere gange udvidet og endelig nybygget i 1883. Stalden var af kampesten og ret bred, og køerne stod på langs i stalden, så der var flere tværgange til grebninger og fodergange. Der findes kun få fotos fra det indvendige af bornholmske kostalde, der er en tværstald. Her er et af en rimelig stor kostald med røde køer og to »malkekærløse«. Foto A.C. Holm, Bornholms Museum.

hus indrettedes til Mælken med Dampmaskine og Centrifuge - det første Mælkeri af den Slags paa Bornholm -. Desuden blev her Plads til Kornmagasin, Karlekammer og andet.

Heste, kvæg og svin

Af Heste holdes 10 Stkr. fuldvoksne og 4 Plage, af Malkekøer 65-70 Stkr., undertiden lidt flere, og af Ungkvæg passende til at tilfredsstille Behovet. Svineholdet har almindelig været 60-100 Stkr., i øjeblikket er det en Del mindre, begrundet i forskellige Uheld med Smaagrise, ogsaa for en Del i Stivsygen. Hestene er hovedsagelig af Frederiksborgrace, de vedligeholdes ved Tillæg, og der sælges undertiden enkelte unge Heste. Kvægbesætningen er næ-

sten udelukkende Anglerace; (forløberen for Rød Dansk Malkerace) der er dannet en Stamme af denne Race, grundlagt til dels ved Indførsel af Kvier fra Angel, begyndt 1869. Denne Race er saa bestandig forbedret ved at skaffe gode Stamtyre; det var en af de første Besætninger af rød (dansk) Race, der er bleven dannet paa Bornholm, og i tidligere Aar er der solgt mange Tillægskælve. Svinene er mest Blanding af Landsøer med Yorkshireorner. Kvægbesætningen har gennem flere Aar været at betragte, som den der har skullet bære hele Driften, derfor er der anvendt Omhu og Interesse paa den, ligesom der aarlig anvendes betydeligt Kraftfoder paa den, dog ikke ud over, hvad der maa anses for at svare Regning.

Fra ca. 1888 leverede Splitsgård mælk til Bjørnedal Andelsmejeri i Klemensker. Her foto af det ældste mejeri, som lå på landevejen mod Årsballe. Her behandlede mælken for sidste gang i 1950. Foto Bornholm.

Indtil for 7-8 Aar siden behandlede Mælken ved eget Centrifugemælkeri paa Gaarden, siden er den leveret til Behandling paa et Andelsmælkeri (Bjørnedal oprettet 1888).

Ved Anvendelse af forskellige Maskiner, især Høstmaskiner, er Folkeholdet begrænset, og det bestaar nu af Staldkarl, Røgter, om Vinteren 2, om Sommeren 3-4 Karle og et Par Daglejere. Disse faar Kosten paa Gaarden; den fremmede Arbejdskraft, der anvendes, er paa egen kost saa som koner til Malkning, Akkordarbejdere og andre.

Splitsgård i 1900-tallet. En stor gård på 200 tønder land

Splitsgård var som tidligere omtalt en gård på 200 tønder land. Det var en stor gård på Bornholm den gang. Den blev drevet som et almindeligt landbrug, men med en god malkebesætning på 65 til 70 malkekøer. Det var en stor besætning den gang, og så gav det rigeligt med gødning, som mange af markerne trængte til, da flere af dem var rimelig nyopdyrkede. Gården

var ejet af Jacob Ancher Jespersen og Karen Margrethe Kirketerp, kaldet Kamma. Splitsgård havde været handlet en del siden sidst i 1700-tallet, men fra 1839 var det bedstefaderen Jacob Ancher Jespersen der fik skøde på gården for en sum af 7100 Rigsdaler. Han og sønnen O.P.H. Jespersen fik gården på fode, opdyrkede en stor del jord og i 1899 skilte man halvdelen af gården fra til en søn, og på denne del blev der opført en helt ny gård kaldet Lyngholt.

Om driften af Splitsgård i J.A. Jespersens tid, ved vi ikke så meget andet end at den vel blev drevet videre i faderens gode ånd og vel med den store malkekvægsbesætning. Han og Kamma havde gården fra engang omkring 1904. Det er først fra 1942 vi ved noget mere igen.

Nye ejere

I 1942 døde J.A. Jespersen og enken overlod så Splitsgård til Jens Peter Kofoed. Han kom fra Nexø, hvor faderen var borgmester. Selv havde han været på Dalum Landbrugsskole og havde været forvalter på flere større gårde. Sidst var

Der findes et gammelt foto af det i 1883 nyopførte og grundmurede stuehus på Splitsgård. Desværre er der ikke oplysninger om hvem personerne er, men det er sikkert af familien Jespersen, for billedet findes i Thora Jespersens arkiv på Lokalhistorisk arkiv i Rønne.

han ansat i Hedeselskabet. Det var faderen, Alfred Kofoed der købte gården af enken. Han tog toget fra Nexø til Splitsgård Trinbræt, gik til gården og forhandlede med Kamma, prisen blev 200.000 kr. Flere synes det var en alt for høj pris, andre det modsatte, og sådan vil det vel altid være.

Vi fløj til Bornholm

Jens Peter blev derfor hurtigt gift med sin forlovede Karen Jørgensen, som stammede fra en god gård på Lolland. Herfra fik hun en medgift, som hjalp på nedbringelse af købssummen. Efter brylluppet på Lolland fløj vi her over husker Karen. Min fader tog med for at se på gården. Splitsgård var ret forfalden, så der var meget at gå i gang med, både ude og inde.

Karen stod som 20 årig for husholdningen, der var to piger at sætte i arbejde og mand og karle at sørge for mad til. Så var der også den store have, med alt hvad her skulle gøres. Der kom snart frysehus i Klemensker, hvor man sendte sine frysepakker hen og kunne hente

dem når de skulle bruges. Ellers var der et stort og et lille saltekar på gården. Det var blot at huske hvad der lå hvor. Da røremaskinen kom frem var det også en stor hjælp. Vi fik senere selv fryser og køleskab havde vi også tidligt.

Strøm på gården

Der var elektricitet på gården, men den kom fra en vindmølle på et træårn i haven, senere blev der bygget en vindmølle på en tværlænge og der var et specielt rum med vådelementer til de 110 volt. Der var 60 glaskar med elektroder og så vand og syre, som udgjorde batterierne, der opsamlede strømmen. Der var også en encylindret dieselmotor, hvis vinden ikke kunne levere strøm nok.

De store gårde og fine folk

Karen husker hvordan det var lidt svært at komme her over som 20 årig og deltage i det fine selskab. Man kom jo sammen med de andre store gårde, Ladegårds, Simblegårds og flere andre. De holdt hvert år en jagt med stor

Luftfoto af Splitsgård taget af Klippefly i slutningen af 2004. Mod øst, nederst i billedet, ligger stuelængen, til højre mod nord den store maskinlænge med værksted og garager. Yderst til venstre ses den gamle lade, hvori fedekalvene går og herefter stålpladelængen med plantørre til korn og frø samt lagerplads. Midterlængen er den gamle svinestald med en udbygning på tværs også til svin og længst mod vest, øverst i billedet, ses svinestalden fra 1965 i røde mursten og med gødningsskælder under. Denne sidste kælder er så høj, at den kan bruges til lagerplads, da der ikke er svin mere. Uden for, længst mod vest, ses gylletanken fra 1985.

frokost. Så tog mændene hjem og klædte om og kom med damerne til stor fest om aftenen. Sådan havde vi selv en stor jagt hvert år.

Forfaldne bygninger og få køer

Gården var ikke holdt ved lige i flere år, så bygningerne trængte bestemt til en kærlig hånd. Besætningen af malkekøer var heller ikke fuldtallig, så den store kostald, bygget af kampesten og med tværgange flere steder, var kun ca. halvt fuld. Besætningen blev ikke ført op på fuldt antal, for efterhånden satsede man mere på svin.

Solgte Kleven-skoven og byggede ny svinestald

I begyndelsen af 1960'erne rev man kostalden ned og byggede en helt ny svinestald med spal-

tegulv. Det var meget tidligt her på Bornholm og der blev vist bygget tre sådanne stalde samtidig, som ikke alle kom til at fungere lige godt. Under stalden havde man gravet ud til en gødningsskælder, således at grisenes afføring blot skulle skrubes ned mellem spalterne og faldt så ned i gødningsskælder, for derfra senere at blive pumpet op og kørt ud på marken med en tankvogn. Det var før gylletankenes tid, så det var lidt af et forsøg. Der skulle god udluftning til for at grisene ikke skulle gå i gødningsskanken. Gødningen neden under stalden skulle omrøres en gang i mellem og særlig når man skulle køre det ud på marken skulle man sørge for at både tykt og tyndt kom op samtidig. En gang blev det tykke tilbage og man måtte grave det op. Her skulle så særlig megen udluftning til, for ikke at blive forgiftet af dampene i gød-

En gammel traktor på jernhjul trækker en selvbinder, der høster havre på Nr. Skrubbegård i Klemensker. Forrest ses en mand med stråhat og bornholmsk le/sejs. Fotograf og tid ukendt, Bornholms Museum.

ningskældereren. Den nye stald stod færdig i 1965. Finansieringen af den nye stald kom fra salget af Kleven-skoven, som alligevel ikke blev brugt.

Gylletank, flere svin og dræning

Men hurtigt kom der gylletank, som det ses på luftbilledet. Sydlængen blev senere, da sønnerne Gert og Ralf havde overtaget gården i 1979, ombygget til svinestald, hvor grisene også kom til at gå på spalter. Nu kunne der opdrættes og leveres endnu flere svin til slagteriet. Faderen ophørte med køerne før 1965 og drænedede så engen langs med Centralvej, så her også kunne dyrkes korn og andre planteafgrøder.

Den gamle traktor

På Splitsgård var der i 1942 en gammel traktor på jernhjul, som vi kørte med, siger Jens Peter. Den blev nu hurtigt skiftet ud med en Fordson efter krigen, en »Klods-major« var det, men den var på gummihjul, det var en stor forbedring. Høsten blev foretaget med selvbinder, men tidligt anskaffede man en bugseret mejetærsker, samtidig med Simblegård. Man havde

dog svært ved at håndtere halmen. Da man snart efter anskaffede en selvkørende Dronningborg fra maskinhandler Bentzen i Aakirkeby og samtidig en Bomfond højtrykspreser, der dog ikke fungerede helt optimalt, gik høsten trods alt noget bedre.

Siloer til kornet

Tidligt byggede man træsiloer til kornet. Først var det af ru brædder af egen tilvirkning, men forøgelsen af siloerne blev af høvlede brædder, som var noget bedre. Kornet løb bedre af nu. Senere fik man en 10 fods selvkørende Massey-Ferguson 410 mejetærsker fra Brian Petersen, Bil og Traktor Kompagniet i Rønne. Så gik det meget bedre. Man dyrkede korn, byg og hvede samt rajgræs, rødkløver, sneglebælg og hestebønner. Det sidste var nu en besværlig afgrøde, som skulle høstes sent. Engang blev det hen i december måned og det var ikke godt.

Sønnerne overtager gården

I 1979 overtog de to sønner Gert og Ralf Kofoed Splitsgård med hver sin halvdel. De blev sammen til 1987, hvor Ralf solgte sin part til

Lufthfoto af Lyngholt kort før 1950, da Alfred Hansen og Ingeborg Birch havde gården. Billedet er taget inden en forlængelse af stalden og inden en stor ridehal blev opført. Foto Sylvest Jensen, Bornholms Museum.

broderen. Det var i denne tid at sydlængen, der før havde indeholdt sostald, lidt fedesvin, hestestald med følboekse, garage og værkstedet blev lavet om til svinestald. Senere lavede Gert et plantørteri i stedet for de gamle træsiloeer. I 1979 var der på gården tre traktorer, en Zetor 8011 og en 6718 samt en Bukh 403 med frontlæsser. Disse traktorer blev efterhånden skiftet ud med andre nyere, brugte Ford-traktorer. I 1998 kom der en ny Ford New Holland 8670, hvor der blev givet en tidligere Ford TW 15 i bytte. Mejetærskerne voksede også i størrelse, en MF 410 til en 760 og i 1996 en Dronningborg 18 fods, 8900XS.

Ny ejer i 2002

I 2002 solgte Benedicte Kofoed Splitsgård til Kurt Nielsen, en søn fra nabogården Pilegård,

da Gert var omkommet ved en tragisk ulykke på gården. Den jord, som han havde købt til i deres tid, blev også solgt fra til andre gårde, hvor jorden også lå godt for at blive dyrket. I dag drives gården som et konventionelt landbrug med frø, som rajgræs af en plænetype, vår- og vinterbyg samt halvdelen med hvede. Der modtages en del gylle fra naboer, da det er godt for jorden med organisk gødning. Mange af bygningerne er lidt tomme, da der kun er en bestand af fedekalve i ladelængen mod syd. Ellers er der plantørteri til frø og korn yderst mod vest i sydlængen. Herfra sælges en del korn til en svineproducent. Af maskiner er der en Ford New Holland traktoren fra 1998 med en 5-furet Kvernelangplov og den 18'fods Dronningborg mejetærsker. Der bliver nu fyret med halm, som bliver presset i firkantede bigballer.

Lyngholt i dag set fra luften. Der er nyt stålpladetag på østlængen, der også er rettet op. Tårnet på stuelængen er nu blevet til en kvist med saddeltag. Til højre mod syd ses en stor ridehal som Christian Bech byggede i 1978. Den er i dag lade og lager for korn. Foto Klippefly i 2004.

Lyngholt i Klemensker 1899 til i dag

Denne gård blev som tidligere omtalt skilt ud fra Splitsgård i 1899, hvor en søn derfra fik 200 tønder land og snart opførte bygninger på stedet. Derfor er den ældre historie om Lyngholt fælles med Splitsgårds. I værket: Danske Gaarde, 1. samling, trykt 1906-08, er der et foto, fig. 1, og en kort beskrivelse af Lyngholt, som i uddrag lyder: »Dens nuværende Ejerinde er Enkefru Johanne Jespersen, f. Wedderkamp, som overtog den 1899 (vel sammen med sin nu afdøde mand, en søn fra Splitsgård).

Agermarken drives i en 8 Marksdrift, Besætningen bestaar for Tiden af 48 Køer, 25 Stkr. Ungkvæg og Kalve, 2 Tyre, 9 Heste samt 3 Plage og Føl. Sidste Aar solgtes c. 80 Fedesvin. Kvægbesætningen vedligeholdes ved eget Tillæg og er af rød dansk Race. Mælke-

mængden var sidste Aar gennemsnitlig c. 5400 Pund pr. Ko. Det normale Folkehold er 1 Forvalter, 1 Fodermester, 1 Forkarl, 1 Elev, 2 Karle, 2 Piger og 1 Daglejer. Gaardens faste maskiner drives ved Vindmotor.« Tuxen beskriver Lyngholt (i 1905) saaledes:

En ny gård

»Afbyggergaarden har et Areal af nærvæd 200 Tdr. med $4\frac{1}{2}$ Td. Hartkorn, der nu er Agerjord omtrent alt, dog er der et Par Tdr. Mose og ca. 4 Tdr. optages af Veje, Mergelgrave og Oplagsplads for Sten (fra rydning af markerne), medens 2 Tdr. er bortfæstet til et Husmandsbrug. Af Agerjorden benyttes nu ca. 12 Tdr. til vedvarende Græs og er indhegnet til løsgaaende Ungkvæg og Plage. Det meste er nærmest sandmuldet Jord med Lerunderlag, temmelig

bakket Terræn; dog er de udtørrede og en del Arealer moseagtig Jord. Hele Arealet, der har hørt til Højlyngen, er nyopdyrket Lyngjord, foruden en Del udtørrede, smaa Indsøer.

Opdyrkning og forbedring af jorden

Mergling, Dræning og Opdyrkning, er for det meste udført efterhaanden, saa snart Jorderne er indkøbt. Der begyndtes med at pløje omtrent 5 Tommer dybt, senere er der efterhaanden pløjet dybere. Mergling og Dræning har næsten været nødvendig, for at faa Jorden kultiveret; især Merglingen foranledigede, at der næsten straks blev gode Afgrøder, det kan saaledes nævnes, at kort efter at Størstedelen var merglet, høstedes et Aar 19 Fold som Gennemsnit. Senere har imidlertid Afgrøderne været ringere, især i de sidste Aar lader det til, at man ogsaa her er naaet til en Periode, hvor Virkningen af Mergelen ophører, dertil kommer, at de sidste Aar har givet tørre Somre, hvilket især har været føleligt paa de nye Jorder, der af Mangel paa Muld er mindre modstandskraftige mod Tørke; det mærkedes mest paa Græsvæksten. I de sidste Aar er der merglet 2 Skifter for anden Gang, uden at dette dog har gavnet noget.

Højlyng ryddes, lyng afbrændes

Paa Ejendommen var adskillige smaa Indsøer, Kær og Moser, som blev udgravet og opdyrket i Forening med Lyngjorderne. Opdyrkningen foregik som Regel paa den Maade, at Jorden først blev ryddet for Sten, derefter pløjet grundt (lavt), saa tilharvet, og den laa saa stille til Aaret efter for at raadne. Forud var selvfølgelig Lyngen revet af og bortført eller ogsaa brændt af paa Roden. Aaret efter 1ste Pløjning blev der drænet og merglet; og der blev saa gjort et Par Pløjninger, tilført kunstig Gødning, sædvanlig 600 Pd. sur fosforsur Kalk, derefter blev saaat Rug, der som oftest kun gav en temmelig tarvelig Afgrøde, vel fordi Jorden endnu var for lidt udluftet, hvorimod der derefter igen kunde vokse fortrinlige Havreafrøder. I Havren blev saa saaat Kløver og Græs, som ogsaa lykkedes godt.

Nye bygninger

1899 da Ejendommen blev delt, blev der opført en hel ny Gaard. Udhuse og Stalde blev bygget af Beton, hvortil der jo var store Mængder af Sten, som fik Anvendelse, Laden blev opført af Tømmer med Vægge af Brædder, og alle Tage er dækket med Tagspaan. Paa Kostalden blev bygget en Vindmotor, som benyttes til at pumpe Vandet op, foruden at den er Drivkraft ved Hakkelseskæring, Maling af alt Korn som opfodres, Kageknusning og Brændeskæring. Stuehuset er opført af brændte Sten med Cementfalstagsten til Tag. Besætningen bestaar af 10 voksne Heste og 3 Plage, mest af Frederiksborgrace, enkelte af jysk Race. Kvægbesætningen har hidtil været lidt over 60 Malkekøer; i Aar er den noget mindre fordi 1ste Aars Græsmark var mislykket og maatte saas om. Af Ungkvæg holdes rigelig til at holde Besætningen vedlige. Af Svin holdes 50-70 Stkr.«

Lyngholt efter 1905

Vi ved at Lyngholt brændte i 1925-27 og at de udlænger, der findes i dag, østre- og vesterlænge med de brede mansardtage/trempeltage, blev opført herefter. Efter branden blev en del af jorden ogsaa udskilt og der blev oprettet flere husmandsbrug paa 14 tdlr. pr. brug. Lige som der blev skilt et stykke jord fra til Skæreriet. Det siges, som betaling for tømmer til længerne. Så gården i dag er nede paa 46 tdlr.

Lyngholt har ofte skiftet ejer siden 1899. I 1945 blev den overtaget af Alfred August Hansen og Ingeborg Kirstine, f. Birch, som havde gården i ti år indtil 1955. Det siges, at det var dem, der havde haft gården længst, den gang. Der vides ikke meget om landbruget i deres og forgængernes tid. Kun kan det ses af et luftfoto, som de nye ejere fik med, at der blev tærsket med traktor paa marken syd for gården. En traktor, vist en Fordson, trækker tærskeværket og afgrøden som både kan være korn eller frø, køres til med en stiv hestevogn og en gummi-vogn. Man kan se, at negene ligger spredt ud paa en del af marken, vel for at få en sidste tørring inden tærskningen. Paa den anden side af

På gårdspladsen står stadig den store, støbte vandpumpe med to haner fra Strands Jernstøberi i Nexø. Brønddækslet består af to sandstensgravsten. Foto Henrik Vensild 2005.

Sdr. Lyngvej ses kornet stå i stakke. I stalden var der køer. De stod på tværs af den brede bygning. Der var lidt grise og så mange høns.

Nye ejere kommer til

I 1955 overtog Christian og Louise M. Bech Lyngholt. De blev der helt til 1997, da Christian døde. Det blev en helt ny periode, en ny æra kan man godt sige, for gården. Christian Bech var handelsmand med kreaturer og heste som speciale og så var han en flittig og dygtig avler af frederiksborgheste, et kendt navn i hestekredse. En gren af frederiksborghestene blev endda opkaldt efter Lyngholt.

Louise husker hvordan det var at komme til en større gård med de mange høns, de blev hur-

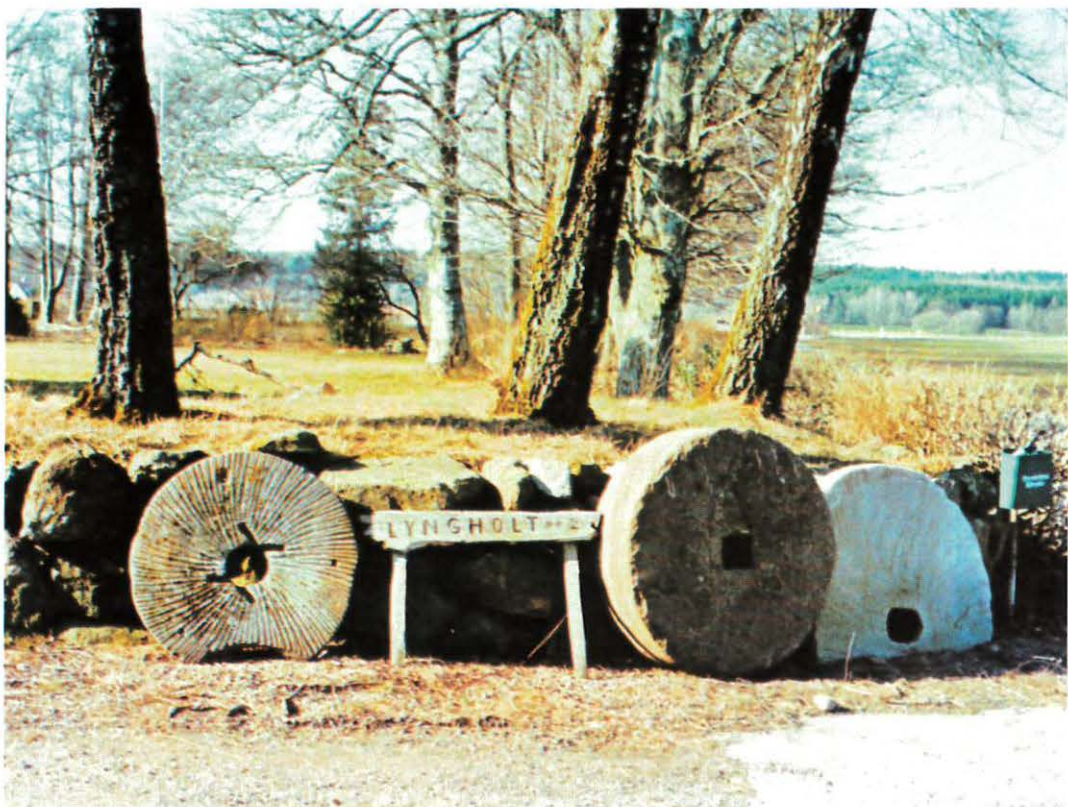
tigt reduceret til et mindre antal. Der skulle være plads til flere heste i bygningerne. Antallet af køer varierede også af og til, alt efter hvordan kreaturhandelen vekslede. Man var oppe på de 20 køer, der skulle malkes og en gang var der kun en enkelt, som hun malkede med hånd. Besætningen af røde køer blev blandet med og skiftet ud med brogede køer. Noget helt nyt på Bornholm. Der blev importeret brogede kalve fra Jylland. De var bredere og flottere når de voksede til, men deres mælkeydelse var ikke så stor som de røde køers.

Hestene erstatter traktoren i meget arbejde

Traktoren kom væk og hestene overtog trækraften på Lyngholt. Men senere kom der en gammel traktor, som var byttet med et par heste. Man pløjede og harvede med hestene, lige så længe sønnerne ville gå bag hestene i marken. Det var et kedeligt arbejde, at gå der ude helt alene og harve. Fortæller den ene. Hestene måtte ikke blive overbelastede. En medhjælper, der i øvrigt var der i 33 år, husker, hvordan det var lige meget hvor meget vi havde på vognene hjem med læs, blot hestene ikke blev overanstrengte. Der blev forpagtet en del af den jord, som tidligere havde tilhørt gården, så der var mere end de 46 tdr. at drive. Dette vekslede nu også med de skiftende forpagtninger.

Frugthaven forsvandt

Da familien Bech kom til Lyngholt i 1955 var der en stor frugthave i den vestlige del af haven med mange træer. Her skulle være ridebane, så en stor del af frugttræerne blev ryddet. Det var nu stadig en alsidig have med mange grøntsager og flere frugttræer og buske, så der blev syltet og henkogt meget den gang. Der var ofte flere end gårdens beboere til middag, folk der kom for at handle. Der var altid kaffe på kanden i køkkenet. Der sad altid en her eller i stuen, der skulle handle. Der blev lavet mange frikadeller ofte til flere dage. En dag, Louise kom hjem fra et arbejde uden for gården, var alle frikadellerne spist. Det kunne godt være lidt træls at stå en halv formiddag og lave mad til

Indkørslen til Lyngholt er i nyere tid blevet prydet med nogle gamle bornholmske møllesten. Foto Henrik Vensild 2005.

folkene og så blev den spist på 10 minutter, for de skulle ud og have deres middagshvil. Man fik altid to retter kl. 12, hovedret og grød før eller frugtgrød efter.

Et varieret landbrug

I marken var de almindelige afgrøder som korn og roer, vi hakkede mange roer til dyrene. Vi avlede også meget hø og havde raps både vår- og vinterraps på det sidste. Man prøvede med ærter, hestebønner og frø, her var det mest hundegræs, som lå i tre år med rødkløver i fra starten, så markerne også kunne bruges til afgræsning, når frøet var høstet. Havre havde man en del af, det var jorden god til, og de mange heste skulle også have havre. Der var også mange får i 60'erne og enkelte geder, som man også slag-

tede og forsøgte at spise. Selvfølgelig også høns til husbehov. Når man leverede æg til f. eks. købmanden kunne man handle godt ind, dengang.

Turister og trofasthed

I den ene ende af stuelængen var der en lejlighed, som i mange år blev lejet ud til turister. Flere tyske familier har været der i over 20 år og kommer stadig og besøger Louise Bech, når de kommer til øen. I 90'erne blev der indrettet primitiv campingplads ved Lyngholt. Man skulle kunne cykle eller ride til næste plads, og man måtte vist kun være der tre dage. Det var en gruppe, der gik sammen om dette projekt. Man var bundet til en 10 års kontrakt, men det var nu ingen succes.

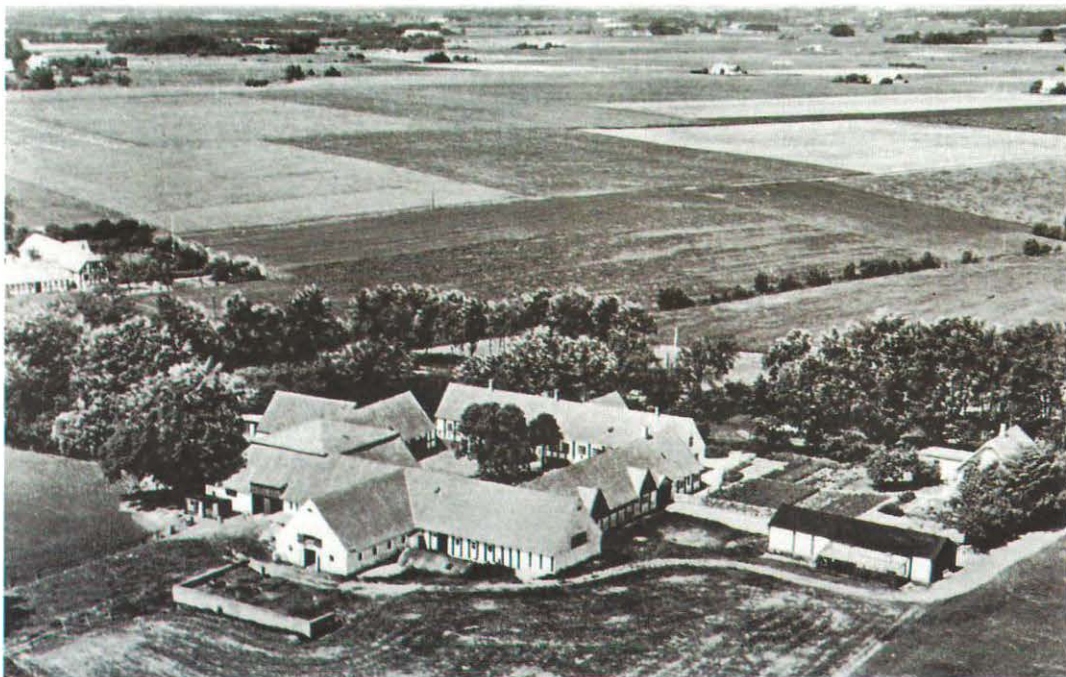

Stuehuset på Lyngholt set fra haven. Den engang meget statelige kvistudbygning i to etager har mistet sit pompøse tag (som man ser lidt af på luftfotoet fra sidst i 1940'erne). Foto Henrik Vensild 2005.

Nye ejere i 1997

Christian Bech døde og Louise solgte efter en tid gården til Bente K. Larsen og hendes mand. De mange dyr var blevet afhændet inden ejerskiftet, men der var andet og mere at gå i gang med. Flere heste er kommet til, de ses på markerne i dag. Der er blevet lagt om til økologisk drift med bl.a. dyrkning af rug og man har prøvet at dyrke spelt et par år.

RISEGÅRD I AAKER OMKRING 1900

Luftfoto af Risegård optaget af Sylvest Jensen, vel før 1950 og fremstillet som postkort. Det ses, at alle bygningerne nu er med fast tag, at der er opført en sammenbygning/en ekstra lade i hjørnet mellem østre- og nørrelængen. Man kunne så have alle afgrøderne under tag. Tydeligt ses den nye kostald fra 1899 stikkende ud mod øst/nederst i billedet. Til højre i haven ses lidt af det hus som oldefaderen opførte, da han gik på aftægt i 1891. Foto Sylvest Jensen. Privateje.

Indledning

Det har ofte været lidt svært at skaffe detaljerede oplysninger om driften af flere af de bornholmske gårde i årtierne efter 1900. Erik Sonne, tidligere gårdejer på Risegård har berettet, at hans bedstefar havde ført nøje regnskabsbøger over driften af gården med indkøb af maskiner. Netop i tiden lige omkring 1900. Hans fader Knud Sonne havde nedskrevet sine erindringer. Han var født i 1896 og levede til 1980, så det er det tidsrum vi savner oplysninger fra, de behandler. Således supplerer bedstefaderen Adolph Sonnes regnskabsbøger og sønnens erindringer hinanden godt. Jeg fik lov til at tage udpluk af disse optegnelser til en omtale af forholdene på Risegård i Aaker i nævnte

periode. Samtidig havde en stedsøn på gården, Thomas Hansen, født 1877 på Lynggård i Aaker, og død på Risegård i 1904, oplært sig i fotografering. Hans motivvalg er spændende og flere af hans glasnegativer er bevaret og billederne kan derfor også supplere oplysningerne. Det må være Thomas Hansen der har forevigt mejemaskinen (s. 170).

Hvad en regnskabsbog kan oplyse

Adolph Sonne førte omhyggeligt regnskab med gårdens drift, vedligeholdelse på bygningerne, indkøb af maskiner og så med gravningen af ler fra skrænterne ved havet. En speciel indtægtskilde for gården ind til Første Verdenskrig. Han overtog gården i 1891 og i 1899 op-

Rejsegilde på den nye kostald i 1899. Midt i billedet ses gårdejer Adolph Sonne i lys jakke med sønnen Knud ved hånden. Ellers er personerne håndværkere og arbejdsmænd samt måske en af bygmestrene? Man ser hvordan østlængen er opført kun med lodrette bindingsværksstolper i væggene, med gennemstukne hjælker for oven og så formentlig er der en indre rem på tværs af stolperne, et såkaldt sidebånd, der holdt stolperne i passende afstand fra hinanden. Foto Thomas Hansen, stedson på Risegård, Bornholms Museum.

førte han en helt ny kostald og en ajlebeholder. Man kan i regnskabsbogen følge alle udgifterne og her bl.a. til indkøb af tømmer til loft og tagværk. Murene var støbt af cement, så her er også en stor post. Gavlen blev muret op og der kom støbte vinduer fra Bornholms Maskinfabrik i. Taget blev tækket med halm. Thomas Hansen forevigelede rejsegildet, hvor bygherren Adolph med sønnen Knud ses midt i billedet. Det er morsomt at se, at der både er en dobbeltkrans og vejende grene øverst ved kippen.

Denne kostald blev meget flot med brædde-loft, fin lukket petroleumslampe og virkede meget lys. Det indre af stalden blev også fotograferet og dyrlæge Abrechtsen, Aakirkeby var meget interesseret i stalden og omtalte den

med billedet i Samvirkende Danske Avlsforeningers blad, Dansk Kvægavl, hvor sønnen Knud Sonne har set billedet gengivet o. 1902-03. At man kunne bygge den nye kostald i 1899 skyldes at gravningen og salget af ler fra kystskrænterne gav o. 1.500 i overskud om året og stalden kostene 1.450 kr.

Plads til flere dyr

Knud Sonne skriver om stalden: »I den nye kostald var der plads til 24 malkekøer plus ungkreaturer, det var vist nok dobbelt så mange, som der havde været plads til i den gamle stald. Køerne stod bundet i klaffær (som ses på billedet), hvilket sikkert var ret nyt. På den måde kunne de ikke bevæge sig ret meget frem og tilbage, hvorfor de

Den nye kostald fra 1899 set indvendig efter den er taget i brug. De omtalte »Klaffær« som dyrene stod fæstnet i, er de lodrette stænger, den ses mellem fodergangene og båsene til hver side i stalden. I midten ses den »fine« petroleumslampe. Dette foto brugte dyrlæge Albrechtsen fra Aakirkeby i en artikel i Dansk Kvægavl 1902-03. Foto Thomas Hansen, Bornholms Museum.

Et flot vinterbillede af Risegård, som Thomas Hansen har forevigt set fra nord. Forrest i billedet løber Risebækken neden for gården. To af de statelige længer ses med løsholter i bindingsværkskonstruktionen. Det er laden mod nord og stuelængen mod vest. Foto Kjøller, Bornholms Museum.

Familie og tjenestefolk på trappen til Risegård. Knud Sonne skriver herom: »På trappen står min far og mor samt Hansigne (Sonne)... Neden for står forkarlen Ole Rasmussen og andenkarlen vistnok Konrad Lund... Trappegelænderet havde min far købt af avlsbruger Karl Dam på torvet i Aakirkeby. Herfra talte folketingskandidaterne forud for valget...« Foto Thomas Hansen, Bornholms Museum.

altid var lette at holde rene. Enkelte mente, at køerne på denne måde stod for tvunget, men tilsyneladende befandt de sig godt, og kom altid en tur ud i gården hver dag.«

Han fortsætter om køerne: »Fader var meget interesseret i at få tuberkulosen blandt kvæget udryddet; om der har været noget de første år før min tid, ved jeg ikke; men fra århundredeskiftet har besætningen været fri for tuberkulose.

Fader var meget interesseret i kvægavl og var i mange år formand for »Bøsthøj Kvæg-avlsforening«, måske nærmere betragtet som Tyreforening; det var almindeligt, at hver Mejerikreds havde sådan en forening, for på den måde at få en god tyr. I foreningen havde de gerne 3 til 4 gode tyre, ofte indkøbt fra gode besætninger på Fyn, fader havde altid én opstaldet, og fik gennem årene oparbejdet en ret

god besætning, men flere år senere (blev den) helt ødelagt ved indkøb af en dårlig tyr.«

Bygning af ny svinestald i 1906

Allerede i 1906 opfører man et nyt svinehus til afløsning for det gamle. Det koster med nedrivning, omlavning af et karlekammer og tagværk og tegl på østlængen, i alt 2059,23 kr. Til sammenligning kan vi se at der det år blev solgt sæd og ærter for 1.269,50 kr. Så det er sikkert igen penge fra lergravningen, der har finansieret opførelsen af svinehuset.

Anskaffelse af maskiner og redskaber 1894-1912

I 1895 anskaffedes den første mejemaskine og igen i 1908 endnu en mejemaskine. Det er den første, som Thomas Hansen fotograferede, for

Billedet af mejemaskinen på Risegård. Det kan være forkarlen Ole Rasmussen, der sidder på maskinen, mens der høstes havre. Mejemaskinen var købt i 1895 for 450 kr. Foto Thomas Hansen, Bornholms Museum.

han døde selv i 1904 af sygdom. Man købte også halv part i en slåmaskine, således at hverken kornet eller græsset til hø skulle mejes mere med sejs/le. I 1911 købte man en ringtromle, vel til afløsning for den gamle trærulle, en tromle lavet af en afrundet træstamme med en jernpig i hver ende og en træramme uden om. Allerede i 1910 købte man en selvbinder, således at kornnegene ikke mere skulle bindes med hænderne, men blev det af maskinen. Dette lettede også i høj grad arbejdet. Nu skulle negene blot sættes i stakke med 6 eller 8 neg i hver mod hinanden.

I 1909 har man købt en radsåmaskine og en bredsåmaskine, således at man langt bedre og meget mere nøjagtigt kunne så afgrøderne på markerne. Radsåmaskinen fører ved sine rør kornet og frøet ned i jorden, og bredsåmaskinen sår de finere afgrøder ud over marken, hvorfor det derefter skulle harves ned. Der bliver nu lidt kludder med årstallene for de forskellige indkøb, men inden 1911-12 har man også købt he-

sterive, radrenser til roerne, 2 howards-harver. Denne beskrives i en maskinbog: »som haven- de svagt fremadbojede spidse Tænder. Harven er treleddet med en Meter brede Led med 20 Tænder i hvert Led«. Den skulle derfor være lidt mere jordsøgende med sine lidt krumme tænder end den almindelige spidsharve. Man købte to svenskharver, brugte, fra Stangegård og Hjulmagergård. Der anskaffes også to fjedertandsharver. Det er harver helt af jern, som har en slæberamme, hvor der er tre rækker indstillelige stærkt buede og fjedrende tænder med løse spidser, så de kan skiftes ud, når de bliver slidte. Til tærskemaskinen køber man en halmryster, således at man ikke mere skal ryste kornet fra halmen, når det har været igennem pigeller slagletærskemaskinen. Ellers damptærskede man en del af sæden, særlig hveden.

Til dyrene købte man en roeskærer, så man ikke mere skulle hugge roerne i stykker med en spade eller et specielt s-formet skarpt jern, et så-

Risegård i Aaker set fra luften, sådan som den tager sig ud i dag, hvor det sluttede gårdkompleks med den gamle kostald fra 1899 stikker ud mod øst. Den store have ses med huset som Adolph Sonne, bedstefader til Knud Sonne og tipoldefader til den nuværende ejer, byggede i 1891. Risebækken ses mod nord og Munkerupskoven mod syd. Foto Klippefly 2004.

kaldt »kåles«. Der købtes også en roerasper, vel til de mindre dyr, kalve og grise. Og så får man en syvendepart i en »Kålrabi Optagemaskine«.

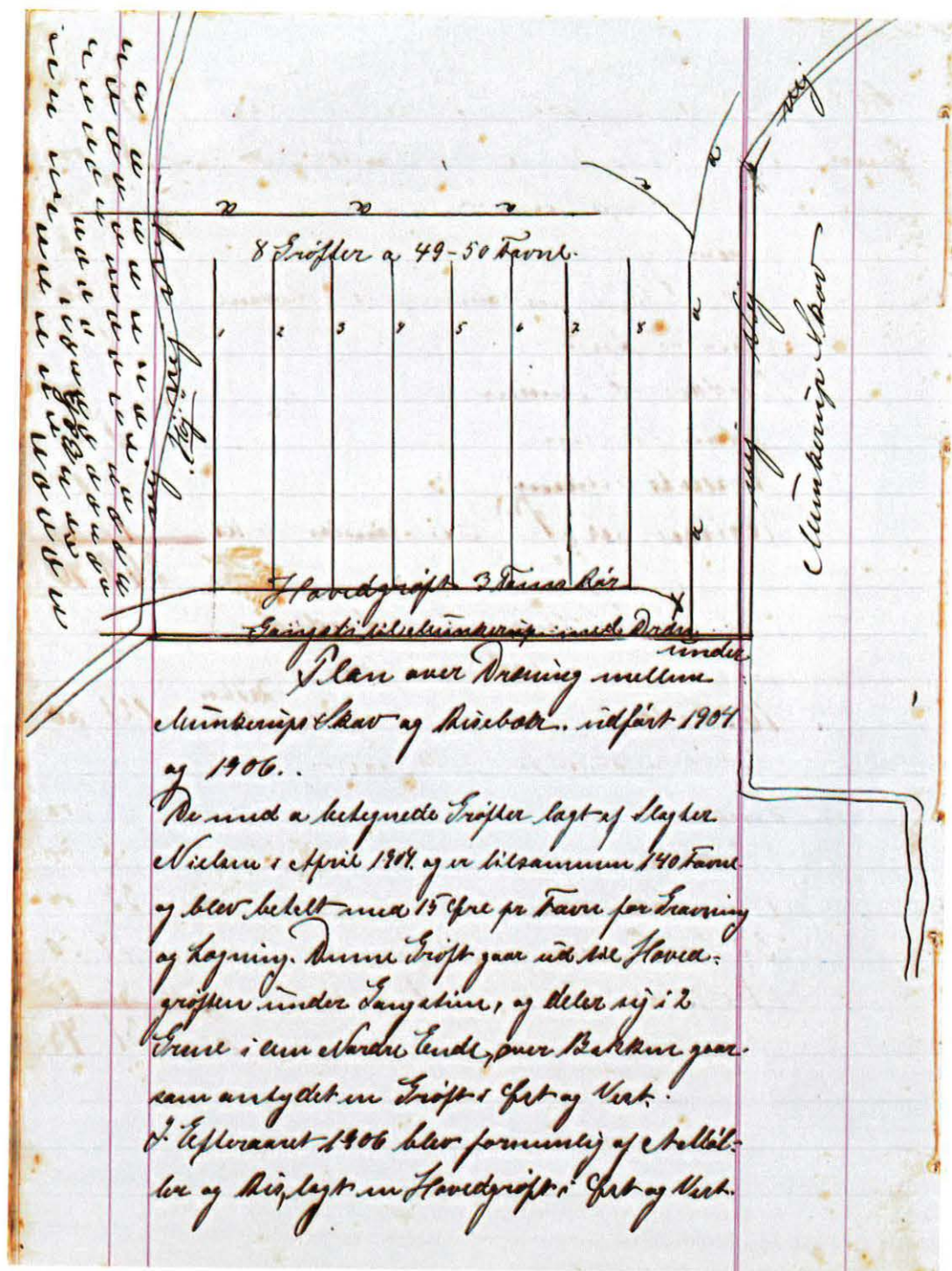
Jordens behandling

Knud Sonne skriver: »Jeg burde vel egentlig begynde med foråret, men i dette tilfælde vil jeg helst starte med efteråret, da jordens behandling og pløjning er den første betingelse for en god høst det følgende år.

Stubbehandling var der vist ikke noget af, da der faktisk ikke fandtes redskaber, som kunne udføre et nogenlunde tilfredsstillende arbejde. Efterårsarbejdet var i almindelighed en gang pløjning med små og mange dårlige plove, som de forskellige smede selv havde lavet. Omkring århundredeskiftet fremkom der nye og større plove – Oliver og Fraugde, samt flere forskellige modeller, men disse var vistnok de mest benyttede og dette var sikkert et stort fremskridt, hvad pløjning angår.

Roerne var en afgrøde, der startede på dette tidspunkt, besætningerne blev større, og her var et produkt, som har vist sig særlig egnet til køerne, men det var noget, der fordrede arbejde, bekymring og ærgrelse hele tiden. Jeg husker således engang, at en ældre landmand udtalte, at roerne havde man kun fred for i 8 dage i løbet af året – og disse dage var man bange for, at de spirede for dårligt og havde vanskeligt for at komme op.« Og sådan fortsætter han.

Vi kan slutte denne omgang med et citat fra høsten 1901, hvor der blev avlet 90 tønder rug, 65 tdr. 2-radet byg, 10 tdr. havre, 36 tdr. bland-sæd, 11 tdr. vikkeblandning og 5 tdr. vikker. Herefter følger Adolph Sonne til: »Et meget tarveligt Aar. Rugen vest for Bækken var meget svær voksen og gik for tidligt i Leje (lagde sig ned) og gav på 5 Tdr. kun 40 Tdr. (dvs. 8 fold). Roerne meget gode, såede Lucerne i Bækkevangen, men mislykkedes, Aaret efter opløjet«.

Plan over dræning mellem Munkerup Skov og Risebæk udført 1904 og 1906. Protokol i privateje.

*Risegård o. 1900 og årtierne derefter.
Hvad regnskabsbøgerne fra Risegård
mere kan fortælle.*

Adolph Sonnes regnskabsbøger og sønnen Knud Sonnes optegnelser kunne fortælle om Risegård omkring 1900. Men også de næste årtier kan man få mange oplysninger om, idet der er meget konkret stof om, hvad der blev udført på gården.

*Dræning af markerne, vedligeholdelse og
forbedring af bygningerne*

I 1904 begyndte man at dræne flere af markerne. Det første der omtales, med en lille tegning i bogen er: »Plan over Dræning mellem Munckerup Skov og Risbæk udført 1904 og 1906«. Der står videre: »De med a betegnede Grøfter lagt af Slagter Nielsen i April 1904 og er til sammen 140 Favne og blev betalt med 15 Øre pr. Favn for Gravning og Lægning. Denne grøft gaar ud til Hovedgrøften under gangstien, og deler sig i 2 Grene i den Nordre Ende, over Bakken gaar som antydte en Grøft i Øst og Vest. I efteraaret 1906 blev fornemlig af A. Møller og Ris, lagt en Hovedgrøft i Øst og Vest 2½ Al i Vestre Ende og 1½ i Østre Ende, tillagt med 3 Toms Rør, samt 8 Grøfter mod Nord ca. 49 til 50 Favne og tillagt med 1½ Toms Rør.« Arbejdslønnen i alt kostede 92,44 kr. Og rørene 84,14 kr. således 176,58 kroner.

I 1910 blev dræningen af »Skovageren« påbegyndt. Her er dog ikke noget regnskab, men også en tegning af hvordan grøfterne med rørene forløb.

Tegltage på flere bygninger

I 1908 står noteret: »Tegl paa Faders Hus i Haven, 350 kr. Nyt tagværk paa Udlængen, samt begge Gavle og ny Sydside, 350 kr«. Det må være udhuset til »Faders Hus«.

I 1911 begynder man at lægge tegl på stuelængen på Risegård, på nordsiden fra tværlængen og til gavlen, 10 fag kostede med materialer 360,90 kr. og arbejdsløn 231,45 kr. I 1912 fortsætter man så med: »Tegl paa Stuelængen. Paa Nordsiden. Øster Side af Tværlængen og til

*Spidsharve i arbejde, som Knud Sonne skriver om.
»Letharve med Jernramme og lige spidse Tænder...
blev efterhaanden meget benyttet, de(n) var god(e)
til første Gangs Behandling... den har i Tidens Løb
vist sig at være meget god og efterlader et særdeles
godt Saabed«. Foto Kjøller, Bornholms Museum.*

Østre Gavl paa Sydsiden 4 Fag. Samt Ny Murstensgavl med 3 Fag Vinduer.« Dette kostede til sammen 756,60 kr. og med det forrige fra 1911 blev det i alt på 1348,95 kr. Et beløb som også kunne tages af indtægterne fra lerggravningen.

Ny brønd og vand til mennesker og dyr

Der blev lagt vand ind i stuelængen og i stalden i 1913. Først måtte man grave en ny brønd »paa Bakken Nord for Gaarden«. Dette kostede med grøftarbejde, rør og »1 Metalstopphane med Sideudløb og 1 Kostaldshane med Haandtag« i alt 475,85 kr. Så lavede man om i folkestuen og køkkenet. Og »Omlavet Plejltærskelo til Svinehus«. Loen behøvede man ikke længere, da man tærskede korn og frø med egen lille tærskemaskine eller stakkene udenfor blev tærsket med et lejet damptærskværk.

Ny have anlagt

I efteråret 1913 blev der tid og kraft til at anlægge en ny have. Gartner Jørgensens regning lød på 227,00 kr. og »Frøsaaning, Planter m. videre i Foraaret 1914, blev 97,45 Kr. i alt således for Haven 384,45 Kr.« Knud Sonne skriver om den gamle og den nye have: »Efter at have solgt Gaarden til min Fader (i 1891) byggede han (Adolph Sonne, bedstefar) det Hus,

Harvning på »Køgehus« i Rø, med den »nye« fjedertandsharve, en ramme med tre »buller« med indstillelige fjedrende tænder. Man var i begyndelsen af 1900 skeptisk over for om den kunne bruges på sværere jord, og Knud Sonne mente også, at den kunne trække for meget rå jord op. Men det viste sig at være en fortræffelig harve. Foto Ch. L. Sundbøll, Bornholms Museum.

som ligger i Haven, og her boede han til sin Død i 1916. Han havde sin egen Hest, en lille rød Vallak (kastret hingst), saa han kunne køre lidt i Besøg og ellers til Rønne og sælge Pærer. Haven havde han nemlig forbeholdt sig en hvis Ret til at passe, da dette de senere Aar var hans store interesse. Der var engang kommet en ny Pæresort, nemlig den nu kendte Grev Moltke, som havde faaet en meget fin Omtale og rost i høje Toner. Han begik nu den store Dumhed at tilplante hele Haven med disse Træer. Det var ganske rigtig en god Pære; men Holdbarheden var meget ringe, saaledes at den helst skulle sælges i løbet af 14 dage, og det var jo umuligt med en saa stor Produktion.

I 1912 ryddede min Fader alle disse Træer og pløjede det hele op og med Tegning og Gartnerhjælp fik anlagt en ny Have med Græsplæne og en masse Gange, som paa det Tidspunkt var meget moderne; det var pænt, men fordrede et stort Arbejde at vedligeholde; der blev

plantet mange Æbletræer, men kun et Grev Moltke.«

Hestestald og kostald omlavet og mere dræning

I sommeren 1914 blev hestestalden lavet om, »Alt anslaaet at Koste Kr. 450,00.« Regnskabets er ikke specificeret ud, så vi kan ikke se hvad der blev lavet i hestestalden.

I foråret 1915 blev der tid og midler til at dræne endnu et stykke: »Arbejdsstykket Nordre Ende«. Arbejdslønnen blev på 71,00 kr. og her ses at gravningen af grøfter og lægning af rørene var steget fra 15 til nu 22 øre pr. favn. Rørene og »Ingeniør Kielberg fra Drænrørene« kostede 84,05 kr. i alt saaledes 155,05 kr. Set i forhold til de øvrige udgifter ved vedligeholdelse og forbedringer ser det ud til at have været rimeligt billigt at dræne.

I juni 1915 blev kostalden fra 1899 omlavet »med Jernstænger og Halsbindsler og indlagt

Såning med hånd. Herom skriver Knud Sonne »Naar Jorden saaledes var klar til Saaning, skete det med en Sæk over Skulderen, og saa var det om at faa Sæden spredt bedst muligt«. Vi hører ikke noget om, at der skulle harves bagefter, for at få sæden lidt ned i jorden. Eller man kunne så fra en såbakke, som det ses her. Foto V. Myhre, Bornholms Museum.

Selvvanding.« De tidligere omtalte »Klaffer«, som dyrene stod fæstnet i, blev nu udskiftet, så de har nok ikke været så gode, som først antaget. Aakirkeby Skæreri blev betalt med 200,23 kr., om det kun var for skæring af tømmeret eller også for levering af noget tømmer vides ikke. Smed Hellisen i Lobbæk fik 189,84 kr. for bl.a. 47 Al(en) ½ Toms Rør. Smed Becker fik 294,90 kr. for bl.a. »64 Jernstænger... og en til Tyren 1 3/8 Toms, 16 stk. Vandkummer med Rør og Fittings med Arbejde ... (samt) 1 Stk. 1 ¼ Toms Svømmeventil.« Smed Lund fik betaling »for 32 Bindslers og Reparation af Bolte m.m.« i alt 27,80 kr. tilsammen 712,80 kr. for omlavningen af kostalden.

I 1917 kom der tegltag på kostaldens vestre side, så stråtaget fra 1899 er således blevet skiftet ud med fast tag. I 1918 kom der tegl på hestegangens (vel hestegangshuset) østre side og på søndre længe. I 1920 kom der så tegl på øster længes østside, således at gårdens stråta-

ge snart var helt væk og erstattet med tegltage.

Der blev i 1921 lagt »Murstenstag paa Ejlebeholderen mellem Jernbjælker og Drager under Taget«. Der blev også sat en »Ny side (i) Vestre Længes Vestside fra Svinehuset til Roehuset, med fastskruede sidebaand indvendig... Lagt Tegltag paa 11 Fag paa Vestre Længes Østside (med) Tømmer og Lægter... Lagt ligeledes Nyt Loft over Huggehuset... 8 nye Jernvinduer i Vestre Længes Vestside og et Tagvindue i Gaardsiden... 2 Nye Fag Vinduer til Sælens Sydside.« Dette blev i alt 1816,09 kr. Da lergravningen var ophørt ved begyndelsen af Første Verdenskrig (1914-18), må det være den almindelige avl, der har kunnet skaffe disse midler. Regnskaberne slutter i 1922.

Markarbejdet på Risegård

Vi fortsætter lidt med hvad Sønnen Knud Sonne skrev om sin fader og bedstefaders redskaber og dyrkning: »Saa kommer Forårsar-

bejdet, men Avlsredskaberne var i høj Grad primitive – (harven) en Træramme, hvori der var spidse Jerntænder, den var let og ikke meget bevendt paa den faste Jord. Paa lettere Jord gjorde den vist nok et ret godt Arbejde, men bedst var den i Stormvejr til at lægge op paa et gammelt Straatag, for at det ikke skulle blæse bort det Hele. Til Afløsning for disse lette Harver var nu kommen nye Modeller – Hovards-harven (indkøbt mellem 1909 og 11) med en lidt fremadbøjet Spids – en tungere Letharve, ogsaa med Jernramme og lige spidse Tænder, disse to Typer blev efterhaanden meget benyttede, de var gode til den første Gangs Behandling, hvilket har vist sig derved, at de fremdeles bruges i Traktorens Tidsalder...«

»Dette var kun det forberedende Arbejde, Forharvning blev det kaldt, nu skulle Jorden behandles dybere. Meningen maa vel have været, at jo dybere des bedre Vækstbetingelser – jo, god Morgen. Resultatet blev ofte det Modsatte. – Nu kommer saa en Svenskharve ind i Billedet, (sådanne to købte faderen brugt, ogsaa mellem 1909 og 11), en ret tung Harve med 7 fremadrettede Tænder et frygteligt Monstrum, helt ødelæggende for Hestene. Paa fast Jord var den ofte lidt besværlig at faa i Jorden, men pludselig kunne den ryge ned og bide sig fast, og Hestene gik i staa, og saa var det med at faa den brækket løs og køre videre med Harven hoppende op og ned, og saaledes var den med til at ødelægge Hestenes Bringe. Nu havde man faaet en Mængde raa Jord op, ofte i store Knolde, som man senere havde et stort Arbejde med efterfølgende Tromling for at faa et nogenlunde godt Saabed. Jeg husker da de første Fjedertandsharver kommer, de kaldes Grejfharver og blev mødt med en hvis Skepsis, idet ingen troede den kunne holde i den faste Jord, det gik nu ellers meget godt, men ogsaa den var slem til at arbejde for meget raa Jord op. Naar Jorden saaledes var klar til Saaning, skete det (førhen) med en Sæk over Skulderen, og saa var det om at faa Sæden spredt bedst muligt. De første Saamaskiner kom vist nok i 90'erne, (på Risegård købte man samtidig både

bredsaamaskine og radsaamaskine i 1909), den første en Bredsaamaskine, hvilket var en stor Lettelse selv på en mindre Gaard.«

Radsåmaskine

Efter beskrivelsen af indførelsen af bredsaamaskinen, skriver Knud Sonne så: »Radsaamaskinen kom meget snart efter.« (Den blev faktisk købt samme år, i 1909, hvor der i regnskabsbogen står: »Radsåmaskine 435,00 Kr og derefter Bredsaamaskine 125,00 Kr). Men den (radsåmaskinen) var noget dyrere, og det varede derfor noget, før den rigtig vandt fremgang, der var selvfølgelig flere modeller. »Forskellen var stor, nogle var meget primitive, men én Model var særlig god, hvilket har vist sig derved, at den ved forskellige smaa Forbedringer bruges den Dag i Dag.«

(I en af regnskabsbøgerne ligger der en »Brugsanvisning og Saatabel til Saxonia Jr. Universal-Radsaamaskine (2 ¼ Meters Bredde) med nyt patenteret Stilleværk« fra firmaet Brødr. Bendix i København). Her kan vi følge hvordan maskinen skal stilles for de forskellige afgrøder: »Rug og Hvede, Byg, Havre, Roer, Turnips, Lucerne og Rødkløver, Gulerødder, Ærter og Bønner«, med antal rækker og »Pund pr. Tønde Land.« (Vi kan senere i regnskabsbøgerne se, at Adolph Sonne noterer, hvordan maskinen er stillet ved såning af forskellige afgrøder).

Kunstgødning

»Kunstgødning var ikke noget man kendte til på det tidspunkt, men smarte fidusmagere begyndte nu at hjem søge landmændene for at sælge noget, de kaldte Guanogødning, det var noget så godt og ville bevirke en langt større høst, og de påstod at det var fuglegødning fra Peru.

For så hurtigt som muligt at blive fri for denne agent købte fader en sæk af den fortrinlig gødning, men så en dag opdager han, at bedste-fader havde taget noget af sækken for at reparere murgryden (gruekedlen) og skorstenen, han (far) siger så, det er kunstgødning; Du skal ikke narre mig siger bedstefader, jeg kan godt se det er Cement. Så det er muligt, at gødning-

Mejning med aflægger på Risegård i Aaker. Billedet er taget af en stedsøn, Thomas Hansen, på gården før 1904, hvor han døde af sygdom. Mejemaskinen var købt i 1895 for 450 kr. I 1908 kom en ny mejemaskine til, købt for 425 kr. Her er det havre der blev mejet, men ikke blev bundet op i neg, da det blev sat i større stakke, »Bornholmerstakke«, og kørt løst hjem, sat i havregulvet og senere skåret til hakkelse til hestene. Foto Thomas Hansen, Bornholms Museum.

gen har været bedre til dette end (til at) strø ud på marken.

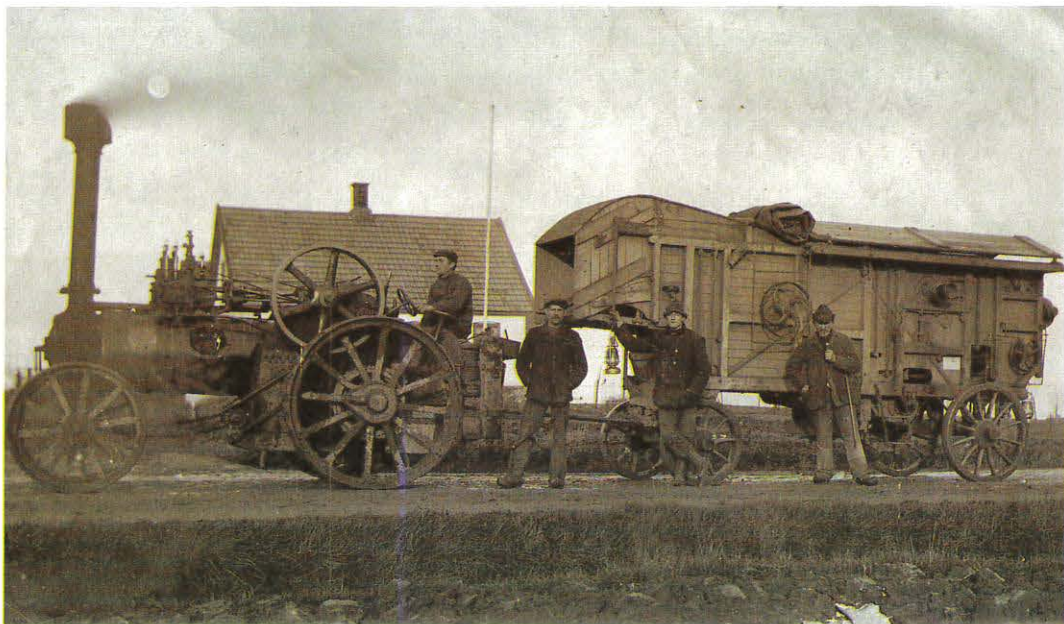
Senere er kunstgødning blevet meget benyttet og har været med til at øge høstudbyttet meget betydeligt, og til at begynde med skulle det spredes med hånd, - altså en sæk over skulderen og så meget man kunne magte, ja, til tider næsten mere og så ud over en våd pløjemark i februar eller marts måned; det var en hård omgang for os, der var unge lidt før og efter den Første Verdenskrig 1914 – 18. Senere brugtes hest og vogn (hvor man så spredte fra med en håndskovl) og nu i mange år spredere, som jeg ikke skal komme nærmere ind på.

Senere har jeg været med til at udsprede meget Norgesalpeter, men forudsætningen var, at vejret var godt med høj luft og solskin, så var det ikke så slemt«.

Arbejdet med hø høsten

»Når så forårsarbejdet var overstået, var der et lille hvil, indtil kløverhøsten (hø høsten) begynder, dog med dette som tidligere omtalte roearbejde, som altid vakte bekymring.

De første høstmaskiner kom i (18)90'erne, men nåede sikkert ikke frem til Bornholm før lidt senere. Jeg ved ikke om det var den første aflægger her kom til Øen, men ellers en af de allerførste. Fader købte en sådan i 1900 eller 1901, (her er en fejl i forhold til faderens regnskabsbog, hvor der for 1895 står: Mejemaskine 450,00 kr. og det er den som Thomas Hansen har fotograferet.) Det var vel nok noget der lettede arbejdet, og den blev meget benyttet. Nu var denne maskine nærmest beregnet til sædhøsten, men nu viste det sig, at den også var velegnet til kløverhøsten, og når det kunne gå, så var

Et stort »Dampptærskewærk« er stoppet for fotografen på vejen mellem Østermarie og Svaneke engang i 1910-11. Dampkedlen er selvkørende og trækker værket. Der har sikkert også fulgt en vogn efter med halmslidske og avnerør og andet grej til tærskningen, lige som der vel også fulgte en halmpræsser efter. Fotograf ukendt. Bornholms Museum.

det fordi, de den gang høstede kløveren meget senere end nu, der var ingen der var klar over at foderenhederne blev mindre, når kløveren faktisk var moden og blev så sent høstet.«

(I 1908 købte man en ny mejemaskine for 425,00 kr., som vi herefter skal høre blev den også brugt på andre gårde, men man købte også ½ part i en slåmaskine for 140,00 kr., som man så vel brugte til høst af kløveren til hø).

»Chr. Hansen, som senere købte Lyneborg, gik på denne tid hjemme, idet han var kommet til skade med det ene ben, som i øvrigt blev stift. Han lånte heste og mejemaskinen og kørte rundt i det meste af Sønder Herred og mejede kløver«.

Høstarbejdet

»Så er høstens tid inde, og der har jeg engang været med som 4de mand med le eller sejs, som vi siger på Bornholm, at meje et skifte havre. Det var i 1917 og misvækst var der over

det hele på Øen. Regn fik vi overhovedet ikke på hele sommeren, sæden var så kort i strået, så det var faktisk umuligt at bruge binder (selvbinder købte man i 1910 for 635,00 kr.) Fader fandt på, at vi unge mennesker havde godt af at lære og bruge en sejs. Så længe det stod på, var det ikke så morsomt, men bagefter morede vi os derover. Vi unge kunne selvfølgelig ikke »hare« en sejs, (at skærpe den ved at hamre æggen tynd på en lille ambolt, stukket ned i jorden), og fik det heller aldrig lært, medens dette arbejde stod på. En ældre daglejer, som tidligere havde været med til en sådan mejning, underviste og hjalp os på bedste måde; dog morede det ham meget, at ingen af os kunne følge ham.

Det første jeg husker af høsten var mejning med aflægger og rug og hvede skulle så bindes op (i neg), byg og havre blev høstet i løs tilstand og båret sammen i forholdsvis store stakke, som blev kaldt Bornholmske Stakke. På en måde var

det en god høstmetode, idet byg og havre stakket på denne måde holdt sig godt trods en langvarig regnperiode. Det var kun på Bornholm at forårssæden blev høstet på denne måde.

Selvbinderen kom også omkring århundredskiftet, men det varede faktisk en halv snes år, før de rigtig vandt fremgang. Den var god til vintersæden, så var man fri for at binde med hånd, men byg og havre var man ikke indstillet på at få bundet. Måske har vejret i de første år været regnfuldt og varmt og sæden har groet i stakkene (nu i betydningen af de sammensatte neg), herefter har flere således måttet sprætte negene op for at få sæden tørret. Dette er imidlertid sket flere gange senere hen, særlig i nærheden af en skov«.

Tærskningen

»Når så høsten var overstået begyndte tærskningen, jeg husker, at fader havde to daglejere, som tærskede vintersæd med plejl, det skulle nemlig bruges til reparation af de gamle halmtage og det kan jeg kun huske at have set en gang. Senere købte fader sammen med andre landmænd en langhalsmaskine, og så var det sket med plejlen.

Vi havde på Risegård en udmærket tærskemaskine, som blev trukket af 4 heste (i en hesteomgang), og i min tidligste barndom blev alt tærsket med denne maskine. Som tiden gik, blev det dog mindre og mindre, men blev dog ved indtil vi i 1926 fik elektricitet; de senere år var det kun lidt byg, vi brugte den til og den tærskede godt, men kunne ikke rense sæden, og derfor måtte vi bagefter bruge en kastemaskine for at få sæden fint rensat.

En sådan havde fader imidlertid set og købt engang, han havde været på Landmandsudstilling i, jeg husker ikke om det var Odense eller Århus, den skulle trækkes af en mand, men det var et let arbejde«.

Damptærskning

»Jeg ved ikke hvornår de første damptærskværker kom; men det var i alle tilfælde i min første barndom. En dampkedel som trækraft

til et stort tærskværk. (Forskellen på en tærskemaskine og et -værk, er at værket også renser sæden. Det er således sammensat af en pigtærsker, en halmryster/pakker og en rensemaskine), og for os børn var disse tærskedage en stor oplevelse, og på kedlen stegte vi æbler... Der var selvfølgelig ikke mange af disse store tærskværker de første år, hvorfor de ofte måtte køre langt. Fader har fortalt at han engang havde været med til at køre tærskværket til Skovgård i Bodilsker.

Omkring 1910 kommer der en selvkørende dampkedel (lokomobil) og i løbet af nogle år bliver de gamle udskiftet med denne nye selvkørende dampkedel, så sparer man heste til flytningen og når værket kommer frem, kan tærskningen begynde meget hurtigt. Senere kommer traktorer som trækraft, og så er man fri for at køre vand, som dampkedlen brugte meget af.«

Sønnen Erik Sonne, født 1929, fortæller at man brugte Riseværket, en selvkørende dampkedel, et stort tærskværk og en halmpræsser. Conrad Lund var fører af det hele, Axel Lund var ilægger og Walchak (fra Polen) var fyrbøder. Ellers skulle gården levere de øvrige folk. Man skulle have kul hjemme og vand til dampkedlen. Da var kornet sat i hæs uden for gården, der her blev tærsket og den pressede halm gik på slidske op på loftet.

Efterskrift

Her vil vi forlade Risegård med faderen Adolph Sonnes regnskabsbøger, sønnen Knud Sonnes optegnelser samt barnebarnet Eriks kommentarer. Vi kunne blive ved længere endnu, med høstgilde i flere dage, efterårsarbejdet og meget mere. Men alt skal have en ende.

VENNERSLYST I KLEMENSKER

Ældre luftfoto af Vennerlyst ved Hasle. Det store stuehus fra 1885 med kvisten ses i forgrunden, staldlængen til højre er fra 1898 ligesom halvtagsbygningen til venstre. Helt til venstre ses et stort hønsehus, så der må have været en stor bestand af høns. Foto Sylvest Jensen, 1940'erne, Bornholms Museum.

Gården blev beskrevet af Tuxen i 1907. Den havde da »30 Tdrl., 3½ Tdr. Hartkorn, deraf 7 Tdrl. Ager, 1 ¼ Tdrl. Eng, 1 Tdrl. Skov, ¾ Tdrl. Gaardsplads og Have.

Fra fæstehus til gård

Gaarden har oprindeligt været et Fæstehus paa ca. 16 Tdr. Land, og har gaaet under forskellige Navne, af hvilke sikkert »Buskehuset« er det mest betegnende, idet Huset har været omgivet af Skov, Krat, Buske (Hassel) og Eng, hvoraf der endnu er en Levning tilbage. Hvor længe det har været i Fæste eller Forpagtning kan ikke i øjeblikket anføres, men uden Tvivl i lange

Tider, og Fæstet er gaaet i Arv fra Fader til Søn, indtil det i 1883 blev købt til Ejendom. Samtidig med denne Handel blev der tilkøbt en Parcel, ca. 3 Tdrl. fra en Vornedgaard i Rutsker Sogn, Dalegaard kaldet, samt en Skov paa 5 Tdrl., kaldet, »Tykken«, bevokset med Eg, Asp, Hassel og Krat. Umiddelbart efter Købet af denne Skovlod blev den ryddet og opdyrket, og det samme skete med ca. 3 Tdrl. Kratskov og Eng af den øvrige Lod. Senere har den nuværende Ejer tilkøbt ca. 6 Tdrl. Ager jord fra 68 Slg. i Klemensker.

Jordens Beskaffenhed er, som anført, noget forskellig, idet der er opdyrket en Del Skov og

Der skulle mergel til for at forbedre jorden i sidste del af 1800-tallet. Fandtes den ikke på gårdens egen jord, måtte den hentes andre steder fra. Her graves mergel, kalkholdig ler, i Vallensgårdsmosen o. 1900. Foto Bornholms Museum.

Eng, som nærmest er let Muldjord, medens den øvrige Jords Beskaffenhed hovedsagelig er lermuldet, dog findes smaa Strøg med udpræget Ler. Undergrunden bestaar nærmest af Ler, dog findes enkelte Pletter af Sand eller Melsand. Mergel findes flere Steder.

Ejendommen forsynes med Vand fra et Kildevæld ved en ca. 200 Alen lang Jernrørsledning. Hegn findes ikke og er jo heller ikke meget almindelig paa Bornholm. Mergling er saa godt som ikke udført; derimod er der paaført Affaldskalk eller Kalkaske paa ca. 6 Tdrl. med ca. 10 Tdr. pr. Tdrl. uden nogen synlig Virkning. Jordpaakørsel er her ikke foretaget af nogen videre Betydning. Pløjningens Dybde er fra 7-9 Tommer.

Bygningerne før og nu

Bygningerne bestod i Fæsteperioden af et meget gammelt, langt, lavt, smalt Hus af Bin-

dingsværk med Lervægge og Straatag, indrettet til Beboelse, Heste- og Kostald mm., samt Bindingsværkslænge til Sæd, 8 Fag lang, 12 Alen bred med Straatag og opført i Halvfjerdserne. Efter Fæstehusets Indkøb til Ejendom blev den gamle Længe nedreven og nyt Stuehus, Staldlænge og Halvtagsbygning opført.

Stuehuset er 9 Fag, 15 Alen bredt af Grundmur med Kvist, tækket med Skifer, opført 1885. Staldlængen, hvortil den nuværende Ejer har tilbygget 4 Fag i 1898, er af Grundmur, 14 Fag og 14 Alen bred med Halmtag, dog Forlængelsen med Tegltag og indrettet til Vognport, Svine-, Heste- og Kostald; umiddelbart op til Kostaldsgavlen er tilbygget en Halvtagsbygning til Roekælder, der rummer ca. 700 Tdr. Endvidere er til den gamle Sædlænge tilbygget en Tværbygning, 6 Fag, 14 Alen bred af Beton med Straatag til Sædgulv og Port (Tærskelade).

Desuden findes en Halvtagsbygning af Grund-

mur med Skifertag, indrettet til Vaskehus, Karlekammer, Brænde- og Hønsarhus. Disse Bygninger omslutter en firkantet brolagt Gaardsplads.

Maskiner, opbinding og tærskning

I tidligere Tid har der kun været anvendt Plov, Letharve og Svenskharve samt Egetromle. Tærskningen udførtes med Plejl. Ved Midten af Firserne anskaffedes Jernplov, Svenskharve, Sæddækker og Ringtromle, og Tærskningen foretoges med lejet Damptærskeværk fra Marken; men i de sidste fem Aar er dette Arbejde udført med egen Hestetærskemaskine, hvilket anses for at være billigere og mere praktisk. Desuden benyttes for en Del Knuseværk (kværn) Bolbro's med Staalvalser, Kagebrækker, Roeskærer og Roerasper. Af Avlsredskaber anvendes nu, foruden de forannævnte, Fjerdertandsharve samt til dels Radsaamaskine og 2-radet Fraugderadrenser. Til Høstningen bruges lejet Slaamaskine med kombineret Aflægeapparat. Vintersæden bindes altid og som Regel Havre og Blandsæd, derimod sjældent Bygget. I de senere Aar er Halmen i Reglen ved Tærskningen bundet i 20 -30 Pund's Knipper efter fynsk Eksempel, hvilket ikke er almindeligt paa Bornholm.

Sædskifte efter 1883

Noget egentlig Sædskifte var her ikke i Tiden til 1883; men Jorden blev besaaet flere Aar i Rad med Rug, Byg, Blandsæd eller Havre, hvorefter den fik Lov til at ligge hen usaaet i nogle Aar for at hvile. Om besaaede Græsmarker var der ikke Tale, derimod gav de af Naturen selv fremvoksende Ukrudtsplanter, der vel nærmest bestod af Kvikgræs iblandet med Svinemælder, gul Okseøje og Kornblomst m.fl., en tarvelig Sommergræsning; men for øvrigt var der jo en Del Eng, saa der har vel ikke været sparsomt med Foder til de 3-4 smaa bornholmske Køer, der den Gang holdtes. Først efter at den nye Ejer fra 1883 havde ryddet Skoven og til dels drænet Jorden, blev der anlagt Sædskifte, som ved den nuværende Ejers Overtagelse i 1894 var følgende: 1) Brak, til Dels

besaaet med Vikkehavre, gødet, 2) Vintersæd, Rug og Hvede, 3) Byg, gødet (til dels), 4) Blandsæd eller Havre, 5) Kløver, 6) Græs, 7) Havre. Kunstgødning anvendtes ikke.

Nyt sædskifte efter 1898

Dette Sædskifte blev fortsat uforandret indtil 1898, da Jordarealet blev forøget med ca. 6 Tdr. Agerjord, hvorefter Jorden blev inddelt i 8 Skifter, dog af lidt forskellig Størrelse af Markerne, og Sædskiftet blev da følgende: 1) Vintersæd (Rug), ca. 15 Læs Staldgødning, 200 Pund. Superfosfat, 75 Pd. Salpeter, 2) Blandsæd, til dels med Bælgsæd til Staldfoder, 3) Roer, stærkt staldgødet, 1-200 Pd. Salpeter, 200 Pd. Superfosfat og til Dels Kali, samt undertiden lidt Ajle om Sommeren, 4) Byg, 5) Havre, til Dels lidt Staldgødning, 200 Pd. Superfosfat og 75 Pd. Salpeter, 6) Kløver, 7) Græs, Ajle, 8) Halvbrak, dog noget besaaet, staldgødet.

Plantesygdomme

Omend Ukrudtsplanterne i de senere Aar synes at være stærk Aftagen, maa dog nævnes Agerkaal, Kiddike, blaa Kornblomst, Svinemælder m.fl. og ikke mindst har Tidselen til Tider og paa sine Steder været fremtrædende, men ved ret hyppig Pløjning og ved Lugning af Markerne, synes den dog at tage meget af. Ukrudtsfarvning anvendes en Del, særlig i Roemarken. Af Plantesygdomme har Bægervampen gjort megen Skade i Kløvermarken (Knoldbægervamp er en snylter, den bekæmpedes på flere måder, ved god afgræsning, minimum 3-4 år mellem kløvermarkerne samt med gødskning, afvanding og tilførsel af kalk), og i Byg og Havre har Brand, som nu kan undgaas ved Varmtvandsbehandling af Saasæden, ligeledes gjort en Del Fortræd. Roerne har tidligere været forskaanet for Sygdomme, men nu synes de i de senere Aar (muligvis ved Indførelsen af Sludstrup-Barres stammen) at blive beskadigede ved Rodfilt-svamp. Særlig sidste Aar er mange Roer angrebne, enkelte Roer omtrent ødelagte. De bliver sorte i Kødet og angribes saavel i Roden som i Siderne og i Toppen paa Snitfladen.

Gødning, blanding og udkørsel

Gødningen opbevares i aabent Møddingsted, hvor den blandes omhyggeligt og saa vidt mulig trædes godt sammen. I Reglen er den Gødning, som er produceret fra først i September til Midten af Maj, anvendt til Roer og Kartofler, og dels udbragt om Efteraaret og nedpløjet, dels udkørt om Vinteren paa den frosne Vinterfure eller udkørt om Foraaret umiddelbart før Jordens Pløjning og Saaning. Til Vintersæden bliver saa den i Sommer Maanederne samlede Gødning anvendt. Som Regel køres Gødningen ud til sidste Pløjning til Rugen.

Afgrøder, sorter

Af Roesorterne er her kun brugt Barres i de sidste Aar, særlig af den Grund, at de er lette at trække op og lettere bliver fri for den vedhængende Jord. I Reglen er Saatiden i første Halvdel af Maj Maaned paa flad Jord med 20-24 Tommers Afstand mellem Rækkerne og indbyrdes Afstand 8-10 Tommer (dvs. at de såedes med en-kornsmaskiner, de saakaldte »knikker«) Frømengden pr. Tdr. er 15 Pund. Røehøsten har som Regel været god, fra 300 til 700-800 Tdr. á 160 Pd. pr. Td. Land (det sidste efter Prøvevejning).

Af Kartofler dyrkes Magnum Bonum og Richters-Edelsten. Vintersæden bestaar af Bretagnerug, til dels iblandet med Vinterærter, som synes at trives vel og folde godt (give flere fold), med en Udsæd af omkring 200 Pd. pr. Tdr. og Udbyttet har i flere Aar været 17-18 Fold Kærne og 5-6000 Pd. Halm. Prentice Byg er anvendt i mange Aar af en Stamme, som i sin Tid blev indført fra Markfrøkontoret, og det har foldet jævnt godt, fra 15-20 Fold. Udsæd 160-900 Pd. pr. Tdr. Havreafrøderne plejer som Regel at være gode, men da en væsentlig Del som Skaftehavre (utærsket havre) skæres i Hakkelse til Hestene, er det ikke let at opgøre Foldudbyttet nøjagtigt. Her anvendes i Reglen 200 Pd. Udsæd pr. Tdr. af Ligowohavren, tidligere Beseler, men dansk Havre er nu prøvet, og vil uden Tvivl fremtidig blive anvendt.

Kløver- og Græsmarken plejer ofte at være

mangelfuld, idet Kløveren mange Steder ikke synes rigtig at ville trives, men ødelægges af Bægersvampen i det første Efteraar. Udsæd og Frømengde varierer en Del, eftersom der saas paa fast, lermuldet Jord eller Skov- og Engbund; men i Almindelighed bruges: 8-10 Pd. Rødkløver, $\frac{1}{2}$ tidlig og $\frac{1}{2}$ sildig, 2-3 Pd. Alsike, 2-3 Pd. Timothe, 4-6 Pd. Hundegræs, 4-6 Pd. italiensk og almindelig Rajgræs og 4-6 Pd. Engsvingel, undertiden 2 Pd. Draphavre.

Det sidste Par Aar er der ogsaa saaet Kællingetand, der overvintrer bedre end Rødkløveren; men den er dog noget svag i Udvikling. Ligeledes er prøvet Lucerne, som synes at kunne gro paa den gamle Skovbund. En Del af Luzerneforsøgene, særlig uden Pødejord, er mislykkede, hvorimod et Udlæg med Pødejord uden Dækfrugt paa ca. 3 Skæpper Land (= $\frac{1}{2}$ tønde land) tegner godt. Græsserne vokser alle godt, og Afgrøderne har været gode; men for Græsmarken haves intet Regnskab.

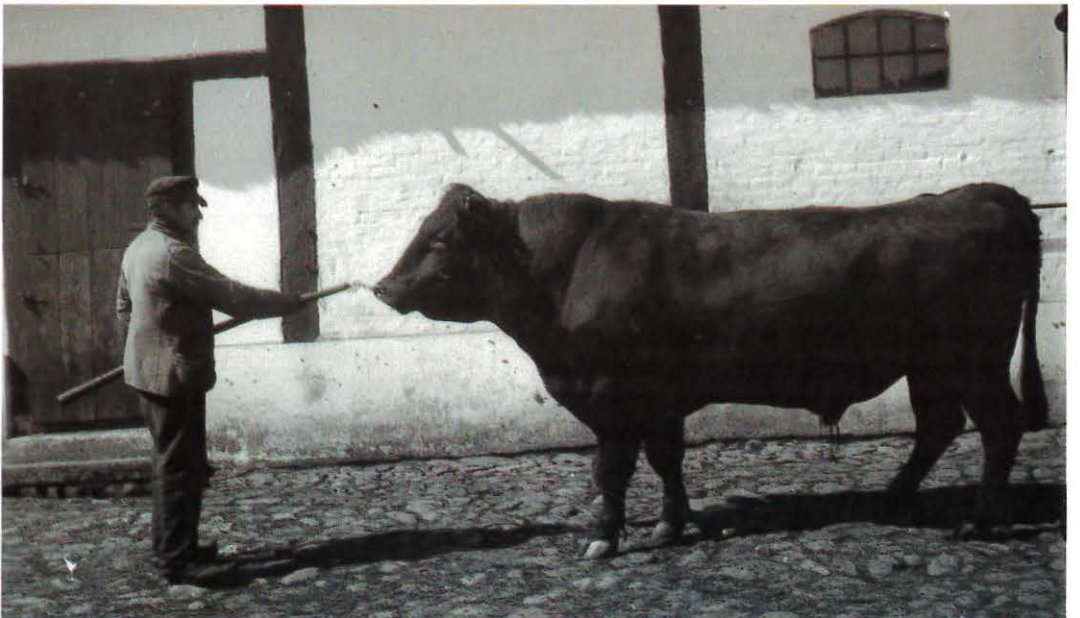
Bælgsæden (Ærter og Vikker) er her kun dyrket i ringe Mængde, da det maa betragtes som usikre Afgrøder, hvad enten det er ren Kultur eller i Blanding med Byg og Havre. Med en Udsæd af 100 Pd. Havre og til dels Byg og 150 Pd. Glænø Ærter er opnaaet fra 9-18 Fold. I den nærmeste Fremtid vil uden Tvivl Bælgsæden som Vinterært blive indlemmet i Vintersæden, hvor den synes at have en gunstigere Plads. Hestebønner er forsøgt, men opgivet igen paa Grund af Bladlus.

Husdyrholdet

Husdyrholdet angives indtil midt i Firserne (1880'erne) at have været et Par Heste og 3-4 Køer, der fodredes med Hø og Halm samt noget Skaftehavre (utærsket havre) til Hestene. - Noget stort Udbytte forlangtes ikke; men saavel Heste som Køer maatte efter den Tids Opfattelse vistnok betragtes som vel holdte. Af Svin og Fjerkræ produceredes ikke stort udover Husets Behov. Med den nye Ejer (1883) kom Kvægbruget et godt Stykke fremad, hvorimod Heste-, Svine- og Fjerkræholdet blev uforandret. Ved Ejerskiftet 1894 bestod Kvægbesæt-

Vi hører om de gamle bornholmske køer, som var af meget blandet »race«. Her det ældste kendte billede af køerne fotograferet engang i slutningen af 1800-tallet på Tørnegård i Pedersker. De ligner på flere måder de svenske eller finske køer med den prikkede aftegning på den hvide bund. Senere blev besætningen ændret til Rødt Dansk Malkerace. Det blev en kendt avlsbesætning, der vandt mange præmier på Dyrskuet. Foto Bornholms Museum.

En flot tyr af Rødt Dansk Malkerace vises frem. Tyren holdes med en tyrestang i næseringen, på en ukendt gård. A.C. Holm foto, Bornholms Museum.

ningen af 12 Stk. Malkekøer af blandet Race og til dels tuberkuløse indkøbte Køer samt 2 Stkr. Tillægskvier og nogle Kalve til Fedning.

Sommerstaldfodring havde ikke været anvendt, men Vinterfodringen betragtedes som særdeles god, idet der blev anvendt en Del Rapskage og Hvedeklid og mulig ogsaa en Del Sæd foruden Hø og Halm. Mælkeridriften stod paa et forholdsvis højt Stade; thi her kærnedes uden Tvivl godt Smør, der nedsloges i 1-6 Pund's Krukker, som solgtes til Borgere i Rønne (mest faste Kunder), men noget Regnskab herom haves ikke.

Forbedret husdyrhold

Ved Ejerskiftet i 1894 blev Besætningen prøvet med Tuberkulin; de syge Dyr, Halvdelen, udsattes og Stalden desinficeredes, hvorefter Indkøb af Angler og rødt dansk Kvæg fra Jydegaard i Klemensker fandt Sted, og siden efter har Besætningen væsentlig været vedligeholdt ved Selvtillæg. Imidlertid har periodisk Kastning og følgende Overløbning eller fortsat Kastning paa et meget tidligt Stadium samt andre Uheld som Kælvningsfeber og Yversygdomme, lagt Hindringer i Vejen for god og hurtig Udvikling af Stamkvæg, som til Dels har været Maalet.

Besætningen har i Reglen bestaaet af 20-25 Stkr. Kvæg, deraf 10-12 Malkekøer og 12 Stkr. Tyre, Kvier og Kalve. En Del unge Tyre og Tyrekalve er solgt fra Besætningen, dels til Tyreforeninger og dels til private Opdrættere. Af benyttede Avlstyre (Foreningstyre) har en Skalbjergetyr, »Olaf«, Stambog Nr. 113, og Bellingetyren »Aage Trym«, Stb. Nr. 280, samt for Tiden Tjustruptyre »Bakkegaard I« fra H. Jensen, Bakkegaard pr. Fuglebjerg (Sjælland), være benyttede; den sidste med bedst Resultat.

Ved Ernæringen har, som i Sædskiftet antydet, været anvendt Roer og Hø i forskellig Mængde; dog i Reglen 40-60 Pd. Roer pr. Ko og 3-4 Pd. Hø samt Halm, som flest efter Behag. Af Kraftfoder har foruden forskellige Slags Kager, Maltspirer, Blandsæd og Majs og til dels lidt Klid været anvendt, samt af Bærme

(fra brygning af øl) 20-40 Pd. daglig pr. Ko. Kraftfodermængde og Blanding har varieret en Del; i Reglen var Halvdelen Kager og Halvdelen Sæd og Maltspirer eller $\frac{2}{3}$ Kager og $\frac{1}{3}$ andet Kraftfoder, men jo billigere Kager, desto større Forbrug af disse.

Fodermængden pr. fuldt malkende Ko har i Reglen været 14-16 indtil 21 Foderenheder (fælles målebetegnelse for forskelligt foder, sat til 1kg byg = 1 foderenhed) for Goldkøer 6-8, og for 1-1½ Aars Kvier 5-6 Foderenheder.

Udbyttet af Kvægholdet var i Aaret 1895 af solgt Smør 1432 Kr., af 9 Stkr. Kalve 375 Kr. og af Svin 288 Kr.

Sommerstaldfodring, mælk og salg af dyr

Som Regel benyttes delvis Sommerstaldfodring med Fodring paa Stald om Formiddagen og Tøjring paa Græs om Eftermiddagen. Malketiderne er Kl. 5 Morgen, Kl. 11 Middag og Kl. 7½ Aften. Fodringen begynder efter endt Malkning om Morgen med Kraftfoder og Roer og Halm (eller Avner), og i Reglen udføres Hudplejen (strigling) samtidig. Under Middagsmalkningen gives Bærme; hvorefter Løsgang i Gaarden og Vanding finder Sted, og derefter fodres med Hø, og Strøelsen jævnes i Baasen. Ved Kl. 5-Tiden fodres atter med Kraftfoder, Roer og Halm.

Indtægten ved Salg af Køer (Udsættere), Tyre og Kalve har varieret meget og er for de forskellige Aar: 1900: 625 Kr., 1901: 540 Kr., 1902: 1937 Kr., 1903: 2107 Kr., 1904: 660 Kr., 1905: 1043 Kr. og 1906: 1612 Kr. I Gennemsnit for alle 7 Aar 1217 Kr. 70 øre. Kontrolregnskab (man etablerede kontrolforeninger og ansatte en kontrolassistent, som tog rundt og målte, vejede og kontrollerede køernes mælk samt udfærdigede foderplaner for de enkelte dyr) haves fra Aar 1899 til Dato. Foreningstyr haves opstaldet.

Grise- og hestehold

I Reglen holdes 2 Grisesøer af Landrace, som parres med en ren Yorkshireorne. Grisene faar Lov til at blive hos Moderen til 6 Ugers Alde-

Maskinhandler H.J. Jensen, Aakirkeby demonstrerer et damptærskéværk, dvs. et lokomobil der trækker et tærskéværk, foran Arresten i Rønne, engang o.1900. Man ser tydeligt den lille flunkende nye dampmaskine på hjul, med den lange drivrem hen til tærskéværket, hvor kornet lægges i foroven. Foto Bornholms Museum.

ren for bedre at taale Overgangen, og nogen Ulempe ved at faa Soen tidlig (brunstig) igen efter Fjernelsen af Grisene hører til Undtagelserne. Undertiden sælges Smaagrise, men mest Slagterisvin i 6-7 Maaneders Alderen, af 180-200 Pund levende Vægt. Foderet bestaar af Mælk, forskellig Slags Sæd (vel malet/gruttet), Roer, Kartofler, Grønt og undertiden lidt Avner til Søerne.

Hesteholdet har forhen været 2 Arbejdsheste, der fornyedes ved Indkøb. I de senere Aar fornyes Trækkraften ved eget Tillæg af Frederiksborgheste, idet der holdes 1-2 Følhopper, som tilligemed en 3 Aars Plag udfører det paa Ejendommen forefaldende Arbejde. I det sidste Aar er her solgt en 4 Aars Plag (for 700 Kr.), hvilket agtes fortsat fremtidig, forudsat at Uheld ikke indtræder. Foderet til Hestene be-

staar i Reglen om Vinteren af Hakkelse af Skaftehavre (utærsket havre), oftest med lidt Halm skaaren imellem, desuden 1-2 Givter (favnfulde) Agerhø og 10-20 Pd. Runkelroer pr. Hest daglig. Om Sommeren er Hestene til dels paa Græs.

Faar holdes ikke. Biavl haves heller ikke.

Ænder til Jul

Fjerkræavl drives her paa Ejendommen kun i det smaa, sjælden med over 25-30 Høns og 3-4 Tillægsænder. Indtægten af Æg, Kyllinger og Ænder andrager gerne 100-150 Kr. aarlig. En ikke ringe Del forbruges i Husholdningen. Særlig til Julen har Bornholmerne Forkærlighed for Fjerkræ, navnlig Ænder og Gæs.

Indtægten af Ejendommen har vel i ældre Tider været Sædsalg; men i de senere Aar er dette

Et stemningsfuldt billede fra det gamle landbrug på Bornholm, da heste- og håndkraft måtte udføre arbejdet. Her er det mand og kone, der kører hø ind til kreaturerne. Postkort fra o. 1900. Bornholms Museum.

nærmest forladt, og Indtægten faas hovedsagelig af Husdyrholdet ved Salg af Mælk, Fede-kreaturer, Svin og Avlsdyr. Dog sælges undertiden ogsaa lidt Saasæd.

Mælken er siden 1896 leveret til Andels-Mælkeriet »Svalhøj« i Klemensker og beløb sig fra 16. Juni 1896 til 38,793 Pd., 1897: til 70,948 Pd., 1905: til 53,699 Pd. og 1906 til 64,916 Pd. Desuden er der for alle Aarenes Vedkommende bleven beholdt en Del Mælk hjemme til at fodre Opdrættet med og til Husholdningen.

Svinene er solgte til Bornholms Andelssvinneslagteri og der leveredes i 1897: 13 Stkr. til 571 Kr. 91 øre. og 1906: 28 Stkr., 3,779 Pd. til 1,772 Kr. 83 øre, og desuden kan det jo ses som anført under Kvægholdet, at der er solgt Avlsdyr og Udsætterkvæg for ca. 1218 Kr. aarlig i Gennemsnit af 7 Aar. Tillige er solgt lidt Smaagrise og en Plag.

Brød, øl og folkehold

Her paa Ejendommen saa vel som alle andre Steder i Omegnen, var det i ældre Tider almindeligt, at man bagte sit Rugbrød og bryggede

sit Øl selv, samt lavede Smør og maaske lidt Ost til Husbehov og tilvirkede Tøjet til de daglige Klæder selv. Men heri er der jo her som alle andre Steder sket Forandring, (i) det Smørtilvirkningen nu sker paa Andelsmælkerierne, Osten købes og Bagningen er gennemgaaende ophævet, saaledes at Rugbrødet købes eller byttes med Pund Rug mod Pund Brød. Vævningen er ligeledes ophørt og kun Brygningen af Øl til daglig Brug er til dels bibeholdt.

Her holdes paa Ejendommen i Reglen 1 Karl og 1 Dreng samt 1 Pige. Karlen lønnes med 225-300 Kr. aarlig. Drengen forskelligt efter Alder med 100-125 Kr. og Pigen med 150-200 Kr., og Kosten til hver ansættes til 200 Kr. Desuden benyttes lidt lejet Arbejdskraft til Roer og i Høsten. Arbejdskraften til Landbruget, særlig Piger, maa nærmest betragtes som knapt afmaalt, og Lønnen synes at stige Aar for Aar. Bornholm har jo en ikke ringe Stenindustri, som foruden Haandværket lægger Beslag paa en stor Del af den bedste Arbejdskraft. Desuagtet synes den senere Tids Ejendomshandler at tyde paa Prisstigning«

Luftbillede af Vennerlyst i dag, som Klippefly lige har optaget. Man ser bl.a. hestefoldene, at haven ikke længere bliver udnyttet som nyttehave og at halvtagslængen mod øst for længst er borte. Foto Klippefly 2004.

Vennerlyst i 1900-tallet til i dag

Carl Thorvald Jørgensen overtog Vennerlyst i 1894. Han kom fra Tvillingegård i Vestermarie og blev gift med Anine Kirstine Mikkelsen fra Jydegård tæt ved. De overtog en gård med god jord og flere nyere bygninger. Den store stuelænge med kvisten over midterpartiet var opført i 1885. Der blev også opført en ny kostald, som de så forlængede i 1898 med fire fag og med tegltag, resten var med halmtag. De byggede også den store ajlebeholder i 1895 til afløb fra de mange dyr.

Den fine kobesætning

Det vigtigste for gården, som kun var på 30 tønder land, var at de opbyggede en meget fin besætning af Rød Dansk Malkerace, som vi har hørt om tidligere. Flere af dyrene kom fra

Jydegård, lige i nærheden. Besætningen omtales i Landboforeningens store jubilæumsbog fra 1955 på s. 268, hvor den bliver meget rosende beskrevet. I reglen bestod besætningen af 10 - 15 køer plus ungdyr. Man deltog meget aktivt i avlsarbejdet og havde opstaldet flere tyre for »Svalhøj Tyreforening«. Carl Jørgensen deltog flittigt med udstilling af dyrene på dyrskuet og fik mange præmier. Et barnebarn husker, at der var et værelse øverst i kvisten på stuelængen, hvor de mange præmieskjolde var, og som »vi børn fik lov til at lege med«.

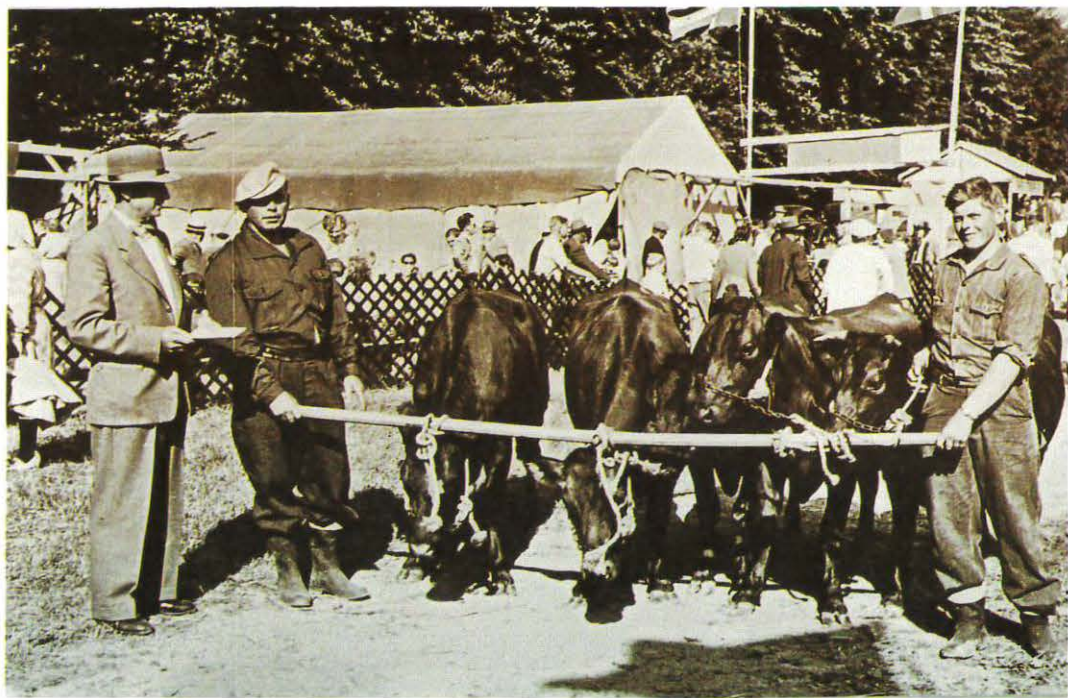
Man deltog naturligvis også i Kontrolforeningen og fik regelmæssigt dyrenes mælk vejet og fedtprocenten målt, samt lavet foderplaner. Senere da en datter og hendes mand havde overtaget gården, havde kontrolassistenten et fast værelse på gården, som han kunne benytte

En flot ko af Rød Dansk Malkerace, som en lille dreng viser frem for fotografen. Koen hedder »Nr. 13, Rosa«, men er desværre fra en ukendt gård. Foto Fr. Petersen, Bornholms Museum.

Der høstes byg med selvbinder med tre heste for på Ellelyst ved Hasle, omkring 1935. På selvbinderen er det Rudolf og broderen med kasket følger med, nok for at se om bindeapparatet binder negene ordentligt. Foto Bornholms Museum.

Det var vigtigt med et godt avlsarbejde for at køerne kunne yde mere og være sundere. En af de kendte opdrættere var Albert Hansen, Sigtebæk i Østerlars. Han udstiller her en samling kvier af Rød Dansk Malkerace på dyrskuet i 1956. Edvard Koefoed, Blæsbjerggård, Herluf Olsen og Johannes Sonne viser dyrene frem. Foto Bornholms Museum.

når han ville. Den gode mad på stedet var nok et godt trækplaster.

Nye ejere

I 1920 døde Carl Jørgensen og en datter, Petrea Margrethe Augusta, overtog gården sammen med sin mand, Hans Peter Ingvorsen, der kom fra Kjeldsebygård i Østerlars. Han havde været på Bornholms Højskole og på Dalum Landbrugsskole og var derefter forvalter ovre. De fortsatte med den fine røde besætning af køer og ungdyr og søgte i det hele taget at få så meget ud af gården som muligt. H.P. Ingvorsen sagde engang til en af døtrene, at gården lå som smørklatten midt i grøden. Det var en betegnelse for den meget gode jord.

»Det var et gammeldags landbrug, hvor vi børn hjalp meget til. Alt skulle udnyttes. Vi

børn gik først i skole hver anden dag. Efter underskolen kom vi i mellemsskole i Rønne, på Statsskolen. Det var gratis. Jo, vi børn blev sat godt i vej. En blev dyrlæge, en købmand, en overtog senere gården, en blev husholdningslærer og to blev sygeplejersker. Og alt sammen på 30 tønder land.«

Grise og heste, geder og meget fjerkræ

»I bindingsværkslængen over for stuelængen, mod nord, havde vi grise- og hestestald. Der var fire heste, som leverede trækraften til landbruget. Om høsten blev kornet høstet med selvbinde og vi børn måtte være med til at sætte stakke, med seks til otte neg i hver. Så blev kornet kørt hjem, hvor børnene ofte lagde læssene. Der blev sat flere hæs ved gården. Så blev stubmarkerne revet med en hesterive også kørt af bør-

Landbruget i dag, nye tider om man vil. Såning af korn på Vennerslysts mark med gården i baggrunden. Det foregår med en stor traktor med et »såsæt« bagefter. Foto Henrik Vensild, april 2005.

nene på skift, som de voksede til. Senere kom så tærskeselskabet »Tasseværket« og der blev tærsket i et par dage, men så var alt også optærsket og man var fri for det om vinteren.»

Datteren husker også hvordan børnene skulle være med til at hakke roer. Det var et træls arbejde, men ende fik det dog. Om efteråret og vinteren skulle de så trække roerne op og hugge toppen af. En gang var det i snevej, og det var bidende koldt, så det var bestemt ikke særlig sjovt. »Vi børn skulle også være med til at malke sammen med mor og tjenestepigerne. Vi havde to piger til hjælp for mor i huset, en passede os børn og en var i køkkenet og i haven. Der var også en karl, han boede ovre i karlekammeret i halvtagsbygningen mod øst. Så vi havde da også en del hjælp. Men sønnerne skulle gerne være hjemme på skift og hjælpe

til. Jens Peter blev der mest og kom til at overtage gården i 1954 og fik den tilskødet i 1957.« Forældrene flyttede da over på den anden side af landevejen på ejendommen Risenborg, hvor der også var jord til, som han avlede.

Traktor, malkemaskine og den store have

Man fik malkemaskine først i 1950'erne og en grå Ferguson traktor lige efter krigen. Begge dele var en stor omvæltning. »Mor og pigerne behøvede ikke malke mere. Mor var god at være i lære hos, vore piger blev der i flere år og de blev grundigt oplært.«

Den store have tog meget arbejde, men der blev også dyrket meget til husholdningen. På et luftbillede fra o. 1950 ser man tydeligt den store have med nyttehaven, hvor alle grøntsagerne voksede. Man ser også mindst 23 bista-

der. Det er noget nyt, for forældrene havde ikke bier, som der udtrykkelig står i Tuxens beskrivelse. Man ser også det store fjerkræhus. Der var mange høns, hvor æggene blev brugt i husholdningen og resten solgt. Kyllinger og høns blev også brugt eller solgt. Så var der en bestand af gæs, som børnene også måtte vogte, for der var ingen gåsegård. Til jul blev en del af gæssene slagtet og foræret til en ældre dame man kendte og til de ferieborn, som havde været der i årets løb. De fik en gås sendt over til jul. Jo, der var også plads til »Københavnerbørn« på Vennerslyst.

Hestene kom væk og traktoren leverede trækraften. Der var lys på den, så man kunne køre og f.eks. pløje om aftenen, efter malkningen. Det var både en fordel og en ulempe, for arbejdsdagene blev længere.

Sønnen overtager Vennerslyst

Som tidligere fortalt blev det sønnen Jens Peter Ingvorsen, der overtog gården, da forældrene trak sig tilbage i 1954. Han fortsatte med det gammeldags landbrug, dog hjulpet af traktor og malkemaskine. I 1961 bliver han gift med en sygeplejerske, Gerda, fra Hobroegnen i Jylland. Hun havde arbejde på Rønne Sygehus og var veninde med en af hans søstre, så på den måde blev kontakten skabt. Gerda var selv fra landet, så det var naturligt at flytte ind og tage sin del af arbejdet. Køerne blev først solgt i 1981 og så var landbruget nemmere at passe. Det var ikke altid de bedste tider for landbruget i 1960'erne. Mekaniseringen hjalp noget på forholdene, men som tiderne udviklede sig, og da dyrene kom væk, var der på en måde for lidt jord til gården.

Gården skifter igen ejere og bliver delt

I 1991 døde Jens Peter Ingvorsen. Ud over landbruget havde han haft tid til at sidde i mejeriet »Svalhøjs« bestyrelse, som repræsentant for Hasle Bank, og var desuden en ivrig og dygtig bridgespiller samt meget historisk interesseret. Gerda stod tilbage med Vennerslyst, som hun derfor måtte afhænde. Det blev til muremester

Keld Hansen i Hasle, som dog ikke kunne få lov til at få udkørsel for alle sine varevogne. Derfor solgte han jorden i 1993, de næsten 42 dtrl. som gården nu var oppe på, til Ole Hansen Kofod på Dalegård på Kumlehøjvej, lidt nord for Hasle. Herfra drives gården i dag og indgår i et større landbrug med grisestalde på Dalegård, samt flere gårde. Store maskiner klarer arbejdet, forårsarbejdet, nedfældningen af gylle og såningen, i denne tid. Der er meget der skal nås, når foråret endelig kommer.

Bygningerne på Vennerslyst med den store have og et par tønder land blev solgt fra til andre i 1993, og er siden blevet handlet et par gange. I dag er der heste på gården, som så mange andre steder, hvor der kun er lidt jord til. Kostalden er bygget om til hestebokse. Udmugningsanlægget, som Jens Peter og Gerda fik installeret for at lette udmugningen fra køerne og ungkreaturene, er gået i stå og står som en slags »skulptur« omme bag den lange kostald, der engang rummede den fine avlsbesætning af Rød Dansk Malkerace.

Det lange lave fæstehus, »Buskehuset«, som var en parcel fra Siegård på 16 tønder land, har været rammen om flere familier, der først knoklede med rydning, opdyrkning, dræning og mergling af jorden, købte mere jord til og avlede den med flid og omhu gennem tre-fire generationer samt skabte en meget fin kobesætning. Nu er gården delt. Det kaldes strukturd udviklingen.

Efterskrift

Vennerslyst er den sidste gård, S.C.A. Tuxen har beskrevet i bogen: Landbrugets udvikling i Danmark, Fra 1835 til nutiden, (dvs. til o.1910) trykt i 1912. Bogen har været forudsætningen for valget af bornholmske gårde til denne artikelserie, hvor de fjorten gårde er fulgt helt op til nutiden, 2004-05.

BORNHOLMS LANDBRUG O. 1850 TIL 2005

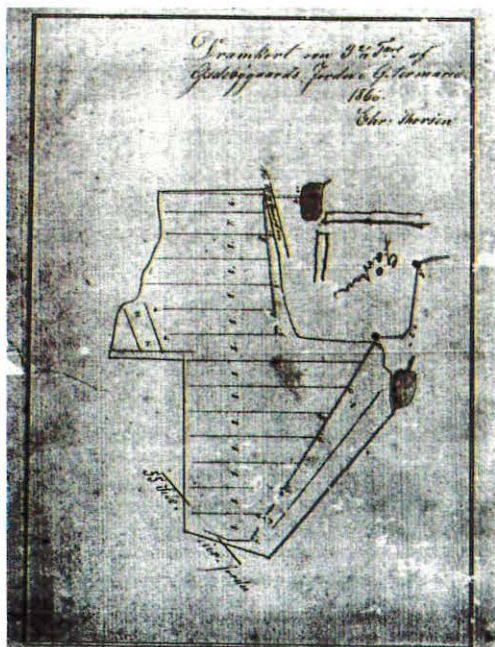
Af Henrik Vensild

*Opsummering af landbrugets udvikling
på Bornholm o. 1850 - ca. 1912*

Jordforbedring, dræning og mergling

Vi har ved flere af gårdene hørt, hvor megen tid og kraft der blev brugt på først at rydde markerne for sten. Man lagde stenene i bunker eller lange »Reer«, eller brugte dem som byggemateriale, hvad der dog ikke var særlig isolerende. For at agerjorden bedre kunne dyrkes måtte markerne drænes, så man havde styr på vandafledningen. Dette gjorde man ved at grave, med håndkraft, kilometer efter kilometer af grøfter, hvori man lagde drænrør af tegl. Vi er så heldige, at en landmand har bevaret et meget tidligt kort over de første drængrøfter på Gadebygård i Østermarie, 1860. Efter dræningen kunne markerne dyrkes bedre.

Jorden skulle forbedres med kalk, og det fik man fra kalkholdige lerlag, som oftest fandtes på mange af gårdene. Mergelen blev gravet op med håndkraft og spredt ud over markerne. Vi

»Drænkort over 3 ²/₄ del tønde land af Gadebygårds Jorder i Østermarie fra 1860. Chr. Thorsen«. Et meget tidligt drænkort. Gården er med blyant indtegnet i hakket i marken. Privateje.

Pløjning ved Nexøvejen, nær Siegårdvej i efteråret 2005. Her kører en stor Case med en 8 furet vendepløj, hvor de 3 furer er frontmonteret. Der er langt til fortiden kan man synes, men marken er den samme. Foto Henrik Vensild 2005.

Høst i 1800-tallet foregik med le/«sejs», som det ses her; hvor Hans Ipsen, Thomasløkke ved Hammershus, harer sin »sejs«, skærper den ved at banke med pennen af en hammer på den yderste ½ cm af bladet. Det er lagt på en lille ambolt stukket ned i jorden. Han har taget træskoene af for at kunne styre bladet med foden. Leskaftet, »bommen« er ophængt i en »haresule« og bundet med en snor med en sten i. Foto Kjøller, Allinge, vel før 1900. Bornholms Museum.

kender sikkert alle til mergelgrave, ofte dybe og vandfyldet huller på markerne. Mergelen hjalp på omsætningen i jorden, men virkningen mindskedes efter en del år, så der måtte andre midler til som kunstgødning.

Forbedrede redskaber

De primitive redskaber, hjulploven og »dansk-harven« med træbuller og lige jerntænder, udførte ikke et ordentligt jordarbejde. Man forbedrede hjulploven med en svungen muldfjæl af støbt jern og et bedre skær, så furerne blev skåret og vendt ordentligt. Fra 1830'erne blev svingploven indført og den havde i høj grad forbedrede pløjeegenskaber og krævede ikke mere end 2-3 hestes forspand.

Med indførelsen af dampmaskinen og jernstøberierne opstod maskinfabrikerne, og der blev produceret mange nye og forbedrede landbrugsredskaber samt staldvinduer, vandpumper, komfurer, kakkelovne og ikke mindst tandhjul og meget mere. Svingplove helt af jern med

støbt plovås og først støbt og senere stålplademuldfjæl blev et meget afgørende fremskridt. Dobbeltplove til skræpløjning om efteråret forbedrede i høj grad bekæmpelsen af ukrudt og særlig tidsler i markerne. Harverne blev helt af jern, først svenskharver med bøjede og udsmedede tænder, så kultivatorer, de såkaldte »greifer« eller fjedertandsharver, der i den grad forbedrede jordbearbejdningen, både om foråret og efteråret. Også tromler blev vigtige.

Såmaskiner, bredsåmaskiner og senere radsåmaskiner erstattede såningen af korn og frø med håndkraft. Slåmaskiner erstattede høstningen af græs og kløver med le/«sejs». Kornhøsten blev mekaniseret først med aflægger/mejemaskine, som lagde passende bunker korn af, så de kunne bindes op i neg. Kort efter kom selvbinderen, som bandt negene. Man skulle nu kun sætte dem sammen i »hobe« eller »stakke«. Hånddriven blev erstattet af hesteriver til korn eller hø.

Tærskningen af korn og andre afgrøder blev

mekaniseret, først med små tærskemaskiner, så med selvstændige halmrystere og kornrensemaskiner, kornblæsere. De tre maskiner blev bygget sammen til en, et egentligt tærskværk. Disse blev nu større og større og krævede mere trækraft, som hesteomgangen ikke kunne levere. Her kom dampmaskinen så ind, først som stationær og siden som selvkørende lokomobil. Da udgifterne var for store til en enkelt gård, sluttede flere sig sammen i »Tærskeselskaber«. De kørte rundt fra gård til gård, fra ejendom til ejendom og tærskede de store kornstakke. Til dyrkningen af roer og kartofler blev der fremstillet radrensere, enkelt eller to rækkers.

Planteavl forbedres, nye dyrkningssystemer og nye planter.

Med den bedre jordbehandling, hvor man før måtte have et skifte eller en mark liggende i brak for at blive pløjet og harvet flere gange, for at bekæmpe ukrudtet inden næste års afgrøde, kunne man nu gå over til halvbrak og således kun behandle marken et halvt år før såning af en afgrøde. Man skiftede mellem afgrøderne, mellem vintersæd, vårsæd og andre planter. Som noget nyt dyrkede man nu roer, lucerne og kløver til husdyrene. Disse to sidste planter er kvælstofopsamlende samtidig med at de giver en god foderafgrøde. Med det stigende husdyrhold kom græsmarker ind i sædskifterne ofte i 2-3 år. Før havde man brugt stubmarkerne og brakken til »græsning«. Man inddelte nu agerjorden i 7 eller 8 marker, som så vekslede med forskellige afgrøder i et sædskifte.

Mange forbedrede planter så dagens lys, man lavede forsøg og udviklede bedre ydende sorter af korn, frø og roer. Raps blev også en yndet afgrøde.

Gødning og kunstgødning

Med det stigende antal køer og svin blev der også mere staldgødning til markerne, som igen forbedrede omsætningen i jorden, hvorved udbyttet på markerne steg. At bruge kunstgødning blev mere almindeligt hen mod århundredeskiftet. Først var det ganske lidt gødning, men efter-

hånden mere. Det blev til kali, superfosfat og salpeter, som efterhånden blev fremstillet »kunstigt«. Markerne skulle have noget igen for den avl man borttog i form af afgrøderne.

Fra korn til kvæg og svin samt mælkens bedre behandling

Efter 1860 satsede man på forbedringen af de gamle kvægracer. Man krydsede det fynske og sjællandske kvæg med kvæg fra Angel i Holsten, og fik herved den »Røde danske Malke-race«. Ydelsen steg med den forbedrede fodring. Man begyndte at bruge kraftfoder, såkaldte olie-kager. Svin opfostrede man også flere af. Man gik fra produktion af korn til animalske produkter.

Normalt havde hver gård behandlet sin mælk selv, skummet fløden, kærnet smør og lavet ost. Med den forøgede mælkemængde, som de stadig flere og flere køer gav, blev denne behandling af mælken et stadig større arbejde. Antallet af køer fordobledes på Bornholm fra 15.000 i 1835 til 30.000 i 1900. Opfindelsen af centrifugen i 1878 og den trækraft, som dampmaskinen ydede, gjorde det muligt at oprette enten private eller andelsmejerier.

Andelsforeninger, brugsforeninger, mejerier, slagteri med flere

I 1866 grundlagdes den første brugsforening i Thisted. Ideen bredte sig både i byerne og på landet, hvor brugsforeninger skød frem. Mange blev med tiden også til små »pakhuse« for handel med såkorn, frø, kraftfoder og kunstgødning. Landboerne, gik sammen om oprettelsen af produktionsforeninger, andelsforeninger og i 1882 oprettedes det første andelsmejeri i Hjedding ved Varde. I 1886 oprettedes det første andelsmejeri Dybdal i Østerlars. Der blev herefter et mejeri i hvert sogn, 19 i alt. Med leveringen af mælk til mejerierne fik man skummetmælk tilbage, som man kunne opfede flere og flere svin med. I 1891 oprettede man derfor Bornholms Andels Svineslagteri i Rønne. Senere kom flere produktions- og handelsforeninger, som også var på andelsbasis.

Generelt

Generelt for perioden må siges, at udviklingen byggede på forbedret viden, kundskab og lærdom. Landbohøjskolen uddannede landbrugs-kandidater og landbo- og husmandsforeningerne ansatte disse til stor gavn for landbrugets produktion og udvikling.

Udviklingen ca. 1912 til 2005

Mekaniseringen skrider hastigt fremad, traktorer og mejetærskere

Første Verdenskrig 1914-18 satte på en måde udviklingen lidt i stå, men der var god afsætning af landbrugets produkter. Der blev også udviklet maskiner, der senere kunne udnyttes fredeligt, således f.eks. traktorer. Fra 1930 optræder de mere almindeligt, de blev brugt til pløjning, harvning og som trækraft ved tærskning og savning af brænde. Traktorerne var på jernhjul og derfor ikke velegnede til at køre på landevejene. Efter Anden Verdenskrig fik det krigshærgede Europa en økonomisk og teknisk hjælp fra Amerika, Marshall-hjælpen kaldes den. Denne hjælp var med til at sætte skub i udviklingen. Vi fik især traktorer på gummihjul samt nogle mejetærskere og landbrugsvogne samt kunstgødning. Den lille »Grå Ferguson« traktor med sit hydrauliske trepunktsophæng til redskaberne blev en revolution. Hestene blev erstattet med traktorer og nye redskaber så dagens lys. Mekaniseringen var for alvor i gang efter 1945.

I 1930'erne vandt mejetærskerne frem. De første blev trukket af et stort antal heste i Amerika, men herhjemme ventede man til de kunne bugseres af en traktor eller blev selvkørende. Hermed var høsten af korn og andre afgrøder væsentlig forandret. Man kan sige, at en mejetærsker er en selvbinder og et tærskværk bygget sammen. Høst- og tærskprocessen foregik nu ude på marken. Laderne bliver delvis overflødige, men man måtte bygge siloer og tørreanlæg til de indhøstede afgrøder. I dag bruger man haller som plansiloer med luftriste i gulvet, så

De første kraftmaskiner var en hesteomgang i gården, hvor 2-4 heste gik rundt og rundt og trak et stort tandhjul, der igen trak et mindre tandhjul, der igen trak drivakslen, der gik ind i bygningen. Hestegangen kunne bruges til vippe, og det ses, at en håndslibesten er sat på hestegangens overligger. Med den kunne man slibe sine takkede maskinknive til slåmaskine, aflægger eller selvbinder. Hestegangen trak hakkelsesmaskinen eller en mindre tærskmaskine inde i bygningen. Foto Kjøller, Allinge, Bornholms Museum.

man kan køre frit ind og tippe afgrøderne af og senere kan de læsses igen med frontskovl.

Efter indførelsen af mejetærskerne blev halmen først presset i små lavtryksballer ude på marken, senere i små højtryksballer og i dag enten i store rund- eller firkantede bigballer. Disse læsses med frontlæsser. Så håndkraften, de tunge løft, er også her erstattet af maskinkraft. Indførelsen af elektricitet blev en stor forbedring for de efterhånden mange maskiner på gårdene.

Den hastigt fremadskridende mekanisering i 1950'erne bevirkede, at enkelte landmænd eller andre også investerede i traktorer, mejetærskere, marksprøjter eller andre redskaber og maskiner for at køre rundt til forskellige kunder og udføre arbejdet i marken. De blev til egentlige maskinstationer, hvoraf flere fungerer i dag.

Tærskning med tærskværk uden for en gård ved Allinge. Værket trækkes af en John Deere traktor; hvorfra der kom seks til Bornholm med Marshall-hjælpen efter Anden Verdenskrig. En sådan traktor tilhørte bl.a. Thormod Holm i Allinge. Bornholms Museum.

Brug af kunstgødning og bekæmpelse af ukrudt

I århundreder har man kæmpet med ukrudt i markafgrøderne, først efter 1945 begyndte man at sprøjte afgrøderne mod ukrudt. Dette er en stor hjælp for de dyrkede planter og for udbyttet, men rummer samtidig en fare for overskydende kemikalierester, der siver ned i grundvandet og forurener dette.

Efter 1945 blev kunstgødning stadig mere anvendt og hermed steg udbyttet. Men der er også en fare for udledning af overskydende kvælstof i vandløbene og for nedsivning i grundvandet. Da samtidig antallet af husdyr er steget voldsomt efter 1972, hvor vi kom med i Fællesmarkedet, EF, bliver der tilført jorden mere og mere kvælstof, som også udgør en fare for miljøet og andre dele af samfundet. Man har derfor måttet indføre begrænsninger på mængden af udbringning af gødning og kunstgødning, samt brugen af sprøjtemidler i Vandmiljøplan 1 i 1995. I 2000 strammede man disse krav med vandmiljøplan 2. Man indførte også grønne marker med vintersæd om efteråret,

så mere kvælstof kan optages af planterne. Der skal holdes nøje regnskab med brug af gødning/kunstgødning og brug af sprøjtemidler.

Husdyrbrugets udvikling

Inden for husdyrbruget er udviklingen også hele tiden gået fremad. Kvæg, svin og fjerkræ er blevet forædlet mere og mere. For kvægets vedkommende har man satset på malkekvæg eller på fedekvæg. Før havde Rød Dansk Malkekræ en fortrinsstilling på Bornholm, i dag er racen helt slået ud af det stærkt forædledede, storbrogede kvæg. Jerseykvæget har også sin betydning. Mælkeydelsen er forøget mange gange siden 1900. En ko o. 1950 ydede ca. 4-5.000 kg mælk pr. år, og leverer i dag ca. 8-10.000 kg mælk, men koens samlede produktionstid er nu nede på 4 år mod førhen 10 år. I samme periode er antallet af besætninger faldet drastisk til nu ca. 60 med o. 5.000 køer mod ca. 2000 o. 1950. Den leverede mælkemængde er fordoblet fra ca. 20 millioner liter til 40 mio. i dag. For produktionen af svin var 1900-tallet også en fremgangstid. Antallet af svin stiger stadig

Roer er vigtige som foder til køerne til den forøgede mælkeydelse. Her familie og tjenestefolk på Billegravsgård i Pedersker 1922. Foto Bornholms Museum.

og er nu oppe på godt 350.000 stykker. Den dyrkede byg og især hvede går nu gennem dyrene i stedet for at blive solgt. Fjerkræet har også gennem 1900-tallet fået en særstilling på øen og antallet af æglæggende høns eller kyllinger til slagting er vokset betydeligt.

Nogle særlige afgrøder

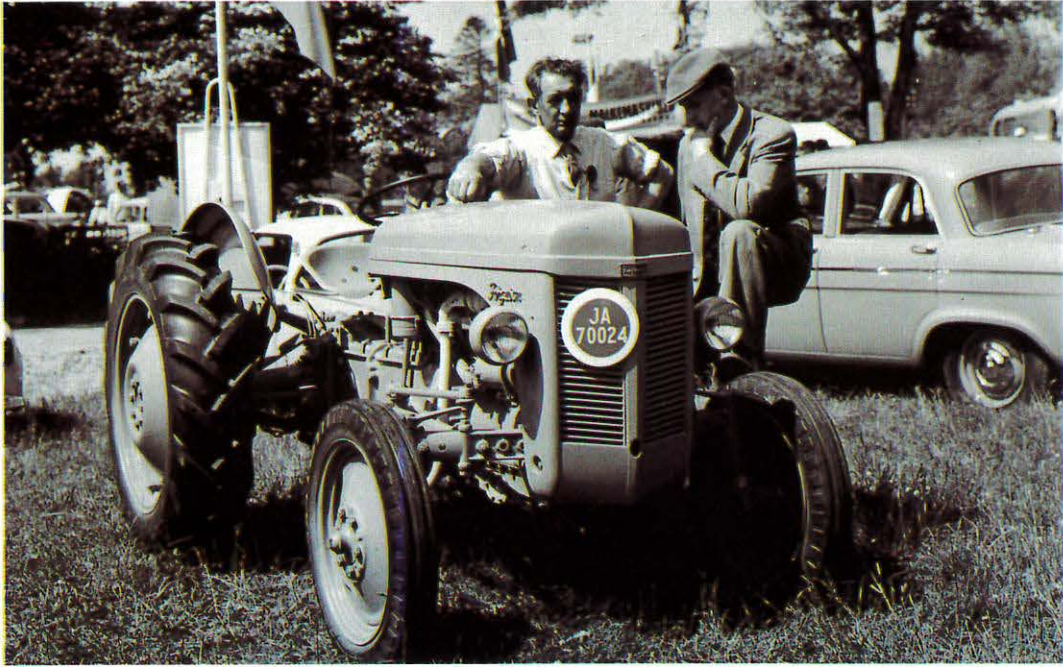
Dyrkningen af særlige afgrøder som frø, kløver, forskellige græsser og især raps, er et område hvor Bornholm er særlig godt egnet, hvorfor der gennem 1900-tallet stadig har været en stigning her. Hør til forarbejdning på Hørfabrikken i Aakirkeby var en overgang en nicheproduktion, ligesom dyrkning af lucerne til produktion af grønpiller også blev det. At avle sukkerroer til fremstilling af sukker i Finland eller Sverige var også et forsøg på produktion af en afgrøde til eksport.

Generelt

Man kan sige, at hvor det bornholmske landbrug o.1950 var et meget alsidigt landbrug, hvor næsten alle bedrifter havde køer, grise, høns og planteavl, er der sket en voldsom specialisering i de seneste årtier. Nogle satser på planteavl, korn eller frø, mens andre satser på at producere mælk. Igen andre satser voldsomt på produktion af svin, som der er næsten 350.000 af herovre, og nogle få satser på fjerkræ. Mange gårde er blevet sammenlagt, så de er blevet meget større. Mange landbrug er blevet nedlagt eller overgået til fritidslandbrug ofte med heste på ejendommen. Strukturudvikling kaldes det. Landbruget er et helt andet i dag end i 1950 og endnu fjernere fra landbruget o.1900, ja end i 1870-80'erne - men det var netop da, at udviklingen virkelig begyndte. Dengang var det mangfoldighed i dag er det storlandbrug eller nærmest fabriksproduktion.

Træk af Bornholms landbrug 1946-2006

Af Henrik Vensild

Dyrskuet i Hareløkkerne, midt i Almindingen, var et tilløbsstykke. De nyeste maskiner blev vist frem. Her ser det ud til at en landmand overvejer købet af en Ferguson-traktor. Foto Kaare Rasmussen, 1958, Bornholms Museum.

Det bornholmske landbrug var lige efter den Anden Verdenskrig meget alsidigt med både animalsk og vegetabilsk produktion ligesom landbruget i resten af landet. I årene derefter kom specialiseringen med dertil indrettede bygninger. Hestetrækkraft blev erstattet med traktorkraft, hvilket fremmede indførelsen af nye maskiner. I 1970'erne indebar strukturreformeringen, at mange ejendomme og gårde blev opkøbt og lagt ind under færre og større gårde. Det specialiserede storlandbrug kom i gang og tog virkelig fart i 1980'erne og 90'erne. Landdistrikterne blev på en måde affolket, selv om andre grupper flyttede ind på flere af de tomme ejendomme, hvor de blev fritids- eller hobbylandmænd.

Den 5. april 1946 sluttede Anden Verdenskrig på Bornholm, da russerne med nogen forsinkelse trak sig tilbage efter at have befriet øen for tyskerne i 1945 ovenpå bombningen af

byerne Rønne og Nexø i dagene den 7. og 8. maj. Det skete, sagde bornholmerne, mens resten af Danmark festede! Det normale liv begyndte dog hurtigt igen på øen.

For landbrugets vedkommende var et af de store problemer efter krigen, at der var stor mangel på arbejdskraft. Det skyldtes blandt andet, at landbruget ikke var fulgt med i udviklingen på lønnings- og arbejdsområdet, så mange søgte andet arbejde, især i byerne. Som den første landsdel henvendte det bornholmske landbrug sig derfor til Arbejds- og Socialministeren og berettede om, »at mange Gaarde har bortsolgt deres Kvægbesætninger, medens andre kører med stærkt nedsat Kapacitet«¹, og man bad derfor om at måtte få allierede flygtninge til Bornholm. Det lykkedes ikke, men: »senere paa Sommeren kom der ogsaa smaa Kontingenter Bessarabere, i alt 43 kvindelige og 28 mandlige, som der i det store og hele har

Maskindemonstration på Ladegård i Klemensker 25.oktober 1965. Gårdejereren, Orla Kofod, sad den gang i Landboforeningens Maskinudvalg. Det var vigtigt at vise de nye plove og traktorer frem. På Ford 3000 sidder en Kværneland to furet plov. Bagerst kører en Ford Country med fire lige store hjul. Foto Bornholmeren, privat-eje.

været Tilfredshed med. En Del har dog forladt deres Pladser i Utide². (Se også selvstændig artikel om denne historie.) Man søgte også at få arbejdskraft fra det nyligt oprettede militær på øen stillet til rådighed i roelugningstiden, hø høsten og kornhøstens tid - og dette lykkedes nogenlunde!

Det bornholmske landbrug efter Anden Verdenskrig

Hele øen er på 58.716 hektar, og havde 47.185 indbyggere i 1946. Der var i alt 3.561 brug, der tilsammen dyrkede et jordtilliggende på 36.595 hektar jord³. På denne tid var landbruget meget alsidigt. Det mest alsidige det vel nogen sinde har været. Man havde både agerbrug med korn, roer, græs og frø samt køer, svin og høns. Der var imidlertid meget få får, ænder og gæs.

Hartkornets fordeling på Bornholm 1946

	Antal	Areal i ha.
Gårde over 12 tdr. htk.	62	4.761
Gårde på 4-12 tdr. htk.	613	22.045
Gårde på 2-4 tdr. htk.	372	6.185
Gårde på 1-2 tdr. htk.	610	5.683
Huse over 1 ha.	1.904	7.921
I alt	3.561	46.595

Kilde: Danmarks Statistik 1946, tab. 47.

På øen var der 19 andelsmejerier samt et enkelt privat fællesmejeri, der aftog mælken fra de 25.267 køer. Kvægbruget havde spillet en stor rolle på Bornholm siden sidst i 1800-tallet. Det største antal stykker hornkvæg med godt 50.000 blev nået i 1939, hvorefter antallet er faldet⁴. Der var også et andelssvineslagteri i Rønne som havde et særskilt slagtehus for kvæg. Her blev holdt auktioner, som ofte gik fornøjeligt for sig. Endelig var der Kødfoderfabrikken i Nyker, som forarbejdede kødaffald og døde dyr.

Fjerkræavl var fremtrædende på øen, og derfor tilsluttede man sig i 1933 det nyoprettede Andels Fjerkræ Slagteri i Ringsted og sendte sine udtjente høns og slagtekyllinger dertil. På øen var der to ægpakkerier under Dansk Andels Ægekspert. Det ældste lå i Nexø og var fra 1906, mens det nyere opstod i Rønne i 1933⁵.

Korn, såsæd og kraftfoder samt kunstgødning med mere blev købt og solgt hos enkelte af de større købmænd, men den meste handel gik over nogle af brugsforeningerne samt de såkaldte pakhusforeninger, som der var ca. 40 af. Disse havde landboerne i de enkelte sogne eller i de enkelte mejerikredse etableret under Øernes Andelsforening, ØA, i Rønne. Der var også en afdeling af Dansk Andels Gødningsforening på øen, DAG, hvor man kunne købe

Østerlars Maskinstation var en af de tidlige maskinstationer. Her ses ejeren Hakon Hjorth-Hansen ved jeepen og med sin nye selvkørende mejetærsker i 1952. Jeepen kom til Bornholm i 1948 med Marshall-hjælpen. Han boede i øvrigt på Bækkegård i Østerlars. Foto Bornholms Museum.

kunstgødning, og her igennem gik ca. 80 % af gødningshandlen.

Som et resultat af krigens mangelsituationer blev Bornholms Andels Hørfabrik etableret i 1940 i Aakirkeby med 265 andelshavere. Fabrikken forarbejdede den avlede spindhør⁶. Hvad der blev særdeles givtigt. Ud over disse købs- og salgsorganisationer eller foreninger var der rundt om på øen, i de enkelte sogne, et utal af faglige foreninger inden for landbruget. Der var Mejeriforeningen med flere mejerikredse, kvægavlsforeninger med 34 kontrolforeninger og flere tyreholdsforeninger, svineavlsforeninger med flere orneforeninger, Dansk Fjerkræavlforening med flere lokalforeninger under en amtskreds, hesteavlsforeninger med flere raceforeninger, husholdningsforeninger, biavlerforeninger og sikkert mange flere. Langt de fleste af foreningerne havde medlemmer og repræsentanter fra både husmands- og gårdmandsstanden. Overskyggende var de to sam-

lende foreninger Bornholms Landøkonomiske Forening fra 1805 med godt 4.000 medlemmer og De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger fra 1903 med 2.600 medlemmer. Medlemstallet oversteg ejendomsstallet, da der var flere tidligere jordbrugere med i foreningerne samt mange dobbeltmedlemmer. Man fik nemlig gratis billet til dyrskuet, hvis man var medlem af landboforeningen. De to foreninger rådgav medlemmerne på en lang række områder: Kvæg-, heste-, svine- og fjerkræavl. Hertil kom planteavl, grundforbedring, havebrug og husholdning, bygninger og maskiner, samt naturligvis regnskab. Alle de mange foreninger havde bestyrelser, der var valgt på demokratisk vis, og derfor havde de også stor styrke og indflydelse på øens udvikling.

Hvad producerede det bornholmske landbrug så lige efter Anden Verdenskrigs afslutning? Godt 62 millioner kilo kærneafgrøder og korn samt godt 276 millioner kilo rodfrug-

Høst med selvbinder er blevet mekaniseret på St. Myregård i Nylars i 1953. Hestene er skiftet ud med en Fordson traktor: Det kræver dog to mand til arbejdet. Man ser også en tredje person der følger med. Men tærskningen af kornet skulle stadig foregå for sig selv, enten fra stakke eller i laden. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

ter. Dette kom fra 17.514 hektar med kærneafgrøder, 5.543 hektar med rodfrugter, 2.286 hektar med frø, 12.186 hektar med grøntfoder til enten græsning eller hø til foder samt 375 hektar, der lå brak. I alt var det dyrkede areal på 37.904 hektar.

For den animalske produktion er det lidt vanskeligere af få de samlede tal, men de 12.974 køer, der blev kontrolleret i året 1943-44, leverede i gennemsnit 3.278 kilo mælk med 4,21 % fedt og 154,6 kilo smør. Denne ydelse var allerede i 1953-54 steget væsentligt, idet de kontrollerede køer nu i gennemsnit leverede 4.146 kilo mælk med 4,30 % fedt og 200 kilo smør⁷. Disse ydelsestal er, vil vi senere se, steget ganske betydeligt op mod vor tid.

Udviklingen i årene efter Anden Verdenskrig

Landbo- og husmandsforeningerne havde faglige udvalg, hvor begge foreninger var repræsenteret, og var det fagligt opportunt, så var der

også repræsentanter for Mejeriforeningen, slagteriet eller andre. Disse udvalg gik i gang med særdeles mange forskellige opgaver.

Byggeudvalget tog sig særlig af om- og nybygninger, hvor særlig isolering af staldene, særlig af lejerne, bundene i disse og ventilationen, var vigtige emner ligesom bygning af ensilagebeholdere. Men da man i 1949 fik en kvindelig hygiejnekonsulent i Mejeriforeningen, udtrådte Mejeriforeningen af udvalget. Man slog så udvalget sammen med Maskinudvalget, som blandt andet interesserede sig for udnyttelse af de på øen værende traktorer. Der blev derfor lavet kontrakter med otte traktorejere om arbejde for andre. Udvalget interesserede sig også for oprettelsen af maskinstationer og afholdt flere maskindemonstrationer. Her var det naturligvis det nyeste, der blev vist. For eksempel kom den første mejetærsker til øen i 1947 og allerede året efter var to i gang. Radrensere, tværharvning af roer og blokhakningsmaskinen Be-

taroto blev også vist og demonstreret sammen med stubbehandling med tallerken- og stubharver samt maskiner til kartoffeloptagning, roeoptagning og ensilering. Man arbejdede i udvalget endvidere med elektrificering af trækraften på gårdene, så de ældre petroleumsmotorer kunne udskiftes. Trækkraften til de store tærskværker, som mange tærskeselskaber havde, blev nu endelig erstattet af traktorer på gummihjul. Mange gårde fik tillige egne selvrensende tærskværker, der var afpasset efter gårdens behov, så tærskeselskabernes tid var ved at rinde ud. Men mejetærskerne vandt også frem, ligesom selvbinderne blev forbedret.

De årlige dyrskuer i Hareløkkerne inde midt i Almindingen blev udvidet i 1945-46. Russerne havde revet de fleste bygninger ned, inden de rejste i 1946, og derfor måtte der rejses nye. Der blev derfor mere plads til maskiner, og også her kunne man se alt det nyeste.

Efter Anden Verdenskrig blev landbrugsvognenes faste hjul erstattet med gummihjul eller vognene blev erstattet af helt nye, flade landbrugsvogne på oppustelige gummihjul. Gummivogne kaldtes de. Der blev sagt: Den der vil køre på gummi, kommer til at ride på veksler. Men sådan gik det nu ikke, gummihjulene og gummivognene var kommet for at blive.

Den vigtigste udvikling var imidlertid, at hestene blev erstattet af traktorer. Her hjalp Marshall-planen til. Flere nye amerikanske traktorer kom til øen, særlig John Deere, Oliver og Farmall traktorer. Det blev dog for det meste Fordson og især Ferguson-traktorerne, der vandt frem. Den sidste blev særlig populær med sit hydrauliske liftsystem og trepunktsophænget, hvor redskaberne var fastgjort og kunne hæves og sænkes. Denne traktor passede især til de mindre landbrug, så her fik de også indpas, på bekostning af hestene. Men flere andre mærker fremkom rundt om på øen.

Maskinstationerne gik foran med mejetærskere og sprøjtning mod ukrudt i markerne, hvilket var en ny ting. At kunne begrænse eller helt kvæle ukrudtet i markerne blev hilst velkommen af alle. Spredning af kunstgødning

var også en ny ting, som de enkelte gårde hurtigt selv overtog. Der blev derfor behov for en egentlig undervisning i de nye maskiner, deres brug og vedligeholdelse. Dette blev med tilskud fra Marshall-hjælpen realiseret gennem oprettelsen af undervisningslokaler på Bornholms Folkehøjskole, der ligger mellem Almindingen og Aakirkeby.

Der blev også taget initiativ til at få en afdeling af Dansk Andels Maskinindkøb herover. Dette blev en realitet i 1952 med oprettelsen af Bornholms Andels Maskinindkøb, BAM, i Nyker - med navneforandring til DLAM i 1970'erne - der blandt andet forhandlede Oliver-traktorer. Der var også flere maskinforhandlere rundt om på øen, og de udvidede deres sortiment ganske betydeligt samtidig med at de kunne reparere de mange maskiner og her særlig traktorer, selvbindere, tærskværker og mejetærskere. Disse maskinhandlere stod, sammen med DLAM, for leveringen af de mange nye maskiner til det bornholmske landbrug. Smedene, der før havde stået for meget af reparationsarbejdet og særlig for skoning af hestene, måtte se deres kundekreds svinde ind. Nye opgaver kom dog til, især med indlæggelsen af centralvarme i de mange hjem.

Bornholmerundersøgelsen 1968

I juni 1966 udkom undersøgelsen »Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold«. Øens erhvervsråd havde iværksat denne foreløbige undersøgelse for at få støtte til sit arbejde og idéer vedrørende de fremtidige erhvervsmuligheder. Derfor havde det bedt de enkelte erhvervsorganisationer og -grupper om at komme med bidrag hertil. Resultatet var ikke opløftende. Man forudså, at indbyggertallet ville gå ned, og at især landdistrikterne ville blive affolket, da mange landbrug - især de mindre - ville blive nedlagt. Transportproblemerne internt og især eksternt var et stort problem for alle erhvervsgrupper.

Det er spændende at læse om landbrugserhvervet og de forhold man opregnede: Der var ca. 16.000 malkekøer på Bornholm fordelt på

Sideløbende med den ny teknik forløb arbejdet mange steder stadig på traditionel vis. Her såning på Almegård i Vestermarie i 1952, hvor gårdens to børn Niels og Jens Jørgensen følger med radsåmaskinen. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

Pløjning med tre heste ved Kobbeåens udløb i Østerlars i 1954. På den mindre strandmark ligger i dag en campingplads. Foto Erik Pedersen, Bornholms Museum.

2.391 besætninger. »Antallet af køer vil antagelig i løbet af de næste 10 år blive reduceret til 10-12.000 køer, som ikke bør fordeles på mere end 400-500 ejendomme, det bornholmske landbrug har ikke mekaniseret malke- og staldarbejdet i samme grad som det øvrige land ... og ... at bornholmske bedrifter er for små til at

bære omkostningerne herved... Den indskrænkning af kvægholdet, man hidtil har gennemført, er blevet imødegået ved forøget korn dyrkning, udvidet frøavl og ved tørreindustri for lucernemel og -piller«⁸. Syv procent af landbrugsarealet brugtes til frøavl og fire procent til lucerneavl.

Om svineproduktionen skrev man: »men også her vil fremtiden kræve større produktionsenheder end de 2600 svinebesætninger med 100.000 svin, der findes i øjeblikket«⁹. Om fjerkræ- og ægproduktionen blev det fremført at: »Bornholms Fjerkræslagteri og tre ægpakkerier er i stand til at tage en større produktion end tilfældet for øjeblikket er«¹⁰. Og om fåreavlen, der nærmest var ikke eksisterende siges det at: »Der er stigende interesse på Bornholm for fåreavl, og der findes flere steder velegnede arealer til får. Arbejdet i den gamle fåreavlsforening er genoptaget.«¹¹.

Om mekaniseringen var det særlig traktorernes indførelse, der blev behandlet. Der var den gang mere end 2.000 traktorer, men det skønnedes, at omkring 50 hektar per traktor gav en mere rationel udnyttelse af traktorerne. Det modsvarer ca. 800-1000 traktorer på Bornholm som helhed¹². En fare for overmekanisering forudses, og man anbefaler derfor fællesmekanisering... Det er dyrt at begå fejlinvesteringer, og i fremtiden bliver det endnu dyrere at overmekanisere for blot at være sin egen herre¹³.

For landbruget blev konklusionen at: »Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsindehaver bør fortsat bevares.« Man anbefalede blandt andet at:

1. En kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet.
2. At trafikproblemet løses sammen med andre organisationer.
3. Der bør foretages en analysering af, hvad Bornholm i virkeligheden kan producere.
4. En koordinering af oplysning, uddannelse...
5. En forståelse for, at hvis vi skal løse disse opgaver, som trænger sig på med stadig større styrke, så skal der snart begyndes¹⁴.

Dette arbejde med dets klare konklusioner førte frem til en opfordring fra Amtsrådet og Bornholms Erhvervsråd til, at der i 1967-68 blev nedsat et Initiativudvalg uden om land-

brugsorganisationerne, men med deltagere fra de forskellige landbokredse, som skulle se på udviklingen af det bornholmske landbrug. Der skulle mere damp på det økonomiske lokomotiv, der trak det bornholmske landbrug, hvilket skal ses i lyset af, at man var inde i en periode med enormt store forandringer, og at det var overordentlig svært at tilpasse sig en fremtid, hvor alt ændrede sig.

Initiativudvalget holdt ofte møder og formålet var at skaffe: Nye veje for landbruget, gøre landbruget mere effektivt¹⁵. Man engagerede professor Holger Gad og amanuensis cand. oecon. Ib Frank Jensen fra Økonomisk Institut i Århus, som først lavede en foreløbig analyse, og derefter en egentlig Bornholmerundersøgelse, der var mere konkret. Undersøgelsen byggede på spørgeskemaer og besøg med interview hos 600 landmænd fordelt over de seks arealgrupper, som undersøgelsen opererer med, - 5 hektar, 5-10 hektar, 10-15 hektar, 15-30 hektar, 30-60 hektar og over 60 hektar. 575 skemaer blev besvaret og resultaterne fremtræder som en rapport med en samlet beskrivelse af knap 600 bornholmske landmænds nuværende produktionstilrettelægning, de gennemførte ændringer fra 1963 til 1968 samt disse landmænds overvejelser vedrørende de nærmest kommende års ændringer i produktionstilrettelægningen.

Om de nærmest kommende års udvikling for øens landbrug tyder landmændenes overvejelser på, at de seneste års karakteristiske udviklingstræk ville fortsætte, formentlig i forstærket tempo¹⁶.

Denne fremtidstolkning blev også udtrykt på en mere direkte måde: Analysen sandsynliggør, at udviklingen i den nærmeste fremtid vil medføre fortsat færre, men større ejendomme. Kornarealet kan forventes forøget, medens arealerne med roer og græs bliver yderligere reduceret. Kvægbestanden på Bornholm vil fortsat vise tilbagegang. Derimod er der konstateret betydelig interesse for en forøgelse af svinebestanden og hønseholdet, og produktionen af svinekød og æg må formodes at stige.

I 2005 foregår pløjning og såning ofte med to traktorer lige efter hinanden. Den ene traktor er monteret med tre pløjelegemer foran og fem pløjelegemer bag på traktoren. Den anden traktor har harven monteret foran og såmaskinen og efterharve bag på. Foto hvor Nexøvejen skæres af Grødby Å, Henrik Vensild 2005, Bornholms Museum.

Det bornholmske samfund var stagneret i forhold til det øvrige land:

»(Der) Mangler undervisningsfaciliteter efter gymnasiet... Man sender ungdommen væk, eksporterer intelligens¹⁷. Om turisterhvervet udtalte Gad: Den form for turisme, som vi har på Bornholm, vil altid kun blive et fattigmandserhverv, for man kan ikke tjene en årsløn på fire måneder. Og om de skoler, som blev bygget i 1960'erne, sagde Gad, at der efter 25 år ikke ville være tilstrækkeligt med børn til at fylde dem¹⁸. Og her fik han også ret! Udviklingen er gået meget stærkere og meget mere drastisk. Gad brugte udtrykket: At frisætte arbejdskraft. Jo mere der blev frisat (fra landbruget) jo rigere blev samfundet¹⁹, hvilket på dette tidspunkt var svært at forstå.

En deltager skrev hen over sit eksemplar af Bornholmerundersøgelsen: Her lades alt håb ude. Undersøgelsen blev ved fremlæggelsesmødet desværre afvist af hovedparten af det bornholmske landbrug. Professor Gad fik direkte besked om at rejse hjem til Århus²⁰.

Der kom dog det ud af undersøgelserne og

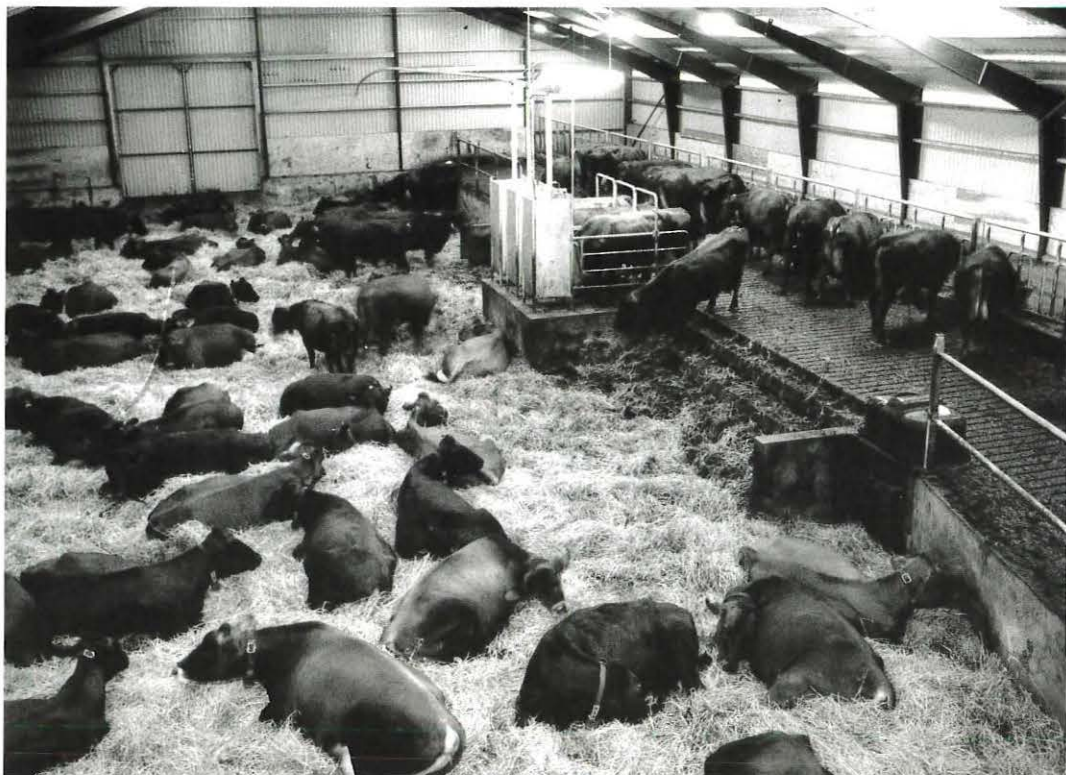
fremlæggelsen, at der senere blev nedsat et formandskollegium, på initiativ fra Lars Jacob Larsen, med formændene fra Mejeriet, Slagteriet, BAF og Landbo- og Husmandsforeningerne. I stedet for at sidde hver for sig, skulle man tage at tale sammen²¹. Det fungerede indtil for et par år siden. Der var dog også det glædelige ved undersøgelsen på Bornholm, at den kunne bruges på Axelborg.

Udviklingen i bornholmsk landbrug efter 1968

Mange af de forudsigelser, Holger Gad kom med, er gået i opfyldelse - til overflod endda. Her tænkes særlig på strukturudviklingen med sammenlægning af de mange brug til færre og meget større brug. På alle felter er der sket en rivende udvikling i landbruget, som vi i dag forstår meget bedre, og hvor der f.eks. sker en bedre udnyttelse af produktionsfaktorerne.

Kvæget og mejeribrug

Mejerisammenlægning blev en realitet op gennem 1960'erne, hvor de 19 andelsmejerier og det ene private mejeri blev nedlagt og slået

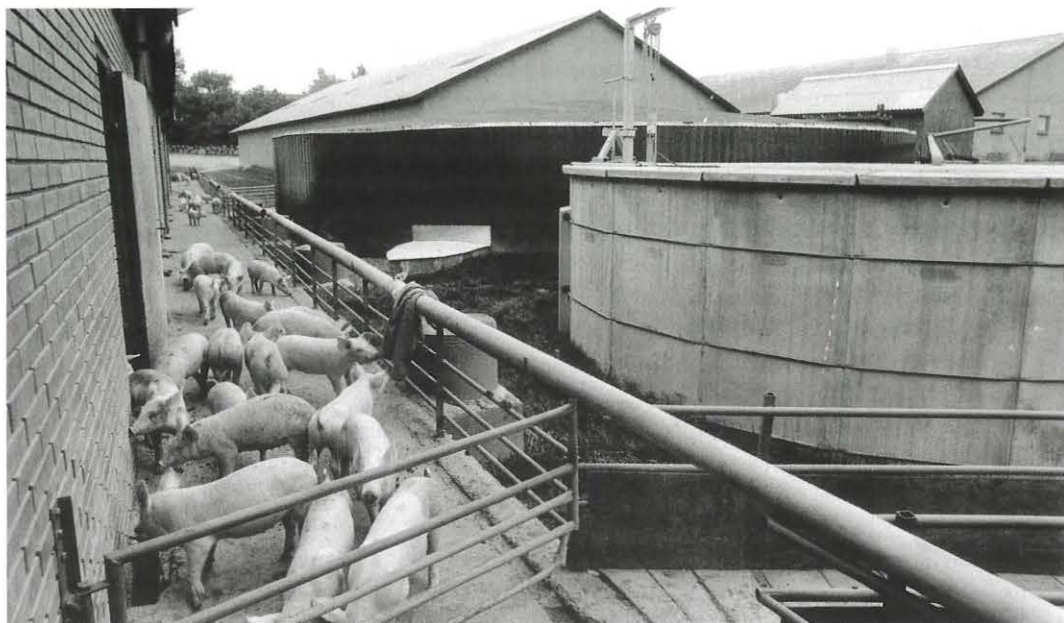

De nye og større stalde til malkekvæg er alle løsdriftstalder med flere afsnit, som »sengeleje« til dybstrøelse, derfor trappen, foderafsnit samt malkeafsnit. I endnu større stalde er der bred fodergang i midten, hvor man kører ind med f.eks. fodervognen. Foto Bornholmeren u. år, Bornholms Museum.

sammen. Fra den 1. oktober 1970 kunne Bornholms Mejerisammenslutning starte i Klemensker på A/M Bjørnedal og Andelsosteriet. Man satse på en produktion af oste af høj kvalitet, (som efterhånden vandt mange priser i udlandet), med eksport til blandt andet Amerika og Japan. I dag er antallet af leverandører dog nede på 54 besætninger. De tre besætninger er af ren Rød Dansk Malkerace (RDM), syv er Jerseybesætninger og resten Sortbroget Dansk Malkerace (SDM), Danish Holstein eller krydsninger heraf. Der er i alt ca. 12.000 malkekøer, der leverer ca. 39,5 millioner kilo mælk. Af besætningerne er i dag kun én økologisk, da der ikke kan afsættes mere økologisk mælk på øen. Denne besætning forsyner dog en femtedel af øens befolkning med drikke-

mælk. Der har været flere økologiske mælkeproducenter, men de fleste af disse har måttet vende tilbage til konventionel mælkeproduktion, da der ikke har været afsætning for al den økomælk. Mejeriet importerer i dag tilmed mælk i tankvogne fra Skåne, to til fire om ugen og somme tider daglig. Man er også gået sammen med Skånemejerierne om at fremstille ost i Hørby i Skåne, en produktion der nu flyttes til Bornholm. Her mærkes Bornholms beliggenhed, som desværre har givet de transportproblemer, der blev nævnt i rapporterne fra 1960'erne, og der er grænser for, hvor meget frisk mælk man kan transportere over vandet.

Grovfoderet, som tidligere var roer og ensilage, er i dag erstattet udelukkende af ensilage af majs, græsafrøder eller helsæd. Så land-

Et større svinehus-kompleks, med »løbegang« fra de forskellige bygninger. Der ses også en nødvendig del af staldkomplekset, to gyllebeholdere med låg. Foto 1986, Carsten Buch, Bornholmeren, Bornholms Museum.

Faren for svinepest er alvorlig. Man må tage sine forholdsregler. Her er det Rita Kofoed, Knarregård i Ibsker, der sætter skilt op. Foto Bornholmeren 1985, Bornholms Museum.

mændenes slæb med roerne er heldigvis ophørt. For staldenes vedkommende er de gamle bindestalde for længst afløst af løsdriftsstalde med et særskilt nedsænket malkeafsnit, hvor køerne går ind for at blive malket, får kraftfoder og kommer videre ud i stalden igen eller ud i den frie luft på markerne. Den første løsdriftstald blev opført på Bakkegård i Nylars sidst i 1960'erne. Inspirationen kom fra Sverige, hvor ejeren, Jens Brandt, havde set lignende stalde. Siden er alle kvægstalde overgået til løsdrift, også af dyreetiske grunde.

I 1984 blev som følge af EF-medlemskabet fastsat en mælkekvote, som skulle begrænse produktionen af mælk. Man fik på Bornholm en kvote, som udgjorde 93,3 % af produktionen i 1983, men kunne så søge om en højere kvote. 87 landmænd gjorde dette, men kun 34 fik en højere kvote, der imidlertid indebar, at ekstra 1,5 millioner kilo mælk kunne produceres på øen. Man kunne også søge om ophørssubstøtte med 12 øre per kilo tidligere leveret mælk i en periode af syv år. Dette gjorde flere producenter, særlig ældre landmænd, og blandt andet derfor faldt antallet af mælkeproducenter.

I 1988-89 blev der leveret næsten 31 millioner kilo mælk af 216 leverandører, men kort efter var tallet faldet til 204 besætninger. Den leverede mælk var på kun 97,8 % af kvotens maksimum, hvor de resterende 2,2 % udgjorde 660.000 kg mælk. Årsagen var, at producerede man over, skulle der betales en superafgift, som gjorde den sidste del af mælkeproduktionen urentabel. Mælkekvotesystemet har bevirket, at flere producenter har forpagtet eller købt arealer, hvortil der hørte en mælkekvote, for dermed at kunne levere større mængder. Dette har igen forstærket strukturudviklingen mod færre og større brug.

Følger man udviklingen af leveret mælk til mejeriet fra 1982 til 2000, vil man se, at lavpunktet ligger mellem 1989 og 1992 med ca. 30 millioner kilo mælk mod 34,4 i 1982 og 39,8 i år 2000. De nyeste tal er 39,5 millioner kilo leveret mælk plus et tilskud fra Skåne på 17 millioner kilo mælk. Så udviklingen er fortsat eks-

pansiv, men da mejeriet endnu ikke kører i døgn drift, er der principielt stadig plads til en kapacitetsforøgelse. Mælken blev i 2005 leveret af 63 leverandører, og tendensen er fortsat faldende, og der er kun 54 i dag. Centraliseringen slår også igennem her. Der vil være færre og større besætninger i fremtiden.

Der har været og er en del fedekvæg, som især hobbylandmænd opdrætter, hvoraf det økologiske kød er en vigtig produktion.

Svineproduktionen og slagteriet

Da hestene erstattedes af traktorer, blev der plads i hestestaldene. Det var det første sted i de eksisterende bygninger, hvor der blev bygget svinestalde. Hvor man holdt op med køerne, indrettede mange også kostalden til svinestald. Ser man på de sager, som Landboforeningens Byggeudvalg behandlede, så var tendensen klar. Først blev de eksisterende stalde ombygget og udvidet, senere kom nybyggerier af stalde til søer, smågrise og slagtesvin samt nogle få kvægstalde. For eksempel var der i 1985-86 17 sager om nye svinestalde mod tre kvægstalde, og i 1988-89 var det 14 mod to. En meget vigtig ting i de første årtier efter krigen var isolering og ventilering af de eksisterende stalde, de såkaldte I-V forhold, som skulle forbedres. Vinduerne spillede også en stor rolle. Spørgsmålet var, om de havde enkelt- eller dobbeltglas, og ved nybyggerier var det langt overvejende vinduer med dobbeltglas, der blev sat i. Man forøgede også lysarealet, så der både kom mere lys og bedre luft i staldene. De større nye svinestalde, man har bygget i de senere år, har ud over moderne klimaanlæg også automatiske fodringsanlæg til enten tørfodring eller vådfodring. Varme og ventilering sker ligeledes automatisk. Disse anlæg er tilkoblet ejers eller dyrepasserens mobiltelefon, så uregelmæssigheder hurtigt kan udbedres.

Der er siden 1968 sket en differentiering i svineavl, som kan ses i staldbyggeriet. Nogle feder svin op til slagtevægt, mens andre har sobesætninger, hvor de opformerer smågrise til en vægt af ca. 30 kilo. Disse smågrise bliver

delvis solgt til opfedning på øen, men ca. 50.000 smågrise sælges til andre svineavlere i Danmark eller Tyskland. Det vurderes som et problem på øen, at man ikke kan opfede alle de fødte grise og derved sikre en endnu større forsyning til slagteriet i Rønne, der så kan fastholde og udvide arbejdsstyrken.

Der er sket en meget væsentlig produktionsforøgelse af svineproduktionen, som kan vises på flere måder. Lige efter krigen var det gennemsnitlige antal smågrise, som en so kunne levere per år ca. 10-12 grise. I 2005 var gennemsnittet oppe på 25,6 grise per årso, målt på 40 besætninger på øen, hvor de største besætninger er med. En enkelt producent kom op på hele 30 grise per årso. Dette skyldes dels, at man før lod smågrisene gå sammen med soen i syv til otte uger, inden man vænnede dem fra, hvorefter soen så kunne belave sig på at blive brunstig igen. I 1980'erne var man nede på 4 uger og forsøgte så med 3 uger, men er dog tilbage på de 4 uger før fravænningen.

De mange nybyggede stalde med klimaanlæg og gode isolerede forhold samt med sektionering af forholdene for de forskellige dyr, polte, drægtige søer, søer med smågrise og fedesvin, betyder også en del. Dette var mærkbart fra midt i 1970'erne. Man er også gået over til at ændre på racerne. Hvor man før 1970'erne brugte renracede dyr af dansk landrace, brugte man siden krydsninger, de såkaldte LY-dyr, som da også har givet et løft til produktionen. Som det tredje kan nævnes, at man i slutningen af 1990'erne har fremavlet dyr, som har en større kuldstørrelse, således at soen føder flere grise per gang. I 1996 var et gennemsnitskuld på 11,1 grise og i 2005 på 13,5 grise. For at få så mange smågrise til at overleve og være sunde og raske - som jo er det, der er det vigtigste - indfører man af og til ammesøer, der tager sig af opfostringen af de overskydende smågrise, hvor der ikke er kapacitet hos modersoen. Derved kan produktionen komme op på i gennemsnit 25,6 grise per årso her på øen²². Antallet af leverede slagtesvin er steget meget støt gennem årene. I 1982 blev der slagtet 261.000 svin, og i 2000

var det steget til 400.000. Denne store forøgelse har betydet, at slagteriet er blevet ombygget og rationaliseret flere gange. Fra starten i 1891 var slagteriet et lokalt andelsforetagende. I 1985 gik man sammen med slagterierne Nordvest på Sjælland, for senere i 1987 at fusionere med Steff-Houlberg. Den seneste forandring skete i 2002, da øens slagteri blev inkorporeret i Danish Crown. Ved denne overtagelse blev der investeret et tocifret millionbeløb i at udbygge og rationalisere slagteriet. I dag slagtes der årligt 420.000 svin fra 160 leverandører. Leverancerne er stigende, så der siden sidste årsopgørelse i 2005 yderligere er slagtet ekstra 10.000 grise. Slagteriet er undervejs med en yderligere ombygning og rationalisering, så slagtekapaciteten bliver endnu større og endnu mere rationel.

Fra landbrugets side ser man meget frem til at få et nyt biogasanlæg ved Aakirkeby, Biokraft A/S, som skal separere gyllen og omdanne det udvundne tørstof til andre produkter. Dette vil bevirke, at der ikke skal køres så meget gylle ud på markerne, at man kan opfede flere grise på øen, og måske derved undgå at sende de mange ekstra smågrise (ca. 60.000) over vandet.

Som et eksempel på denne specialisering og centralisering, der er sket i landbruget siden 1960'erne, kan nævnes brødrene John og Kay Wesths virksomhed I/S Vestergård. Med udgangspunkt i deres fødegård, som de overtog den 1. juli 1968, fik de efterhånden opkøbt en række andre gårde, så deres bedrift blev på 300 hektar. De opbyggede nye staldanlæg med en stor produktion af slagtesvin og smågrise. Arbejdsfordelingen var således, at den ene bror stod for produktionen i staldene, mens den anden stod for produktionen på markerne. Den årlige produktion i 2004 kom op på 14.000 slagtesvin og 25.000 smågrise fra 1.600 søer.

Et andet godt eksempel på centraliseringen er Tingfogedgård i Ibsker. Ejeren driver 130 hektar og har opbygget en ny fedestald, hvori der kan produceres 6.000 slagtesvin per år. Dette giver arbejde og indtjening nok til én mand de næste ca. 10 år. Hans kone er udearbejdende.

Miljøproblemer - miljøforbedringer

For at denne større produktion både af mælk og svin har kunnet lade sig gøre, har det været nødvendigt at bygge mange helt nye stalde, mens problemet med produktionen af affaldet fra dyrene, gødningen, og udbringelsen af denne på markerne, har måttet reguleres. Vandmiljøplan I blev vedtaget i 1987 for blandt andet at nedsætte udledningen af kvælstof i naturen. Der blev nu krævet stærkt forbedrede møddingsforhold, både for kvæg og svin. Og da man overgik til gylletanke, blev opbevaringskapaciteten også reguleret hen ad vejen.

Dette førte desværre til nogle fejlinvesteringer, da flere landmænd ikke ville bygge gylletankene større, end det var helt nødvendigt på det pågældende tidspunkt. Senere måtte de udvide kapaciteten som følge af de ændrede krav der fulgte. Der var ikke altid forståelse, især ikke fra flere af de ældre landmænds side, for disse miljøkrav. I årsberetningen 1989-90 fra Landboforeningen kan man om miljøet og de dyreetiske krav således læse at: »Debatten bærer præg af, at man kan gøre meget for miljøet - med andres penge«. Men som den sidste bygningskonsulent siger: »med tiden fik landmændene dog også øjnene op for, at kravene var absolut rimelige og nødvendige, i dag er der vel ingen landmænd som ikke synes at 12 måneders opbevaring af gødningen er nødvendig for en effektiv udnyttelse af gødningens næringsstoffer.«²³. Hos den yngre og unge generation er disse forhold helt naturlige og nødvendige. Den skrappe miljølovgivning i Danmark betyder, at landbrugets konkurrencesituation er forbedret, når landbruget i andre lande stilles over for de samme krav²⁴.

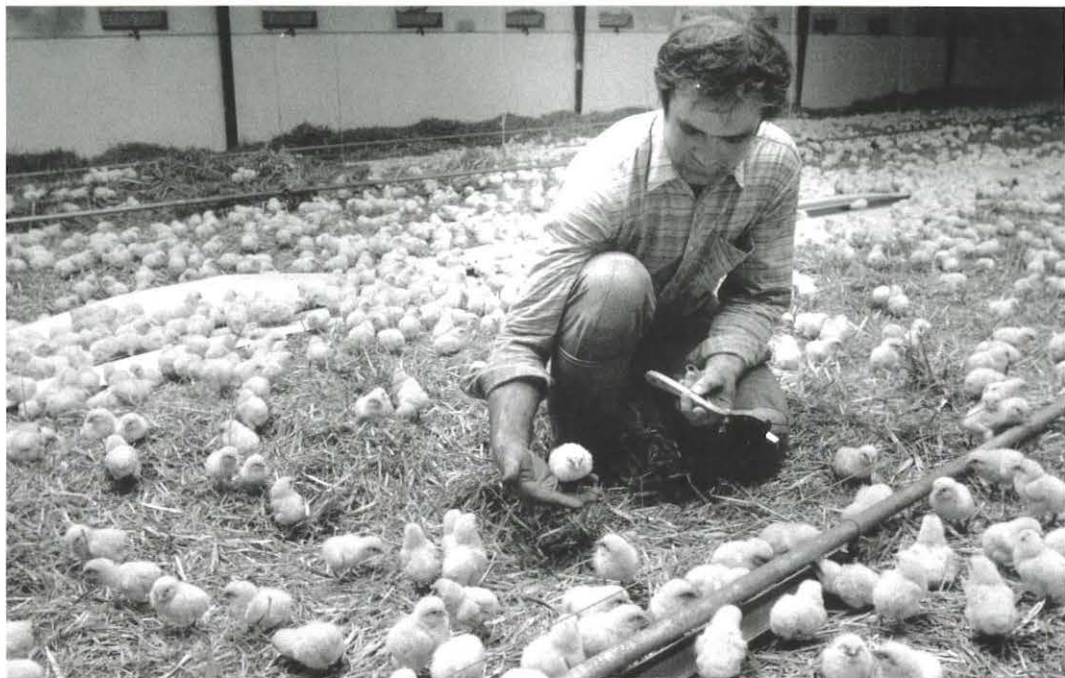
Fjerkræavl

Der har i årtier været et relativt stort hønsehold på mange gårde og ejendomme på Bornholm. At holde et par hundrede høns var ikke ualmindeligt i årene efter Anden Verdenskrig. De producerede æg blev pakket i Nexø eller Rønne og brugt enten lokalt eller sendt over til resten af landet. De udtjente høns blev sendt til Ringsted Andels Fjerkræslakteri. Som en landmand si-

ger: »Hønsene derhjemme var til konstant irritation, for de blev sluppet ud, og om lørdagen skulle der være rent omkring møddingen og de satans høns svinede.«²⁵. »I Amerika havde landmanden set, at man havde et stort forbrug af slagtekyllinger. Dette havde ført til, at enkelte landmænd i slutningen af 1950'erne begyndte med en produktion af kyllinger direkte til slagting. Jeg havde en farbroder nede i Pedersker som sammen med Arne Nielsen, Smedevang begyndte i det små (med slagtekyllinger), så det fængede, og jeg startede i det små, nærmest på fritid (hjemme). Køerne på Spageregård blev sat ud, solgt, og det hele startede i 1959. Det var før jeg overtog gården, min fader var meget tolerant og lyttende og sagde, at det var dig, der bestemmer nu. Vi lavede kostald og kostaldsloftet om, hestestald og loft, alt sammen til slagtekyllinger, vi tog de gamle længer til produktion, og så var det i 1964, at vi byggede decideret til slagtekyllinger og igen i 1972. Efter nogle år blev de gamle bygninger for arbejdskrævende.«²⁶.

Fordi produktionen af slagtekyllinger steg på Bornholm, blev der i september 1965 indviet et fjerkræslakteri i Hasle, som var en afdeling af andelsslagteriet i Ringsted. Der var også et mindre fjerkræslakteri i Nexø, men det lå inde midt i byen og kunne derfor ikke udvides. Det fortsatte dog flere år fremover ved siden af slagteriet i Hasle. Senere er flere danske fjerkræslakterier gået sammen i Danpo, som afdelingen i Hasle også kom til at være en del af. Men da ledelsen ville nedlægge denne lokale afdeling gik nogle bornholmere sammen i år 2000 og overtog slagteriet som Bornpoltry A/S, hvor Bornholmerhanen nu er et specialprodukt.

Produktionen af slagtekyllinger er stadig blevet forøget og rationaliseret. I 1969-70 producerede Spageregård for eksempel 11 hold kyllinger med ca. 18.500 i hvert hold. Kyllingerne havde en gennemsnitsvægt ved slagting på 1.218 gram, hvilken de havde opnået på 51 dage. De havde forbrugt 2,65 kilo foder per kilo slagtet kylling. Disse tal er siden forbedret. I 1988-89 vejede en gennemsnitskylling på øplan 1.450 gram, som den havde opnået på kun 37-

Kyllinge- og ægproduktionen har længe spillet en stor rolle på Bornholm. Her ægproducent Viggo Kofoed med et nyt hold kyllinger i 1985. Foto P.E.R. Holm, Bornholmeren, Bornholms Museum.

38 dage. Man kønssorterede også kyllingerne, og holdt dem adskilt indtil hønnerne var slagtefærdige. Herefter fik hanerne hele huset til de var 52-56 dage gamle og vejede ca. 2.800 gram. Det foder, som begge kategorier havde brugt, lå på 1,9 kilo per kilo tilvækst. Her er Bornholmerhanen allerede under udvikling.

Vi kan se, at antallet af slagtefjerkræ er steget fra 1,5 millioner kilo i 1982 til 2,7 millioner kilo i år 2000. De nyeste tal viser, at der i 2005 blev slagtet 1,7 millioner kyllinger med en vægt på 2,75 millioner kilo. Heraf var de 820.000 specialproduktet Bornholmerhanen, der vejer lidt mere end de almindelige kyllinger og sælges som et ferskt produkt i hele landet. Alle de slagtede hønekylinger blev førhen frosset ned, men man er nu også begyndt på at sælge dem som ferske kyllinger. Kyllingerne bliver i dag leveret af kun fire producenter på øen.

Den anden produktion inden for fjerkræavl er produktionen af æg til videresalg. Her er

mængden desværre i tilbagegang med henholdsvis 3,2 millioner kilo æg i 1982 mod kun 1,7 millioner kilo i år 2000. I dag er også denne produktion samlet på meget få enheder. Men fjerkræ- og ægproduktionen på Bornholm er stadig af stor betydning for landbruget på øen. Som tidligere omtalt leveredes æggene førhen til et, så to og senere tre ægpakkerier, som alle senere indgik i Danæg. I dag er der på Bornholm tre producenter af æg til Danæg i Christiansfeld. Æggene bliver derfor hentet i kølebiler to gange om ugen. De 20 % kommer dog tilbage til Bornholm emballerede, mens resten, via Danæg, bliver solgt videre i den øvrige del af landet. Der er også en selvstændig lokal avler, Bornholmeræg, der sælger alle sine æg på øen. Denne erhvervsmæssige produktion sker med godt 100.000 høner, der lægger ca. 29,6 millioner æg om året. Efter den 1. januar 2007 vil der på Bornholm kun være én ægproducent til Danæg og én selvstændig producent ²⁷.

Kyllingeproducent Arne Koefoed, Spageregård i Nylars, fotograferet i slagtekyllingehuset i forbindelse med introduktionen af »Bornholmerhanen« midt i 1980'erne. Foto Anita Corpas, Bornholmeren, Bornholms Museum.

Billedet er formentlig fra 1994, hvor Broholm Landbrugskompagni A/S købte slagtekyllingerugeriet Smedevang i Pedersker af Magda og Arne Nielsen. På billedet ses fra venstre, Anne Kock-Jensen og Tove Espersen, begge medarbejdere på rugeriet og rugeriejer Arne Nielsen med æggene. Længst til højre Edvard Hansen, Dammegård i Nylars. Foto Anita Corpas, Bornholmeren, Bornholms Museum.

Broholm Landbrugskompagni

En sammenslutning af bornholmske landmænd, der lægger vægt på at producere landbrugsprodukter af høj kvalitet. Det sker via drift med størst mulig udnyttelse af naturgødning.
Hansene er under løbende dyrlægekontrol for at sikre en sund bestand.

Yderligere oplysninger:
Broholm Landbrugskompagni,
Gårdejer: Edvard Hansen,
tlf. 53 97 25 94, kl. 7.30-10.

Broholm Æg

Broholm Landbrugskompagni i Nylars var en sammenslutning af bornholmske landmænd, der gik sammen i et driftsfællesskab om dyrkning af jorden og pasning af høns og svin. Etableret med bl.a. kapital fra lønmodtagerfonde.

Forbruget af foder, især i en fjerkræproduktion, men også i svineproduktionen, per frembragt kilo tilvækst eller produkt, er meget væsentlig for produktionens økonomi. Prisen og kvaliteten på foderet spiller derfor en afgørende rolle. Dette fik i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne flere producenter til at fremkomme med kritik af det i 1965 nylig sammensluttede foderstoffirma, Bornholms Andels Foderstof-forening (BAF). Det viste sig, at man i Ålborg kunne få både bedre og billigere foder. Der blev ved Landbrugsrådets mellemkomst lavet direkte undersøgelser af foderforholdene på landsplan, og det resulterede i kritik og et længerevarende mistillidsforhold til BAF, som endte med, at den daværende direktør måtte gå af i 1981.

Broholm Landbrugskompagni

I 1988 stiftedes et landbrugsaktieselskab på Bornholm med det formål at samle landbrugsproduktionen på store, rationelle enheder og bevare de enkelte gårde som selvejede boliglandbrug. Renterne var på daværende tidspunkt ca. 18% p.a. og indtjeningen på de enkelte gård meget lav pga. stagnerende priser og stærkt øgede udgifter. Det var derfor nødvendigt med en udvidelse af produktionen og en reduktion af udgifterne.

Driften af markerne på Tornegård, Gadegård, Dammegård og Kildesgård i Nylars samt Alme-gård og Skovmose i Vestermarie blev lagt sammen i en driftsenhed. Der blev bygget et nyt staldanlæg til 40.000 høns på Tornegård og rugeriet Smedevang blev opkøbt. Smågriseproduktionen på Skovmose blev udvidet til 180 søer.

Selskabet fik navnet Broholm og kom efterhånden til at bestå af 21 aktionærer, hvoraf de 11 var landmænd, de 10 var fonde og institutionelle investorer, som ønskede at medvirke i denne form for landbrugsudvikling. Broholm Landbrugskompagni A/S fik dog kun en relativ kort levetid, ca. 15 år. Hovedsagelig fordi selskabet aldrig fik tilladelse til at opkøbe gårde-ne, når de blev sat til salg. De blev i stedet opkøbt af andre landmænd. Der var ingen tilgang af nye unge landmænd og de oprindelige stif-tere nærmede sig efterlønsalderen. Broholm ophørte i 2003 og i 2004 overtog en enkelt landmand hele ægproduktionen.

Fåreavlen

På Bornholm har fåreavlen traditionelt spillet en ret stor rolle, men lige efter Anden Verdens-krig var der næsten ingen får tilbage, således kun 79 i 1950 mod 1904 i 1945. Siden er det gået langsomt fremad med avlen, og for nogle år siden blev virksomheden Bornholmerfår etableret. Den tegner kontrakter om afgræsning af offentlige og fredede arealer, og er i dag en virksomhed i god gænge. At spise lamme- og fårekød er kommet mere på mode igen, så også her er der en øget afsætning, selv om importen især fra New Zealand er en hård konkurrent.

Der blev under og efter Anden Verdenskrig dyrket en del hør på Bornholm, som blev forarbejdet til spindhør på Bornholms Andels Hørfabrik i Aakirkeby. Den fungerede fra 1940 til 1960. Her er ruskningen af hør med maskine forevigtet af »Bornholms landbrugsfotograf« Kaare Rasmussen i 1953. Bornholms Museum.

Planteavl

Rene planteavlsgrunde er der ikke så mange af mere bortset fra de, der drives af deltids- og hobbylandmænd. Nye landmænd på større brugsenheder er nødt til at sende planteafgrøderne gennem svin eller kvæg for at få en rimelig indtjening. Specialafgrøder spiller en vis rolle især som variation i sædskifterne. Klimaet på Bornholm med flere solskinstimer er særligt godt til frøavl, og særlig til raps, hvor vinterraps længe har været den største afgrøde, men er det ikke så meget mere, da antallet af hektar med raps er gået ned. Både hvid- og rødkløver er også fremherskende. DLF-Trifolium A/S i Aakirkeby, som øens eneste frøfirma hedder, er en af de stille, gode succeshistorier.

Særligt arealerne med vinterraps er dog udvidet lidt de seneste årtier på bekostning af vårraps, og lokalt bliver der presset megen rapsolie heraf. Tidligere forsøgt rapsolien anvendt til brændstof, men i den senere tid anvendes den også til spiseolie, hvor mærker som Allara og Lehnsgård Rapsolie er et af specialprodukterne inden for Den Regionale Madkultur²⁸.

I 1940 blev der etableret en hørfabrik i Aakirkeby. Det var en direkte følge af mangelsituationerne under Anden Verdenskrig. Efter krigen begyndte den at køre dårligt, men fortsatte indtil 1960, hvor den blev overtaget af Boværk, som var en fabrik, der tørrede lucerne til mel og piller. Forsøget med lucerne var begyndt på Brunsgård, og da ejeren samtidig var formand for Hørfabrikken, var det naturligt at flytte tørring af lucerne hertil i 1960. At dyrke lucerne var en god afgrøde til variation i sædskiftet, særlig da planten opsamler kvælstof i rodknolde, som siden kan afgives til de næste afgrøder. Dyrkningen fortsatte op gennem tiden, hvor Boværk blev overtaget af Shell-Farm i 1988 og af BAF i 1990 og senere, da denne blev overtaget af DLG, fulgte den med hertil for endeligt at blive nedlagt i 2003. De hvide røgskyer over Aakirkeby er ophørt.

Bioraf-projektet i Aakirkeby (1988 - 2002)

Mange af de produkter, der i dag udvindes af råolie, kunne i realiteten erstattes af afgrøder dyrket på en almindelig mark. Produktion af »biomasse« er og bliver en af fremtidens me-

Med mejetærskeren flyttede hele høstarbejdet ud i marken. En lille Dronningborg sækkemaskine trækkes her af en Fordson Super Major. Der er kraftoverføring til mejetærskeren. Arbejdet kræver stadig to mand og så skal halmen opsamles og presses bag efter, hvis ikke den brændes af direkte på marken. Foto Gert H. Jørgensen, Bornholmeren 1972, Bornholms Museum.

get vigtige energi- og råstofressourcer i »food« og »non-food« industrierne.

To forskere fra Carlsbergs Forskningscenter i København gennemførte i slutningen af firserne en række praktiske delforsøg bl.a. på Boværk i Aakirkeby som sigtede på udvikling og introduktion af ny teknologi i f.eks. helsædhøst, hvor man ville udnytte hele afgrøden med varierende forædlingsgrad, som ville kunne anvendes i forskellige industrier ved fremstilling af maling, emballage, lim, fiberplader, plast, energi (bioetanol) m.v.

Mange lokale kræfter var i gang for at fremskaffe økonomi og Niels Anker Kofoed skaffede midler fra Bruxelles, så man kunne deltage i dannelsen af Bioraf Danmark Fonden i 1991 sammen med andre indenlandske og udenlandske samarbejdspartnere. Som formand for Fonden blev Niels Anker Kofoed en central person for denne sag.

Projektet havde to hovedformål. Dels på baggrund af helsædhøst af hvede, raps og halm at afprøve og vurdere det integrerede Bioraffinaderi koncept med henblik på nye produktanvendelser/markeder især inden for non-food området og dels at sammensætte et team af forskere og industrifolk, som under de givne forudsætninger ville være i stand til at gennemføre den planlagte forsøgsplan og efterfølgende at udnytte de opnåede resultater til »spin-off« fra projektsamarbejdet. Og især til støtte for opbygningen af et fuld-skala og kommercielt produktionsanlæg i Viborg.

Der var deltagelse fra England, Irland, Tyskland, Grækenland og Danmark og man fik tilvejebragt centralt som lokalt betydelige midler så man kunne opbygge et forsøgs- og pilotanlæg ved Aakirkeby.

Resultaterne af Bioraf-projektet viste de praktiske muligheder i en effektiv oparbejdning af

En selvkørende New Holland mejetærsker klarer hvedehøsten i aftenlysets skumring. Der er korntank på mejetærskeren og halmen bliver snittet så den er lige til at pløje ned. I dag er mejetærskerne to til tre gange så store. Foto Bornholmeren u. år: Bornholms Museum.

hvede, hvedehalm og raps til biorafinerede produkter og alle af betydelig kommerciel interesse. Men projektet skabte ikke det kommercielle gennembrud for biorafinaderikonceptet.

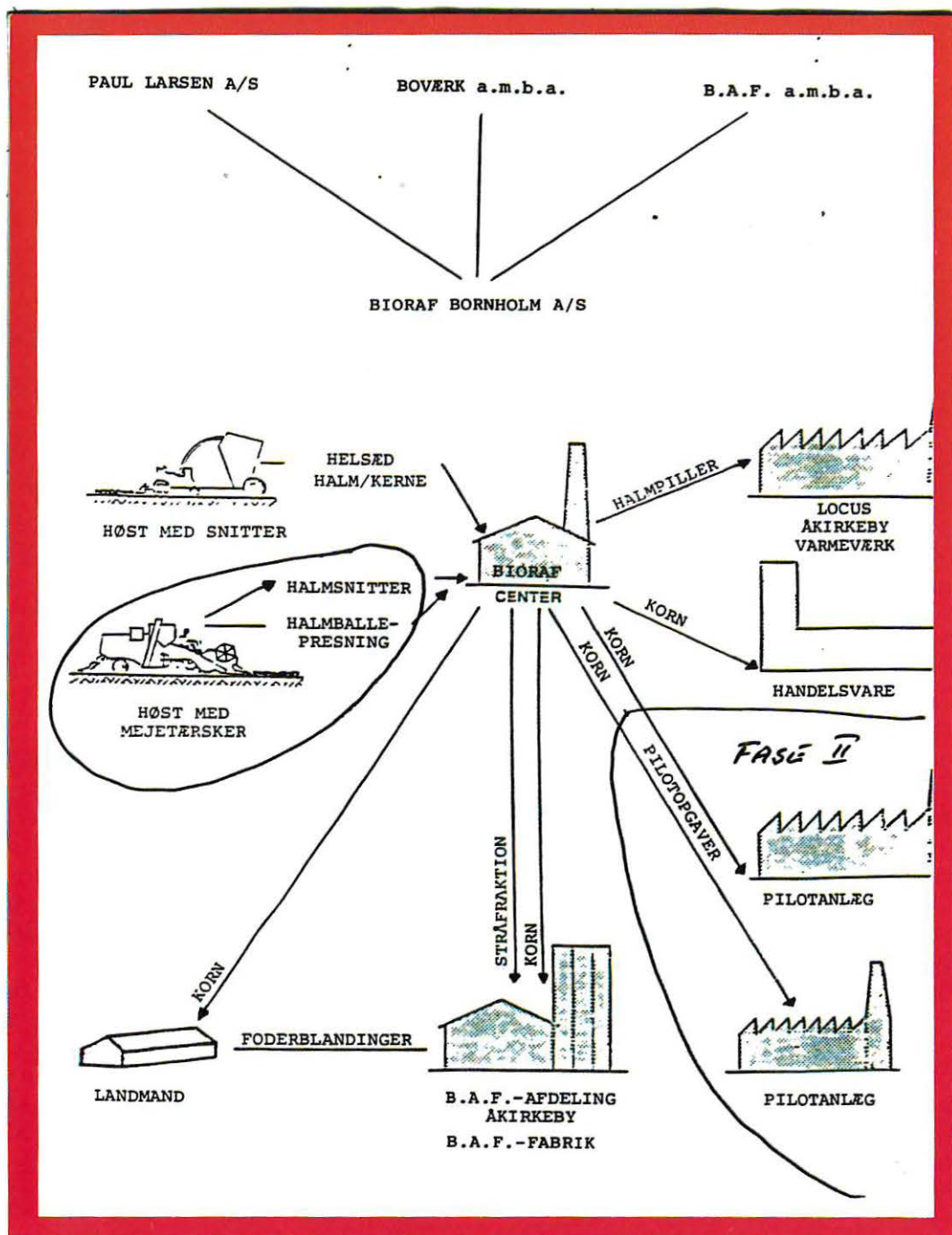
Man arbejdede videre og udnyttede Bioraf's forsøgs- og pilotanlæg som basis for en fortsat produktudvikling. For at kunne komme videre blev der udfoldet store anstrengelser fra Fondens ledelse for sammen med Landbohøjskolen (KVL) at opnå politisk forståelse for en offentlig basisbevilling. De politiske forhold var dog ændret både centralt og lokalt så man måtte konstatere, at anstrengelserne ikke lykkedes og Fonden sluttede derfor sit forsøgsarbejde i Aakirkeby i 2003. Man var sikkert for tidligt ude med ideerne. Men anlægget bruges nu til presning af raps til rapsolie, så der er stadig en produktion på stedet.

Sukkerroer til Sverige, Finland og Tyskland

På Bornholm var der ønske om at dyrke sukkerroer, men det var forbundet med for store omkostninger at etablere en saftstation på øen og

sende sukkersaften til videre bearbejdning på en fabrik på Lolland. I 1950 fik landmænd på øen imidlertid en henvendelse fra Skåne om leverancer af sukkerroer til en nyetableret fabrik. Der blev straks tegnet kontrakt med avlere på et areal af 215 hektar. Roeaffaldet kunne så tages retur af avlerne i enten våd eller tør tilstand og anvendes til foderbrug. Gennemsnitsudbyttet blev det første år på ca. 250 hektokilo per hektar til en aftalt pris på 6,60 kroner per hektokilo. Nye maskiner blev demonstreret og taget i brug, så det gamle håndens arbejde blev lettet. En foregangsmand i dette var gårdejer og planteavlskonsulent Aage Brandt på Bakkegård i Nylars. Der blev også dannet en roedyrkerforening, hvis protokoller endnu findes.

Sukkerroerne gav vognmændene, der kørte roerne fra avleren til udskibningshavnene, arbejde, og havnene fik øgede indtægter. Avlen fortsatte med leverancer også til Finland og Tyskland. Et højdepunkt blev nået i 1964 med 825 hektar fabriksroer fordelt på 475 avlere. I 1969 måtte avlen imidlertid stoppe, da ingen af

Fra etableringen af Bioraf Bornholm A/S. Første opgave var at høste helsæd og separere korn fra halm. Det skulle afsættes som angivet på tegningen. I næste fase skulle Bioraf levere råvarer til et egentligt Bioraffinaderi.

Arbejdet med roerne er blevet voldsomt mekaniseret, både såningen, udtyndingen og særlig aftopning og optagning, som her ses i fuld gang i 1988. Den store Ford 8210 har aftopperen/snitteren monteret foran og roeoptageren med aflæsser tank bagpå. En mindre Ford kører ved siden af med en decideret aflæsservogn, som her fyldes op. Siden er brugen af roer som foderafgrøde nærmest ophørt. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

de tre lande ville aftage roerne mere. Man forsøgte en tid at organisere dyrkning af cikorie-rødder til en tysk aftager, men det viste sig, at der ikke var penge i avlen. Sukkerroeforeningen fortsatte dog for først at ophøre ved en generalforsamling i 1994. Den opsamlede formue på ca. »80.000 kroner blev efter vedtægterne brugt til forskellige foranstaltninger til fremme af den bornholmske planteavl«²⁹. (Se i øvrigt særskilt artikel herom).

Blåbær og juletræer

En anden og meget mindre specialafgrøde blev dyrkning af blåbær. Det var det foromtalte initiativudvalg, der nedsatte en specialafgrødeforening i 1970: »Der skulle være flere specialafgrøder på Bornholm. Det havde vi gode planer om... Vi fik en ekspert over fra (fastlandet) til at finde ud af, hvor blåbær kunne gro. Det kunne de på Vellensbygård i Nylars. Man var

11 landmænd, som gik sammen og etablerede blåbærplantage, og vi plantede. Det viste sig, at 11 kokke, var 10 for meget. Det endte med, at Brogård i Aaker overtog det. Arealet blev formindsket, blåbærrene er der stadig. Aftagerne af blåbær er Hotel Fredensborg og Kunstmuseet«³⁰, der bruger dem til nogle ganske dejlige kager.

Juletræer er endnu en specialafgrøde. Flere gårde har plantet arealer til med for eksempel normansgran. Og efter en plan tilplantes der hvert tredje år arealer på ca. tre hektar, så der alene på Skovsholm nu er 18-19 hektar med juletræer. Der leveredes til julen i 2004 træer til England, Frankrig og Tyskland. Der kunne godt leveres flere, men det blev i så fald til en lavere pris, som man ikke var interesseret i³¹. En anden gård er for flere år siden gået helt over til juletræer, og er derfor plantet til med disse træer af forskellig slags. Pyntegrønt er

Majs, helsæd og andre grønafrøder bruges i dag til kvægfoder. Majssorterne er ændret, så de passer bedre til vort klima. Her høstes majs på Kratgård i Aaker. En selvkørende majshøster kører med en aflæsser vogn og ved siden af kører en af gårdens traktorer med en nyere oversavet lastvogn, sikkert med tippelad, der fyldes med majs. Foto Bornholmeren, u. år Bornholms Museum.

også en specialafgrøde, der bruges både på øen og andre steder.

Fortsatte miljøforbedringer og brug af edb

Miljøkravene for landbruget er ens over hele landet, men på Bornholm, der har så afvekslende og rig natur, betyder miljøforbedringerne særlig meget. For at begrænse udledningen af kvælstof og holde kontrol med brugen i landbruget, er det nu obligatorisk, at hver ejendom skal indsende gødningsplaner, der kontrolleres centralt. Der skal også laves sprøjteplaner, men de skal ikke indsendes, men forefindes på ejendommene, når der kommer eftersyn - og det gør der. I 1988-89 udførte Landboforeningen således 218 gødningsplaner for 10.500 hektar. De 168 planer blev lavet af Landbrugets EDB-Center i Århus, de 10 på edb lokalt og de 40 manuelt.

Her er vi samtidig ved en anden teknisk udvikling i landbruget, og det er brugen af edb. I

dag er det på en bedrift utænkeligt ikke at have edb-styring af alle mulige forhold: staldsystemer, fodring, ventilation, varme, markdrift, gødningsplaner, sprøjteplaner og sikkert meget mere. Den enkelte landmand bruger i dag en del tid ved sit skrivebord og sin computer. Eller er det måske hans kone? Det blev førhen ofte sagt, at en landmandskone kunne tjene mere ved skrivebordet end manden kunne ude i bedriften ved produktionen. Dette blev sagt på baggrund af de mange love og forordninger samt dyretilskud og arealtilskud, men sådan er det ikke rigtig mere, da bedrifterne er meget større og derfor kræver en endnu mere kompliceret regnskabsførelse.

Samfundskontaktudvalg

I 1987-88 oprettede Landboforeningen et udvalg. Der var nu så meget fokus, ofte negativt, på landbrugets gøren og laden, samtidig med,

Også hjemførelsen af malkekøer kunne mekaniseres. Her en formentlig avlsbruger i Sandvig, der »trækker« sine fem til seks køer hjem med en Ford Dexta traktor engang i 1980'erne. Foto P.E.R. Holm, Bornholmeren, Bornholms Museum.

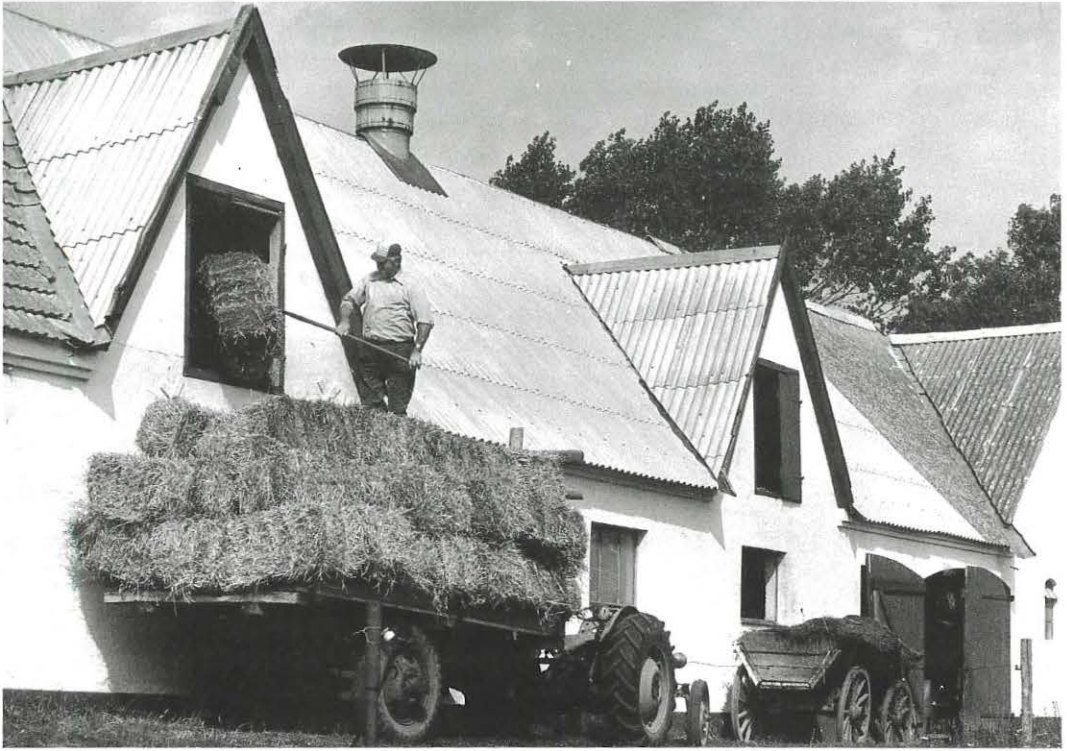
at der blev stadig færre og færre aktive landmænd og -koner. Et begreb som Åben Gård opstod, og kontakten til medierne, især til radio og fjernsyn, blev stærkt udbygget. Selv om det ofte har været lidt svært at få ordentlige og positive budskaber frem, har samfundskontaktudvalg været med til at forbedre forholdene. Men det moderne landbrug med de stadig større bedrifter, de stadig større samlinger af dyr og brugen af gylle, kunstgødning og sprøjtemidler er dog desværre stadig klare mål for kritik, selv om grundlaget for denne kritik ofte er spinkel eller forkert. Men dette søger man løbende at gøre noget mere ved via en god kontakt til pressen. En egentlig pressemedarbejder har man ikke lokalt, men Dansk Landbrug har en presstjeneste på Axelborg.

Ungdomsarbejdet og husholdningsarbejdet
Landbrugets organisationer har længe haft et

fælles ungdomsarbejde i gang med både udvalg og konsulent. Dette arbejde, som endnu kører fint, har igennem årene været med til at oplære mange unge mænd og kvinder til landbruget.

En gren af husholdningsarbejdet blev at uddanne unge piger i moderne husgerning og børnepasning. Her blev der etableret en ordning med et år i huset, de såkaldte kontrakt-piger, der vekslede mellem praktisk arbejde på udstationseringsstedet og teoretisk undervisning to gange om ugen. Denne ordning var særlig fremherskende på Bornholm og blev her ved længere end andre steder i landet.

Også arbejdet for de etablerede husmødre førte mange gode ting med sig ud over det rent praktiske med hus og hjem, mad og børn og meget mere. Den kulturelle del af livet blev sandelig også taget med. Foreningen Aktive Kvinder på Bornholm, der også er startet af

Halmen køres hjem i 1979 på Ellegård i Poulsker. Der ses mange stadier af landbrugets mekanisering på billedet. Halmen er presset i små eksportballer; køres hjem på en overskåret lastvogn, som tohjulet vogn, trukket af en Ferguson traktor. Foran står en gammel fast arbejdsvogn, læsset med grøntfoder. Denne vogn er med traktor-træk, for hestene var væk for længst. Foto Gert H. Jørgensen, Bornholmeren, Bornholms Museum.

landhusmødre, har nu overtaget dette udmærkede arbejde.

Landbrugets bygninger

Gårdene og ejendommenes bygninger er en meget vigtig del af en bedrift. De stærkt ændrede forhold efter Anden Verdenskrig har først gradvist ændret bygningerne for senere totalt at ændre bedrifternes udseende. Først ændrede man de eksisterende bygninger, som omtalt ovenfor. Hestestalde blev til svinestalde, kostalde til svinestalde, til kyllingestalde eller noget andet. Men efterhånden som pladskravene blev andre, måtte man bygge helt nyt og af nye materialer.

Man ville i starten gerne bevare den lokale bornholmske byggeskik, men som bygnings-

behovet blev større og større, var dette ikke muligt. En overgang byggede man nye længer af gule mursten. Som en konsulent sagde: »man skulle jo kunne se, at der var bygget nyt«. Den tid er forbi, og bygningerne skal nu være meget større for at kunne rumme de produktionsenheder, man har brug for. Mekaniseringen krævede nye maskinbygninger og maskinhaller, mens mejetærskningen af afgrøderne krævede lagerkapacitet i enten siloer i højden eller som plansiloer, der bruges af mange i dag. Her kan man køre direkte ind og læsse afgrøden af, tørre den, hvis det er nødvendigt med luft- og varmekanaler i gulvet, og så hente afgrøden igen med snegl eller frontlæsser.

Tørringen af afgrøderne er blevet en nødvendighed, efter at alle kærneafgrøder høstes med

mejetærskere. Tidligere var det modtageren af afgrøderne, der nedtørrede den, så partierne blev lagerfaste. Men nu hvor hele eller det meste af afgrøderne bruges som foder i bedriften, er det nødvendigt at tørre eller blot gennemlufte afgrøderne hjemme. Dette kan som omtalt gøres ved, at der er indbygget kanaler med kørefaste riste i passende afstand i lagerbygningens gulve.

Siloer, de lodrette eller gastætte, er et andet bygningselement, som er meget fremtrædende ved et moderne landbrugsanlæg. Tidligere byggede man træsiloer inde i ladebygningerne. Disse var forbundet med elevatorer, der kunne føre afgrøden op i siloen og flytte den til et andet silokammer, hvis afgrøden skulle luftes. Ofte var det nødvendigt at bygge en hat på laden, som elevatoren eller sneglen gik op i. Dette er afløst af enten plansiloerne, som udefra blot ligner en almindelig bred længe, eller store stålsiloer, der rager godt op i landskabet.

På Bornholm blev der etableret et fælles bygge- og maskinudvalg, som foruden møder, foredrag og demonstrationer også en overgang foretog den årlige byggevandring. I 1955-56 besøgte man to gårde, som havde været helt eller delvist nedbrændt. Det ene sted var Boesgaard i Klemensker, hvor især den nye stald blev beset og forklaret. Den var opført i den traditionelle bredde på 14-15 m, hvilket giver plads for tre rækker husdyr på langs i stalden. Den østre del var indrettet med svinestald og et hjørne var skåret fra til hestestald, derefter var den midterste del af bygningen udnyttet til kornsiloanlæg på loftet og foderrum, kværnrum og mælkerum på tværs i hele bygningens bredde. Ydervæggene var opført af hult mur med brændte sten og leca (klinkerbetonmursen), gulvene var isolerede med indtil 10 cm leca-beton, svinestaldene var også isolerede i rensegangene for at hindre sygdomme som lungebetændelse, som vi jo kender alt for godt, når grisene lægger sig til afkøling på de rå betongulve. Ventilationsanlægget var baseret på naturlig ventilation med indsugningsventiler og aftræksskorsten. Vinduerne var støbejernvinduer, og det er vel et af de eneste punkter,

hvor der kunne være ønsket en forbedring på grund af varmeafgivelsen.³²

Senere besøgte man en avlsbrugerejendom, Bækkelund, også i Klemensker, hvor ejendommen havde været helt nedbrændt, så der var bygget ny stald, lade og stuehus. Her var vinduerne dobbeltglasede trævinduer og i stuehuset var der kælder under hele huset samt gæsteværelser og tørrerum på loftet. Ejeren udtalte: »Det er et hus, som enhver landmand skulle kunne tillade sig at bygge« og videre »vi landmænd er ikke skabt til at bo i saneringsmodne hytter, hvorfor skulle vi ikke, som den øvrige befolkning, kunne tillade os at bo i gode, velisolerede og velindrettede stuehuse med centralvarme og tæpper på gulvene.«³³

Disse besøgte bygninger var dengang helt moderne. Vi hører også om, hvordan de eksisterende stalde på Spageregård blev lavet om til kyllingeproduktion for senere i 1964 og 1972 at blive erstattet af helt nye bygninger beregnet til denne produktion. Men ved bygningen af disse nye bygninger blev der taget hensyn til, at de også skulle kunne bruges til anden produktion, og bygningerne danner i dag rammen om en produktion af fedesvin, så man var lidt fremsynet dengang³⁴. Mange store bygninger er siden blevet rejst på de efterhånden store landbrug.

Når en ny kvæg- eller svinestald står færdig, er det i dag almindeligt, at indbyde øens befolkning til at bese forholdene, inden der kommer dyr i staldene. Disse besøg giver ofte en frugtbar diskussion mellem brugeren og nogle af de fremmødte ældre og yngre landmænd. Ved at øse af fælles erfaringer kan man komme videre, og man kan altid lære et og andet ved at se noget nyt. Det firma, der har stået for byggeriet, er naturligvis også interesseret i sådanne besøg for dermed at gøre reklame for sine produkter.

En afledt effekt af de øgede miljøkrav, især med Vandmiljøplan I og II, er, at et lokalt støberi af byggelementer igangsatte en produktion af gylletanke, Mulebytanken. Den ses ikke kun på øen, men også i det øvrige land, da firmaet også har en eksport af deres produkter.

Mekaniseringen af landbruget

Da hestene blev erstattet med traktorer, skete der en stor udvikling inden for trækraften. Hesteavlen gik hermed tilsvarende tilbage, og i Landboforeningens årsberetning 1955-56 kan man læse: »Hesteavlen er nu kommet så langt i tilbagegang, at udskiftningen af en hest på en mindre ejendom kan medføre anskaffelse af en traktor, begrundet med, at en tilfredsstillende hest ikke er til at opdrive.« Traktorenes uafhængige kraftoverføring bevirkede en stor mekanisk udvikling, da det ikke alene var maskinens kørehjul, som sørgede for dette træk og for denne kraft. Mange nye maskiner så dagens lys og blev afprøvet med et positivt eller et mere negativt resultat. De forskellige maskinstationer ydede deres til fremme af udviklingen, og de var flere gange først med de nyeste maskiner.

En af opgaverne blev for eksempel at bekæmpe fluer ved sprøjtning, en anden at sprøjte afgrøderne på marken mod sygdom, ukrudt og skadedyr. Her gik maskinstationerne også foran, men snart kom der sprøjter på mange gårde.

En opgave for Landboforeningen og Husmandsforeningen var som sagt at uddanne de unge i vedligeholdelse af maskinerne, og her blev etableringen af fælles kurser som blandt andet afledte oprettelsen af egentlige værksteder på gårdene et vigtigt led. Disse værksteder er i dag ofte meget velassorterede, og de fleste landmænd og deres hjælpere kan sveja, så mange opgaver kan klares hjemme på gårdene.

Med indførelsen af mejetærskere, bugserede såvel som de selvkørende, blev høstarbejdet flyttet ud på marken. Her skulle kornet eller andre afgrøder nu tærskes og kærnerne køres hjem, tidligere i sække og siden i løs vægt i kornvogne. Hjemme skulle afgrøderne læsses af til opbevaring i siloer indtil afgrøden skulle forbruges på ejendommen eller sælges. Var fugtigheden for stor i afgrøden måtte den tørres eller blot luftes for at kunne holde sig lagerfast. De forskellige siloformer, høj- eller plansiloer, er omtalt. Halmen skulle enten bjærges til brug for fodring og strøelse på gårdene eller snittes på marken for at kunne blive pløjet ned. En

overgang blev meget halm brændt af på markerne, men det kom der forbud imod, da halmen kunne bruges i halmvarmeværker, som det for eksempel sker i Nexø. Den blev så bjærget, presset og kørt hjem. Nye maskiner til dette arbejde så også dagens lys: Lavtrykspresse, højtrykspresse og senest bigballe- eller rundballepressere. Mange gårde varmes i dag op med halm, korn eller træ eller en kombination af flere dele.

Arbejdet med roeafgrøderne blev mekaniseret, hvorved meget af det tunge slæb forsvandt. Aftoppere af roetoppen, optagere af roerne og aflæssere foretog nu arbejdet. Senere, da man gik bort fra brugen af roer og over til majs eller helsæd til ensilering, kom der nye maskiner og bygninger frem. De gamle runde betonsiloer blev nu for små og uhensigtsmæssige. Plansiloerne vandt frem også som direkte siloer på marken, hvis det var nødvendigt. Der kom mekaniske ensilageskærere, og hjemme i staldene blev det større og større fodervogne, der fordelte foderet til især kreaturerne. For grisenes og kyllingernes vedkommende var det nemmere med automatiske foderanlæg i rørsystemer, hvor foderet på forhånd blev blandet og enten tørt eller vådt kunne sendes gennem rørene til dyrene. Større kværne og blandingsanlæg blev en del af disse foderanlæg.

For mange afgrøder blev det med mejetærskerne og grønthøsternes indførelse hensigtsmæssigt at skårlægge afgrøden først og så efter en passende tid føre den op i en mejetærsker eller som grøntafgrøde i en knuser, der med en stor vogn kunne aflæsse afgrøden på marken eller hjemme ved gården. Det var vigtigt, at maskinerne ude i marken kørte konstant, og at traktorer med vogne kunne hente afgrøderne hjem.

Var det frø, især kløver, der var skårlagt og skulle vejre inden tærskningen, var det vigtigt, at man foretog en løftning af skårene, mens der var morgendug i afgrøden, for at de lette kærner ikke skulle falde af. Her kommer den enkelte landmænds erfaring og kunnen til sin ret, for tabt afgrøde er ikke til at samle op igen³⁵. Maskinfællesskaber blev dannet af flere gårde

for at udnytte maskinerne bedre, efterhånden som disse blev stadig dyrere og dyrere. Men når det er flere gårde, der går sammen om maskiner, skal kemien hos de enkelte landmænd passe sammen. Maskinstationer er en anden måde at gøre dette på. Her betales per time udført arbejde, og så foretager maskinstationen også investeringerne. Med de stærkt øgede priser på maskiner kan dette være en måde til ikke at overmekanisere den enkelte bedrift, men som bedrifterne bliver større og større, er der måske ikke længere altid så meget at vinde her. Specialmaskiner vil dog nok sjældent kunne betale sig på de enkelte ejendomme.

Man kan sige, at mekaniseringen af det bornholmske landbrug har fulgt mekaniseringen i resten af landet, og at de anvendte maskiner er de samme. Det er ikke mere smede, der producerer maskiner, som det var tilfældet i 1940-50'erne. Da skulle mange hesteredskaber ændres til traktortræk, mens enkelte smede kunne nyfremstille for eksempel harver. Gummivognene er et kapitel for sig, for her kunne den enkelte smed godt fremstille en eller flere vogne. Men også her er tiden for længst løbet fra den produktion af enkeltgenstande.

Gødningsspredere til staldgødning var en stor forbedring, som også kom frem efter Anden Verdenskrig, da traktorernes kraftoverføring kunne levere kraften til spredeaggregatet. De er i dag for det meste erstattet af store gyllespredere med slæbeslanger, så gyllen kommer ned mellem planterne. Frontlæssere foran på traktorerne har lettet uhyre meget af det tidligere håndens eller ryggenes tunge løftarbejde ved læsningen af møget i møddingerne. Det er helt utænkeligt i dag ikke at bruge frontlæssere.

Det er blot at tage ud i landet og se på de store maskiner, der køres rundt med; de er ikke smedelavede mere. De er fra maskinfabrikker i ind- og udland. Den stærkt øgede brug af edb og internettet har også gjort, at mange bornholmske landmænd finder deres maskiner som brugte i det øvrige land, så man kan skaffe det bedste til den rigtige pris. Bornholm er på den-

ne måde blevet koblet sammen med resten af landet trods den fysiske afstand. Man skal heller ikke glemme Skåne i denne sammenhæng. Herfra skaffes også nye og brugte maskiner til øen.

Økologisk landbrug på Bornholm

Der er selvfølgelig også gårde på øen, som bliver drevet økologisk. De økologiske mælkeproducenter er nævnt, men der er også andre økologiske landmænd, som vel mest er deltidslandmænd, og flere er ret markante. Økologien havde en turboudvikling i 1990'erne på grund af en særlig indsats af Bornholms Familielandbrug i kølvandet på den store opbakning fra Christiansborg³⁶. Desværre har to af de tre mælkeproducenter måtte gå over til konventionelt landbrug igen. Men effekten har åbnet øjnene for flere om, hvad det egentlig er, man gør ved jorden og dyrene, og det er særdeles positivt. (Se selvstændig artikel om dette).

Bornholm og Den Regionale Madkultur

På linie med andre landsdele er flere producenter af specielle lokale fødevarer gået sammen i Regional Madkultur Bornholm. Her har i flere år været tilknyttet en madambassadør, som virkelig udbredte kendskabet til de gode lokale produkter, både her på øen og i det øvrige land, så arbejdet er blevet fremmet.

Produktet Bornholmerhanen er tidligere omtalt. Der er en Håndværksslagter i Aakirkeby med slagtehus og salg af bornholmsk produceret kød og pålæg. Her er Jørgen Christensen på Lille Hallegård i Østermarie, en af pionererne med sin gårdbutik og sine pølser. Af produkter fra planteavl er den bornholmske rapsolie tidligere omtalt, for øens klima er særlig velegnet til dyrkning af raps på grund af det milde klima med flere solskinstimer. Bornholms Valssemølle i Aakirkeby forarbejder mange spændende produkter, blandt andet durumhvede fra Frennegård ved Ibsker. Af bagere er det særlig Jesper Dam i Aakirkeby med sin produktion af Bornholmske Rugkiks, som i flere generationer har været et specialprodukt. I Svaneke er

Melstedgårds indvielse 15. juni 1984. Gæsterne kom gående, kørende, ridende, cyklende - et virkeligt tillobsstykke. Foto Birgitte Borby Hansen, Bornholms Museum.

der etableret et bryghus, som forædler noget af øens korn til velsmagende øltyper. Mejeriet i Klemensker er med sine oste, Bronzola og Bornholmsk Bleu, også vigtig i denne sammenhæng. En landmand i Pedersker har plantet et større stykke jord til med vinstokke og har en produktion af flere slags vin. Så der er meget at smage på fra det bornholmske landbrug enten her eller uden for øen, for mange af produkterne eksporteres til det øvrige land.

Landbruget som producent af natur

Fødevarerministeriet har igangsat et flerårigt projekt, hvor landmænd frivilligt kan få lavet naturplaner for deres gårde og ejendomme. 30 har her på Bornholm taget imod dette tilbud om naturplaner, og heraf har 20 også fået lavet biologiske og kulturhistoriske tillæg til disse planer for deres ejendomme. Nu kender de ejendommene langt bedre end mange gjorde forud, og de vil passe bedre på naturen.

Melstedgård, Bornholms Landbrugsmuseum

I 1944 var Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser nået til Bornholm. Den daværende overinspektør, Axel Steensberg besøgte bl.a. Melstedgård lige syd for Gudhjem. Han blev særdeles godt modtaget af gårdejer Julius Svendsen og gården blev opmålt og undersøgt, selv haven blev der tegnet plan af. Det var bestemt den bedst bevarede bornholmske gård man fandt her.

Dette var medvirkende til at Melstedgård blev fredet i 1950, som den første landbrugs-ejendom i drift. Det gav genlyd i landspressen. Men den nye ejer, Svend Andersen sørgede for at passe så godt på bygningerne som muligt og samtidig opretholde en rimelig drift. Derfor fremtrådte den firelængede og stråtektet gård med stuelænge fra 1796 og udlænger fra 1860 og 70'erne så oprindeligt, som man næsten kunne ønske sig, selv bageovnen i bryggerset var bevaret, da man i 1970 og 80'erne begynd-

Personale og frivillige høster på Melstedgård. Foto Steffen Dam, 2006.

te at tale om et landbrugsmuseum på Bornholm. Selvfølgelig var der sket ændringer hen ad vejen med bygningerne på Melstedgård, hvor det markanteste var den nye kostald i gårdlængen og ensilagesiloer i laden.

Det naturlige sted at indrette et Bornholms Landbrugsmuseum blev derfor Melstedgård. Bornholms Amt overtog gården, da Svend Andersen ville gå på pension. Museet ønskede at vise stuelængen som den havde set ud i Hans Svendsen og Ane Margrethe Ipsdatters tid, det var det ejerpar, der havde ombygget og nyindrettet gården, og derefter opført nye udlænger i 1860-70'erne.

Efter et større restaurerings- og tilbageførringsarbejde kunne udlængerne åbnes for publikum i 1984 og året efter fulgte stuelængen og haven. Der kom gammeldags dyreracer i stalderne og gamle afgrøder på de seks tdlr. store marker, man drev på gammeldags vis. En lille

æbleplantage med gamle fortrinsvis bornholmske sorter blev etableret med hjælp fra Haveforeningen i 1989. Mange aktiviteter er foregået og foregår den dag i dag, inde i bygningerne, på gårdspladsen som ude i haven, på grønningsen samt på markerne.

Melstedgård er i sandhed blevet Bornholms aktive landbrugsmuseum, således at man kan følge lidt af fortidens landbrugsarbejde og af landbokulturen inde som ude, se gamle husdyrracer, gammeldags planter og æblesorter. Samtidig med dette ændrede og forbedrede Bornholms landbrug sig hele tiden, så man i dag måske har svært ved at forstå, hvor stor forskellen er på dengang og nu. Det er netop ideen med et landbrugsmuseum, at det skal fastholde og vise fortiden, mens nutiden er der uden for.

Den moderne landmand sidder også på sit kontor, med Edb-maskine, regne- og kopimaskine samt papirer. Fastnettelefonen er delvis erstattet af mobiltelefoner, hvor også stald- og foderanlæggene kan kontrolleres. Steen Stender Ladegård er her et eksempel. Foto Henrik Vensild 2004, Bornholms Museum.

Afslutning

Skal man prøve at sammenfatte den udvikling, som det bornholmske landbrug har gennemlevet de sidste 60 år, så er udviklingen ikke så forskellig fra det øvrige land. Stordriften er så sandelig kommet til øen, og produktionen af svin og slagtekyllinger er stigende. Mejeriet må have tilskud af mælk fra Skåne for at kunne holde sin produktion, og dermed eksporten af ost, på et rimelig højt niveau. De forudsigelser, der blev gjort i slutningen af 1960'erne om især sammenlægning af landbrug og dermed menneskelig afvandring fra landbruget, har til overflod holdt stik. I dag er der kun ca. 550 egentlige landbrug tilbage, men de driver til gengæld også hovedparten af jorden. I undersøgelsen af Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold fra 1966 blev det forudset at: »Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsin-

dehaver bør forsat bevares.«³⁷. Dette er til fulde gået i opfyldelse, selvom udviklingen også skyldes den globale udvikling med de internationale markeders dominans.

Det blev i 1966 forudsat eller ønsket, at en kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet³⁸. Dette er netop sket i foråret 2006 ved en sammenslutning af Bornholms Landøkonomiske Forening og Bornholms Familielandbrug til Bornholms Landbrug, hvor bestyrelsen består af halvt fra hver af de tidligere foreninger. Den nye forening får fælles kontor og administration på Kannikegård i Aakirkeby. Det er en meget glædelig udvikling, som, selvom den blev forudsat og ønsket allerede tilbage i 1966, først nu har kunnet realiseres, forhåbentlig til stor glæde for det samlede bornholmske landbrugserhverv.

Det kan måske være svært rigtigt at fatte den

Maskinpark på Ladegård i Klemensker. Foto Steen Stender 2006, Bornholms Museum.

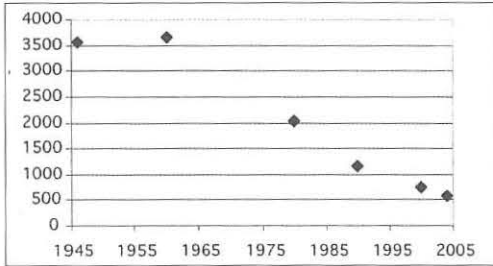
meget store og gennemgribende udvikling, der er sket med landbruget, og mange tror måske, at landbrug stadig drives idyllisk efter en slags Morten Korch-princip. Forfatteren Knud Sørensen har forsøgt at vise lidt af udviklingen i sin lille novelle Tallene fra 1980. Den handler om hestenes overflødigsgørelse ved indførelsen af traktorerne og dermed overflødigsgørelsen af arbejdskraft. Han skriver blandt andet: »295.000 mand og 570.000 heste (blev) overflødig... 1 mand til 2 heste. Et spand. Forestiller man sig nu disse 295.000 overflødigse mænd med deres overflødigse heste på vej ud af dansk landbrug, f.eks. ud over den dansk-tyske grænse ved Kruså, må man forestille sig en næsten uendelig række af mænd og heste... (fortsætte ned gennem Europa) ... og i det øjeblik den første mand drejer ind på Peterspladsen i Rom, forlader den sidste mand grænseovergangen ved Kruså. Sådan en folkevandring svarer afvandringen fra landbruget til«³⁹.

Før var mand og kone plus et antal karle og piger beskæftiget på en given gård. I dag er det,

lidt forenklet sagt, manden og hans edb-anlæg, der klarer en langt større del af bedriften. Som en landmand sagde engang: »Mange sidder ensomme for enden af markvejen, med en madpakke i køleskabet, hvor konen er udearbejdende«⁴⁰. I de seneste år er der med etablering af endnu større brug sket en tilbagevenden af fremmed arbejdskraft på disse gårde, hvor der er mere arbejde end bonden og eventuelt hans medhjælpende hustru selv kan klare.

Skal man slutte med nogle tal, må det være over udviklingen eller nedgangen af antal ejendomme på Bornholm. I 1946 var der 3.561 landbrugsejendomme, i 1960 var der 3.650 og i 1980 var antallet faldet til 2.029. Herefter er det gået stærkt, i 1990 var der 1.170, i 2000 var der 743 og i 2004 var der kun 586 landbrugs-ejendomme, som dyrker ca. 34.000 ha.

Der er ca. 12.000 stk. kvæg, ca. 260.000 svin, ca. 140.000 høns og kyllinger, knap 1.000 får og 241 heste, som er til hobbybrug. Dette er det bornholmske landbrug i 2006.

Antal landbrugsejendomme på Bornholm 1946-2004.

Litteratur:

Interview med bornholmske landmænd 2004 foretaget af forfatteren, findes på Bornholms Museum.

Analyse af Det Bornholmske Landbrug, Bornholms erhvervsråd 1968, af Holger Gad og Ib Frank Jensen. Bornholmerundersøgelsen 1968, Landbruget på Bornholm, København 1969.

Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, rapport udgivet af Bornholms Erhvervsråd, juni 1966.

Bornholms Landøkonomiske Forening, Årsberetninger, 1946-2006.

H. Brandt Nielsen, »Andelsbevægelsen på Bornholm«, Bornholmernes Land, Øen i Øst, bd. 2, Ronne 1944, s. 125-144.

Aage Brandt (red), Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholm landøkonomiske Forenings virksomhed 1805-1955, relevante afsnit. Ronne 1958.

Dansk landbrugsstatistik, 1946-2005.

Erik Hovgaard Jakobsen, Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland, Gl. Estrup 1999, s. 89-95.

Ann Vibeke Knudsen, Bornholms Andelsmejerier 1886-1986, Bornholms Museum 1986.

Statistisk Årbog, 1946-2005.

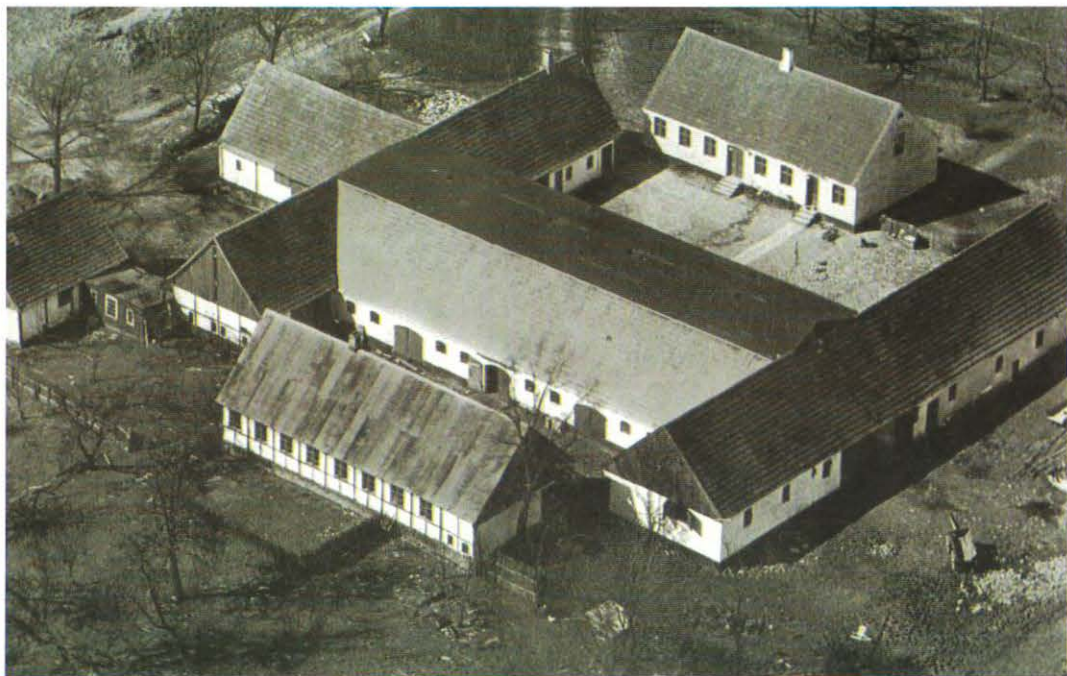
Noter

- 1 Årsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening, 1945-46, s. 13.
- 2 Samme s. 14.
- 3 Danmarks Statistik 1946, tabel 47.
- 4 Bornholms Andelsmejerier 1886-1986, s. 8.
- 5 Bornholmernes Land, 1944, s. 137-139.
- 6 Bornholmernes Land, 1944, s. 137-141.
- 7 Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening 1805-1955, s. 270.
- 8 Samme s. 41f.
- 9 Samme s. 42.
- 10 Samme s. 42.
- 11 Samme s. 42.
- 12 Samme s. 41.
- 13 Samme s. 41.

- 14 Rapport: Bornholms Befolkning og Erhvervsforhold, juni 1966.
- 15 Oplyst af tidligere erhvervschef Aage Kure.
- 16 Bornholmerundersøgelsen 1968, s. 80.
- 17 Notat fra Økonomisk Statistisk Afdeling (Århus Universitet) maj 1969, OW/LL s. 17.
- 18 Carl Otto Koefoeds referat af mødet i interview til forfatteren 2004, s. 2.
- 19 Samme s. 3.
- 20 Afsnittet bygger på Bornholmerundersøgelsen 1968, på mødereferater og på interview med Carl Otto Koefoed, der var formand for Initiativudvalget.
- 21 Samme s. 2.
- 22 Oplysningerne er givet af svineavlskonsulent Stig Andersen, Bornholms Landbrug.
- 23 Indlæg fra tidligere bygningskonsulent Finn Stange oktober 2004.
- 24 Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
- 25 Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård, Nylars.
- 26 Samme som 12.
- 27 Oplysninger fra æggproducent Hans-Henrik Viborg.
- 28 Produktionen af Allara er desværre ophørt i foråret 2006.
- 29 Erik Hovgaard Jakobsen 1999.
- 30 Interview med Carl Otto Koefoed 2004.
- 31 Artikel i Bornholms Tidendes Weekendtillæg 27-28. nov. 2004 om Skovsholm fra 1900 til i dag, der bygger på interview med ejeren Niels Kofoed.
- 32 Landboforeningens Årsberetning 1955-56, Byggeudvalget.
- 33 Årsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening 1955-56, s. 28.
- 34 Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård.
- 35 Efter interview med Gunner Hansen tidligere Randkløvegård i ØM.
- 36 Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
- 37 Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, juni 1966, s. 43.
- 38 Samme s. 43.
- 39 Knud Sørensen, Bondeslutspil, s. 159, 1980.
- 40 Udtalt af Jens Erik Kofoed, Brogård.

Økologisk landbrug på Bornholm

af Thor Lund Kure, Mønstergård

Ældre luftfoto, formentlig fra 1950'erne, af Mønstergård i Østermarie. Gården som den så ud før en brand i 1993. Foto i privateje.

Jeg vil i denne fremstilling fortælle lidt om økologiens rolle på Bornholm indenfor de sidste ca. 15 år og sætte det i sammenhæng med min egen erfaring som udøvende økologisk landmand siden 1998.

Økologi og økologipolitik

I korte træk går den økologiske produktionsform ud på, at planteavl skal foregå uden anvendelse af kunstgødning og pesticider og den animalske produktion skal foregå under særlig hensyntagen til dyrevelfærd, hvor dyrenes naturlige behov tilgodeses i større udstrækning end i konventionelt landbrug, f.eks. med krav om at dyrene ikke må være fikserede, god plads i staldene og krav om at dyrene kan komme ud i det fri et bestemt antal dage om året. Derudover må der ikke fodres med GMO-foder. (Foder med genmodificerede organismer.)

Indtil midten af 1990'erne var der kun få udøvende økologiske landmænd på Bornholm.

De var til gengæld meget synlige, bl.a. pga. torvehandel. En stigende interesse blandt den politiske elite i Danmark og EU for den økologiske produktionsform betød, at der fra midten af halvfemserne blev indført særlig fordelagtige støtteordninger for de landmænd, der ønskede at omlægge til økologi. I 1995-kroner kunne den enkelte landmand i en overgangsperiode opnå en støtte på op til kr. 5000 pr ha. incl. ha. støtte. Det var på de dårlige jorde mere end der kunne høstes afgrøder for. Derudover var der i de første år mulighed for at opnå op til 50% tilskud til investeringer i bygninger og maskiner der var nødvendige for at kunne omlægge til den økologiske produktion. Positiv medieomtale og stigende interesse blandt forbrugerne betød i en overgangsperiode høje priser på økologiske fødevarer.

Økologisk mælk

Bornholms Andelsmejeri tog i 1995 initiativ til

Mønstergård, foto 2004, privateje.

en diskussion, om man skal i gang med at forarbejde økologisk mælk på Bornholm. Interessen for den økologiske mælkeproduktion ses af citatboksene, Bornholms Tidende 13.3.1995 og 21.1.1995

I 1997 påbegyndte fire malkekvægsgårde (Smørenggård og Stålegård i Aaker, Habrodam i Olsker og Tornegård i Rutsker) deres omlægning til økologisk produktion. I 1999 er de klar med en årsproduktion på ca. 2400 t. økologisk mælk til Bornholms Andelsmejeri. Den økologiske mælk modtages godt hos de bornholmske forbrugere og kommer til at stå for $\frac{1}{5}$ -del af forbruget.

Som det fremgår af tabel 1 (s. 236) lykkedes det ikke for mejeriet at afsætte mere end ca. halvdelen af mælken som økologisk. Det lykkedes kun at sælge de ca. 1000 t som økologisk mælk. Resultatet blev at tre af gårdene omlagde til konventionel produktion igen. Fra 2004 var der kun en gård tilbage, nemlig Stålegård

Uddrag fra

Bornholms Tidende 13. marts 1995.

Bornholm: Venstres tidligere landbrugsminister Niels Anker Kofoed vil nu have FDB til at garantere producenterne faste priser på økologiske varer. Det sker efter at bl.a. Bornholms Andelsmejeri er klar med et udspil omkring en fremtidig økologisk mælkeproduktion. Udspillet præsenteres mandag over for de landmænd, der har erklæret sig interesse. Niels Anker Kofoed siger, at han stadig betragter økologisk produktion som »et flop«. Man fører simpelt hen forbrugerne bag lyset. Derfor vil viljen efterhånden være aftagende til at købe økologiske varer. Det er et modfænomen der er medieskabt. Det har intet reelt indhold, siger Niels Anker Kofoed.

Periode	Leverandør						
	513	546	976	1155	Indvejet	Salg	%
4/10-1999 - 1/10-2000	295.315	608.544	736.113	735.411	2.375.383	974.810	41,0
2/10-2000 - 30/9-2001	323.173	659.853	758.653	821.959	2.563.638	1.077.633	42,0
1/10-2001 - 29/10-2002	232.265	724.242	759.132	483.914	2.199.553	1.116.362	50,8
30/9-2002 - 28/9-2003	122.181	705.700	748.796	1.056.832	2.633.509	973.258	37,0
29/9-2003 - 3/10-2004	0	685.315	412.801	851.297	1.949.413	962.597	49,4
4/10-2004 - 2/10-2005	0	242.826	0	1.238.203	1.481.029	874.214	59,0
3/10-2005 - 1/1-2006	0	0	0	331.251	331.251	207.967	62,8
2/1-2006 - 31/12-2006	0	0	0	1.416.195	1.416.195	900.965	63,6

Tabel 1.

ved Aakirkeby, som i dag leverer ca. 1400 t. mælk årligt fra ca.165 køer og med et jordtiliggende til bedriften på 240 ha. jord. Det fremgår af tabellen, at Stålegård har fordoblet sin produktion fra 1999 til 2006. Derfor er der langt fra tale om at mælkeproduktionen er faldet til ¼ del, blot fordi der kun er en producent tilbage. I dag leder Bornholms Andelsmejeri efter endnu en mælkeproducent, der ønsker at producere økologisk. Hvis det lykkedes for

Andelsmejeriet at afsætte økologisk ost, bliver der brug for mere mælk.

Økologisk planteavl

Bornholms Familiebrug satsede på økologisk planteavl for især deltidslandbrugere ved at uddanne en planteavlskonsulent til at varetage økologien på Bornholm. Der blev oprettet erfagrunder, hvor økologiske planteavlere mødtes for at udveksle erfaringer fulgt op af en intensiv kursus- og forsøgsvirksomhed. Endvidere etableredes en tæt kontakt til Bornholms Andels Foderstofforretning, som blev hovedaftager af de økologiske planteprodukter. Selv om der på det højeste var 60 økologiske virksomheder på Bornholm (Kilde: Plantedirektoratet) var det stadig kun små mængder korn, der skulle håndteres. Øens isolerede beliggenhed betyder at udsæden bliver pålagt en ekstra omkostning til fragt, og at korn, der evt. skulle væk fra øen, måtte sælges lidt billigere for at kompensere for transportudgifterne.

Bornholms Valsemølle i Aakirkeby.

I en periode satsede Kvickly på økologisk mel i deres bagerier. Derudover introducerede Johs. Dam i Aakirkeby et økologisk rugbrød. Begge initiativer var med til at styrke den bornholmske planteavl, men stoppede igen, fordi interessen hos forbrugeren ifølge butikkerne var for lille. Planteavlere, som satsede på afsætning til BAF, gik vanskelige tider i møde, da markedet for økologiske varer nærmest brød sammen omkring 2005 med priser der lå under fremstillingsprisen. Resultatet blev, at mange

Fra læserbrev i

Bornholms Tidende 21. jan.1995

Perlen er fortsat Bornholms Andelsmejeri, som heldigvis ikke er blevet en del af MD Foods, der lukker og sammenlægger sine virksomheder til stor gene for lokalsamfundene – og ensretter produkterne, så smagen nærmest er neutral. Læg mærke til, at stadig mere mælk på bornholmske hylder kommer ovre fra for ikke at tale om flødeisen, hvor Unilever-Frisco betaler forhandlerne store summer for at svigte den lokale leverandør. Bornholms Andelsmejeri vil gerne producere økologisk, men det er vanskeligt, når den økologiske mælk ikke er til stede. Det ville være en lykke for Bornholm, hvis kvægavlerne i videst muligt omfang gik over til de økologiske principper, og efterspørgslen på bornholmske øko-oste ville nå uanede højder.

Forsøgstærskning af vinterspelt på Mønstergård høsten 2007. Foto Thor Kure.

af deltidsøkologerne stoppede ved enten at udforpagte eller sælge bl.a. til de »overlevende« økologer eller gå tilbage til konventionel produktion.

I 2007 er der iflg. Plantedirektoratet 28 økologiske virksomheder tilbage på Bornholm svarende til en halvering på fire år. Det økologiske areal er dog ikke faldet tilsvarende. Det største planteavlsbrug på Bornholm blev drevet sammen med en konventionel svinebesætning. En model som er mulig, når man kun skal overholde statens økologiregler, hvor det er muligt at anvende en vis mængde konventionel gylle, svarende til 70 % af konventionelle brug. Dette landbrug er dog overgået til konventionelt brug igen.

Bornholms Valsemølle

Blandt de overlevende økologer inden for planteavl er der satset på selv at stå for afsætningen og dermed springe nogle fordyrende mellemled over. I samme forbindelse har der udviklet sig en produktion af højværdiafgrøder, som på

grund af højere produktpriser kan håndteres i mindre mængder og hvor transportomkostningerne bliver en mindre del af den samlede pris. Her er der bl.a. tale om oldtidskornet spelt som dyrkes til Bornholms Valsemølle, der sælger det meste uden for øen til specialbutikker. Der til er økologisk dyrkning af durum introduceret på Bornholm – for øvrigt som det første sted i Skandinavien. (Kilde: Bornholms Valsemøllens hjemmeside).

Den intensive markedsføring af småskala fødevareproducenter på Bornholm har bl.a. styrket produktionen af højværdiafgrøder, som skaber en større værditilvækst pr. ha. Noget der er godt for Bornholm med et begrænset og isoleret landbrugsareal.

Prisudsvingene har været mindre for de producenter som har valgt den sidste strategi. Ligeledes har mulighederne for at introducere nye produkter med merpris været til stede.

Dansk Landbrugs Frøforsynings lokalafdeling i Aakirkeby, har siden slutningen af halvfemserne været en yderst seriøs medspiller for

de økologiske planteavlere på Bornholm. Hvidkløver, timothe og almindelig rajgræs hører til bl.a. de mest almindelig økologiske afgrøder på Bornholm. Lehnsgård har oprettet en linie for økologisk rapsolie. Her kniber det blot med at få råvarer nok

Økologisk kød

På Bornholm findes der ikke noget slagteri som er godkendt til at håndtere økologisk kød til tredje mand. Etableringen af Håndværks-slagteren i Aakirkeby har dog muliggjort slagting af godkendt økologisk kød, hvis forbrugeren handler direkte med den økologiske producent og blot får slagtet på slagteriet. I Håndværksslagterens butikker må der ikke markedsføres kød som økologisk. Trods stor efterspørgsel efter økologisk svinekød kan det ikke opdrives på Bornholm. Kun en enkelt producent har indtil videre forsøgt sig med denne produktion og i meget lille skala.

Den offentlige og halvoffentlige sektors deltagelse i den økologiske produktion på Bornholm

Flere offentlige eller halvoffentlige institutioner er i perioden fra starten af halvfemserne og til i dag blevet drevet økologisk. Den kendteste og ældste var fonden Det økologiske produktions- og uddannelsescenter Grynegård ved Svanke, hvor der blev produceret økologiske æg og grøntsager. Produktionen var koblet sammen med arbejdsmarkedstiltag, men trods megen goodwill fra det bornholmske samfund, evnede det ikke at overleve. Trods deltagelse i projektet fra øens politiske og erhvervsmæssige elite lukkede projektet med ubetalte regninger og et uafsluttet regnskab.

En seriøs medspiller i dag er institutionen Grennesminde ved Aakirkeby, hvor der produceres grøntsager og korn. Hovedaktiviteten er dog socialt arbejde. Det samme er tilfældet på den kommunalt ejede Vibegård ved Rønne, der har en økologisk grøntsags produktion.

En vigtig aktør for økologien på Bornholm har været Skov og Naturstyrelsen, hvis arealer

ikke må drives med kunstgødning og kemikalier. Arealerne ved Hammershus, i Almindingen og Ølene er således udforpagtet til øens økologer.

I den positive retning for økologien peger arbejdet med profilering af regional madkultur, blandt andet via aktiviteterne på Gudhjem Mølle som er et resultat af ildsjæles arbejde gennem de sidste ca. 15 år. En gennemgående figur gennem hele perioden er Hans Jørgen Jensen, som med et omfattende netværk indenfor og udenfor øen kan tillægges en stor del af æren for Bornholms nuværende placering som en gourmet-ø.

Hvordan ser fremtiden ud set i lyset af de sidste 15 års arbejde inden for økologien?

Økologien har oplevet opgang og nedgang de sidste 15-20 år på Bornholm. Nu er der opgang igen på grund af et stigende marked i Europa og USA. I 2007 kan producenterne ikke følge med efterspørgslen og gyldne tider ligger forude for producenterne. Kraftige prisstigninger vil dog nok dæmpe efterspørgslen lidt. På landsplan er mange landmænd i gang med omlægning. Med de nuværende omlægningskrav kan landmænd der lægger om nu først markedsføre deres produkter som økologiske i 2010, hvis de satser på foder fra egen produktion.

På Bornholm har den nye fusionsorganisation mellem Familielandbruget og Landøkonomisk Forening: Bornholms Landbrug i foråret 2007 meldt ud til det bornholmske samfund, at der ikke er noget vækstpotentiale i økologisk produktion på Bornholm. Et flertal i Regionsrådet har i forlængelse heraf kommet med samme melding. Da offentlige køkkener kan være en vigtig aftager af økologiske produkter er det naturligvis særlig negativt for økologien på Bornholm. Ved omfordeling af skattekrone i samfundet er det også uheldigt for økologien, hvis politikerne ikke ser noget perspektiv i at satse på økologi på Bornholm.

Fremtidsudsigterne for økologien på Bornholm afhænger i høj grad af forbrugerne og politikernes indstilling. Hvis Niels Anker Ko-

Gårdens nærmeste nabo er naturreservatet Ølene. Foto Thor Kure 2007.

foeds forudsigelser fra 1995 (se citat) skulle gå i opfyldelse, ser det ikke godt ud. Andre politiske personligheder som tidligere amtsborgmester på Bornholm, Jens Brandt tages i dag op i Vækstforums regi, når der tales om at Bornholm igen skal brandes som grøn ø.

Økologisk planteavl og naturpleje på Mønstergård

Mønstergård drives i dag som en bedrift med ejede og tilforpagtede arealer på ca. 220 ha., næsten ligeligt fordelt på omdriftsarealer og vedvarende græs og naturarealer. Gårdens nærmeste nabo er naturreservatet Ølene, som gårdens heste og kødkvæg afgræsser i sommerhalvåret. Derudover forpagtes tjenestejordene i Lindesbjerg Statsskovdistrikt og naturarealerne omkring Bastemose og Svinemosen.

Der er ca. 100 stk. limousinekvæg svarende til 40-50 moderdyr med opdræt. Stort set alle slagtedyr afsættes direkte til private kunder eller restauranter på Bornholm. Der er otte oldenborgheste, som i dag primært bruges til na-

turpleje. De fleste heste kan dog også gå for vogn. Tidligere udgjorde oldenborghestene på Mønstergård en avlsbesætning. I dag avles primært for at reproducere egen stamme og sikre at der er nok heste til naturplejearbejdet.

Indtil 1989 blev gården drevet som et ikke-specialiseret landbrug med malkekøer, heste og grise samt lidt fjerkræ til selvforsyning. I 1989 udsattes malkekøerne i forbindelse med at en medhjælp søgte andet job. I 1993 ophørte svineproduktionen i forbindelse med en brand på gården. Derefter koncentreredes produktionen på kødkvæg og planteavl. I 1995 blev en ny løsdriftsstald til kvæget tages i brug og i 2001 byggedes en foderlade. I 1998 blev hele bedriften omlagt til økologisk produktion.

Hvorfor omlægges bedriften til økologisk produktion?

Motivationen for omlægning lå i en gammel drøm om at realisere den økologiske produktionsform, som jeg havde arbejdet meget med på det teoretiske plan, mens jeg tog min embeds-

Limousinekvæg på Mønstergård. Foto Thor Kure 2007.

eksamen på universitetet. Derudover var der et flertal i Folketinget, som vedtog at give de nye økologiske landmænd en økonomisk kompensation for faldende økonomisk udbytte indtil jorderne kunne betegnes som økologiske og afgrøderne kunne sælges med en merpris som kompensation for lavere udbyttensniveau.

Hvad dyrkes på markerne og hvordan afsættes produkterne?

Udgangspunktet for planteavlen er et afgrødevalg, der hæmmer ukrudtsfloraen og sikrer stærke planter, der kan modstå sygdomme. Højværdiafgrøder i form af græsfrø-timothe og almindelig rajgræs og brødkorn - specielt vårbyg og rug, har indtil dato været bærende i planteavlen. I de seneste år er der ligeledes dyrket oldtidskornet spelt samt durum, der traditionelt dyrkes i Sydeuropa. Oldtidskorn som enkokorn og emmer (tidlige hvedearter) er dyrket i forsøgspareller

Det spændende ved oldtidskornet er, at det er taget ud af produktionen i 1700-tallet efter at være dyrket så længe der har været agerbrug.

Oldtidskornet har en anden smag end moderne korn, bl.a. fordi det indeholder andre og en mere alsidig sammensætning af sporstoffer. Moderne kornforædling har primært handlet om at dyrke større mængder. Derfor har parametre som evne til at optage makronæringsstoffer og resistens overfor svampesygdomme været centrale. Groft sagt kan moderne kornforædling fra 1950 og frem til nu sammenlignes med stålproduktion i Sovjettiden, hvor produktionen som succeskriterium ofte blev målt i ton frem for hvad der blev produceret. Der er hele tiden græsmarker med i omdriftsarealet, som afgræsses af dyrene eller høstes til slet. Disse marker virker ukrudtsfjernende samt binder kvælstof i jorden indtil der igen skal dyrkes en højværdiafgrøde - f.eks. durum.

Kornet afsættes lokalt til Bornholms Valsemølle som sørger for den videre afsætning. Afregningsprisen er meget stabil over en årrække og aftales endeligt inden afgrøderne sås. Det har været en fordel for både møllen og os, da udefrakommende faktorer som ellers kan få priserne til at svinge er fjernet. Da økologisk

produktion ofte er baseret på mindst 3 års planlægning før afgrøden høstes, er det en fordel med relativt stabile priser, hvor markedets kortsigtede udsving er fjernet.

Det er en del af gårdens strategi, at der skal være minimal afstand mellem forbruger og producent. Kødet sælges direkte og man undgår derfor fordyrende mellemlid og skaber en stabil afsætning bl.a. på grund af stor kundeloyalitet.

Howdan løses arbejdsopgaverne på gården?

Arbejdet klares med en deltidsansat medarbejder og familiens egen arbejdskraft. På gården er der kun en »nyere« traktor (se billedet s. 242) samt to ældre. Der er en 4-furet vendepløj og en fire meter bred såmaskine samt nogle ældre såbedshaver. En vigtig maskine har været ukrudtsstriglen, som bruges til at rense ukrudt i kornafgrøderne. Maskinparken er meget lille, da der lejes til de større opgaver. F.eks. bruges maskinstation til tærskning, udkørsel af staldgødning og gylle samt halmpresning og hvis tiden er knap også til såning. Til radrensning af rækkeåede afgrøder bruges ligeledes maskinstation så længe planterne er små.

Fordelen ved anvendelse af maskinstation er mange: Man kan sikre sig anvendelse af den mest hensigtsmæssige og ajourførte teknologi. Har man først selv købt en maskine »hænger« man på den, uanset at der er kommet ny teknologi. Maskinstationen har specialiseret arbejdskraft, som sikrer at maskinerne bruges optimalt. Man slipper for at investere i dyre maskiner. Ulempen er først og fremmest at man ikke kan være sikker på at arbejdet bliver gjort, når det er optimalt. Det sidste har dog aldrig været et problem på Mønstergård på grund af et tilidsfuldt samarbejde med en bestemt maskinstation igennem mange år.

Vil Mønstergård fortsat blive drevet økologisk?

I dette afsnit vil den generelle udvikling inden for økologien blive koblet sammen med et bud på Mønstergårds udvikling som det ses ud fra mit optimistiske syn på fremtiden.

Efter snart 10 år med økologisk produktion er der ikke tale om en døgnflue. Vi fik et ekstra skub til omlægningen på grund af den massive politiske opbakning i midten af 1990'erne. Tilskuddet som sammen med ha-støtte kunne komme op på kr. 5000 pr ha for arealer i landbrugsmæssig omdrift, hvor markerne skulle ompløjes mindst hver femte år, var nok for tillokkende, da det medførte en tilgang af såkaldte tilskudsøkologer, som måske ikke havde den største indsigt i produktionsformen og som for norges vedkommende mere drejede sig om, hvordan de økologiske regler kunne omgås, end at se på, hvordan den økologiske produktionsform kunne bevare sin troværdighed overfor forbrugerne.

Mange af disse tilskudsøkologer stoppede allerede efter den første 5-årige bindingsperiode, som var forudsætningen for at kunne få tilskud. Andre fik vakt interessen og fandt ud af, at de kunne håndtere produktionsformen og er nok skyld i at den økologiske produktion i dag er større end den ellers ville være.

I modsætning til det konventionelle landbrug, der udsættes for megen kritik i medierne, er den økologiske produktionsform i den modsatte situation, hvor det kun er dem som overtræder det økologiske regelsæt, der bliver hængt ud i medierne. Opbakning og skulderklap skorter det ikke på uden for landbrugskredse. Det er bl.a. med til at produktionen nok fortsætter og udvides.

Omkring 2005 faldt priserne på økologiske varer drastigt. Udbuddet af økologiske varer var blevet for stort i forhold til forbrugernes efterspørgsel og dermed opbakning til denne produktionsform. Egentlig opstod der et tydeligt paradoks imellem forbrugernes voldsomme kritik af det konventionelle landbrug, som forbrugerne i praksis bakkede op via køb af konventionelt producerede varer og den manglende efterspørgsel på de økologiske produkter. Supermarkederne blev beskyldt for at det var deres skyld at økologien ikke blomstrede. På Bornholm introducerede COOP-norden økologiske bagerier i deres Kvickly-butikker,

Moderne traktor med stubharve og frontlæsser. Foto Thor Kure 2007.

men opgav da de ikke mærkede nogen opbakning til ideen. På Mønstergård betød det bortfald af et lokalt marked, som så skulle opvejes af afsætning uden for øen.

Motivationen for at købe økologisk har ændret sig igennem de sidste 20 år. I 1980'erne var det mest ideologiske årsager af almennyttig karakter, mens det i dag i høj grad kan henføres til egoistiske behov og bekymring om eget helbred. Den sidste vending passer godt med den generelle udvikling i samfundet og vil derfor være med til at sikre den økologiske produktionsform fortsat vind i sejlene. Det er blevet fremført, at den konventionelle produktionsform med tiden vil komme til at ligne den økologiske, som blot er lidt længere fremme i forhold til de krav som det omgivende samfund stiller til produktionens bæredygtighed.

Den økologiske produktionsform tager afstand fra GMO-teknologien. Økologien vælger at udvikle produktionen på naturens egne

præmisser, som er resultat af en udvikling, der har stået på så længe der har været liv på jorden. Frem for viden med en meget kort erfaringshorisont, som ofte er drevet frem af kort-sigtede økonomiske incitamenter med virksomheder og forskningsmiljøer som aktører, hvis eksistensgrundlag afhænger af samfundets hurtige accept af produkterne. Hvis den materielle vækst fortsætter har flere og flere forbrugere overskud til at tænke langsigtet og vil derfor være med til at give den økologiske produktionsform vind i sejlene.

Dansk Landbrug og EF/EU

*Af Erik Hovgaard Jakobsen,
fhv. afdelingschef i Landbrugsraadet*

Traktaten om oprettelse af Det Europæiske Fællesmarked blev underskrevet i Rom 1957.

Begyndelsen

Der skulle to ødelæggende krige til før europæerne for alvor blev klar over, at vor verdensdel kun havde én fremtid - og det var samarbejde på tværs af tidligere kriges blodige fronter. Initiativet kom så at sige udefra i form af Marshallhjælpen - den storstilede amerikanske bistand til det forarmede Europa. Hjælpen strakte sig over årene 1948-52 og beløb sig til ca. 13 mia. dollars eller ca. 100 mia. kr. i datidens mønt.

Amerikanerne stillede imidlertid det såre fornuftige krav til de store bevillinger, at de europæiske lande, der modtog de mange rare dollars, lavede udviklingsprogrammer, etablerede et valuta samarbejde og påbegyndte et økonomisk samvirke. Dette var begyndelsen til en række forhandlinger imellem de vest-europæiske lande - Østeuropa var blevet afspærret af et jerntæppe og begyndende koldkrig. Resultatet blev dannelsen af EPU, European Payment Union, der skabte grundlag for

nogenlunde fri omveksling mellem de vest-europæiske valutaer - og dermed forbedring af betingelserne for samhandel imellem Vest-europas lande. Samtidig oprettede man OEEC, et europæisk - uforpligtende - samarbejdsforum, hvor også Canada, USA, New Zealand og Australien kom med. Organisationen gennemførte økonomiske analyser, med ros og ris af medlemslandenes økonomiske politik, herunder landbrugspolitikken, som blev forelagt medlemslandenes regeringer. Fra 1961 indgik også landenes ulands indsats i undersøgelserne, hvorfor navnet blev ændret til OECD hvor D står for development (udvikling). Tidligere finansminister Thorkil Kristensen var i nogle år OECD's generalsekretær.

Den Europæiske Kul- og Stålmunion

Næste skridt i forløbet blev dannelsen af Den Europæiske Kul- og Stålmunion i 1952. Formålet var fælles udnyttelse af de rige kul og jern-

forekomster, som fortrinsvis findes i Vesttyskland, Belgien, Luxembourg og Frankrig. Den omstændighed, at kul- og jernminerne havde forskellig vægt i disse lande, har været medvirkende til mange europæiske krige. Derfor var rationalet bag Kul- og Ståunionen, der havde den franske udenrigsminister Robert Schuman som idemand, at fjerne årsager til krig og fremme fælles europæisk udvikling. Medlemmer af unionen blev Vesttyskland, Belgien, Frankrig, Italien, Luxembourg og Holland. England og Danmark fik tilbud om medlemskab. Begge sagde nej tak, men grunden til det kommende Europæiske Fællesmarked var lagt.

I 1955 mødtes udenrigsministrene fra de seks lande i Messina på Sicilien, hvor det blev besluttet at etablere rammerne for et tæt økonomisk samarbejde mellem disse lande. Den belgiske udenrigsminister Paul-Henri Spaak fik til opgave at udarbejde et forslag til traktat til senere forelæggelse for landenes statschefer.

Det Europæiske Fællesmarked dannes

Den 25. marts 1957 underskrev statscheferne for de seks Kul og Stål lande traktaten om oprettelse af Det Europæiske Fællesmarked. Begivenheden fandt sted i Rom – derfor Romtraktaten. Traktaten indebar en toldunion, et fælles indre marked, samt en fælles landbrugspolitik, der byggede på tre søjler: fælles priser, fælles indre marked og fælles økonomisk ansvar. Toldunionen blev ret hurtigt gennemført, det indre marked blev en realitet en del år senere. Landbrugspolitikken er ændret hen ad vejen som følge af ændrede forudsætninger, som den senere udvikling har ført med sig.

Maastricht Traktaten – EF bliver til EU

Maastricht Traktaten, der trådte i kraft 1. november 1993, var et vigtigt skridt på vejen til opfyldelse af Romtraktatens hensigter. Den indebar oprettelse af en Europæisk Union med fælles udenrigs- og sikkerhedspolitik, samt en Økonomisk og Monetær Union som grundlag for en kommende fælles valuta: Euroen, som til dato er møntenhed i 12 af EU's medlemslande.

Danmarks vej til Fællesmarkedet via EFTA

Efter Romtraktatens underskrivelse indledte de danske landbrugsorganisationer en omfattende undersøgelse og en intens debat for at skabe grundlag for landbrugets stillingtagen til Fællesmarkedet. Andre erhvervsorganisationer og skiftende regeringer gjorde det samme.

Til at begynde med herskede der tvivl om, hvilken vej, der var den rette. På den ene side var der tvivlere, som fandt at den Fælles Landbrugspolitik var for meget planøkonomi og i strid med danske landmænds opfattelse af produktion og markeder. Dertil kom en indgroet skepsis imod tysk og europæisk tradition overfor en nordisk orientering, præget af de højskoleophold, som var en del af de fleste landmænds ungdomsuddannelse. Et grundigt analysearbejde, som Landbrugsraadets og De Danske Landboforeningers sekretariater gennemførte påviste imidlertid, at dansk landbrug ville have svært ved at overleve som eksporterhverv udenfor det store indre marked, som var under vejs mod syd. På dette grundlag iværksatte landbrugets organisationer et omfattende oplysningsarbejde, først og fremmest overfor egne medlemmer, men også med adresse til det øvrige samfund.

De skiftende danske regeringer og folketingsflertal støttede dansk indtræden i Fællesmarkedet - vel at bemærke kun i følgeskab med England. Et ønske om dansk enegang havde ikke politisk og folkelig støtte, ej heller i store dele af landbruget.

EFTA i ventetiden

Ventetiden udenfor Fællesmarkedet blev lang som følge af et fransk veto mod Englands optagelse, det skete hele to gange før det blev hævet i 1970. I 1960 oprettede en række lande udenfor EF derfor det Europæiske Frihandelsområde, EFTA. Det skete på engelsk og svensk initiativ. Frihandelsområdet, der dannede en ring udenom Fællesmarkedet, kom til at bestå af England, de tre skandinaviske lande samt Portugal, Svejts og Østrig. Finland og Island kom med et par år senere.

Frihandelsområdet var ikke nær så vidtgående i samarbejdet som EF. Det handlede i det væsentlige kun om ophævelse af industritolden mellem landene – landbrugsvarerne var ikke med. Dette område blev henvist til tosidede aftaler imellem landene, hvad der ikke var særlig tilfredsstillende for dansk landbrug. Senere års udvikling skulle dog vise, at EFTA kun udgjorde en bro til det nu udvidede Fællesmarked. Kun Norge og Island står stadig udenfor.

Der blev dog opnået et par betydningsfulde aftaler. England slettede bacontolden på 10% og Sverige indvilligede i at refundere Danmark de afgifter, der blev pålagt importen af danske landbrugsvarer. Det eneste vilkår var, at midlerne ikke måtte tilbageføres direkte til de danske producenter og eksportører. Det blev til ca. 400 mio. kr. i de ca. 10 år ordningen stod på. Midlerne – i daglig tale Sverigespengene – indgik i finansieringsfonde, forvaltet af dansk landbrugs hovedorganisationer. Forrentningen af pengene er igennem tiden brugt til en række fælles, almene foranstaltninger såsom oprettelse af kursusejendomme og tilskud til sekretariatsarbejdet i landbrugets hovedorganisationer. Endvidere blev en del af pengene brugt til investeringer i form af opkøb af to naboejendomme til landbrugets »Hovedkvarter« Axelborg.

Frankrigs veto hæves i 1970

Efter ophævelsen af det franske veto mod Englands optagelse i EF var vejen åben også for ansøgerlandene Danmark, England, Irland og Norge. I oktober 1972 havde Danmark folkeafstemning, der gav et flertal på godt 63% ja til indtræden i EF. Broderlandet Norge stemte derimod nej ved en folkeafstemning et par dage før. Med i billedet hører, at den daværende danske regering traf den ikke særlige broderlige beslutning først at stemme efter Norge. Havde vi stemt først var resultatet i Norge muligvis blevet et andet. Den intense debat forud for folkeafstemningen var stærkt præget af hensynet til landbrugseksporten og den fælles landbrugspolitik selvom den kun var delmål i det europæiske projekt, der handler om meget

andet. Forsømmelse af at gøre befolkningen opmærksom på denne sammenhæng kom senere til at give bagslag.

De første år i Fællesmarkedet

1973 var et skelsættende år i dansk historie. Vi trådte ind i Fællesmarkedet og blev dermed aktive aktører og ligeværdige medvirkende i europæisk politik. Vi lagde småstatspolitikken bag os – et afgørende skift i vort lands nyere historie.

Også for landbruget var der tale om et væsentligt brud med tidligere tider. Hjemmemarkedsordningerne for den ca. tredjedel af husdyrproduktionen, der blev forbrugt indenlands, blev afskaffet for at indgå i Fællesmarkedets prisordninger. Det skete pr. 1. februar 1973, kun en måned efter vor indtræden i EF. Administrationen i landbruget måtte »rubbe neglene«, hvad den også gjorde.

Store dele af landbrugspolitikken flyttede til Bruxelles, hvilket betød, at det danske landbrugs indflydelsesveje i vidt omfang blev drejet fra København til Bruxelles. Det medførte på en måde en svækkelse af dansk landbrugs traditionelt stærke stilling i administration og udformning af landbrugsordninger og landbrugspolitik. Nu fik landbrugsministeriet et langt større ord som officielt mellemlid til relevante EF myndigheder.

På den anden side var der elementer, der trak i modsat retning i kraft af det nye samarbejde dansk landbrug kom ind i som medlemmer af sammenslutningerne af landbrugsandelsorganisationerne i Fællesmarkedet COPA og COGECA – franske forbogstaver for henholdsvis landbrugets og andelsorganisationernes fællesorganisationer i EF. Vi blev en stemme i et mere magtfuldt kor på ca. 20 mio. landmænd, som udgjorde landmandsbefolkningen i det daværende EF. Dansk landbrug skulle nu tage plads i en lang række udvalg og komiteer i fællesmarkedets beslutningsprocesser udover nævnte COPA og COGECA.

Selvom der var tale om et kulturelt og sprogligt møde, som til at begynde med kunne føles ret så overvældende, kom de danske land-

Niels Anker Kofoed på Knarregård, december 1981. Statsminister - indtil 10. september 1982 - Anker Jørgensen er i fjernsynet. Foto Carsten Larsen. Bornholmeren, Bornholms Museum.

brugsrepræsentanter hurtigt på plads og følte sig hjemme i de nye miljøer sammen med kolleger fra de øvrige europæiske lande. Man lærte, at grundlag for opfattelser i alt væsentligt havde sin basis i historiske og kulturelle forskelle. Mødet med dem var oftest berigende – sjældent kontroversielle.

For den enkelte landbrugsbedrift var de første år i EF præget af optimisme og nyt håb til fremtiden efter de økonomisk vanskelige år, der havde præget 1960-erne. Det kom til udtryk i en voldsom stigning i investeringerne i bygninger, maskiner og grundforbedring i årene umiddelbart efter vor indtræden i Fællesmarkedet – fra 900 mio. årligt i 1960/61 til 5,5 mia. i 1978.

Indkomsterne fik også et skub opefter, da der var tale om en noget nær fordobling af landmandens salgspriser. Heroverfor stod ganske vist også en betragtelig stigning i produktions-

omkostningerne. Slutresultatet blev dog en væsentlig stigning i nettoudbyttet på den enkelte bedrift. Som gennemsnit fra 227 kr./ha i 1960/61 til 472 kr./ha. i 1974/75 svarende til ca. 10.000 årligt for en ejendom på 40 ha og det lignede da en del efter 1960-ernes magre venteår udenfor Fællesmarkedets landbrugsordninger.

Desværre viste der sig også tendenser i modsat retning. EF-ordningernes prissikkerhed og det højere prisniveau blev kapitaliseret i form af væsentlige stigninger i ejendomspriserne – en fordel for dem, der sad på ejendommene – det modsatte for dem, der skulle købe. I perioden fra 1960 til 1975 blev prisen på landbrugsjord omtrent firedoblet.

Fællesmarkedet bliver hverdag

Efter de første optimistiske år kom der vanskeligheder for landbruget og det danske samfund i det hele taget, i det væsentlige som følge af et

efterhånden »orientalsk« renteniveau på helt op til 19%. Det var gift, særligt for et kapitaltungt erhverv som landbruget.

Årsagen må findes, dels i oliekrisen, som indtraf i midten af 1970-erne, dels i manglende konsekvens i de skiftende regeringers økonomiske politik, hvor der blev gennemført den ene devaluering af kronen efter den anden med aldeles uhensigtsmæssige konsekvenser. Senere regeringers fastkurs politik efter 1982 bragte orden i tingene.

Dertil kom at Fællesmarkedets prissystemer for landbrugsvarer på grundlag af objektive omkostningskriterier, uvægerligt medførte betydelige overskudslag af både kød, mejeriprodukter og korn. For hvad er objektivitet på dette område, når det kommer til stykket? Det bragte den fælles landbrugspolitik i sin oprindelige form under både politisk og økonomisk pres. Dette har medført de gradvise ændringer igennem årene med braklægningsordninger og mælkekvoter samtidig med at prispolitikken blev faset ud og erstattet med arealtilskud og afkoblet, dvs. produktionsuafhængig støtte. Der foreligger en statschef- og ministerrådsbeslutning om, at landbrugsstøtten skal nedtrappes - ganske vist over et meget langt åremål. Den oprindelige landbrugspolitik, der var blevet til i en anden tid, havde løst sin opgave, nemlig at sikre forsyninger til forbrugerne, samt rimelige økonomiske vilkår for landbruget. I nutidens globaliserede verden er kravene til landbrug og landbrugspolitik andre end dem, de »grundlæggende fædre« så fornuftigt udtænkte i 1957 og årene derefter.

Forbehold og folkeafstemninger

Med afvisningen af Maastricht Traktaten ved den danske folkeafstemning i juni 1992, opstod der en vanskelig situation, som dog kortsigtet ikke fik indflydelse på dansk landbrugs hverdag i EF.

Dog måtte der gøres noget for at komme videre. Løsningen kom på et ministermøde i Edinburgh, hvor Danmark fik godkendt indtræden i Maastricht Traktaten med fire forbehold,

der omhandlede forsvarssamarbejde, deltagelse i den fælles valuta, Euroen, en række juridiske forhold, samt et fælles EU borgerskab.

Med disse forbehold, som vi stadig lever med, godkendte en dansk folkeafstemning få måneder senere traktaten - og så kom vi endelig med i Unionen. En folkeafstemning om afskaffelse af Euroforbeholdet og indtræden i den fælles valuta endte negativt for nogle år siden, selvom vi var fuldt kvalificeret til at være med.

En begrænset forfatningstraktat i stedet for den, der faldt på hollandsk og fransk nej for to år siden, er nu på vej efter besværlige forhandlinger på topmødet i Bruxelles i juni 2007. Hvad de to lande egentlig sagde nej til er svært at få rede på - det var nok snarere et nej til deres egne regeringer. Traktaten var jo bare en logisk konsekvens af, at EU's beslutningsprocesser nødvendigvis må tilpasses den omstændighed, at EU nu har 27 medlemslande.

Målet med det nye og ændrede traktatforslag er det samme, men renset for fælles EU symboler og hymne, hvilket ikke er nogen skade til. Det handler om praktisk politik, ikke om tomt »højtraveri«.

Vi må se frem til det videre forløb, som nok må finde sin afklaring inden udgangen af 2007.

Bornholm og bornholmere i forløbet

Berlinmurens fald, Østblokkens opløsning og det europæiske nybrud, der fulgte, gjorde ende på Koldkrigens dans på afgrundens rand. En begivenhed, der var særlig væsentlig for Bornholm med blot få minutters flytid fra nærmeste kampflyplads bag jerntæppet.

Niels Anker Kofoed var i perioder landbrugsminister i skiftende regeringer, ca. seks år i alt og en periode også fiskeriminister og dermed medlem af de relevante EF/EU ministerråd. I den forbindelse modtog han besøg på Knarregård af hans daværende franske kollega, landbrugsminister Chirac. Han blev som bekendt senere Frankrigs præsident. Han ankom i helikopter - mindre kunne ikke gøre det!

I en del år var Niels Anker Kofoed også med-

Daværende landbrugsminister Chirac lander med helikopter ved Knarregård i sommeren 1974 – for at besøge sin kollega, landbrugsminister Niels Anker Kofoed. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

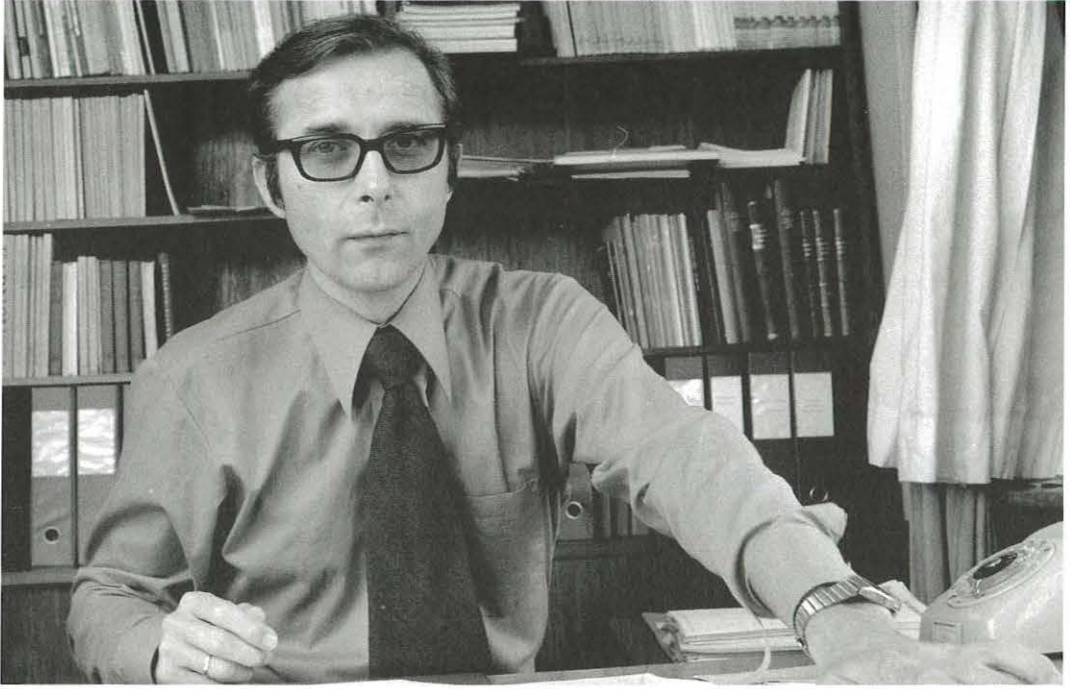
lem af Europaparlamentet, hvor han en tid havde posten som formand for Parlamentets Landbrugsudvalg. Konsulent, senere foreningssekretær i Bornholms Landøkonomiske Forening, Chr. Kjøller, blev umiddelbart efter dansk indtræden i EF administrationschef i COPA.

Afslutning

Dansk landbrug af i dag er et ganske andet, end det vi kendte til ved vor indtræden i EF for nu 35 år siden. De alsidige 150.000 brug er blevet til ca. 48.000 specialiserede, hvoraf ca. halvdelen er deltids. I samme forbindelse har årene medført en koncentration indenfor landbrugets forarbejdnings- og afsætningsvirksomheder. Antallet af beskæftigede i det primære landbrug er samtidig faldet fra ca. 140.000 i 1974 til

ca. 60.000 mennesker i dag. Men som i 1974, og på trods af de langt færre hænder og et dyrket areal, der er faldet fra ca. 3 mio. ha til ca. 2,6 mio. ha i dag, dækker dansk landbrug fortsat levnedsmiddelforbruget for ca. 15 mio. mennesker.

Det ændrede produktionsmønster har skabt nye udfordringer; én af dem er øgede miljøkrav, som mere koncentreret produktion naturligt fører med sig. De seneste års miljøplaner, både nationale og på EU plan, har medført begrænsende rammer for husdyrhold og anvendelse af kunstgødning og plantebeskyttelsesmidler. Selvom øvelsen til tider har vist sig vanskelig, har den medvirket til nytænkning og nyudvikling på væsentlige områder indenfor produktion og forskning. Øget efterspørgsel ef-

Konsulent Christian Kjøller, sekretær i Bornholms Landøkonomiske Forening, senere bl.a. administrationschef i COPA (landbrugets fællesadministration i EF). Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

ter økologiske produkter har medført, at de økologiske jordbrug nu dækker ca. 150.000 ha svarende til 6% af det samlede landbrugsareal.

Også EF/EU er blevet et andet. I løbet af de mere end 50 år, der er gået siden undertegnelsen af Romtraktaten, har EF, senere EU, undergået en rivende udvikling med hensyn til antal

medlemslande, samarbejdsformer og områder. Vejen igennem det halve århundrede har langt fra været let. Perioden har været præget af kriser og skarpe modsætninger, men Fællesmarkedet – nu Unionen – kan vel sammenlignes med en humlebi, der efter fysiske regler ikke kan flyve – den gør det bare!

Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland

*Af Erik Hovgaard Jakobsen
fhv. afdelingschef i Landbrugsraadet*

Gårdejer, planteavlskonsulent Aage Brandt, Bakkegård (i midten) m.fl. ser på bornholmske sukkerroer. Foto i privateje.

Sukkerproduktion på grundlag af roer begyndte i det midttske Schlesien for ca. 250 år siden. Baggrunden var et ønske om selvforsyning og gøre sig uafhængig af det oversøiske rørsukker. Til Danmark nåede denne udvikling i 1872, hvor vor store erhvervs- og finansmand C. F. Tietgen tog initiativ til en roesukkerproduktion på Lolland. Det skulle senere udvikle sig til A/S De Danske Sukkerfabrikker, nu Danisco og ca. 60.000 ha med danske sukkerroer. Regeringen var imod projektet. Sukkertolden på 25 % skæppede godt i statskassen. Dertil kom hensynet til rørsukkerproduktionen på de dengang dansk-vestindiske øer. Tietgen tog ikke nej for et svar. Myndighedernes modstand blev overvundet.

Vor landbrugstradition taget i betragtning ligger det nær at rejse spørgsmålet om, hvorfor andelsbevægelsen ikke vandt indpas her, udover andelssukkerfabrikken i Nykøbing F. fra

1885, som dog med senere tiders fusionsudvikling indgik i De Danske Sukkerfabrikker for få år siden.

Svaret er nok, at andelsideen på forarbejdningsområdet først slog rod ti år senere med bøndernes oprettelse af andelsmejerier. Dertil kom, at roesukkerproduktion var regional og rammebestemt med hjemmemarkedet som hovedmål. Endvidere krævede oprettelse af sukkerfabrikker betydelig større investeringer end datidens andelsmejerier. Tietgen fik dog senere lejlighed til at møde Andelsbevægelsen og bønderne, da han en god snes år senere forsøgte at opkøbe deres andelsslagterier. Det blev til et par gode middage på Børsen - ellers, heldigvis, et nej tak fra bønderne.

Omkring 1950 opstod der mulighed for dyrkning af danske sukkerroer til fabrikker i Finland, Sverige og Vesttyskland. Som så ofte i historien er det et sammenfald af begivenhe-

Fra venstre: Ludvig Jørgensen, Krusegård, konsulent Aage Brandt og de svenske sukkerfabrikkers mand på stedet, konsulent og kontrollant. Foto i privateje.

der, der sætter en udvikling i gang. Der var oprettet sukkerfabrikker i Finland og Sverige, selvom dyrkning af sukkerroer med datidens dyrkningsteknik, særlig for Finlands vedkommende, lå i et klimatisk yderområde.

Til trods herfor ønskede både svenskere og finner at få en roesukkerproduktion i gang for at sikre i hvert fald delvis selvforsyning på området. Det var i mange lande god strategisk og landbrugspolitisk latin dengang - og det gælder stadig på visse områder. Forsyningsikkerhed og egnsudvikling er blandt overskrifterne.

Det internationale sukkermarked udvidede sig stærkt i årene efter Anden Verdenskrig og der blev mangel på hjemmeavlede roer til fabrikkerne i Sverige, senere også i Finland, til dels også det daværende Vesttyskland. Engang i det tidlige forår 1950 kom en svensk agonom, Lars Svärd, til Bornholm. Han henvendte sig i Bornholms Landøkonomiske Forening og

spurgte, om der blandt øens landmænd var interesse for dyrkning af sukkerroer til fabrikkerne i Sydsverige. Svaret var et hurtigt ja. Sukkerroer passede godt ind i den forholdsvis store mælke- og kvægproduktion, som prægede bornholmsk landbrug. Kvæg og sukkerroer passede godt sammen i årene, før specialiseringen satte sit præg på landbruget. For sæsonen 1950 blev der tegnet 215 ha sukkerroer på Bornholm fordelt på 218 avlere. Gennemsnitsudbyttet blev på ca. 250 hkg pr. ha. I senere år nåede hektarudbyttet op på ca. 350 hkg.

Bornholms Landøkonomiske Forening nedsatte et dyrkerudvalg med gårdejer, planteavlskonsulent Aage Brandt, Bakkegård, som formand. Der blev aftalt en roepris på ca. 6,60 kr. pr. hkg. Roeaffaldet kunne tages retur af avlerne i våd eller tørret tilstand. Det svarede nogenlunde til de betingelser, som var gældende for de traditionelle dyrkere til de danske suk-

kerfabrikker. De bornholmske transportomkostninger var dog større.

Aage Brandt måtte en tur til København for at forelægge sagen for departementschef I. C. Mogensen i Landbrugsministeriet. Datidens regulerede eksportsystem krævede en eksportlicens også for sukkerroer. Den blev givet, dog foreløbig kun for ét år, men senere forlænget.

Eksporten af sukkerroer blev landsomfattende. Udover på Bornholm blev der oprettet dyrkerforeninger for Fyns Stift, Jylland og Sjælland. Det samlede danske eksportareal fordelt på Sverige, Vesttyskland og Finland toppede i 1964 med ca. 15.000. ha, svarende til omkring en halv mio. tons roer og en eksportværdi på nær 50 mio. kr.

I januar 1951 indkaldte Bornholms Landøkonomiske Forening og sukkerroedyrkerudvalget til avlermøde, hvor 110 interesserede mødte op. Der blev dannet en dyrkerforening med gårdejer Aage Brandt som foreningens første formand. Han blev få år senere afløst af gårdejer L. M. Jørgensen, Krusegård, fra 1963 blev gårdejer Gunnar Dam Kofoed Foreningens tredje formand. Han beklædte formandsposten indtil foreningens ophør i 1994. Den havde i tidens løb to sekretærer, først konsulent A. Juul-Nielsen, siden konsulent Fritz Christensen.

Den nystartede forenings aktiviteter blev fra starten meget livlig med 8 bestyrelsesmøder det første år. Opgaverne var mange og nye, såsom spørgsmålet om arbejdskraft til udtynning af roerne, det lykkedes at skaffe den fornødne arbejdskraft lokalt. Soldater fra Almegårds Kaserne var en tid inde i billedet, men det blev ikke nødvendigt.

Allerede i efteråret 1950 blev der afholdt demonstration af roeoptagningsmateriel. Der blev afprøvet de dengang helt nye optagere af typerne Roerslev og Rational, samt aftoppere, endvidere roeslæder og roeløftere fremstillet af lokale smede. Enkornsfør og båndsprøjtning vandt hurtigt indpas. Vejledere og foredragsholdere fra erfarne sukkerroeejere i det øvrige Danmark og Sverige blev hentet til Bornholm.

Bornholmsk dyrkning af sukkerroer til Sve-

rige fortsatte indtil 1957, hvor der blev dyrket 335 ha. I 1958 meddelte svenskerne, at de ikke ønskede at importere sukkerroer på grund af de faldende priser på verdensmarkedet. De var dog tilbage på markedet få år senere, da verdensmarkedspriserne for sukker på ny steg. I stedet meldte de finske sukkerfabrikker sig som købere. Til høst 1958 tegnede finnerne sig for 539 ha. på Bornholm. I 1964 toppede den bornholmske sukkerroedyrkning med 825 ha., fordelt på 475 avlere med ca. halvdelen til henholdsvis Finland og Sverige. Finnerne aftog herefter sukkerroer fra Bornholm, indtil dyrkning og eksport helt holdt op i 1969. I nogle af årene var Vesttyskland også inde i billedet som aftager af bornholmske sukkerroer. En del af leverancerne til Finland og Vesttyskland blev solgt i samarbejde med Fyns Stifts Sukkerroedyrkerforening. I det hele var der tale om en kommen og gåen, i et noget svingende marked.

Dyrkning af eksportroer medførte forhandlinger til mange sider. Aage Brandts tur til København i 1950 skulle blive til adskillige flere for ham og hans efterfølgere.

Der skulle forhandles med de øvrige regionale foreninger, med landbrugsministeriet, og aftagerne i Vesttyskland, Sverige og Finland, til tider også De Danske Sukkerfabrikker, der ligesom »sad på hegnet« og anskuede udviklingen med noget, der af og til kunne minde om uvilje. I hvert fald gik fabrikkerne selv ind på markedet med eksport af overskudsroer, hvilket ikke ligefrem styrkede prisniveauet. Det blev forsøgt at opnå aftale med De Danske Sukkerfabrikker om oparbejdning af eksportroer på såkaldte B kontrakter, men det blev ikke til noget. Det var transportomkostningerne og muligvis sukkerfabrikernes beherskede interesse for sagen, der skilte parterne, da det kom til stykket.

Disse forhandlinger og kontakter fandt oftest sted i Landbrugsraadets sekretariat i Axelborg. Det er blandt rådets opgaver at bistå, når nye fællestillæg, som tilfældet var her, viser sig hensigtsmæssige. Flere af rådets medarbejdere - jeg selv inklusive - var med i arbejdet. Mit

møde med de finske forhandlere både i Helsingfors og København var særlig interessant for mig. Før krigen havde vi hjemme oplært finske elever i dyrkning af sukkerroer. Finske sukkerroer var en del af det nye, selvstændige Finland efter 1920.

Verden er både lille og stor

Der blev udarbejdet et sæt rammebestemmelser for eksporten, der dog på en del områder ikke var særlig bindende. Ifølge de mange referater og notater, der er at finde i Landbrugsraadets arkiv, fungerede samvirket imellem parterne rimelig godt i de år, eksporten stod på. Mødesale, samvær og samtaler kan bringe meget godt med sig og få tingene, eller nogen af dem, til at lykkes.

Fra dansk side rejstes gentagne gange spørgsmålet om flerårige aftaler, men det ville aftagerne ikke være med til. Vi måtte leve fra det ene år til det andet ud fra det gamle bondeord-sprog »Såmanden bliver aldrig klog«.

En del af hele denne mosaik er at finde i den bornholmske sukkerroedyrkerforenings omhyggeligt førte og håndskrevne forhandlingsprotokoller. Der berettes om de skiftende priser og mængder, om jordprocenter helt op til 27 i 1952. Når vejret ikke vil, kan det gå sådan, men som formanden sagde i sin beretning på generalforsamlingen det år, var det betænkeligt at føre så megen god bornholmsk jord væk fra øen.

Med modsat fortegn kan det minde om den gamle regel, der gik ud på, at alle skibe, der anløb Christiansø, skulle medbringe et kvantum jord til anlæg af fæstningens urtehaver. De følgende år kom jordprocenterne ned på et mere normalt leje, nemlig omkring 10, og kvalitet og udbytter for de bornholmske sukkerroer var fuldt på højde med andre dele af landet.

Dyrkning af sukkerroer skabte en del afledt virksomhed i det omgivende samfund. Roer og sukker er ikke det hele. Bornholmske vognmænd kørte ca. 200.000 km med roer og affald i 1964, hvor avlen var på sit højeste. Kilometer-taksten lå i gennemsnit på ca. 10 kr. pr. t. I 1951 gav Hasle Havn et overskud på 36.000 kr.

Optagning af sukkerroer i december. Foto Algot, 1964. Bornholms Museum.

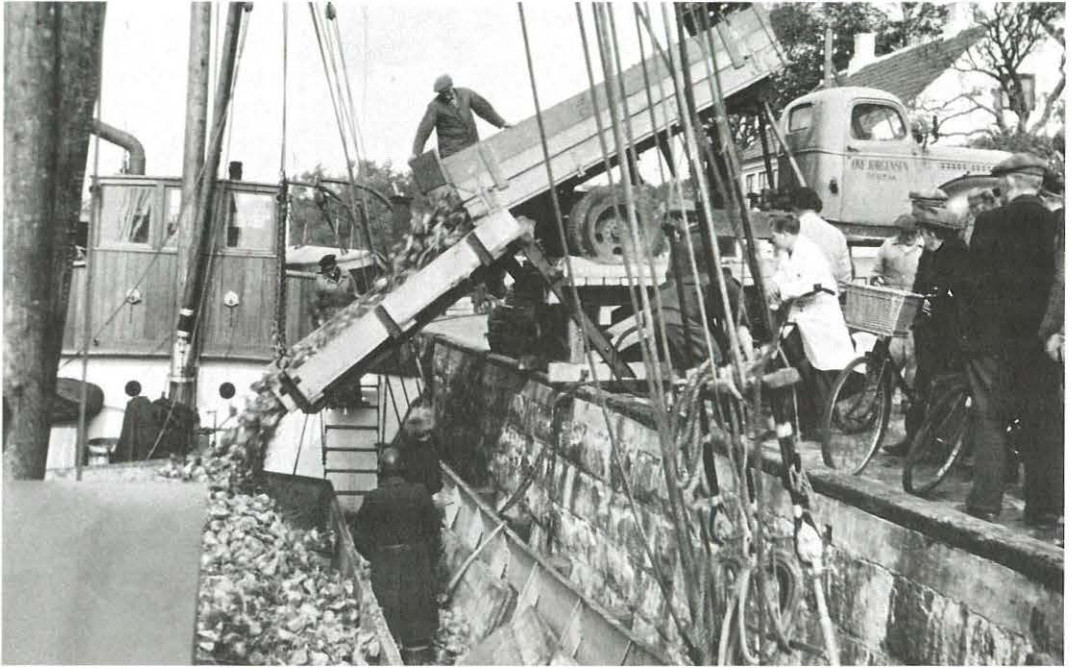
takket være sukkerroeeksporten det år. Det blev til mere, også for andre bornholmske havne i årene der fulgte.

Udslibning af sukkerroer på Rønne Havn, december 1964

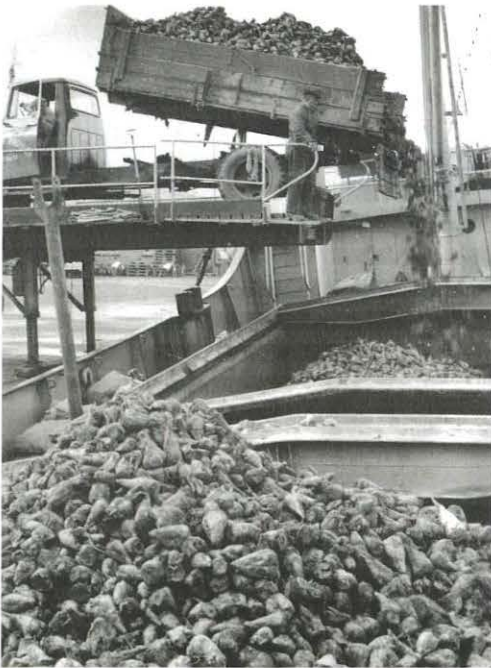
I 1969 var det slut med eksporten. Hverken Sverige, Finland eller Vesttyskland ville aftage flere roer udefra. De to nordiske lande blev efterhånden mere interesserede i at dække deres ekstra behov ved import af sukker. Vesttyskland havde ikke længere underskud af sukkerroer. De 19 år tilførte bornholmsk landbrug og Bornholm ca. 20 mio. eksportkroner.

Bornholms Sukkerroedyrkerforening fortsatte dog en del år uden sukkerroer. Den fik et langt otium, og det er ikke dansk vane at nedlægge en forening, bare fordi dens oprindelige opgave er blevet et offer for tidens udvikling, noget kunne vel vise sig.

Man forsøgte en tid at organisere dyrkning af cikorierødder til en tysk aftager, den blev

Vognmand Ove Jørgensen laster roer i Hasle Havn. Foto i privateje.

Udslibning af sukkerroer på Rønne Havn december 1964. Foto Algot, Bornholms Museum.

dog hurtigt opgivet, der var ikke penge nok i det. Mulighed for halmformidling til brug i de mange nye halmfyr skabt af de stigende oliepriser var også inde i billedet, uden at der kom realiteter ud af det.

Foreningens formue, der nåede op på ca. 80.000.- kr., blev efter vedtægterne brugt til forskellige foranstaltninger til fremme af den bornholmske planteavl. Bl.a. tilskud til køb af forsøgsmejetærskere og landmålingsudstyr. Foreningen lukkede sine bøger efter dens sidste generalforsamling den 10. oktober 1994. En kort, men indholdsrig periode af historien om dansk landbrugs eksport var slut. Den var præget af iverdigdom, initiativ, organisationstalent og forhandlingsevner.

Kilder:

Referater og andet arkivmateriale fra Bornholms Sukkerroedyrkerforening, 1950 - 1969.

Landbrugsraadets arkiv 1953 - 1969.

Samtaler med fhv. gårdejer Gunnar Dam Kofoed og fhv. konsulent Fritz Christensen.

Bessaraberne på Bornholm 1946-47

*Bessarabisk arbejdskraft i bornholmsk landbrug
efter Anden Verdenskrig*

Af H. V. Jørgensen

Før vi koncentrerer os om de bessarabiske flygtninges ophold og arbejde på Bornholm efter krigen, kan det nok være på sin plads at beskrive situationen på Bornholm under den store og hektiske flygtningeinvasjon i månederne januar-maj 1945.

I de sidste måneder af Anden Verdenskrig fra årsskiftet 1944/45 og indtil medio maj 1945 blev ikke blot tusinder - men titusinder - af stakels forhutlede, udhungrede, dårligt klædte, snavsede og psykisk vildledte, civile flygtninge sat i land i de bornholmske havne. Her fik de et kort læge- og sundhedseftersyn og blev bragt lidt til hæfterne ved en god portion havresuppe og lidt fysisk og psykisk hvile. Disse flygtningeskarer kom fortrinsvis fra Baltikum og fra de tyske østprovinser såsom Østpreussen, Danzigområdet, Vestpreussen og tilmed den østlige halvdel af den pommerske kyst.

Hvis vi vender blikket bort fra de nødstedte civile flygtninge og over mod de forsprængte troppeenheder i tyske uniformer, bliver billedet endnu mere broget, idet der ved kapitulations tidspunktet her på Bornholm den 9. maj 1945 fandtes hollændere, elsass-lothringere (som påberåbte sig at være franskmænd), estlændere, letlændere og lithauere, som nok fortrinsvis var tyskorienterede memellændere.

I den lejr, der af den franske og den hollandske konsul var oprettet for ikke-tyske soldater på Hotel Jons Kapel, fandt man foruden hollændere og franskmænd medio maj også en italiener og tilmed en enkelt nordmand (!), der nok ikke havde satset på den rigtige hest. En ganske særlig kategori af militære flygtninge var de omkring 400 ungarske soldater i ungarske uniformer, der som tyske arbejdssoldater var havnet på Bornholm i Nylars, med henblik på at arbejde på forlængelsen af flyvepladsens landingsbane mod øst. Ovennævnte ikke-tyske - mere eller mindre medtvungne - soldater måtte på samme vis som tyskerne vandre i et hårdt og ofte dødbringende krigsfangenskab i Sovjetunionen.

Ovenomtalt flygtninge, hvad enten det handler om civile eller militære, havde »kun«

været på flugt nogle måneder. For balternes vedkommende kunne flugten dog nærme sig et lille års varighed.

Hvor kom bessaraberne fra?

I denne artikel skal der berettes om en kategori af hjemstavns-fordrevne, der havde været på flugt i årevis! Det drejer sig om den tysktalende befolkningsgruppe, der går under betegnelsen bessarabere. Siden september 1940 havde de været på flugt fra deres hjemstavn i det nordøstlige Rumænien tæt ud mod Sortehavet.

Bessaraberne kom fra landskabet Bessarabien, der gennem århundreder snart havde været en provins under kejserriget Rusland og snart en provins under fyrstendømmet - senere kongeriget - Rumænien. Bessarabien er lidt større end Danmark og ligger mellem de store, sejlbare floder Prut, Donau og Dnjestr og ud til Sortehavet. Landet har fastlandsklima med kolde vintre og varme somre, som giver god mulighed for dyrkning af hvede og majs, som eksporteredes. I det bornholmske landbrug importerede vi meget såkaldt sortehavsmajs i 1930'erne til dyre- og fjerkræfoder. Den gode løssjord gav rige muligheder for bugnende kornmarker, talrige frugtplantager og vinmarker. Der var stort opdræt af heste, kvæg, får, geder og fjerkræ. Det vil igen sige, at de bessarabere, der i 1946-47 kom til Bornholm for at deltage i landbrugsarbejde, havde god indsigt i såvel markarbejde som arbejde med husdyr og fjerkræ. Deltagelse i en landhusholdning var vel nærmest rutine for de unge, bessarabiske kvinder.

De tysksprogede bessaraberes hjemstavn og kejserinde Katharina II 1762 - 1796

Men hvor kom det tysktalende, schwabiske befolkningsselement i Bessarabien egentlig fra? Iflg. bessarabiske oplysninger skal vi sandsynligvis tilbage til kejserinde eller tsarina Katharina II, der i årene 1762 - 96 var »selvherskerinde over alle russere«, som der står i et ældre leksikon. Og hvem var hun så? Hun var, og vi citerer igen, »datter af en ubetydelig lille tysk

fyrste«, men gennem lidt intriger blev hun i en meget ung alder formælet med kronprins Peter af Rusland, den senere Tsar Peter III. Han blev myrdet i 1762, og derefter var Katharina enevældig herskerinde over det store rige.

Den 33-årige kejserinde, der var fremragende begavet og stærkt optaget af oplysningstidens idéer og tanker i Central- og Vesteuropa, pønsede på at gøre Rusland til en civiliseret stormagt med skæven til Voltaires idéer om »oplyst enevælde«. Da Rusland i hendes tid drev tyrkerne ud af Bessarabien, fattede hun den idé at give de fattige og flittige schwabiske bønder i Baden og Württemberg tilbud om frugtbar agerjord i Bessarabien, så de kunne bygge huse og efterhånden gårde på egen jord. Tilbuddet blev modtaget med glæde, og i hundredvis af schwabere brød op fra hjemstavnen og stævnede mod det forjættede land. Talrige fattige bønder fra andre egne af Tyskland, eksempelvis fra Sachsen, sluttede sig til dem. Ved flid, nøjsomhed og alsidig dygtighed tjente disse udvandrere sig op, og man kan læse om velhavende landsbysamfund frembragt af tyske kolonialister i fortrinsvis det sydlige Bessarabien.

Bessaraberne tilværelse i 1930-erne

Vor »hjemmelsmand« blandt de bessarabere, der opholdt sig på Bornholm i 1946 -47, hedder Klara født Anhorn, boende i Helsingør. Hun er muligvis den eneste blandt de flere hundrede bessarabere, der efter ca. syv års status som flygtning, fik lejlighed til at blive gift med en dansk mand og blive dansk statsborger. Denne artikels forfatter har kendt Klara siden foråret 1955 og har fået den ene lille historiske detalje at vide efter den anden gennem årene. Klara husker personnavne og gårdsnavne på Bornholm ganske tydeligt og har gode minder, som kan illustreres med fotos.

Klara Anhorn fortæller, at i Bessarabien havde hver landsby sin »nationalitet«. Der var landsbyer med rumænere, bulgarere, russere, vist nok også grækere og tatarer. Hertil kom så, som i Klaras tilfælde, landsbyer med tyskspro-

Et historisk billede fra Klara Anhorns hjemstavn, Alt-Postal i Bessarabien. Det nye kirketårn i baggrunden blev aldrig bygget færdigt, fordi sovjetrusserne overtog området i efteråret 1940. Foto Klara Anhorn.

gede indbyggere. Klara fortæller, at i skolen lærte de noget rumænsk og også noget russisk. Hun fremhæver, at de skrev med gotisk skrift, som også kaldes tysk skrift.

Endvidere får vi at vide, at de forskellige »nationaliteter« i reglen ikke blandede sig med hverandre. Giftermål fra en »nation« og over i en anden var meget sjældne. Her har også de talrige religiøse forskelle kunnet spille afgørende ind. Et ikke ubetydeligt antal jøder har også været med til at komplicere dette billede.

Landsbyens landmænd havde bugnende kornmarker, hvor de også dyrkede de lidt mere varmekrævende sorter hvede og majs. Gårdene havde besætninger af heste, kvæg, får og geder samt gæs, ænder og høns. Denne form for landbrug med agerdyrkning, kvægavl og fjerkræ gav bessaraberne en god baggrund for at tage del i det bornholmske landbrug, som det var lige efter Anden Verdenskrig.

Fra Lejren Bacham i Ober Bayern, hvor bessaraberne boede i et kloster og hjalp til med høsten. Foto 1941, Klara Anhorn.

Klaras far var landsbyens grovsmedemester og endvidere borgmester. Det var rimeligvis den tyskfødte kejserinde Katharina II, der i 1780-erne indførte ordningen med borgmestre i Bessarabien. Klaras far blev måske den sidste.

Den lange flugt fra 1940 til 1947

Den 23. august 1939 underskrev de to diktaturmagter, Nazi-Tyskland og Sovjetunionen, en ikke-angrebspagt, og i al hemmelighed delte de Østeuropa og Baltikum mellem sig. Anden Verdenskrig brød ud den 1. september, da Tyskland angreb det stakkels, forrådte Polen og nærmest knuste det i løbet af et par uger. Den 17. september, hvor det ikke var militært farligt længere, faldt Sovjetunionen sine slaviske brødre, polakkerne, i ryggen og besatte den østlige og dårligst udviklede del af landet.

Allerede den 30. november 1939 viste Sovjetunionen ny angrebslyst og angreb Finland for at opnå strategiske fordele og for at gøre dette nordiske land til en lydstat, men Finland bed

fantastisk fra sig og tilføjede Sovjetunionen store tab - også i prestige. Den 12. marts 1940 måtte dog det udpinte Finland underskrive en fredstraktat og afstå visse markante landområder bl. a. den isfrie havn, Petsamo ved Ishavet.

I månederne maj-juni 1940 angreb og besatte Nazi-Tyskland store dele af Vesteuropa, nemlig Holland, Belgien og Luxembourg samt tvang stormagten Frankrig til overgivelse og tvang det britiske ekspeditionskorps på 300.000 mand til flugtlignende tilbagetrækning over Kanalen til England. Medens Tyskland var optaget af felttoget mod vest, gjorde Sovjetunionen sig klar til nye besættelser og magtovertagelser i Østeuropa. I løbet af sommeren 1940 underlagde Sovjetunionen sig Estland, Letland og Litauen, og fra Rumænien annekterede man Bessarabien og Nord-Bukovina.

Nu stod sovjetrussiske tropper i Bessarabien, og der blev gjort klar til nationalisering, hvilket bl. a. betød, at bønderne ville blive frataget deres jord og ejendomme. Hvis jordbe-

En opsamlingslejr i Kirschberg i Polen. Foto Klara Anhorn.

sidderne ikke bøjede nakken, ville det betyde borttransport til Sibirien. Endnu var ikke-angrebspagten fra 23. august 1939 gældende, hvilket medførte, at Nazi-Tyskland og Sovjetunionen enedes om, at de tysktalende og tyskorienterede bessarabere under ordnede forhold og under tysk ledelse skulle evakueres til tysk-kontrollerede områder.

I september 1940 skulle de tysktalende bessarabere forlade deres ejendomme, marker og bohaver og begive sig ud på den af tyske myndigheder ledede evakuering. Rumænske myndigheder var tilsyneladende sat aldeles ud af spillet. Klara Anhorn fortæller, at det eneste, de måtte medbringe til flugten, var sengetøj, en dyne og de nødvendige klæder. Der måtte medbringes én kuffert pr. person. Alt det øvrige skulle efterlades til sovjetrussernes tvangs-kollektivisering. Skrækkelig situation at stå i!

Inden de tog af sted, var bessaraberne på kirkegården og tog afsked med familiernes afdøde medlemmer. Klara har flere gange fortalt

om de sørgelige scener, der udspandt sig ved gravene og de tårer, der blev fældet. Imens gjorde de ateistiske sovjetmyndigheder sig klar til at plyndre landsbyernes boliger!

Klara Anhorn giver en kort beskrivelse af flugtruten og den langvarige flugt, der foregik under tysk ledelse og kontrol. Bessaraberne blev i første omgang evakuerede med prærievogne til Donaudeltaet, hvor de kom om bord i flodpassagerbåde. Det var vist ret velarrangeret, for Klara omtaler mor/barn forplejning, og at man kunne sove i køjesenge. Hun omtaler deciderede spisesale på fartøjerne. Ad Donaufloden kom flygtningene længere mod vest og til Beograd..

Efterhånden blev flygtningene ladet om i tog, hvilket var knapt så komfortabelt som flodbådene. De blev bragt til forskellige flygtningelejre i Bayern og Sachsen for et længere stykke tid. Klara fortæller, at sundhedstilstanden var helt i top, og at det var Røde Kors og katolske søstre, der tog sig af flygtningene.

Fra byen Krebs i Westpreussen, hvor bessaraberne boede på gårdene. Foto Klara Anhorn.

I mellemtiden havde de tyske besættere fået det polske landbrug til at fungere igen, og bessaraberne blev nu sendt med tog til Danzig-området, hvor polakker og bessarabere hjalp til i landbruget indtil begyndelsen af 1945, hvor det stod helt klart for næsten alle, at Nazi-Tyskland havde tabt krigen. Nu måtte bessaraberne igen bringes af vejen for de fremstormende sovjettropper.

I januar 1945 blev bessaraberne transporteret på flygtningefartøjer over Østersøen, forbi Bornholm og til København. Undervejs blev de angrebet af sovjetiske såvel fly som krigsskibe, og et af fartøjerne blev sænket, men alle ombordværende blev reddet. Blandt de redde var Klaras svigerinde, der mistede sine sidste personlige ejendele, men reddede livet. Hun kom senere sammen med Klara til Bornholm.

Som flygtninge i København blev bessaraberne anbragt sammen med i hundredvis af andre tyske såvel civile som militære flygtninge på en stor, beslaglagt skole ved Lyngbyvejen. Her blev bessaraberne aflusede, idet alle havde fået lus under transporten i de overfyldte flygt-

ningeskibe. Klara siger, at hun kan endnu høre suset fra pusteapparatet! Flygtningene blev transporteret videre til Sandholmløjren, hvor efterhånden ca. 200 statsløse bessarabere befandt sig. I maj 1945 blev bessaraberne af Dansk Røde Kors hentet i Sandholmløjren og bragt til en nu rømmet tysk baraklejr på Grønnehave i Helsingør. I vinteren 1945/46 blev flygtningene anbragt på Hellebæk Badehotel, hvor Klara roser den gode mad, og at de fik lov til at gå frit omkring. I foråret 1946 blev flygtningene sendt med skib fra Helsingør til Fredericia, og derfra sendtes de til den store flygtningelejr i Nymindégab med jernbane.

Bessarabisk arbejdskraft i bornholmsk landbrug

Efter Anden Verdenskrig havde Danmark som helhed en følelig mangel på arbejdskraft, og på Bornholm var denne mangel på ledige hænder særdeles mærkbar af forskellige årsager. Dels skulle landbruget og industrien bringes op på fuld ydeevne igen efter krigstidens restriktioner, og dels havde de omfattende sovjetrussiske bombardementer den 7. og 8. maj 1945 af

Hellebæk Badehotel, hvor bessaraberne opholdt sig i vinteren 1945-1946. Foto Klara Anhorn.

Neksø og Rønne, hvor store dele af byernes beboelseshuse og industrijendomme blev jævnet med jorden, forårsaget et enormt behov for bygningshåndværkere samt jord- og betonarbejdere til retablering af byernes infrastruktur. Hertil kom i foråret og sommeren 1946

kravet om bygning af en stor militærlejr et eller andet sted på Bornholm.

På landsplan rørte man ved tanken om at anvende de 300.000 tyske flygtninge, der opholdt sig i et antal flygtningelejre fortrinsvis i Jylland, hvor de gik og kedede sig. Dette projekt

Foråret 1946. Den lange march fra toget til lejren i Nymindegab. Foto Klara Anhorn.

Bessarabiske piger i lejren i Nymindegab. Herfra blev en del sendt til Bornholm. Foto Klara Anhorn.

mødte politisk modstand, og den 14. juli 1946 kunne man i Bornholms Tidende læse, at Folketinget havde afslået, at der kunne gives arbejdstilladelser til tyske flygtninge.

For at skaffe den meget nødvendige arbejdskraft, især til Bornholm, var der i løbet af foråret 1946 undfanget den tanke, at man måske kunne få nogle hundreder af de såkaldte »allierede flygtninge« til Bornholm. Det drejede sig fortrinsvis om tjekkere, polakker, ungare og folk fra Randstaterne. Det var mennesker, der på grund af krigshandlinger havde måttet flygte fra deres hjemstavn i Øst- og Centraleuropa samt i Baltikum og ikke turde vende hjem.

Fra Bornholm rejste folketingsmand H. C. Koefoed, der selv var landmand og gårdejer, til hovedstaden for at påvirke sine kolleger i Fol-

ketinget. Han ledsagedes af konsulent Einar Jensen, der repræsenterede landbrugsorganisationerne og skulle søge ad faglig vej at fremme sagen.

Det vides, at såvel folketingsmand Koefoed som konsulent Jensen arbejdede flittigt med arbejdskraftsagen i København, og juni måneds store roearbejde stod for døren. I Bornholms Tidende for 11. juni kunne man med optimisme læse, at det var aftalt, at 100 kvinder og 100 mænd havde meldt sig til arbejde på Bornholm. Det drejede sig om de såkaldte »allierede flygtninge«. Samme artikel slutter med meddelelsen om, at de 100 kvinder pludseligt havde meldt fra, og at hele det store arrangement - hvis der havde været et? - gik i vasken. Man føler at sagen absolut ikke var velkoordin-

En hyggelig stund med aftenkaffe på Spageregård i Nylars. For bordenden sidder fruén på gården, Anna Valborg Koefoed, til venstre den bessarabiske hushjælp, Irma. Klara Anhorn skænker kaffe og har bag på billedet skrevet, at det er til ære for »Bornholms Tidende«. Foto 1946 Klara Anhorn.

neret fra Arbejds- og Socialministeriets side.

Den 14. juni bringer Bornholms Tidende igen en nedslående meddelelse om arbejdskraftsagen. Den bærer overskriften: »Ikke just Grund til Optimisme med Hensyn til allierede Flygtninge«. Socialministeriet har gennem en navngivet ekspeditionssekretær haft kontakt med en flygtningelejr i Skodsborg med negativt resultat. Der stod endvidere, at folketingsmand H. C. Koefoed og konsulent Einar Jensen render forgæves. Man fornemmer tydeligt, at der ikke var meget ildhu gemt i Socialministeriets behandling af sagen.

Den ene sommeruge går efter den anden, og arbejdet med udtynding og hakning af roer er forlængst forpasset. Socialministeriet er passivt.

Først den 30. juli 1946 finder man i Born-

Fruen på Spageregård, Anna Koefoed, ved klaveret, til venstre gårdens bessarabiske hushjælp, Irma. Midt i billedet Klara Anhorn, som tjente hos familien Brandt på Bakkegård, men ofte besøgte sin veninde på Spageregård. Foto 1946 privateje.

Fotografiet er taget 19. november 1946 i Nylars. Det er Klara Anhorns 24-års fødselsdag. Når man ser på billedet skal man huske, at hun havde tilbragt sine sidste seks fødselsdage på flugt eller i flygtningelejre. Foto Klara Anhorn.

holms Tidende igen noget nyt om arbejdskraftsagen. Det meddeltes, at 22 bessarabere, ti kvinder og 12 mænd, ankom om morgenen med rutebåden »Rotna« til Rønne. Bessaraberne havde meldt sig frivilligt og kom fra Nymindegablejren. De var i alderen 17 - 45 år. De blev på Rønne Havn modtaget af købmand Charles Aakjær, der repræsenterede Dansk Røde Kors på Bornholm. Til stede var også bestyrer Hjalmar Olsen fra Bornholms Amts Arbejdsanvisningskontor. Vor »hjemmelsmand«, Klara Anhorn, var blandt de 22 bessarabere, der straks havde meldt sig. Hun beretter, at et antal bornholmske gårdejere var mødt op på Rønne Havn for at modtage den længe ventede arbejdskraft. Hun beretter videre, at man ved fordelingen åbenbart var gået alfabetisk til værks. Hun hed Anhorn og var blevet fordelt til Brandt, dvs. konsulent og gårdejer H.A. Brandt, Bakkegård, Nylars. For Klara Anhorn var det et lykkeligt øjeblik i hendes ca. seks år lange flygtningetilværelse at kunne stige op i familien Brandts privatbil og køre med hjem til en hyggelig og velmenende familie. Avisen an-

Fig. 11. Besøg af bessarabere på Bakkegård i Nylars hos familien Brandt. Klara Anhorn skriver på billedet, at der er tre drenge- det bornholmske ord for medhjælper - og hende selv på billedet. Dog er personen th. en dansk soldat af holdet 1946/47. Foto Klara Anhorn.

Klara Anhorn, (no. 3 fra venstre) hos familien Brandt på Bakkegård i Nylars. Foto i privateje.

tyder i den samme artikel, at der er mulighed for senere transporter af arbejdskraft, men man mærker ikke nogen særlig ivrighed fra central-administrationens side. Den 14/4 1947 beretter Bornholms Tidende fra generalforsamlingen i Bornholms Røde Kors, at foreningen med kun tre dages varsel blev pålagt at skaffe et kontor til den bessarabiske tillidsmand. Det lod sig ikke gøre i det sønderbombede Rønne. Den bessarabiske tillidsmand hed Ziebert og var tysklærer. Klara Anhorn kan huske ham.

Allerede den 31. juli bringer Bornholms Tidende igen et notat om bessaraberne med overskriften: »Mulighed for endnu 500 bessarabere til Bornholm«. Avisen havde talt med formanden for Dansk Røde Kors på Bornholm, læge Svend Kofod, der bekræftede, at der evt. kan komme nye transporter af bessarabere, hvoraf ingen ønsker at vende tilbage til hjemstavnen. I notatet skrives der om bessaraberne: »De har

af nazisterne været slæbt til Tyskland som slavearbejdere, og herunder har de så lært lidt tysk«. Avisomtalen indeholder bl. a. den unøjagtighed, at bessaraberne ikke blot havde »lært lidt tysk«. De var tysktalende fra deres hjemstavn med schwabisk accent! Det bør også bemærkes, at der i hele Danmark vist ikke fandtes 500 statsløse bessarabere, så artiklen indeholdt flere unøjagtigheder.

Vi skal frem til den 13. august, før aviserne igen nævner den bessarabiske arbejdskraft. Det meddeles, at yderligere 23 bessarabere ankom med damperen. Der står endvidere, at anstrengelserne for at få flere hertil vil blive fortsat, men der står ikke hvem, der vil anstrenge sig i sagen.

Klara Anhorn mener ikke, at der kom flere transporter af bessarabisk arbejdskraft til Bornholm efter 13. august 1946 og føler også, at et samlet antal af bessarabiske kvinder og mænd på 45 nok er det korrekte tal. Klara fortæller

med glæde i stemmen, at hun på Bakkegård i Nylars hos familien Brandt fik 350 kr. i løn om måneden plus kost og logi. For hende, der havde været »statsløs« flygtning i ca. seks år, var det nogle fantastiske måneder i en ellers problemfyldt tid. Hun fortæller videre, at kvinderne i vinteren 1946/47 fortsatte med at arbejde i landhusholdningerne, medens mændene deltog i alt forefaldende arbejde i landbrugsbedrifterne. Klara Anhorn kan godt huske læreren i Rønne, der var udpeget som kontakt- og tillidsmand for bessaraberne og husker ham som flink og hjælpsom.

I de første uger af 1946 modtog den danske udenrigsminister, Gustav Rasmussen, flere gange tydelige opfordringer fra sin britiske kollega og fra Foreign Office i London om, at det nok var på tide at meddele Sovjetunionen, at det kunne være passende at fjerne den store garnison fra Bornholm.

Gustav Rasmussen følte sig presset, og man fik i Udenrigsministeriet sammenstillet en note, som den danske gesandt, Th. Døssing, den 4. marts 1946 afleverede i Udenrigskommissariatet i Kreml. Noten var sammenstillet forsigtigt og ganske psykologisk klogt. Først meddeltes det, at amerikanske tropper forlængst havde forladt Danmark. (Grønland blev ikke nævnt). Dernæst meddeltes det, at hovedparten af de britiske tropper også var ude af landet, men visse mindre specialenheder fandtes dog her endnu. (Færøerne blev ikke nævnt). Sluttelig meddeltes det, at den danske forsvarsmagt nu var i stand til at løse de militære opgaver, som måtte melde sig på Bornholm. Og så kom det høfligt indpakket »Den danske regering ville derfor meget påskønne, om også den sovjetrussiske regering måtte være enig i, at disse opgavers varretagelse overgår til den danske forsvarsmagt«.

I Kreml gik det stærkt. Allerede dagen efter, den 5. marts, blev Th. Døssing kaldt op til selveste udenrigskommissær Molotov, der meddelte »Hvis Danmark er i stand til nu med egne tropper at besætte øen Bornholm og på Bornholm oprette sin egen administration uden nogen som helst deltagelse af fremmede tropper

og fremmede administratorer, vil den sovjetiske regering tilbagekalde sine tropper fra Bornholm og overgive øen til den danske stat«.

Danmark lovede lydigt at efterleve de sovjetrussiske krav, og den sovjetrussiske generalmajor Jakusjov forlod sammen med de sidste tropper Bornholm den 5. april 1946. Da det bornholmske landbrug i maj og juni måned fremsatte store ønsker om fremmed arbejdskraft til roerne og høsten 1946, var der kun gået nogle ganske få uger, siden Sovjetunionen evakuerede sine styrker fra Bornholm. Da det kom på tale at få såkaldte »allierede flygtninge« såsom tjekker, polakker, ungare og folk fra Randstaterne til frivilligt at melde sig som arbejdskraft, opstod der - bag kulisserne - et følsomt udenrigspolitisk problem for den svage og famlende danske udenrigspolitik. Disse »allierede flygtninge«, der ikke ville sendes tilbage til deres hjemstavn, var klart antisovjetiske. Deres tilstedeværelse på Bornholm kunne i værste fald fra sovjetrussisk side udlægges som »deltagelse af fremmede administratorer«. Det frygtssomme Danmark turde ikke fremkalde den situation, at kammerat, generalissimus Stalin eller kammeratudenrigskommissær Molotov skulle løfte øjenbrynene og brumme noget om dansk brud på en aftale. Muligvis af denne årsag var Socialministeriets indsats med fremskaffelse af arbejdskraft ineffektiv og næsten ikke til at få øje på. Ja, ganske resultatløs.

Efter »fiaskoen« med at hverve »allierede flygtninge« opstod idéen med at henvende sig til bessaraberne i Nymindegablejren. De betegnedes som »statsløse flygtninge«, og så var sagen nok lidt nemmere at bortforklare, dersom Sovjetunionen skulle ytre mishag. Ydermere fik man Dansk Røde Kors til at administrere bessarabernes rejse til Bornholm, hvilket kunne understrege det officielle Danmarks uskyld. Taberne i den svagt ledede og svagt administrerede sag blev de bornholmske landmænd. Tanker er todfrie og ovenstående tanker opstod under læsning af de bornholmske aviser gennem sommermånederne 1946. Cen-

traladministrationen meddelte kun meget lidt til offentligheden og medierne.

Bornholms landøkonomiske Forening viste handlekraft

I det foregående er behandlet en del af de oplysninger, man kan trække ud af de tre bornholmske dagblades behandling af sagen omkring fremskaffelsen af den bessarabiske arbejdskraft til det betrængte bornholmske landbrug. Man aner hist og her en vis valenhed fra centraladministrationens side. Slår man imidlertid op i Bornholms landøkonomiske Forenings årsberetninger for 1945/46 og 1946/47, erfarer man, at denne forening, repræsenteret ved dens formand, absolut ikke lå på den lade side, men nåede helt op på ministerplan. Som det vil ses i det følgende, veg også ministeren udenom.

I vinteren 1945-46 var manglen på arbejdskraft så stor, at mange bornholmske gårdejere så sig nødsagede til at bortsælge deres kvægbesætninger, medens andre nøjedes med at reducere i staldene. Det ville medføre lavere indkomster og lavere fødevarereproduktion.

Ved et bestyrelsesmøde i Landøkonomisk Forening den 5. februar 1946 drøftedes sagen, og man vedtog at sende en forespørgsel til alle landbrugsejendomme med over 15 td. ld. om omgående at meddele foreningen, hvor mange såvel mandlige som kvindelige medhjælpere, man manglede her og nu. Svarene fra de omkring 415 adspurgte indløb påfaldende hurtigt og udviste, at der manglede 470 mandlige og 225 kvindelige medhjælpere. Det blev i alt en mangel på ca. 700 medhjælpere i vinterhalvåret. Hvis man så indkalkulerede det ekstra behov under juni måneds roearbejde og derefter det sæsonbetonede behov til høhøsten og kornhøsten, ses det, at i sommerhalvåret 1946 ville de bornholmske landbrug mangle op mod 1.000 par hænder, idet det må huskes, at landbrugsarbejdet i de første år efter Anden Verdenskrig endnu var baseret meget på håndkraft og heste som trækraft.

Allerede i det tidlige forår 1946 - rimeligvis medens der endnu færdedes sovjettropper på

Bornholm - rettede Bornholms landøkonomiske Forenings formand, planteavlskonsulent Aage Brandt, en henvendelse til den »højtærede« arbejds- og socialminister S.P. Larsen. I den velskrevne og høflige henvendelse anmodede man ministeren om at undersøge muligheden for at få »allierede flygtninge« som arbejdskraft til Bornholms landbrug. Det tilføjedes, at foreningen ville være meget interesseret i en nærmere forhandling med den højtærede minister.

Nogle få dage senere havde konsulent Aage Brandt og folketingsmand H. C. Koefoed en forhandling med ministeren, der i øvrigt havde forhandlet sagen inden for regeringen! Ministeren meddelte derefter lidt spagfærdigt, »at man ikke turde tage ansvaret for at ændre bestemmelserne om flygtningenes adgang til arbejde«! Måske burde ministeren have sagt: »- adgang til arbejde på Bornholm«!

Hvis man nærlæser den tidligere notits i Bornholms Tidende den 14. juni 1946, side 3, hvori der omtales oplysninger fra ekspeditionssekretær Borgschmidt i Socialministeriet, får man følgende oplysninger om stedfindende udnyttelse af arbejdskraften fra de »allierede flygtninge«: »De steder i landet, hvor man har disse allierede flygtningelejre liggende, har man allerede i nogen tid haft private arrangementer med flygtningene. Disse har lov at færdes frit om dagen, og mange steder har man så fået dem til at arbejde med på de lokale ejendomme for en passende betaling«.

Denne oplysning piller lidt ved troværdigheden af arbejds- og socialminister S.P. Larsens svar til de to repræsentanter fra Bornholm. Han burde nok have udtalt, at man fra regeringens side ikke turde give disse flygtninge adgang til arbejde på Bornholm. Man kommer igen til at tænke på dansk udenrigs- og sikkerhedspolitikens berøringsangst, når sagen gjaldt Sovjetunionen og Bornholm.

Kontroverser

Vi skal helt frem til den 1. november 1946, før vi i Bornholms Tidende læser noget om bessaraberne, men så er det også noget drastisk og

Liebe Ragna

3. 6. 47.

Wenn du noch Eine Mutter hast. so danke gott
 und sei Zupieten, liebe dein Mutter Herz,
 So lange es schlägt Wenn es im grabe liegt
 ist es zu Spet,

Maria Müller aus Bessarabien.,

Fra Ragna Koefoeds poesibog. Maria Müller, der havde været på flugt i ca. syv år, men nu havde fundet en plads på Tjørnebygård, skrev sin sørgmodige hilsen i poesibogen 3. juni 1947. Da 15 bessarabere rejste fra Bornholm 15. juni samme år, kan dette have været en afskedshilsen til Ragna. Privateje.

noget, der vækker bekymring. Overskriften lyder: »De bessarabiske Landarbejdere vil forlade Bornholms Landbrug«. Vi får at vide, at der findes 71 bessarabere i det bornholmske landbrug. Deres tillidsmand hed Ziebart, og han var mellemed mellem Dansk Røde Kors og bessaraberne. Han havde efterhånden lært noget dansk, men han ville helst forhandle på tysk eller evt. på russisk. Det kom frem, at ud af de 71 bessarabiske arbejdstagere var der fire til fem, der beklagede sig og ytrede misnøje. En til to beklagede sig over, at de om aftenen skulle vaskes op! Vi må vel ganske nøgternt sige, at dette var ganske almindeligt i de bornholmske landhusholdninger. Et par af kvinderne havde nok været udsat for misbrug. Vel sagtens i høstens tid havde de åbenbart måttet arbejde 12 - 14 timer i døgn for kun 100 kr. om måneden!

Avisen omtaler, at der dagen efter, den 2. november, skulle afholdes et møde med de bornholmske landbrugsorganisationer samt amsarbejdsanvisningskontoret. Vi må formode, at Dansk Røde Kors og tillidsmand Ziebart har

været med. Formanden for Bornholms Landøkonomiske Forening, gårdejer H. Brandt Kofod, Bodilsker, citeres for en lidt markant og »ulden« bemærkning under mødet. Iflg. avisen sagde han: »- men i øvrigt er der ikke udelt tilfredshed hos dem, der har haft deres medhjælp i bedriften«. Her må vi lige huske på de vanskeligheder og misforståelser, der kunne opstå rent sprogligt samt på grund af forskelle i sæder og skikke.

I sin tid på Bornholm havde vor »hjemmelsmand«, Klara Anhorn, aldrig hørt om ovennævnte bessarabiske beklagelser og sympatiserer ikke med dem. At der skulle vaskes op om aftenen efter aftensmaden og aftenkaffen, betragter hun som helt naturligt. Hun oplyser, at hun hørte om en bessarabisk kvinde, der kun fik 150 kr. om måneden, men hun hørte aldrig om en månedsløn så lavt nede som 100 kr. Klara Anhorn nævner med glæde til sammenligning, at hun fik 350 kr. om måneden hos familien Brandt på Bakkegård i Nylars. Det var en virkelig høj løn, men Klara Anhorn mener, at fru Else

Brandt værdsatte meget højt, at Klara stod op tidligt hver morgen og tændte op i kakkelovne og komfurer. Det vides fra sønnen, Jens Brandt, at hans mor satte stor pris på Klara. Til julen 1946 modtog Klara Anhorn fra familien Brandt en sølvske med inskription.

Man kunne måske have forventet, at de tre bornholmske dagblade efter at høsten og efterårsarbejdet på landet var overstået, havde bragt et eller flere interviews med de bessarabiske flygtninge, men det har ikke været muligt at finde eksempler på noget sådant. Da de allerfleste af bessaraberne var lutheranere kunne man måske også have forventet interviews forud for julen 1946 og det efterfølgende årsskifte. Heller ikke det er der fundet eksempler på.

Vi skal helt frem til maj måned 1947, hvor vi i Bornholms Avis for den 16. maj på side 7 finder en annonce, hvori der står »Bessarabere«. »Samtlige bessarabere på Bornholm indbydes hermed til en kammeratlig sammenkomst i Industri- og Landbocafeen søndag den 18. maj, kl. 15«. Annoncen er underskrevet af O. Weiler. Inde i avisen på side 3 er der et lille notat om dette arrangement, hvori der findes en henstilling til arbejdsgiverne om at give bessaraberne fri, så de kan deltage i den kammeratlige sammenkomst. Man kunne vel have forventet, at aviserne ville have fulgt dette prisværdige initiativ op og have bragt referater fra arrangementet, men det er ikke lykkedes at finde noget.

Vi skal frem til den 16. juni, før bessaraberne igen får spalteplass. Bornholms Avis bringer på side 2 et lille notat, hvori der står »Bessaraberne rejser ikke i denne omgang«. Et rygte havde sagt, at nu rejste de alle sammen. Det bemærkes, at årsagen blot var, at 15 bessarabere om lørdagen, den 14. juni, var afrejst fra Bornholm. Og så står der noget, der varmer, idet der skrives, at bessaraberne i mange hjem har været et meget kærkomment og skattet supplement. Selvom det var sommer med arbejde i roerne og i forbindelse med såvel høhøsten som kornhøsten, begyndte den bessarabiske arbejdskraft tilsyneladende at forlade Bornholm. Den 6. september 1947 skriver Born-

holms Social-Demokrat på side 3: »Bessaraberne forlader Bornholm«, og der berettes videre, at næsten umærkeligt er antallet af bessarabiske flygtninge på Bornholm dalet i den sidste tid fra et par hundreder til »nogle og 30«, som det skrives. Det forklares videre, at amerikanerne har givet tilladelse til, at ikke-tyske flygtninge kan bosætte sig i den amerikanske besættelseszone, som lå i det sydlige Tyskland. Notatet slutter med at konstatere, at i løbet af små tre uger har de sidste flygtninge antageligt forladt Bornholm. Det har ikke været muligt i noget af de tre bornholmske dagblade ved at blade frem til primo november 1947 at finde et notat, der siger, at nu har den sidste bessaraber forladt Bornholm. Skønmæssigt har de sidste været ude inden september måneds udløb, og da de første 22 ankom den 30. juli 1946, kom deres tilstedeværelse som arbejdskraft på Bornholm til at strække sig over 14 måneder.

Vor »hjemmelsmand«, Klara Anhorn, mener, at hun i august 1947 i en jernbanekreaturvogn blev transporteret fra flygtningelejren ved Esbjerg og til et sted i det sydligste Tyskland for at bygge en ny tilværelse op.

Hvor mange bessarabere kom til Bornholm?

Det vil være nærliggende at stille spørgsmål om, hvor mange bessarabiske flygtninge, der i alt kom til Bornholm, men spørgsmålet vil være uhyggeligt svært at besvare bare nogenlunde korrekt. Ud fra avisomtale i sommeren 1946 får man den formening, at det var Dansk Røde Kors på Bornholm, der modtog flygtningene på Rønne Havn, bød dem velkommen og overværede amtsarbejdsanvisningskontorets fordeling af dem til arbejdsgiverne i det bornholmske landbrug. Det er også formanden for Dansk Røde Kors på Bornholm, der i den følgende tid udtaler sig til pressen, hvis pressen stiller spørgsmål.

Da vi nåede frem til 1. og 2. november 1946, erfarede vi, at Bornholms landøkonomiske Forening var kommet med ind i billedet og indkaldte til møde vedrørende nogle beklagelser fra bessaraberne, hvori ordet misbrug nævnes. Derefter læser vi i pressen ikke mere om Dansk Røde

Kors' rolle i administrationen af den fremmede arbejdskraft. Ud fra notitser i de tre bornholmske dagblade kan vi forsøge at opstille følgende oversigt over den bessarabiske arbejdskraft 30. juli 1946 meddelte Bornholms Tidende, at der som de første ankom ti kvinder og tolv mænd, dvs. i alt 22. 13. august 1946 meddelte Bornholms Tidende, at der ankom yderligere 23 personer. 1. november meddeltes ligeledes i Bornholms Tidende, at der fandtes 71 bessarabere på Bornholm. 6. september 1947 kunne man i Bornholms Social-Demokrat læse, at der har været et par hundreder bessarabere på Bornholm.

Under en samtale med tidligere amtsborgmester Jens Brandt om emnet den bessarabiske arbejdskraft på Bornholm gjorde han opmærksom på, at hans far, planteavlskonsulent Aage Brandt, i sit store bogværk i anledning af Bornholms landøkonomiske Forenings 150-års jubilæum i 1955 ganske kort - med fem linier - nævner den bessarabiske arbejdskraft i det bornholmske landbrug. På side 464 læser vi om de bessarabiske flygtninge i Danmark: »Af disse fik både mandlige og kvindelige tilladelse til at tage beskæftigelse i landbruget, men det hele blev meget kortvarigt, kun ca. et par år, fra 1946 til 48, og det drejede sig om indtil 160 medhjælpere for Bornholm.

Bornholmsk landbrug som arbejdsgiver for bessaraberne

Der er nu forløbet 60 år siden de sidste personer tilhørende den bessarabiske arbejdskraft inden for bornholmsk landbrug forlod Bornholm. Efter 60 års forløb må man kunne tillade sig at foretage en analyse af samarbejdet og den daglige tilværelse mellem den bornholmske landbobefolkning og den etnisk fremmede arbejdskraft, og denne analyse må kunne foretages uden at trampe nogen af parterne alvorligt over tæerne.

Man kunne måske have forventet, at den selvstændige og selvbevidste bornholmske bondestand ville have modtaget bessaraberne med en vis reservation. Da de første 22 bessarabere ankom den 30. juli 1946, var det kun godt et år siden, at de sidste af de hårdtsårede

tyske soldater fra feltlazaretterne på Nordbornholm blev evakuerede fra Bornholm som sovjetrussiske krigsfanger. Det var endnu godt avisstof at fylde spalterne med mere eller mindre sandfærdige påstande om, at det var tyskeres - og især den sidste tyske kommandants - skyld, at sovjetrusserne »var blevet nødt til, ja, nærmest tvunget til« at sønderbombe Neksø og Rønne, og det troede læserne naturligvis på.

Nu kom der så til Bornholm en skare mennesker, der gik under den ukendte betegnelse bessarabere, som var kommet til Danmark med tyske flygtningetransporter over Østersøen forbi Bornholm, og som endvidere kom fra den tyske flygtningelejr i Nymindesgab. Tilmed talte de en form for tysk, som vi nok bør kalde schwabisk. Det ville måske have været forståeligt, om bornholmerne havde vendt dem ryggen, men det gjorde bornholmerne ikke. De forstod hurtigt, at det var mennesker, der var blevet behandlet grusomt uretfærdigt både fysisk og psykisk, og som i seks år havde været på flugt fra alt, hvad de ejede undtagen en enkelt håndkuffert med de mest personlige ting. Vi ved, at der var bornholmske landbohjem, hvor man modtog disse »statsløse« flygtninge med familiemæssig varme og behandlede dem pænt, så deres nerver kunne falde til ro. Desværre kunne Bornholms Tidende den 1. november 1946 meddele, at der var gårde, hvor misbrug og underbetaling åbenbart havde fundet sted. Denne sag tog formanden for Bornholms landøkonomiske Forening, gårdejer H. Brandt Kofod, Brandsgård i Bodilsker sig af, og ordnede den i mindelighed ved en henstilling til foreningens medlemmer. Brandt Kofod udtalte sig flere gange pænt og med gode skudsmål om bessaraberne. Hen på sommeren 1946 citeres han for at oplyse, at de fleste bessarabere var unge piger på 15 til 20 år. De har altså kun været omkring 8 til 13 år, da man begyndte at jage rundt med dem. De havde intet hjem, de fik ingen skolegang, og de fik ingen oplysning om noget. De måtte bare vandre videre på flugtruten! Ved en anden lejlighed udtalte han, at »man er glade for dem på arbejdspladserne«.

Bessarabernes eftermæle på Bornholm

Skønsmæssigt lå de bessarabiske landbrugs-medhjælperes alder mellem 14 og 45 år. Der fortælles en lille historie om en 14-års pige, der ankom til Bakkegård i Poulsker. Den første aften på gården græd hun af hjemve! Ganske vist havde hun ikke noget hjem, men hun savnede sine landsmænd og samtale på deres eget sprog. Vi har tidligere læst om den 45-årige bessarabiske mand, der ønskede at bryde sin kontrakt og vende tilbage til flygtningelejren i Vestjylland for at kunne tale med sine landsmænd på deres eget sprog.

I de første uger og måneder, hvor bessaraberne opholdt sig på Bornholm, må man betragte dem som lidt psykisk og socialt handicappede, idet de ikke kunne dansk - og langt mindre bornholmsk - og på grund af deres seks år som flygtninge og på flugt, havde de vel ikke lært almindelig civil omgangstone, og hvordan man skulle begå sig i et almindeligt civilt hjem med en lidt fremmed kulturel baggrund. Det måtte de trin for trin erfare sig frem til. Ikke blot var de sprogligt handicappede, men de havde ingen skolekundskaber fået de sidste seks år! I beretningerne om bessaraberne hører man, at de var meget samarbejdsvillige, og de hørte godt efter, men de skulle jævnligt have at vide, hvad de herefter skulle lave, og hvordan de skulle bære sig ad.

I 1946-47 var mekaniseringen af det bornholmske landbrug endnu ikke sat ind, og derfor var arbejdet endnu baseret meget på håndkraft og håndelag og med heste som trækraft. Det siges, at bessaraberne var ganske kvikke til at tilpasse sig den bornholmske måde at gøre arbejdet på.

Vi ved en del om bessarabernes tilværelse på Bakkegård i Nylars hos planteavlskonsulent Aage Brandt og hustru. På gården var hele fire bessarabere, nemlig to kvinder og to meget unge mænd blevet ansat. Kvinderne var Klara Anhorn, der i øvrigt fyldte 24 år i november 1946 medens hun var på Bakkegård, og en lidt yngre kvinde ved navn Eva. Den ældste af mændene hed Reinholdt og var 18 år, medens

den yngste var en dreng på kun 14 år, og man husker ikke hans navn. På Bakkegård deltog de to bessarabiske kvinder ikke i arbejdet på markerne eller i staldene. Det var noget, som de to bessarabermænd skulle klare under ledelse af den bornholmske »håudrænjer«, dvs. forkarl, der hed Vilmer Dam. Det skal dog her tilføjes, at Klara har fortalt, at hun var med til at høste, idet hun stod i høstvognen og modtog negene, som hun derefter lagde til rette. Sagt på bornholmsk, så va høn låpaja. Hun var ikke ukendt med at håndhøste fra sit hjemland.

Følgende lille eksempel på en sprogvanke-lighed stammer ligeledes fra Bakkegård i Nylars. En af de unge bessarabiske mænd på gården ville gerne fortælle sine bornholmske medarbejdere om, hvad man dyrkede af kornsorter i hans hjemland Bessarabien. Det skete på schwabisk, som var svært at forstå for bornholmerne. De syntes, at han fortalte om en kornsort, der havde strå så tykke som mandfolkefinger, og stråene kunne blive tre til fire meter høje. Man betragtede ham som en stor pralhals. Langt senere har det vist sig, at bessaraberen fortalte om sortehavsmajs, som vi på Bornholm i øvrigt indførte i 1930-erne.

Vi har et par udtalelser fra den bessarabiske tillidsmand, Hr. Ziebart, der i øvrigt var gift og havde sin kone og familie et eller andet sted i det besatte Tyskland. Det var hans agt at finde sin familie og så udvandre til USA. Han oplyste, at de uvillige arbejdere, vi hørte om den 1. november 1946, ville blive eller kunne blive sendt tilbage til et lukket lejrophold på grund af uvillighed til at udføre pålagt arbejde. Endvidere citeres han for at have udtalt, at der var gensidig tilfredshed med samarbejdet mellem bessaraberne og bornholmerne!

Små bessarabiske søndagsgilder

I et notat i dagspressen kunne man læse, at der hver måned arrangeredes festlige sammenkomster for bessaraberne på skift på gårdene. Det tjener de bornholmske gårdejere til ros og ære, at de lagde hus og rum til ved disse sociale arrangementer.

Det er lykkedes at finde en gårdejerfrue, der var værtinde for sådanne små, hyggelige sammenkomster. Det er fru Rigmor Kofoed, tidligere Sejersgård i Poulsker. Hun satte stor pris på sin søde, hjælpsomme og loyale bessarabiske hushjælp og gav hende lov til en gang om måneden at invitere nogle af sine landsmænd til et lille søndagseftermiddagsgilde, hvor gæsterne dog også spiste til aften. Efterhånden steg deltagerantallet, og da det kom op på en halv snes personer, antydede fru Rigmor Kofoed, at nu skulle vennekredsen ikke udvides yderligere. Vi havde jo rationeringer endnu i 1946-47.

Tuberkulose

Selvom bessaraberne så ud til at være et stærkt og robust folkefærd, så erfarede man dog på Bornholm i løbet af de godt 14 måneder, hvor den bessarabiske arbejdskraft opholdt sig her, at den snigende sygdom, tuberkulose, gjorde sine indhug. 97-årige fru Rigmor Kofoed, der i 1946 og 47 boede på Sejersgård i Poulsker, fortæller, at de på gården havde en bessarabisk dyrlæge på et halvt hundrede år. Han havde fået tuberkulose under den lange flugt og døde. Arne Kofoed oplyser, at de på Spageregård også havde en ung bessaraberkvinde ved navn Nathalia. Hun blev syg og sendt tilbage til formodentlig lejren i Vestjylland. Det menes, at hun led af tuberkulose. Klara Anhorns svigerinde, Irma, blev også sendt bort fra Bornholm, men det var på grund af mavesår.

Det er ikke lykkedes at finde frem til, hvornår den eller de sidste bessarabere forlod Bornholm. I Bornholms Social-Demokrat fra 6. september 1947 formodedes det, at de sidste bessarabere ville være rejst inden september måneds udløb, men ifølge konsulent Aage Brandts oplysning, var der bessarabere på Bornholm til ind i 1948. Ved at blade i Bornholms Tidende frem til 31. marts 1948 er det ikke lykkedes at finde flere oplysninger om disse gæstearbejdere.

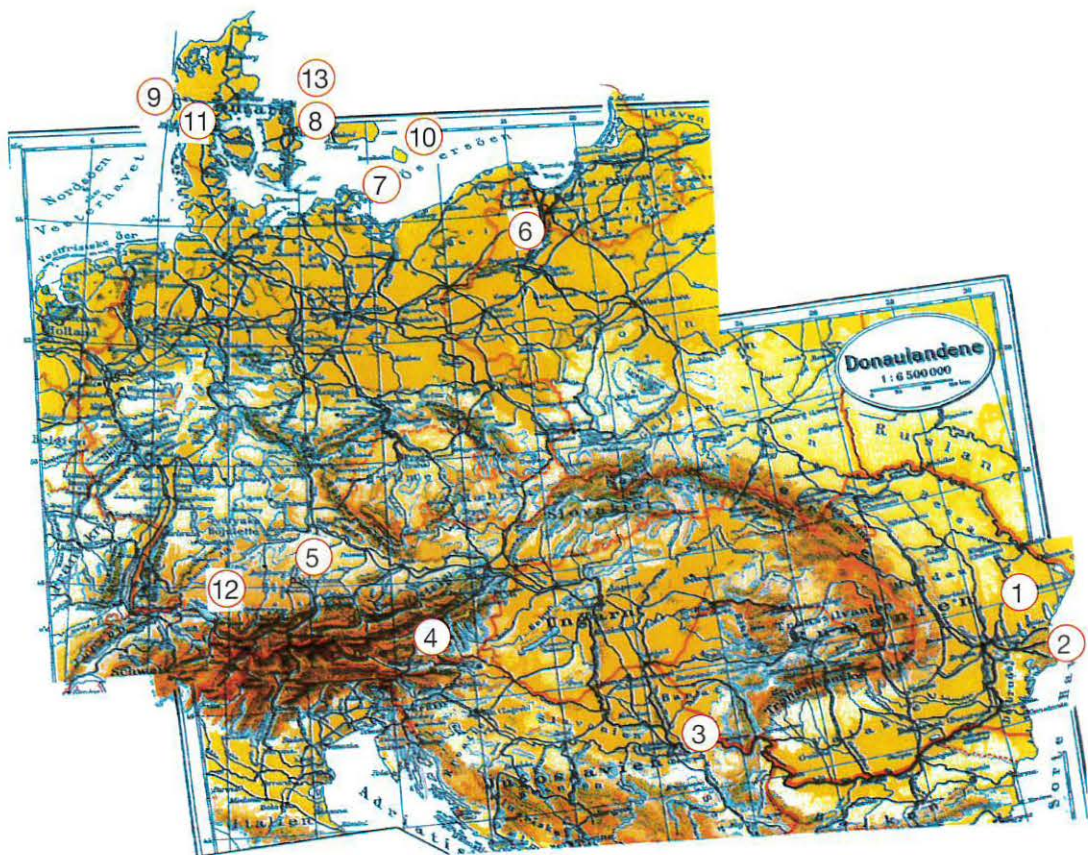
Bornholmerne udviste omhu

Ved en samtale med det tidligere gårdejerpar

på Spageregård i Nylars, Ragna og Arne Kofoed, hvis forældre, onkler, tanter, fætre og kusiner havde et antal bessarabere i deres husstande rundt omkring på et antal af de sydbornholmske gårde, bliver man klar over hvor positivt engagerede de bornholmske gårdejerfamilier var i den bessarabiske arbejdskrafts velfærd. Man kan ligefrem mærke den hjertevarme, som mange familier lagde i den daglige omgang med de såkaldte »statsløse flygtninge«. Et eksempel skal trækkes frem.

Hos Ragna Kofoeds forældre, Valborg og Thorvald Kofoed på Tjørnebygård i Poulsker havde de i huset en bessarabisk kvinde, Maria Müller, der havde sin lille datter, Lili, på ca. syv år med sig. Her må det så huskes, at flugten blev sat i værk i september 1940, hvor datteren har været ganske spæd. Måske blev hun født under flugten. Endvidere havde fru Maria Müller en broder, Georg på blot 14-15 år med sig. Denne dreng - eller unge mand - havde ingen skolegang fået siden flugten blev påbegyndt. Fru Müllers mand var rimeligvis tysk soldat et eller andet sted i det store ragnarok. Denne lille familie trængte til ro og psykisk hvile, og det fik den på Tjørnebygård. Senere blev Maria Müller og hendes mand genforenede et sted i Tyskland, og de fik endnu et barn. Denne beretning slutter Arne Kofoed af med følgende lille solstrålehistorie: Valborg Kofoed blev af familien Müller i Tyskland bedt om at lade sig indskrive som gudmoder til det lille barn, og familien på Tjørnebygård sendte et lille dagmarkors i dåbsgave.

Her skal slutes af med følgende lille, rørende historie. Under arbejdet med at beskrive historien om den bessarabiske arbejdskraft inden for det bornholmske landbrug er det kommet frem, at på mindst to forskellige gårde opstod der et så varmt forhold mellem gårdejerfamilien og gårdens unge, søde, hjælpsomme og loyale bessarabiske hushjælp, at ægteparret gerne ville optage den unge pige som datter af familien. Rent juridisk kunne det vist dengang ikke lade sig gøre.

Kortet viser bessarabernes flugtrute gennem Centraleuropa fra september 1940 til efteråret 1947:

1. **Alt Postal:** En del af de schwabisktalende bessarabiske flygtninge kom fra Alt Postal i den frugtbare, sydlige del af Bessarabien 80 km fra Sortehavet. (Se billedet af det ufuldendte kirketårn før flugten). Klara Anhorn hjalp myndighederne med registreringen før flugten, idet hendes far var borgmester.
2. **Donaudeltaet:** Den første del af flugten, der satte i værk i september 1940, foregik - iflg. Klara Anhorn - i »prærievogne« til Donaudeltaet, hvor den tyske ledelse af flugten sørgede for, at flygtningene kom om bord i passagerbåde på Donaufloden. Selvom denne del af flugten foregik på rumænsk område medvirkede rumænerne ikke.
3. **Beograd:** Sejlsadsen på Donaufloden strakte sig fra floddeltaet til Beograd, hovedstaden i Jugoslavien. Klara Anhorn antyder, at transporten var forholdsvis komfortabel, idet der eksempelvis fandtes spisesaloner, moderogbarn saloner og køjesenge.
4. **Graz:** I Beograd blev bessaraberne omladede fra flod-

passagerbådene til jernbanetog, og det var ikke nær så komfortabelt. Forplejningen i togets gammeldags passager- og godsvogne var besværlig, og hvile- og soveforholdene var yderst spartanske og kolde om natterne. Man nåede Graz i Østrig, som hørte med til Tyskland.

5. **München:** Her var den første del af den lange, trættende togrejse slut, og flygtningene blev fordelt til forskellige samlelejre fortrinsvis i Bayern, men også i Sachsen. Klara Anhorn var i Lager Bacham i Ober-Bayern, hvor flygtningene boede i klosterfaciliteter og hjalp til med høsten. Sundhedstilstanden betegnede som værende helt i top. Opholdet her varede et års tid.
6. **Danzigområdet og Westpreussen:** Efter at de tyske besættelsesmyndigheder i 1942 havde fået gang i det polske landbrug igen, blev bessaraberne sendt til Danzigområdet, hvor de sammen med den polske landbefolkning arbejdede på gårdene helt frem til begyndelsen af 1945. Klara Anhorn arbejdede bl. a. i samlelejr

Kirschberg bei Litzmannstadt og i nærheden af byen Krebs i Westpreussen, hvor de boede på gårdene.

7. **Flugten over Østersøen:** For det store sovjetrussiske gennembrud i Litauen og Østpreussen blev bessaraberne stuvet om bord i flygtningefartøjer for at blive evakuerede til København. Flugten gik forbi Bornholm. Flygtningefartøjerne blev angrebet af sovjetrussiske fly og også sostridskræfter, hvorved et af fartøjerne blev sænket. Her var Klara Anhorns svigerinde, Irma, om bord. Hun mistede sine sidste jordiske ting fra hjemstavnen i Bessarabien, men hun reddede livet. Klara Anhorn beretter, at det var i januar måned 1945, og at det var så koldt, at støvlerne frøs fast på fødderne.
8. **København og Nordsjælland:** I København blev bessaraberne indkvarterede sammen med tyske flygtninge i en af den tyske besættelsesmagt beslaglagt skole tæt ved Lyngbyvej. Her blev de aflusede, idet alle havde fået lus om bord i flygtningefartøjerne. Senere blev bessaraberne sendt til Sandholmlejren og derfra senere til den tyske baraklejr på Grønnehave tæt ved Kronborg og Helsingør Nordhavn. Vinteren 1945/46 tilbragte bessaraberne på Hellebæk Badehotel, hvor de fik lov til at gå frit omkring, og hvor Klara Anhorn roste den dejlige mad.
9. **Nymindegablejren i Vestjylland:** I foråret 1946 blev bessaraberne med skib transporteret til Fredericia, og derfra gik turen videre med tog til Nymindegablejren, hvor de »statsløse flygtninge« i Danmark tilsyneladende blev samlede.
10. **Bornholm:** Den 30. juli 1946 ankom det første hold af

bessarabere eller »statsløse flygtninge« med rutebåden »Rotna« til Rønne som arbejdskraft til det betrængte bornholmske landbrug. I løbet af sommeren fulgte flere små hold efter. Hen på efteråret 1946 afrejste flere bessarabere enkeltvis fra Bornholm igen, dels på grund af fysiske defekter og dels på grund af psykiske depressioner forvoldt af den seks år lange flugtperiode og adskillelsen fra nære familiemedlemmer.

11. **Nymindegablejren og en lejr ved Esbjerg:** Efter opholdet som arbejdskraft på Bornholm samledes de »statsløse flygtninge« nok først i Nymindegablejren igen og derefter i en lejr i nærheden af Esbjerg.
12. **Den amerikanske zone i Tyskland:** Klara Anhorn beretter, at i sensommeren, måske efteråret 1947, blev hun og mange af de andre »statsløse flygtninge« bragt om bord i togstammer af kreaturvogne og transporteret til det sydlige Tyskland, bl. a. til Kornwestheim, hvor hun fandt sin familie igen. Efterkommerne af de schwabiske udvandrere, der i 1780-erne af Katarina II af Rusland fik en frugtbar jordlod i Bessarabien, fik nu i 1947, dvs. omkring 160 år senere, som »krigerstatning« en jordlod i de gamle schwabiske områder af det slagte Tyskland!
13. **Helsingør:** I 1950 lykkedes det Klara Anhorns danske forlovede, at få hende til Danmark, nærmere betegnet Helsingør. De blev gift, og Klara blev dansk statsborger med efternavnet Hansen. Af de hundreder af »statsløse flygtninge« fra Bessarabien er Klara den eneste, der blev dansk statsborger og har bevaret de varme relationer til Bornholm fra 1946-47.

Konsulenter

HUSHOLDNINGSARBEJDET OG PRODUKTUDSTILLINGERNE

Af 4-H og forbrugerkonsulent Ingrid Boesen

Kursus i rensning på Høiers Hotel i Allinge 1898. Foto Kjøller, Bornholms Museum.

Husholdningsarbejdet

Da jeg i mere end 30 år har arbejdet med blandt andet husholdning i det bornholmske landbrug, blev jeg opfordret til at skrive lidt om husholdningsarbejdet og produktudstillingerne op igennem årene. I den store bog, Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening 1805 til 1955, udgivet i anledning af 150 års jubilæet, har daværende husholdningslærerinde Grethe Larsen skildret husholdningsarbejdet rigtig fint. I den artikel kan man se, at Husmandsforeningen og Landboforeningen har haft meget samarbejde i de første ca. 40 år af 1900tallet.

I 1956 blev husholdningskonsulent, Kamma

Hansen, ansat af Landboforeningen. Kamma blev afløst af Nina Povlsen i 1987. Kammes store mærkesager var kontrakt pigerne, som var kendt over det ganske land, men Bornholm var det eneste sted, det projekt kunne fungere. Landboforeningens husholdningsarbejde kørte indtil statstilskuddet faldt væk i 1990, og det beskrives bl.a. i Bønder på en Klippeø, jubilæumsskriftet i anledning af 200 års jubilæet i 2005.

I byerne har man haft HUSMODERFOR-ENINGERNE, i dag hedder de AKTIVE KVINDER. Her har det pr. tradition været mange gårdmandskoner, som er medlemmer. Aktive kvinder er i dag mere en social og kulturel forening end husholdningsfagligt forum.

Husmandsforeningen havde ansat konsulent Anna Nørgaard lige efter eller under Anden Verdenskrig, og jeg ved hun hjalp til med at organisere mad til soldaterne, der kom til øen efter krigen. Først i 1950'erne blev Anna Nørgaard afløst af Grethe Lawaetz, som arbejdede helt frem til 1975. Gerda Pedersen, formand for Husmandsforeningens Husholdningsudvalg, har skrevet et fint stykke om husholdningsarbejdets begyndelse i foreningens jubilæumsskrift fra 1978, genoptrykt i jubilæumsskriftet fra 2003, Bornholms Familielandbrug 1903 - 2003.

1. marts 1975 begyndte jeg min opgave som husholdningskonsulent. Den gang var der 15 lokalkredse ved navn Sy- og Husholdningskredse under De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger. Der var godt 1000 medlemmer. Det hed sig, at hver kreds måtte holde tre faglige kurser om året, men i mange tilfælde blev det til 4-5 stykker. Derudover havde man mange sociale og kulturelle arrangementer – og der var altid et flot fremmøde – det var ikke ualmindeligt, at vi var 50 damer til en juledemonstration i et skolekøkken. Jeg har været oppe på at køre hele 11 juledemonstrationer på samme år. Den gang kunne man ikke sige, at de skulle slå sig sammen med nabokredsen, for det var der simpelthen ikke plads til. Ud over de faglige kurser – som kunne være alt, lige fra arbejdsplanlægning til hvilket vaskepulver er det rigtige, til brug af mikroovn og mange andre emner – havde jeg mange telefonforespørgsler: »Jeg vil gerne give min kone en håndmikser i julegave, hvilken skal jeg vælge?« – »Hvilken vaskemaskine passer til vores husholdning?« – »Jeg har spildt sovs på vores gulvtæppe, hvad gør jeg?« – »Min gele stivner ikke, hvorfor?« – »Vi har haft fest og fået en masse rester, kan de gemmes og anvendes?«

Skulle man have nyt køkken, var det også husholdningskonsulenten, som var ude og tegne og give gode råd til indretning og materialevalg. Et rigtig spændende job, som der var en masse udfordring i hele tiden at holde sig ajour med. Jeg husker, at da mikroovnen kom frem,

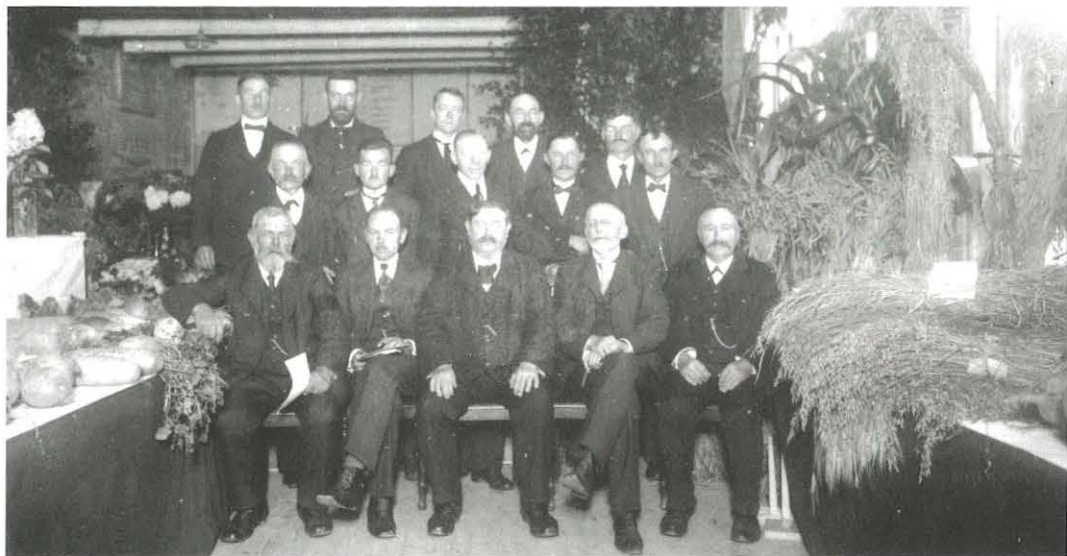

Husmandsforeningens produktudstilling i Østermarie i 1954. Blandt de fem damer, bag en masse cellofan-indpakket mad, er damen i midten Grethe Lawaetz, Ingrid Boesens forgænger. Foto Algot, Bornholms Museum.

Produktudstilling i 1950'erne. Foto Algot, Bornholms Museum.

blev alle husholdningskonsulenter tilbudt et maskinkursus i Skanderborg hvert år i september. Her fik vi at vide, at der ville være indtil flere mikroovne på markedet til jul, men de havde ikke kunnet få fat i nogen til os, som vi kunne se!

Produktudstilling på Hotel Østermarie midt i 1920'erne. Personen i midten på forreste række var formanden for planteavlsudvalget i de Samvirkende Husmandsforeninger, J.A. Hansen. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

De sidste 10 år er husholdningsarbejdet gået stærkt tilbage, den ene lokalkreds efter den anden er lukket ned. Der er ikke interesse eller behov fra de unges side for at have en forening, hvor man dels kan få socialt samvær og dels dygtiggøre sig i. I dagens Danmark findes der ikke husmødre, som er stolte af deres fag, selv laver tingene fra grunden af, dyrker sine grønsager, plukker og sylter sin frugt, forarbejder kødet og i det hele taget pusler om sin familie. Alle er på arbejdsmarkedet og man hjælpes ad med at få hjemmet til at fungere. Meget af det arbejde, den hjemmegående husmor tog sig af, køber man sig fra i dag.

Og dog ...alle kan købe tingene færdigt, men vil man vise sin identitet, er det »in« at kunne lave noget selv, men så finder man andre indfaldsvinkler, læser på nettet eller i bøger eller spørger mormor, man går ikke til husholdningskurser! Udviklingen går stærkt. Og selvom det ikke er nemt at spå om fremtiden, står det klart, at mange gamle håndværk, som den dygtige husmoder førhen mestrede, fremover vil blive sjældenheder i danske køkkener og hjem.

Produktudstillinger

Produktudstilling blev afholdt aller første gang i 1864 af landboforeningen for at samle penge ind til de krigsramte. I gamle protokoller fortælles det, at overskuddet blev 3000 rigsdaler, svarende til ca. 6000 kr. I datidens kroner svarede det til prisen på en gennemsnits gård. Der har derefter været afholdt nogle udstillinger først i 1900-tallet rimeligvis, i samarbejde mellem de to foreninger (Landøkonomisk Forening og Husmandsforeningen), men i 1906 mener man, at Husmandsforeningen overtog udstillingerne alene og – at foreningen har kørt dem alene derefter.

De første udstillinger drejede sig kun om planteavl og havebrug, og der findes gamle billeder med lange borde med forskellige æbler. Senere udstillede man også færdige produkter fra landkøkkenet, som henkogt frugt og forskellige madretter.

Helt op i min tid, op igennem 1970'erne og 1980'erne, var henkogning og syltning et stort emne i forbindelse med udstillingen. Jeg husker, at en husmoder havde 90 forskellige slags! Der var helt faste regler om at alle glas og fla-

Produktudstilling i Aakirkebyhallerne 1984. Foto Bornholms Tidende, Bornholms Museum.

sker skulle være lige fulde, etiketterne skulle sidde lige, papiret på glas og flasker klippet korrekt til, lågene på henkogningsglassene vende rigtigt med teksten og ørene på gummiringene. Der var stil over det og der blev stillet krav. Senere kom der så flere madretter til, som smørrebrød og forskellige temaer, som jagtmiddag, desserter, salater, forretter m.m.

Håndarbejdet fik også lov til at komme med, men blev ikke regnet for så stor en ydelse, når der skulle deles præmier ud. Man havde jo lavet det over lang tid og kunne tage det med sig hjem igen, hvorimod madretterne skulle laves fredag morgen for ikke at være fordærvet inden søndag aften, hvor de var lige til at smide ud.

Det var på udstillingen man mødte de nye grøntsager; der var altid en vis spænding om nogle medlemmer havde opsnuset en ny slags frø, som man så kunne præsentere produkter af på efterårets udstilling.

Op igennem 1970'erne begyndte andre hobbying at komme ind, som tørrede blomster, porcelænsmalning, ting og sager lavet af sten, muslingeskaller m.m. Borddækningskonkurrencer kom også ind, og her havde man elektriker til at hænge lamper op over bordene for at hygge; det gik man dog fra igen, da det kostede penge. Bordene måtte kun dækkes med egne sager, ikke noget med lånt porcelæn eller gartnerbuketter/dekorationer på bordene.

Udstillingerne blev afholdt i hotelsale rundt omkring på øen. De blev på skift holdt i hvert af øens fire herreder, hvor udstillingerne gik på skift. I 1978 rykkede produktudstillingerne ud i hallerne, for at få økonomi i udstillingen - når man skulle betale halleje forsøgte man at lave en varemesse ved siden af. Her solgte man så studeplads til forskellige forretninger. Det blev en kæmpe succes. 125 stande og 4000 betalende gæster!

Produktudstilling i Aakirkebyhallerne 1990. Foto Bornholms Tidende, Bornholms Museum.

Udstillingerne i hallerne med varemesser fortsatte herefter. Efterhånden, som tiderne udviklede sig blev der stillet større og større krav til underholdning; her har man igennem årene afprøvet mange forskellige indslag, men ét program punkt var altid sikkert - modeopvisning.

I 1980'erne gik man væk fra de traditionelle lange borde, hvor alle udstillere fik tildelt 60 cm, og det var uanset om man udstillede slumretæpper eller flakoner. Nu lavede man forskellige moduler, så udstillerne selv bestemte, hvor meget plads man ville have og hvilken baggrundsfarve man ville have, om man ville have tingene stående på borde, gulv eller andet. Det gav en mere spændende og alsidig udstilling.

I 1996 afholdt man en fin jubilæumsudstilling i Aakirkeby Hallerne, på tværs af hele øen. Her satte man fokus på hver enkel afdeling

med hensyn til mad, påklædning, køkken, stue, landmandens kontor og meget andet. Man lavede udstillinger fra 1906, 1930, 1960 og omkring 1990, en meget flot og alsidig udstilling.

De sidste 10 år har man så kørt med forskellige temaer, lige fra oksekød, sund kost og grøntsager, livsstilsudstilling, sikkerhed m.m. Vi har valgt at lave temaudstilling af to årsager, dels kunne man nemmere søge fondspenge til at belyse et tema og dels var det nemmere at finde udstillere og få presseomtale om et bestemt tema.

2006 var året hvor Bornholms Familielandbrug (Husmandsforeningen) og Landboforeningen fusionerede; det var også året, hvor produktudstillingerne sluttede af med en fin 100 års jubilæumsudstilling, igen – ligesom i 1800-årene - fælles for det bornholmske landbrug.

DEN BORNHOLMSKE SVINE- PRODUKTIONS OMFANG OG VÆRDI

Af svinerådgiver Stig Andersen

Svineavler Tommy Westh, Kirkelunde i Nyker med plads til 400 svin. Her udvides, så der bliver plads til det dobbelte antal. Foto Henrik Vensild 2007.

Den bornholmske svineproduktion har udviklet sig helt analogt med svineproduktionen i den øvrige del af landet. Bedrifterne bliver større og større og samles på færre og færre hænder. I konkrete tal har antallet af aktive leverandørnumre på Danish Crowns slagteri i Rønne indskrænket sig fra 487 i 1996 til 246 i 2006. I gennemsnit er der altså forsvundet 24 aktive leveringsadresser pr. år.

Udviklingen har endda taget mere fart de seneste år med en bortgang af hhv. 31 i 2004/05 og 48 i 2005/06. Derudover er der en tendens til, at flere og flere producenter leverer svin fra mere end én besætning. I slagteriåret 2005/06 begrænser de nævnte 246 leverandører sig således til 192 personer, når alt tælles med. Det er 45 færre end året før.

Antallet af avlsdyr eller søer har været rimelig konstant i den nævnte 10-års periode. I flg.

Danmarks Statistik var der godt og vel 20.000 søer på Bornholm i 1996 stigende til ca. 22.500 i 1998, mens vi gennem en konkret optælling i 2006 er kommet frem til 21.400 søer. Produktionsgrundlaget har dermed ikke været stigende i perioden. Til gengæld har der været en markant udvikling i effektiviteten, især pga. af avlsfremgang, men også som følge af forbedrede produktionsforhold og -metoder. Det sidste kan lyde odiøst, med er det ikke. Ny løbeteknik, foderforbedringer, bedre sundhed og faktisk også en forlænget diegivningstid har medvirket til en mere stabil produktion end tidligere. Dette har ført til flere slagtninger af slagtesvin på Bornholm, nemlig fra 380.000 i 1995/96 og 412.000 i 1997/98 til 420.000 i 2005/06. Bortset fra nogle relativt store udsving i produktionen fra år til år, er slagtesvineproduktionen dog ikke steget nævneværdigt siden 1997/98.

Løsgående søer i systemet med elektronisk sofodring på Kirkelunde i Nyker. Foto Henrik Vensild 2007.

Med den nævnte effektivitetsfremgang in mente, er produktionen af smågrise til gengæld øget, og vi har i dag en betydelig overproduktion af disse i forhold til slagtetallene. Overskuddet fragtes bort fra øen både gennem faste aftaler med sjællandske slagtesvineproducenter, men også gennem eksport til fx tyske producenter. I 2006 regner vi med et samlet salg bort fra øen af smågrise (7 eller 30 kg's grise) på ca. 60.000 stk.

Strukturudviklingen er nødvendig, hvis vi ønsker at fastholde vores svineproduktion. I al sin enkelthed kan man sætte lighedstegn mellem »strukturudvikling« og »økonomisk overlevelse«. Landbruget eller svineproducenten befinder sig nemlig i en dynamisk verden, hvor der stilles krav om fødevarer af høj kvalitet og -sikkerhed i en knald hård konkurrence med svineproducenter lige fra Europa til Brasilien. Vi befinder os endvidere i den del af verden, hvor vi heldigvis kærer os om arbejdsmiljø, dyrevelfærd, kødkva-

litet i højere grad end noget andet sted, men må også konstatere, at dette kræver investeringer, som en stor del af vore konkurrenter kan se bort fra. Med denne baggrund er der ikke økonomisk basis for at opretholde en svineproduktion uden en konstant tilpasning af staldforhold og produktionsomfang, hvor nye, tidssvarende, rationelle og større staldanlæg nødvendigvis må afløse de mindre, de gamle, de nedslidte og utidssvarende staldanlæg.

Værdien af den bornholmske svineproduktion kan beregnes på flere måder. Vi ved ganske eksakt, at producenterne med en svinenotering på 10 kr. betales med i alt $420.000 \times 80 \text{ kg} \times 10 \text{ kr. pr. kg} = 336 \text{ mio. kr. pr. år}$. Hertil kan vi lægge $60.000 \text{ smågrise} \times 350 \text{ kr.} = 21 \text{ mio.}$ og beregner os derefter frem til godt og vel 350 mio. kr. På slagteriet skabes endvidere en yderligere merværdi, hvorved værdien vurderes til ca. 550 mio. kr.

Nyfrævcennede grise i klimastalden på Kirkelunde i Nyker. Foto Henrik Vensild 2007.

Svineproduktionen beskæftiger direkte som indirekte et stort antal personer på Bornholm, jvf. nedenstående tabel:

Område	Note	Anslået antal Fuldtids-beskæftigede
Primærproduktion søer	21.400 x 10 timer /1.600 t pr. pers.	134
Primærproduktion slagtesvin	420.000 x 0,19 timer /1.600 t pr. pers.	50
Primærproduktion vedligehold mv.	192 bedrifter á ½ person	96
Transport af svin		
	Slakteri og smågriseomsætning	8-10
Slakteri	I hht. Danish Crown	225
Følgeindustri	Leverandører af service-ydelser	50
	Håndværkere	150
	Foderstof	
	Andre direkte eller indirekte underleverandører	
I alt		715

Den samlede produktion af grise omfatter i alt ca. 20.600 dyreenheder og kræver et udspretningsareal på 14.700 ha., når vi ser bort fra leveringen af rågylle eller separeret gylle til biogasanlægget. Anden animalsk produktion udgør yderligere knapt 10.000 DE, således at det samlede udspretningsareal beregnes til ca. 20.000 ha.

Når brak, klippeløkker og udspretningsarealer til slam tages med i betragtning, er der et uudnyttet potentiale på ca. 5.000 ha. Det meste af denne agerjord foreligger imidlertid meget spredt og oftest i relativt små jordstykker. Alene af den grund begrænses mulighederne for en udvidelse af svineproduktionen på Bornholm. Den nye miljølovgivning, gældende fra 1. januar 2007, vil sætte yderligere grænser for etablering af animalsk produktion.

Vi har oplevet en ret voldsom tilpasning af den bornholmske svineproduktion de seneste år, men antallet af søer er ikke steget som følge

heraf. Vi har fået en stigende produktion af smågrise som følge af effektivitetsfremgange, som har udmøntet sig i et tilsvarende salg bort fra øen, da det ikke er lykkedes at få udvidet slagtesvineproduktionen. På længere sigt kan man forvente, at de indskrænkede produktionsmuligheder vanskeliggør en stigende animalsk produktion på Bornholm. Da øgede transportpriser på smågrise i stigende grad underminerer rentabiliteten vedr. bortsalg af smågrise, tyder meget endvidere på, at der vil indstille sig en ligevægt iht. det lokale udbud og efterspørgsel på smågrise og det vil medføre en reduktion i produktionsgrundlaget. Der findes fortsat potentielle investorer vedr. stalde til slagtesvin, men vi har på det seneste set, hvor vanskeligt det er at få skabt accept for etableringen af nye stalde, hvorfor forventningen til en stigende slagtesvineproduktion bliver mindre og mindre.

Efterskrift

Vi er vel allerede ved at skrive et ny kapitel i udviklingen. Foderpriserne er uden historisk sidestykke steget med mere end 100 %. Vi må forvente en tilpasning af svinenoteringen i forhold hertil, men der kan gå mange måneder før dette er en realitet. Indtil da vil en del spekulere på deres fremtid mht. svineproduktion. Landmænd, der ikke overholder produktionskravene, der skal gælde for alle senest 2013, må overveje en tidligere indstilling af deres svineproduktion end planlagt. Jeg afventer en ny statistik fra Danish Crown efter slagteriårets afslutning pr.30/9 og regner da med at se, at endnu 20-30 numre er forsvundet fra listerne. Jeg forventer dog et antal slagtninger svarende til de ca. 415.000, vi havde i sidste slagteriår.

DEN BORNHOLMSKE MÆLKE- PRODUKTIONS OMFANG OG VÆRDI

Af kvægrådgiver Jørgen Hansen

Sortbroget kvæg på Smøengegård, Vester Marie. Foto Erling Aabye Dam, 2007.

Den bornholmske mælkeproduktion har udviklet sig næsten analogt med mælkeproduktionen i den øvrige del af landet. Bedrifterne bliver større og større og samles på færre og færre hænder, dog har strukturudviklingen været et par år efter på Bornholm. I 2006 var der 58 leverandører, der leverede i gennemsnit 737.874 kg mælk til Bornholms Andelsmejeri, eller i alt 42.796.715 kg.

I konkrete tal er antallet af leverandører til Bornholms Andelsmejeri faldet fra 149 i 1996 til 58 i 2006, hvoraf én producent leverer økologisk mælk. Der er altså i denne periode nedlagt 91 leverandører/besætninger. Antallet af malkekøer er i samme periode iflg. Danmarks statistik faldet fra 6.328 stk. til 4.772 stk. De sidste tre år har antallet været rimeligt konstant omkring 4.700 til 4.800 malkekøer.

Produktionsgrundlaget har dermed været

faldende i perioden. Til gengæld har der været en markant udvikling i effektiviteten, især pga. af avlsfremgang, men også som følge af forbedrede produktionsforhold og -metoder. Det sidste kan lyde odiøst, med er det ikke. Ny forskning har betydet forbedret foder og ny viden, om hvordan dyrene udnytter foderet, bedre sundhed og bedre stalde (ca. 80 procent af køerne går i dag i løsdriftstalde).

Strukturudviklingen er nødvendig, hvis vi ønsker at fastholde en mælkeproduktion. I al sin enkelthed kan man sætte lighedstegn mellem »strukturudvikling« og »økonomisk overlevelse«. Mælkeproducenterne befinder sig i en verden, hvor der stilles krav om fødevarer af høj kvalitet i hård konkurrence med mælkeproducenter fra Europa til New Zealand. Vi befinder os endvidere i den del af verden, hvor dyrevelfærd, fødevarekvalitet og arbejdsmiljø har

Klemensker Mejeris direktør, Per Olesen, med medaljevinderen, Sct. Clemens Danablu. Foto Bornholms Tidende, Bornholms Museum.

meget høj prioritet. For at opfylde disse mål kræver det at produktionsapparatet er i orden.

Værdien af den bornholmske mælk kan beregnes

Vi ved at mælkeprisen til leverandørerne i 2006 var 2,65 kr. pr. liter. Det indbringer i alt 42.796.715 kg x 2,65 kr. = 113.411.294 kr. På mejeriet skabes endvidere en yderligere merværdi, hvorved værdien vurderes til ca. 227 mio. kr. Udover mælkeproduktionen kommer indtægten af slagtekøer og kalve som udgør ca. 8,30 mil. kr. Slagtningen foregår stort set kun

på Sjælland, derved skabes merværdien ikke på Bornholm.

Mælkeproduktionen beskæftiger direkte som indirekte et stort antal personer på Bornholm jvf. nedenstående tabel.

Den samlede mælkeproduktion omfatter i alt ca. 7.300 dyreenheder og kræver et udsprædningsareal på 4.300 ha., når vi ser bort fra leveringen af rågylle eller separeret gylle til biogasanlægget.

Strukturudviklingen af mælkeproduktionen på Bornholm vil fortsætte, men antallet af malkekøer vil være stabilt eller lidt vigende. Den nye miljølovgivning vil sætte yderligere grænser for etablering af animalsk produktion, men forskning/udvikling i ny miljøteknologi vil nok opløse disse grænser.

Område	Note	Anslået antal fuldtids beskæftigede
Primærproduktion	Pasning af dyrene	100
Bornholms Andelsmejeri	I hht. beretning	60
Følgeindustri	Leverandører af service-ydelser	40
	Håndværkere	200
	Foderstof	
	Maskinstationer til grovfoder	
	Andre direkte eller indirekte underleverandører	
I alt		400

KYLLINGER, HØNS OG MINK

Af centerleder Henry Jespersen

Fritgående æglæggende høns på Hovedgård i Nylars. Foto Henrik Vensild 2007.

Ud over de mere traditionelle produktionsgrene skal der her beskrives lidt om tre andre produktionsgrene, nemlig slagtekyllinger, æg og minkskind. Alle tre har været i det bornholmske landskab i mange år, og har haft en relativ stor størrelse sammenlignet med det øvrige land. I mange sammenhænge er Bornholm én procent af Danmark. Af kyllinger produceres 1,5% på Bornholm af den samlede danske produktion. Af æg produceres 2,9% af den danske produktion. Og af minkskind 0,5% af den samlede danske produktion. Som det ses, fylder fjerkræ stadig meget i det bornholmske landskab.

Slagtekyllinger

Denne produktion forestås i dag af fire landmænd. Man kan se dem afbilledet på indpakningen af Bornholmerhanen. Denne hane er en stor kylling, som har fået lov at leve 10-12 dage mere end i den traditionelle produktion. Hanen er også en del af succesen bag det lokale kyllingeslagteri, Bornpoultry i Hasle. Som en kuriositet kan det nævnes, at kyllingerne i deres sidste

En »Bornholmerhane« en af landbrugets store succeser. Foto Henrik Vensild 2007.

tid lever af hel og uformalet hvede og her særlig Bornholmerhanen, der lever længere.

Produktionen er på 1,8 mio. kyllinger årligt, eller 3 mio. kg. Følger bornholmerne gennemsnitsdanskerne, spiser de 700.000 kg kylling årligt. Af den bornholmske produktion skal 75 % således væk fra øen. Og måske er det mindst 75% væk fra øen, da vi mere spiser lørdagskylling end bornholmerhane. Ifølge Bornpoultry har den bornholmske produktion af kyllinger en værdi på 35 mio. kr., når den forlader slagteriet. Heraf har de fire producenter fået 15 mio. kr.

På slagteriet er beskæftiget 39 medarbejdere. I øvrige følgeerhverv skønnes beskæftigelsen til omkring 50 beskæftigede.

For 10 år siden var produktionen fordelt på 7-8 producenter. Deres totale produktion var lidt mindre end den nuværende.

Ægproduktion

Her har koncentrationen været endnu mere markant. Produktionen forestås i af dag to landmænd. Den samlede produktion er baseret på 110.000 høner. Dette svarer nøje til antallet af høner for 10 år siden. Men da var der otte landmænd til produktionen. De 110.000 høns lægger omkring 2 mio. kg æg, som giver de to landmænd en indtægt på omkring 13 mio. kr. Den ene af de to landmænd har eget pakkeri, så beskæftigelsen hos de to er vel omkring 8-9 beskæftigede. I følgeerhvervene er der omkring 20 beskæftigede. Æggene fra den anden landmand sendes til Christiansfeld, hvor de hos Danæg bliver pakket og distribueret ud i detailhandlen. Den lokale beskæftigelse af disse æg er således kun transport. Kun hver ottende æg kommer tilbage til Bornholm i en Danæg-pakke. Måske kommer der lidt flere, men så er det i form af æg som ingrediens i andre fødevarer.

Parallelt med ægproduktionen er der en produktion af høner som nye æglæggere. Denne produktion er på omkring 90.000 hønninger om året, og med en salgsværdi på 3 mio. kr. årligt.

Foder

Fjerkræsektoren forbruger omkring 8.500 tons foder årligt plus korn enten som hele kerner eller formalet. Forbruget på 8.500 tons foderblandinger udgør 10-15 % af BAF's foderblandingsfabriks årlige produktion af foderblandinger.

Mink

Som en tredje produktionsgren er der mink eller minkskind. I dag er der 10 producenter, der tilsammen har 13.000 tæver. Produktionen herfra er på 71.500 skind årligt. Skindene sælges på auktion i Glostrup, så prisen er afhængig af skindenes kvalitet, udbud og efterspørgsel, og ikke mindst modeluner. For sæsonen 2006 har prisen været 240-250 kr. pr skind til producenten. Dette giver en omsætning på 17,5 mio. kr. til de bornholmske producenter.

Den direkte beskæftigelse i produktionen er omkring 20. I højsæsonen i november og december, hvor minkene pelses, er der endnu flere beskæftiget, så den samlede beskæftigelse omregnet til årsværk bliver på 30 beskæftigede. Da den videre skindforarbejdning ikke sker på Bornholm, vurderes den afledte beskæftigelse til omkring 30, så den samlede beskæftigelse på Bornholm i erhvervet med mink bliver på 60 personer.

Antallet af producenter med mink er faldet fra 16 i 1997 til de nuværende 10 producenter.

Mink fodres med fisk, i form af industrifisk og fiskeaffald fra fiskefabrikker. Dette bearbejdes til en pulp. Mink spiser kun frisk føde. Derfor laves der frisk foder hver dag, året rundt. Med fiskefabrikkernes lukninger er der blevet lidt småt med fisk til foder på Bornholm. Derfor har minkavlerne etableret et samarbejde med Bornpoultry, så minkene nu i en vis udstrækning fodres med frisk fjerkræaffald. For at dette affald kan holdes sig frisk, er der på fjerkræslagteriet installeret en fryser til dette. Minken er kræsen. Den spiser kun frisk føde, hvorimod ræven, som ikke mere opdrættes på Bornholm efter nytår, sagtens kan spise ådsler.

Opsamling på tal

	Kyllingeproduktion	Ægproduktion	Mink
Beskæftigede i primærproduktion	4	9	30
Beskæftigede i følgeerhverv	89	20	30
Beskæftigede i alt	93	29	60
Produktionens værdi, når den forlader Bornholm	35 mio. kr.	13 mio. kr.	17,5 mio. kr.
Produktionens fysiske omfang	1,8 mio. stk. eller 3 mio. kg	2 mio. kg	71.500 skind

DEN BORNHOLMSKE PLANTE- PRODUKTIONS OMFANG OG VÆRDI

Af planteavlserådgivere Ole Harild og Carsten Mouritsen

En mejetærsker på arbejde. Bornholms Tidende, juli 1994, Bornholms Museum.

Der har i de sidste 10 år været for lidt fokus på den bornholmske planteproduktion. Det skyldes især to forhold. Dels har priserne på planteprodukterne været jævnt faldende og dels er planteproduktionen underlagt så strenge krav med hensyn til hjælpestoffer (gødning og kemi), at der ikke har været levnet ret store udfoldelses muligheder for den enkelte landmand.

Dertil kommer, at en meget stor del af planteproduktionen kommer fra arealer, der bliver dyrket af dygtige svineproducenter, der har deres overvejende indtægt i svinstalden. Deres primære formål med planteproduktionen er at skaffe foder til grisene uden at bruge for mange resurser på det.

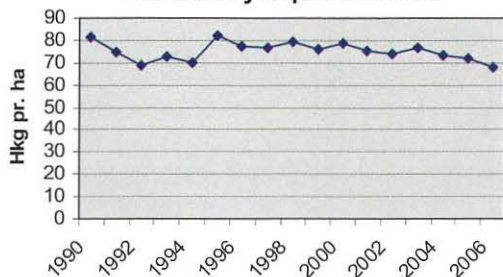
Resultatet af disse forhold kan aflæses på figuren s. 292, der viser hvedeudbyttet siden 1990.

Med de priser på planteprodukterne vi oplever i høsten 2007, er det igen blevet økonomisk

attraktivt at se på sædskiftet for derigennem at opnå højere udbytter. Der er arealer, der kan bære, at der dyrkes hvede kontinuerligt år efter år, men langt de fleste arealer vil give et væsentligt højere udbytte, hvis der en gang imellem kommer en vekselafrøde. Det er ikke småpenge vi taler om, hverken for den enkelte landmand eller for det bornholmske samfund.

Der er i dag ca. 500 bornholmske bedrifter med planteproduktion i et eller andet omfang. I 1996 var der ca. 750. Arealet er i dag ca. 32.800 ha. og det er kun lidt mindre end det var i 1996. Ud af de 32.800 ha. er 2.200 ha. braklagt. Den gennemsnitlige bedriftsstørrelse er steget fra ca. 43 ha. i 1996 til ca. 65 ha. i 2006. Tallene dækker over meget store variationer, hvilket kan illustreres ved at antallet af bedrifter over 100 ha. i samme periode er blevet næsten fordoblet, således at der i dag er mere end 120 bedrifter på Bornholm med over 100 ha.

Hvedeudbytte på Bornholm

Hvedeudbyttet i hkg. pr. ha. Som man kan se, er hvedeudbyttet faldet konstant i de seneste ca. 10 år. Det er sket samtidig med at udbytterne i landene omkring os er steget med ca. 2 % om året.

Oversigt over udviklingen de sidste 10 år:

Årstal	Antal bedrifter	Antal bedrifter over 100 ha.	Gennemsnits arealstørrelser
1996	750	65	43
2006	500	122	65

Hvad der dyrkes og hvor meget fremgår af nedenstående tabel:

Afgrøde	ha.	% af det samlede areal
Vinterhvede	13.500	41
Vårbyg	4.700	14
Vinterbyg	2.300	7
Rug og andet korn	1.000	3
Korn i alt	21.500	65
Vinterraps	1.400	4
Frø til udsæd	2.500	8
Græs og grøntfoder	3.400	10
Græsarealer		
uden for omdriften	1.100	3
Braklægning med græs	2.200	7
Andre afgrøder	900	3

Korn dyrkes på ca. $\frac{2}{3}$ af arealet. Vinterhvede er den mest dyrkede afgrøde og vi er det sted i landet, hvor der dyrkes mest vinterhvede. Vi kunne med rette kalde Bornholm for hvedeøen. Det skyldes, at hveden giver et højt og sikkert udbytte. Spørgsmålet er dog om vi fortsat skal dyrke så meget hvede.

Arealet med vårbyg er ca. dobbelt så stort som vinterbyg. Tidligere var interessen for vinterbyg større.

Vinterraps udgør i dag kun fire procent af det dyrkede areal og det er væsentlig mindre end i 1990-erne, hvor vi var oppe på ca. 15 procent af arealet med vinterraps. Det skyldes dårlige udbytteresultater og lave priser. Priserne er nu steget og interessen for vinterraps er steget.

10 procent af arealet dyrkes med græs og grøntfoder. Af grøntfoder dyrkes nu ca. 1000 ha. med silomajs. Der dyrkes næsten ingen roer længere. Dette grovfoder anvendes til 4.500 malkekøer, som giver 40 mio. kg mælk til mejeriet. Derudover bliver grovfoderet brugt til kødkvæg, får, heste, mv.

Ca. syv procent af den bornholmske landbrugsjord ligger udyrket med græs.

Udbyttet af en normal kornhøst er ca. 150.000 tons kerne svarende til et gennemsnitligt udbytte på ca. 70 hkg pr. ha. Udbyttet målt som hkg pr. ha. er ikke steget i de sidste 10 år trods mange nye sorter med et større udbyttepotentiale. Af den samlede kornhøst anvendes 100.000 tons til griseproduktion, 5-10.000 tons til mælkeproduktion og kødkvæg, ca. 5.000 tons til æg- og kyllingeproduktion.

Det vigende udbytte skyldes, at et meget stort hvedeareal dyrkes med hvede efter hvede eller hvede efter korn (byg), samt at der er indført en kvælstofkvote, der ligger 10 % under det økonomisk optimale niveau. Det kunne nok hjælpe med en eller flere andre mellemafgrøder mellem hveden.

Værdien af planteproduktionen er lidt vanskelig at beregne præcist, men med udgangspunkt i et gennemsnit af de sidste to års priser ved høst, ca. 100 kr. pr. hkg. og et gennemsnitligt kornudbytte på 65 hkg. pr. ha., kan værdien groft beregnes til at udgøre ca. 200 mio. kr. De 200 mio. kr. er måske lidt i underkanten idet værdien af udbyttet af grovfoderafgrøder og frøafgrøder som regel er højere end kornafgrøder.

Oven i de 200 mio. kr. kommer tilskuddet fra EU, der i dag udgør ca. 2.240 kr. pr. ha., svarende til ca. 73 mio. kr. Værdien af den bornholmske planteproduktion udgør således ca. 25% af den lille mia. kr., som landbruget »eksporterer« varer for fra Bornholm om året, hvor

I nedenstående tabel er prøvet at skitsere, hvor mange arbejdspladser der kan relateres til den bornholmske planteproduktion nu og for 10 år siden.

Type	Beregning	Anslået antal fuldtids beskæftigede 1996	Anslået antal fuldtids beskæftigede 2006
Primær markdrift	30 600 ha. 8 hhv. 11 timer pr. ha. å 1600 timer	210	153
Mekanikere/service		34	32
Grovvare og frø		106	64
Andre Transport m.m.		20	15
I alt		370	264

Som man kan se i ovenstående tabel er antallet af beskæftigede faldet med næsten 30 pct. i de sidste 10 år. Det er især ude på marken der bruges færre timer. Maskinerne bliver stadig større og nogle planteavlere er også gået over til reduceret jordbehandling, der er mindre tidskrævende end traditionel jordbearbejdning.

planteproduktionen indgår som salg eller som foder til dyrene. På beskæftigelsesområdet har planteproduktionen også en ret stor betydning. Udover de landmænd, der passer markerne, er der også mekanikere og vognmænd, der lever af at servicere planteavlerne.

På mekanikersiden er der næsten de samme ansatte som for 10 år siden, der er dog her sket en lille ændring, idet nogle af mekanikerne nu er ansat ude på bedrifterne, og ikke i maskinforretningerne.

På grovvare- og frøområdet er der sket en kraftig rationalisering med væsentlig færre »butikker«, hvor man kan hente eller aflevere varer. Der er i dag tre »butikker« tilbage.

Nu vil nogle måske sige, at hvis 264 fuldtidsbeskæftigede henter ca. 250 mio. kr. så må

det være en god forretning at beskæftige sig med planteproduktion. Det ville det også være, hvis produktionsmidlerne, jord, maskiner m. m. var gratis. Det er de som bekendt ikke, og hvis alle omkostninger regnes med, har indsatsen i planteproduktionen i de sidste 10 år, kun givet et meget lille overskud.

Den netop overståede høst 2006, var udbyttemæssigt på det jævne med et samlet udbytte under middel. Til gengæld er det nu længe siden, at priserne på planteprodukterne har været så høje, hvilket vil betyde, at det økonomiske resultat af høsten 2007 formentligt vil blive bedre end vi har set i de sidste 10 år. Vi kan kun håbe, at disse gode priser holder, så det fremover kan betale sig at gøre en indsats i planteproduktionen.

DET BORNHOLMSKE LANDBRUG OG BIOKRAFTS BIOGASANLÆG

Af planteavlserådgiver Carsten Mouritsen

Biokrafts biogasanlæg ved Tvillinggård i Aker. Foto Henrik Vensild.

I august 2003 fremlagde Østkraft planer om at etablere et biogasanlæg på Bornholm for de bornholmske landboorganisationer. Disse var positive og opfordrede Østkraft til at gå videre med planerne.

I efteråret 2003 afholdtes det første landmandsmøde og også de bornholmske landmænd var interesserede i biogasprojektet.

I første omgang var biogasanlægget baseret på levering og afgang af rågylle, samt en højteknologisk del, hvor noget af gyllen kunne behandles. I løbet af foråret 2004 blev projektet ændret til, at al gylle skulle behandles højteknologisk. Med det nye anlæg blev der for alvor mulighed for landmænd at få "rabat" på arealerkravet, som er det areal landmanden mindst skal eje i forhold til husdyrproduktions størrelse. Ligeledes bliver det nemmere for landmanden at opfylde harmoniarealkravet, fordi han kan levere hele eller noget af sin husdyrgødning til biogasanlægget og således ikke behøver at have udspretningsareal til hele

sin husdyrproduktion. Ifølge harmonireglerne gælder det, at til enhver husdyrproduktion kræves et bestemt udspretningsareal.

I september 2004 var der endelig tilmelding til biogasanlægget, og da der var tilstrækkeligt med tilmeldinger gik Østkraft i gang med at finde en placering til anlægget. Det blev projekteret til at ligge ved Kalbyvejen vest for Aakirkeby, men på grund af protester fra naboer blev anlægget i stedet placeret længere væk fra Aakirkeby ved Tvillinggård.

Grundstenen til byggeriet blev lagt den 21. september 2005, dvs. kun godt to år efter at Østkraft første gang afslørede planerne om at opføre et biogasanlæg på Bornholm. I september 2006 blev den første gas produceret, men først i august 2007 blev den højteknologiske del af anlægget færdiggjort. De mobile separationsanlæg ude på gårdene har heller ikke fungeret tilfredsstillende, men efter en mindre ændring i anlæggene fungerer de nu tilfredsstillende.

Anlægget er baseret på levering af fiberfraktion, som er den faste del der separeres fra i et mobilt separationsanlæg ude på gårdene, og tilførsel af rågylle. Anlægget kan modtage årligt ca. 13.000 tons fiberfraktion, ca. 40.000 tons rågylle og en mindre mængde fast husdyrgødning.

Ved at lade sin husdyrgødning separere og levere fiberfraktionen til biogasanlægget fjernes ca. 25% af kvælstoffet og 60 % af fosforet fra ejendommen. Dermed forsvinder 25 % af dyreenhederne fra ejendommen. Dertil kommer, at landmanden må tilføre en større mængde af den tynde væskefraktion pr. arealenhed, idet man for den tynde væske regner med 120 kg kvælstof = 1 dyreenhed. Det giver 168 kg N ved tildeling af 1,4 dyreenheder pr ha. Sammenlagt giver det en besparelse på 40% af harmoniarealet.

Den mobile separation på ejendommene er en lavteknologisk separation og der kan opnås en reduktion af ejerkravet på 25%. For de landmænd, som leverer rågylle til biogasanlægget, som er en højteknologisk separation, kan opnås 50% reduktion af ejerkravet. En forudsætning for reduktionerne er, at landmanden leve-

rer 75% af husdyrgødningsproduktionen til biogasanlægget.

Der er foreløbig kun en sæsons erfaring med den tynde væskefraktion. Den er næsten lugtfri og der kan efter forsøg opnås en kvælstofvirkning på 85 til 90% af væskefraktionens kvælstofindhold. Tilføres den fulde mængde, dvs. 168 kg N, vil marken næsten være fuldgødet med kvælstof.

På biogasanlægget separeres fosforen fra i en fiberfraktion, som udbringes på ejendomme, der ikke har husdyrproduktion. Kvælstoffet tages fra væskefraktionen og kan udnyttes som en kvælstofgødning, men kan også udnyttes industrielt, f. eks til røgrensning. Efter den højteknologiske proces er væsken ren for næringsstoffer og kan herefter udledes i et rodzoneanlæg og videre ud i Læsåen.

Med Biokrafts biogasanlæg har de bornholmske landmænd fået et højteknologisk anlæg der kan udnytte gyllen til gasproduktion, som laves til strøm og efterfølgende omdanne den afgassede gylle til rene næringsstoffer og vand. Det har for mange forskere og ingeniører længe været en drøm at få et sådant anlæg. Det står nu på Bornholm!

LITTERATUR OM BORNHOLM

Indgået i Bornholms Centralbibliotek 2006-2007 (Redaktionen afsluttet 1.oktober 2007)

Af Niels Foght Hansen

Værker af blandet indhold

08.05

Bornholm 2006 i billeder / udgivet af Bornholms Tidendes Forlag. 2006. (41. årgang) 64 sider.

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms Historiske Samfund. 3. række. Bind 20. 167 sider, ill. Indhold: Ann Vibeke Knudsen: Bornholms Ejendommeligheder. Finn Ole Sonne Nielsen: Museumsbestyrer J.A. Jørgensen 1840-1908. Kjeld Borch Vesth: Museumsinspektør Peter Christian Hauberg 1844-1928. Ebbe Gert Rasmussen: Læge M.K. Zahrtmann 1861-1940. Karenmarie Exsteen: Departementschef K.H. Kofoed 1879-1951. Niels-Holger Larsen: Arkitekt Karl Thorsen 1879-1949. Jens Sørensen: Lektor T.H. Lind 1885-1967. H.V. Jørgensen: Overlærer Anker Erland Kofoed 1893-1985. Jonna Rohmann: mag.art. Aage Rohmann 1895-1982. Finn Bræstrup Karlsen: Ledende skoleinspektør Poul Harild 1914-2003. Ann Vibeke Knudsen: cand.mag. Bodil Tornehave 1915-1993. H.V. Jørgensen: Civilingeniør Jørn Klindt 1921-2005. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 2005-2006. Ann Vibeke Knudsen: Bornholms historiske Samfund 2005-2006, formandsberetning.

08.05

Jul på Bornholm: Kulturhistorisk Årsskrift: 2006/ redigeret af Henrik Vensild/ udgivet af Bornholms Tidendes Forlag. 2006 (74. årgang). 76 sider, ill. Indhold: Peter Tiemroth: Søstrene indplottede øens keramik på verdenskortet. Mogens Dam: Fra planfilm til digital - 42 år med kamera. Dennis Gade Kofoed: Brøndtjættens. Mogens Lau: Maleren Claus Johansen. Poul M. Sonne: Englevagt på Svaneke Havn under stormfloden 1904-05. Carl Lyholmer: Teori og praksis. Kenn Erik Bech: Mødested for folket: "Frem" forsamlingshuset var centrum. Søren Wolff: Sprælske Smils spændende silde-stil. Hans-Georg Andersen: Da lys, træk og slip, en forsvarsminister, en admiral og en amtmand kom til Christiansø i 1949. Hans Reusch: Hotel Hammershus - i Allinge, samt om andre hoteller på Nordlandet - I. del. Arne Ipsen. På sporet af Otto J. Lund. Folk vi husker/ Henrik Vensild. Den nye redaktørs efterskrift. Et udvalg af bornholmsk litteratur 2005/2006 / Jens Sørensen.

Skoler

08.375

Bornholms Gymnasium: Årsskrift 2007 / redigeret af Hans Fæster. Hakon Holm ApS. 80 sider, ill.

TV

08.37846

TV2/Bornholm: Public Service redegørelse 2006. redigeret af Jan Jørgensen. TV2 Bornholm, 2006. 15 sider, ill.

Kulturformidling

37.86

Harris, Preben

Svanekegaarden - et kulturcenter på Bornholm = Svanekegaarden - a cultural centre on Bornholm / Preben Harris; translation by Gerd Hauschildt Bornholms Tidende, 2006. 64 sider, ill.

Topografi og turisme

46.4 Bornholm

Angantyr, Anker

Bornholm: Bilderbuch über Unterirdische und andere Kuriositäten / Autor und Illustrator: Anker Angantyr. Bornholms Tidende, 2006. 72 sider, ill.

46.4 Bornholm

Bornholm - guidebog til cykeloplevelser / Fonden Fyn-Tour; cykelkort: Kort- og Matrikelstyrelsen; rutekort: Fonden FynTour; foto og illustration: Fonden FynTour, VisitDenmark & Destination Bornholm. Dansk Cyklist Forbund: i samarbejde med FynTour og VisitDenmark, 2007. 82 sider, ill. 1 cykelrutekort.

08.4

Bornholm 1911: Ein historischer Reiseführer. Filos, 2007. 95 sider.

46.4 Bornholm

Dam, Mogens

Bornholm: en ø i Østersøen: William Dams Forlag, 2007. 140 sider, ill.

46.4 Bornholm

Dam, Mogens. f. 1936

Bornholm i 1950-60'erne: William Dams Forlag, 2007. 112 sider, ill.

46.4 Bornholm

Jørgensen, H.V.

100 år med Foreningen Bornholm 1906-2006. Foreningen Bornholm, 2006. 159 sider, ill.

46.4 Bornholm

Jørgensen, H.V.

Bedstefars Bornholm / tekst H.V. Jørgensen; forord: Henrik Vensild; billedredaktion: Henrik Vensild og Mogens Dam. Samlet, revideret udgave. William Dams Forlag, 2007. 296 sider, ill. Udgivet i forbindelse med William Dam Bog & Idé's 150 års jubilæum. Tidligere udgave. 5 bind. 1973-1983.

46.4 Bornholm

Gregersen, Hans.

Bornholm / Hans Gregersen; redaktør: Henrik Højer Mikelsen. Højers Forlag, 2006. 96 sider, ill. Om Bornholms historie, kultur, natur og seværdigheder. Indhold: Fra jordens urtid; Stenbilleder og guld; Konge og ærkebisp; Besættelse og oprør; Tyskere og russere; Christiansø; Kunstnernes ø; Bornholm rundt; Fiskeri der forsvandt; Fakta om Bornholm.

46.4 Gudhjem

Gudhjem: mellem to vandfald / af Søren Møller / foto: Søren Møller og Alfred Hansen; illustrationer: aquarel, olie og acryl: Merete Møller. Søren Møller, 2007. 33 sider, ill.

46

Hamilton-Wittendorff, Bo Bomuld

Guide til det okkulte Danmark. København, Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm Bind 1.: Documentas, 2006-. 247 sider.

46.4 Svaneke

Svaneke-suiten: barn af min by / essays: Poul Friis / fotos: Carola Härtel / digte: Djorn Juni. Bornholms Tidende, 2006. 150 sider, ill. Cd: Svaneke-suiten - barn af min by. Komp. & arr.: Mogens S. Dam. Sang: Aja Braid. Piano: Mogens S. Dam. Bas: Erik Lindblad.

Geologi

08.5506

25 år med Bornholms Stenklub 1981 – 2006. Bornholms Stenklub, 2006. 36 sider, ill.

08.556

Geologischer Führer durch Bornholm. Filos, 2007. 131 sider, ill. Fotografisk optryk af: »Geologischer Führer durch Bornholm« af W. Deecke.

Havebrug

63.519

Nørregaard, Marianne.

Haver på Christiansø / Marianne Nørregaard. Bornholms Tidendes Forlag, 2007. 64 sider, ill. En rundtur hos beboerne på Christiansø og Frederiksborg, hvor de fortæller om sig selv og deres private haver.

63.519

Nørregaard, Marianne.

Gärten auf Christiansø / Marianne Nørregaard; Übersetzung: Hans Krähmer; Bornholms Tidendes Forlag, 2007. 64 sider, ill. Originaltitel: Haver på Christiansø.

Mad

64.101

Smag & behag: Nr. 8 -2007. Temanummer om Bornholm. Side 32-52.

Transport

08.65822

Nielsen, Ove.

BAT historien om rutebilerne på Bornholm; udgivet af BAT - din bus på Bornholm. BAT, 2007. 191 sider, ill. 65.822

Man skal ta' den vej mågerne flyver: Bornholmerbussen 1981-2006 / af Svend Torben Jensen og Søren R. Wolff; Bornholmerbussen: i kommission hos Bornholms Tidende, 2006. 85 sider, ill.

08.65841

Knudsen, Ann Vibeke Knudsen.

DBJ: historien om jernbanerne på Bornholm; redigeret af: Ann Vibeke Knudsen. Forord af: Jesper Reinfelt og Sten Møller. Udgivet af Bornholms Museum i samarbejde med øens jernbaneinteresserede. Bornholms Museum, 2007. 339 sider, ill.

Brændevin

08.6683

Bornholmsk krydderbrændevin III: Mere af den bornholmske flora sat på Flaske. Bornholms Syp Klub, 2006. 22 sider, ill.

Råstoffer

08.699

Under overfladen: De bornholmske råstofindustriers historie. Bornholms Museum, 2007. 199 sider, ill. Under overfladen. De bornholmske råstofindustriers historie. Redaktion: Ann Vibeke Knudsen. Indhold: Jørgen Butzbach: Klippeøens geologi: en meget lang historie. Niels-Holger Larsen: Industri med historie: råstofudnyttelse på Bornholm gennem tiderne. Karen Sivebæk Munk-Nielsen: Vindue til en arbejdsplads: Bornholms største virksomhed set gennem personalebladet; »Af national interesse«: Frihedsstøtten og den bornholmske sandsten. Rasmus Normann Nielsen: Kul i krig og krise: de bornholmske kul i 1900-tallet; En fiasko: da der blev brudt fosforit på Bornholm. Poul Ellehøj: Hårdt arbejde: granitbrydning på Bornholm - fra håndværk til industri. Med litteraturhenvisninger.

Kommuneplanlægning

08.7195

Forslag: Bornholmsk byggeskik: Bevarende lokalplaner. Rønne: Bornholms Regionskommune, 2007. Vejledningsblade 01-10 + retningslinier, ill.

08.7195

Lokalplan nr. 019: for et nyt bykvarter og det tidligere elektricitetsværk, Rønne: Bornholms Regionskommune, 2006. 17 sider, ill.

08.7195

Lokalplan nr. 021: for 3 sommerhusområder ved Vestre-
og Østre Sømark: Bornholms Regionskommune, 2006.
20 sider, ill.

08.7195

Forslag til Lokalplan nr. 025: for bevaring og videreudvik-
ling af Gudhjem-Melsted Bornholms Regionskommu-
ne, 2007. 35 sider, ill.

08.7195

Forslag til Lokalplan nr. 026: for bevaring og videreudvik-
ling af Aakirkeby. Bornholms Regionskommune, 2007.
29 sider, ill.

08.7195

Lokalplan 027: Tema-lokalplan vedrørende helårsbolig-
formål: Bornholms Regionskommune, 2007. 15 sider,
ill.

Lokalplan 031: for et hotelområde i Gudhjem. Bornholms
Regionskommune, 2007. 12 sider, ill.

08.7195

Lokalplan 032: For butiksområde på Nexø havn. Born-
holms Regionskommune, 2007. 19 sider, ill.

08.7195

Regionkommuneplan 2005: 1: Regional udvikling 2: Of-
fentlig service 3: Regional fysisk plan. Bornholms Re-
gionkommune, 2006. 160 sider + 7 kort, ill.

Kunst

72 Asemota, Sunny

Asemota, Sunny

Rejsebildebog / værker af Sunny Asemota. Bornholms
Kunstmuseum, 2006. 48 sider, ill. Værker af multi-
kunstneren Sunny Asemota, der afspejler hans indtryk
under en rejse til Cuba. Udgivet i forbindelse med ud-
stillingen »Viva Cuba libre!«, 12.11.2006-4.2.2007.

Fotografi

75.7408

Theilgaard, Helga C.

Øen i havet / af Helga C. Theilgaard. Bornholms Kunstmu-
seum, 2007. 72 sider, ill. Gennem en række fotografier
fortæller fotografen Helga C. Theilgaard om Christi-
ansø og dens beboere. Udgivet i forbindelse med ud-
stilling 1.4-17.5 2007.

Keramik og glas

76.23

European Ceramic Context 2006: the island of Bornholm,
Denmark / editor: Lara Juhl Jakobsen; translation:
Dorte Herholdt Silver. Established ceramists. Volume
1. 125 sider, ill. Gengivelser af keramiske værker af
kunstnere og kunsthåndværkere fra hele Europa. Udgiv-
et i forbindelse med udstilling på Bornholms Kunst-
museum 8.10.-22.9.2006

76.23

European Ceramic Context 2006: the island of Bornholm,
Denmark / editor: Lara Juhl Jakobsen; translation: Dor-
te Herholdt Silver Young ceramists. Volume 2. 109 si-
der. Gengivelser af keramiske værker af kunstnere og
kunsthåndværkere fra hele Europa. Udgivet i forbindel-
se med udstilling på Grønbechs Gård 8.9-22.10.2006.

76.23

European Ceramic Context 2006: the island of Bornholm,
Denmark / editor: Lara Juhl Jakobsen; translation:
Dorte Herholdt Silver. Industrial ceramic designers.
Volume 3. 93 sider. Gengivelser af keramiske værker
af kunstnere og kunsthåndværkere fra hele Europa.
Udgivet i forbindelse med udstilling på Hjorths Fabrik,
Bornholms Keramikmuseum 8.9-22.10.2006

08.7623

Før/Nu: udstillingskatalog. Bornholms Tidende, 2006. 28
sider, ill. Før/Nu (Factory tales) - the results of a two-
month workshop in the ceramic studios at the former
furniture factory in Nexø on Bornholm. Artists: Kristi-
ne Tillge Lund (DK), Signe Schjøth (DK), Christin Jo-
hansson (DK), Jakob Robertsson (S), Davis Carlsson
(S), Frøydys Lindén (N)

76.236

Bornholmsk værkstedskeramik gennem 100 år / redaktion
Lars Abrahamsen; foto: Erik Balle Povlsen. Kunstfor-
eningen Det Ny Kastet, 2007. 127 sider, ill. Gengivelse
af værker fra udstillingen der omfattede keramik af 19
fremtrædende ældre bornholmske keramikere samt af
15 nulevende bornholmske keramikere. Udgivet i for-
bindelse med udstilling i Kunstforeningen Det Ny Ka-
stet. 3.3.-1.4.2007

08.7625

The dance with glass: a Bornholm glass adventure through
25 years / with glassmakers Maibritt Jönsson og Pete
Hunner. Forlaget Saltuna, 2007. 61 sider, ill.

08.7625

Dansen med glasset: et bornholmsk glaseventyr gennem
25 år / med glaskunstnerne Maibritt Jönsson og Pete
Hunner. Forlaget Saltuna, 2007. 61 sider, ill.

Musik

78.76

83 bornholmske melodier / udvalgt og sammensat af Ditte
Fromseier Mortensen. Bornholms Tidendes Forlag,
2006. 68 sider, ill. Med forord og biografier af nodebo-
gernes ejermænd på dansk og engelsk.

Idræt

79.606

Idrætsskubben Viking. 100 års jubilæum: 1907-3. maj-
2007. 132 sider, ill.

- 79.606
Rønne Idræts Klubs 50 års jubilæum den 17. juni 2006.
Rønne Idræts Klub, 2006. 56 sider, ill. Omslagstitel:
Rønne Idræts Klub - 50 års jubilæum - 1956-2006.
- 79.706
BBU 100 år / tekst: Kim Holm m.fl. Bornholms Tidendes
Forlag, 2007. 472 sider, ill. Omslagstitel: Bornholmsk
fodbold gennem 100 år. BBU: Bornholms Boldspil
Union af 1907.
- 79.95
60 år med bueskydning: Rønne Bueskytte Laug 1946-
2006. Bornholms Tidende, 2006. 79 sider, ill.
- Historie*
- 96.1
Halskov Hansen, Lene
Velkommen til middelalderen og til Bornholms Middelal-
dercenter: kultur og natur, anno 1300-1450. Bornholms
Middelaldercenter, 2007. 79 sider, ill. Om dagliglivet i
middelalderen. Herunder om husdyr, vand og ild, land-
bobebyggelsen og stormandsgården. Forklaringer på
hvordan hulvejene opstod, vandmøllens betydning, de
første vindmøller og om helligkilden m.m.
- 08.962
Jeppsson, Gert
Bornholms løsen: Vederlagsgodset i Skåne och Danmark
på 1660-talet.: Gert Jeppsson och tidskriften Ale, 2006.
40 sider, ill. Særtryk af tidskriften Ale nr. 4 2006
- Biografier*
- 99.4 Filholm, Bjarni Ákesson
Filholm, Bjarni Ákesson
Tresser glimt fra Solskinsøen. Nautilus, 2006. 80 sider, ill.
08.99 Henriksen, Leif
Henriksen, Leif
Erindringer fra 1940-46: Eget forlag, 2006. 16 sider, ill.
99.4 Hiort Petersen, Gerd
Gerd Hiort Petersen, Hans Munck Andersen / tekst: Lars
Kærulf Møller og Gabi Dewald. Bornholms Kunstmuse-
um, 2007. 44 sider, ill. i farver. Om de to kunstnere
Gerd Hiort Petersen (f. 1937) og Hans Munck Ander-
sen (f. 1943) og deres keramiske værker. Udgivet i for-
bindelse med udstilling 10.6-29.7.2007.
- 08.99 Johansen, Claus
Lau, Mogens
Claus Johansen. Bornholms Kunstmuseum og Gudhjem
Museum, 2007. 108 sider, ill.
- 99.4 Lund, Karin Birgitte
»De natura«: Karin Birgitte Lund, Inge Lise Westman. So-
phienholm, 2006. 88 sider, ill. 2 billedkunstnere, Karin
Birgitte Lund og Inge Lise Westman, har lavet et fælles
udstillingsprojekt inspireret af deres dybe optagethed
af naturen. Udgivet i forbindelse med udstilling 14.10.-
17.12.2006.
- 08.99 Mogensen, Carl Christian
Mogensen, Thomas E.
Carls Dagbog: Forlag 1.dk, 2007. 215 sider, ill.
99.4 Zahrtmann, Kristian
Ære være Leonora : Kristian Zahrtmann og Leonora Chri-
stina / redaktion: Marianne Saabye og Jan Gorm Mad-
sen. Den Hirschsprungske Samling, 2006. 95 sider, ill.
Om den historiske og litterære baggrund for den dan-
ske maler Kristian
Zahrtmanns (1843-1917) Leonora Christina-værker. Med
gengivelser af værker. Udgivet i forbindelse med ud-
stilling 8.9.-30.12.2006.
- Slægtshistorie*
- 99.9 Koefoed
Koefoed Larsen, Anders
Lauegaards-Familien og den deri indgiftede slægt Bind 1:
Major Hans Madsen Koefoed Lauegaard i Aaker sogn
på Bornholm og hans hustru Maren Kirstine Sonnes
efterkommere / The Lauegaards-Family and the there-
in intermarried family. 8. udgave. Gornitzas Bogtryk-
keri, 2007. 559 sider, ill.
- 99.9 Koefoed
Koefoed Larsen, Anders
Lauegaards-Familien og den deri indgiftede slægt Bind 2:
Major Hans Madsen Koefoed Lauegaard i Aaker sogn
på Bornholm og hans hustru Maren Kirstine Sonnes
efterkommere / The Lauegaards-Family and the there-
in intermarried Family. 8. udgave. Gornitzkas Bog-
trykkeri, 2007. 228 sider, ill
- Romaner*
- Kofod, Dennis Gade
Nexø Trawl: roman / Dennis Gade Kofod. Rosinante,
2007. 229 sider.
Nicolaisen, Asta
En mors blinde øje / Asta Nicolaisen. Queenswood, 2006.
190 sider. Karoline bliver som 29-årig alene med en
børneflokk, da hendes mand forliser under en storm.
Hun er fast besluttet på at klare sig selv gennem afsavn
og hårdt arbejde.

Bornholms historiske Samfund 2006-2007

GENERALFORSAMLING lørdag 8. september 2006 kl. 14 på hotel Skovly
af Ann Vibeke Knudsen. Formandsberetning

Lørdag 26. august 2006 afholdt vi den årlige generalforsamling på Cafeteriet på Hammershus. Desværre blot 21 deltagere – incl. bestyrelsesmedlemmer - var mødt frem og som dirigent fungerede Jørn Uffe Hansen.

Formanden aflagde sin beretning, som derefter blev taget til efterretning og efterfølgende lagt ud på foreningens hjemmeside til almindelig orientering – og dertil trykt i sidste årgang af samlingerne.

På redaktørens vegne fortalte formanden bl.a. om det jubilæumsbind om foreningens mange kloge bidragydere gennem 100 år, som I modtog sidste vinter. Denne beretning blev også taget til efterretning.

Kassereren forelagde regnskabet, der udviste et driftsoverskud på kr. 50.838,72. Regnskabet blev taget til efterretning.

Uændret kontingent blev foreslået, 175 kr.

Til bestyrelsen genvalgte Ebbe Gert Rasmussen, Svend Aage Møller og Robert Hansen. Lillian Hjorth-Westh ønskede ikke genvalg. I stedet valgte på foreningens forslag historiker og arkivar Anette Eriksen, som herefter præsenterede sig selv og redegjorde for sin baggrund, herunder at hun er ansat som arkivar ved Bornholms Regionskommune.

Der var også genvalg af revisorerne Mogens Lau og Erling Juul-Pedersen - samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Under eventuelt blev det bemærket, at Bestyrelsen havde besluttet, at der først ville blive uddelt bornholmerpriser – fire i alt - ved foreningens jubilæumsfest i november. Der var også forslag til gratis reklame for foreningen på internettet og opfordring til dannelse af en kreds, hvor man kunne udveksle antikvariske bøger.

Efter generalforsamlingen fortalte Tino Dich Hjorth meget interessant om borgen – Hammershus' levende kulturarv, de gamle reliktplaner, trolldoms- og lægeplanterne.

Bestyrelsen konstituerede sig på et bestyrelsesmøde 15. februar 2007 som følger:

Formand: Ann Vibeke Knudsen

Næstformand og sekretær: Robert Hansen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Jakob Seerup

Forretningsudvalg: Formand, næstformand, kasserer og redaktør.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. (05.10.06, 15.02.07, 14.05.07 og 22.08.07). Til orientering kan jeg igen berette, at bestyrelsesmøderne foregår på skift i bestyrelsesmedlemmernes hjem og at udgifter til møderne tilsvarende afholdes af de enkelte bestyrelsesmedlemmer privat.

Formål

Formanden har ofte stået her på generalforsamlingen og berettet, at foreningens fornemste opgave er at sikre den fortsatte udgivelse af årbogen, »Samlingerne«. Intet sted finder man så mange fremragende artikler om den bornholmske historie; mange fantastiske historier er blevet fortalt af lige så mange forskellige og begavede mennesker. Det, der sker nu, nemlig at registrene for samtlige rækker efterhånden lægges ind på vores hjemmeside vil betyde, at denne unikke samling af artikler om Bornholm vil blive tilgængelige for alle med interesse for Bornholm – og som taler dansk.

Allerede sidste år kunne jeg fortælle, at vi bruger en del tid på bestyrelsesmøderne med at diskutere, hvorledes vi kan stimulere det som vi opfatter som en dalende interesse for den bornholmske historie og foreningens arbejde. På den anden side vil jeg dog med en anden af mine kasketter på, ikke påstå, at den historiske interesse er faldende; tværtimod. Nu skal den blot serveres på en anden måde!

Foreningens foredrag, historiske ture, ja end- og »Samlingerne«, fænger måske ikke som vi

kunne drømme om, især blandt yngre mennesker. Måske har det altid været sådan? Måske vil de yngre mennesker, vi efterhånden har fået ind i foreningens bestyrelse, med tiden kunne ændre denne tendens?

Vi kan ganske givet ikke blive ved med at trække de samme gamle heste ud af stalden hver gang vi har et arrangement. Og håbe på kæmpe tilstrømning. Så her er en udfordring!

På den anden side ser jeg foreningens årbog som et særdeles vigtigt bidrag til belysning af den bornholmske historie – og jeg kan ikke se, hvorledes det kan gøres meget anderledes for den begrænsede økonomi, som er til stede.

Bestyrelsen har dog en stor vision! Et af de punkter vi har vedtaget at have på dagsordenen indtil vi finder den rigtige løsning, er et opdateret værk om Bornholms historie fra de ældste tider til nu. Måske og formentlig en »antologi«, én forfatter vil næppe kunne skrive om alt, hvis al ny viden skal føjes til værket. Det er lidt af en udfordring og ambition, det ved vi. Men vi vil godt have at foreningens medlemmer er orienteret om dette ønske – og vi modtager selvfølgelig meget meget gerne ideer til visionens gennemførelse!

Arrangementer - jubilæet

Årets store begivenhed blev fejringen af foreningens 100års jubilæum 25. november på Rønne Theater. Det var lykkedes os at få et af Bornholms allerstørste musiktalenter, Bjarke Mogensen med sin accordeon, til at spille for os. Bjarke gav os prøver på sit musikalske repertoire, fra Bach, Mozart, Scarlatti og Rachmaninov og til moderne komponister som fx Vagn Holmboe.

Formanden havde den store ære at kunne holde jubilæumstalen, hvor selvfølgelig den historiske forenings egen historie blev betragtet i et historisk spejl og perspektiv og hvor især de imponerende pionerer, der sled og slæbte for at skabe en gennemslagskraftig forening blev hyldet på behørig vis.

En af dagens store begivenheder var en meget fortjenstfuld udnævnelse af et æresmedlem; det

var naturligvis Ebbe Gert Rasmussen, der for sin imponerende forskning og publicering omkring begivenhederne i 1658 og efterfølgende år, blev foreningens eneste nulevende æresmedlem. Det er en æresbevisning, som kun uddeles i ganske særlige tilfælde. Ebbe Gert Rasmussen har ladet hele sit livs forskning udgive i samlingernes regi og dermed i videnskabelig forstand forgyldt dette øens historiske hovedværk.

Bestyrelsen havde også i anledning af jubilæet besluttet at uddele fire af Bornholms historiske Samfunds Ærespriser, BORNHOLMERPRISSEN. Prisen kan tildeles personer eller foreninger, som på forskellig vis har ydet en særlig indsats for Bornholm og for Bornholms historie. Tankerne omkring uddelingene blev udformet ved foreningens 50 års jubilæum og man besluttede dengang, at der kunne være fire typer af priser.

1. for historisk virksomhed vedrørende Bornholm, den blev uddelt til tidligere boghandler Jens Sørensen, Rønne, specielt for et meget stort arbejde med redigering af »Jul på Bornholm«. Undertegnede forestod motiveringen.

2. for bevarelse af kendskabet til den bornholmske dialekt, sprogsprisen. Her havde vi besluttet at tildele Lillian Hjorth-Westh, Bornholms Højskole, prisen. HV. Jørgensen forestod motiveringen og han lagde vægt på, at Lillian med sin fastholden af det bornholmske sprog og i kraft af sit arbejde på Bornholms Højskole er med til at bevare og øge kendskabet til denne vor unikke dialekt.

3. for bevarelse af det bornholmske landskab (herunder også skabelse af nye forhold, der understreger det bornholmske landskab), naturprisen, som ganske naturligt tilfaldt geolog og tidligere gymnasielærer, lektor Jørgen Butzbach, Formand for Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomité. Jørgen modtog prisen for en engageret, stædig og energisk indsats for sikring af de bornholmske naturværdier. For en formidabel evne til at formidle naturlandskabet og geologien og ikke mindst for evnen til at forene de mange interesser om og i bevaring af naturen. Undertegnede forestod motiveringen.

4. for bevarelse af den bornholmske arkitek-

tur (herunder også skabelse af nye bygninger, der føjer sig ind i den gamle arkitektur eller i landskabet). Bygningskulturprisen blev tildelt Niels-Holger Larsen, som ihærdigt og ofte imod mange interesser kæmper for en bevaring af den unikke bornholmske bygningskultur såvel praktisk som i ord og tale. H.V. Jørgensen forestod motiveringen.

Jubilæumsdagen sluttede med glühwein og æbleskiver; omkring 100 mennesker fyldte det gamle Rønne Theaters nye sal som dannede en perfekt ramme om et festligt arrangement.

Sommerekскурionen

Blev holdt 20. juni 2007. Et aftenarrangement, som synes at falde i foreningens medlemmers smag. Denne gang var det Bornholms Træbådelaug, der åbnede døren for foreningens medlemmer. Formanden Poul Forum Sørensen fortalte om arbejdet med dels at sikre det gamle Stenbys værft som den unikke ramme for foreningens knap 100 medlemmers arbejde med træbådene, og dels om visionerne med at fastholde og sikre, at den bornholmske træbåds-kultur stadig har en fremtid. Bornholms Museums fiskerbåde er uddeponeret til foreningen, som således både har nye og gamle både at tage hånd om og vise frem.

Turen blev holdt sammen med Foreningen Bornholm, Bornholms Museumsforening og så os. Vi håber at finde et tilsvarende relevant mål til næste forsommer. Og vi vil i god tid sørge for, at der bliver lagt oplysninger om dette og andre arrangementer på vores hjemmeside – så vi får et godt fremmøde.

Andre arrangementer

Foreningen har ikke været plaget af foredragsarrangementer i de senere år. Det skyldes, at jeg for nogle år siden tog initiativ til en foredragsrække om den politiske udvikling på Bornholm, hvor nogle af de gamle koryfæer, Niels Elkær-Hansen, Jens Brandt og Niels Anker Kofoed var foredragsholdere. Men interessen var til min meget store overraskelse pinlig minimal!

Nu har vi besluttet at lave nogle arrangemen-

ter i samarbejde med Bornholms Slægts- og Lokallhistoriske Forening – her møder medlemmerne altid flittigt op! Det vil I komme til at høre mere om. Tanken er at få nogle af vore unge historikere til at fortælle om hvad de arbejder med. Måske vil det også kunne tiltrække en yngre årgang?

Vi vil også gerne ud at rejse og pønser på en tur til det vidunderlige Karlskrona. Mere om det senere – og på vores hjemmeside!

Hjemmesiden

udvikles sikkert, stille og roligt takket være vores webmaster, Svend Aage Møller. Her kan medlemmerne orientere sig om møder og arrangementer, siden vil blive udviklet konstant – også afstemt med medlemmernes ønsker.

Nyt i år bliver et nyhedsbrev, som vil minde om foreningens arrangementer. Man vil komme til at kunne melde sig til nyhedsbrevet og vi vil meget kraftigt opfordre medlemmerne til at gøre brug af det. De af jer, der har adgang til nettet vil på den måde komme tættere på foreningens arrangementer – jeg ved, at ikke alle har internetadgang endnu og vi vil selvfølgelig også annoncere arrangementer i Bornholms Tidende.

En tak til alle

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også godt takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag.

Vi kan godt bruge flere medlemmer, så hvis hvert medlem påtog sig at tegne minimum ét nyt medlem – ja så ville fremtiden se lys ud!

Også en tak til pressen, for en positiv interesse og en bevågenhed, der er med til at gøre Historisk Samfund lidt mere synlig i den bornholmske bevidsthed. Vi er ikke mindst taknemmelige for den interesse, der udvises for vores årbog.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens - forhåbentlig - velvillige behandling.

Vedtægter for Bornholms historiske Samfund

§ 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.

§ 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.

§ 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.

§ 4. Foreningen afholder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblad en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.

§ 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse tilstræbes det, at hvert af øens herreder er repræsenteret med mindst et medlem. - Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.

§ 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer, redaktør og web-redaktør, der ikke behøver at være medlemmer af bestyrelsen. Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvor formand og næstformand er fødte medlemmer. Formanden, eller i tilfælde af dennes forfald næstformanden, har tegningsret for foreningen.

§ 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned.

§ 8. Modtageren af Bornholms historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen« skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.

§ 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.

Sidste vedtægtsændring på generalforsamlingen 8. september 2007.

Forfatternes navne og adresser

Erling Aabye Dam
Rønnevej 54
3720 Aakirkeby

H.V. Jørgensen
Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Henry Jespersen
Tingstedvejen 8, Årsballe
3700 Rønne

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Ingrid Boesen
Tofteløkken 2
3790 Hasle

Ole Harild
Gudhjemvej 35
3760 Gudhjem

Thor Lund Kure
Havrehøjvej 9
3751 Østermarie

Stig Andersen
Teglgårdsvej 3
3770 Allinge

Carsten Mouritsen
Tingstedvejen 5
3700 Rønne

Erik Hovgaard Jakobsen
Søllerød Park 15
2840 Holte

Jørgen Hansen
Sandmarksvej 1
3700 Rønne

Niels Foght Hansen
Provstegade 10
3700 Rønne

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ann Vibeke Knudsen
(formand)
Vimmelskiftet 2
3700 Rønne

Jakob Seerup (redaktør)
Nørregade 58
3730 Nexø

H.V. Jørgensen
Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Robert Hansen
(næstformand og sekretær)
Godthåbsvej 4
3751 Østermarie

Per Thule Hansen
Søborgstræde 8
3700 Rønne

Niels Aakjær
Pilevangen 23
3730 Nexø

Erik Svendsen (kasserer)
St. Torvegade 1
3700 Rønne

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

INDMELDING i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne. Se nærmere på www.historisk-samfund-bornholm.dk

Ann Vibeke Knudsen
Forord

Erling Aabye Dam
Bornholms landbrug i dag

Henrik Vensild
Fjorten artikler om bornholmske gårde

Henrik Vensild
Træk af Bornholms landbrug 1946-2006

Thor Lund Kure
Økologisk landbrug på Bornholm

Erik Hovgaard Jakobsen
Dansk Landbrug og EF/EU

Erik Hovgaard Jakobsen
Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland

H.V. Jørgensen
Bessaraberne på Bornholm 1946-47

Ingrid Boesen
Husholdningsarbejdet og produktudstillingerne

Stig Andersen
Den bornholmske svineproduktions omfang og værdi

Jørgen Hansen
Den bornholmske mælkeproduktions omfang og værdi

Henry Jespersen
Kyllinger, høns og mink

Ole Harild og Carsten Mouritsen
Den bornholmske planteproduktions omfang og værdi

Carsten Mouritsen
Det bornholmske landbrug og Biokrafts biogasanlæg

Niels Fogh Hansen
Litteratur om Bornholm

Ann Vibeke Knudsen
Bornholms historiske Samfund 2006-2007

Vedtægter

Forfatternes navne og adresser

Bestyrelsens navne og adresser

ISBN 87-87042-34-7